

ÉRTEKEZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

HATODIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST. 1881.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1881. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

TARTALOM

- I. Szám. Magyarország és egyes törvényhatóságainak népesedési mozgalma. K ö n e k S á n d o r t ó l.
- II. Szám. Nagy férfiak szerepe a történelemben. (Székf. ért.) Z s i l i n s z k y M i h á l y t ó l.
- III. Szám. Kazinczy Gábor irodalmi hatásáról. Irodalom-történeti tanulmány. J a k a b E l e k t ó l.
- IV. Szám Emlékbeszéd Urházy György felett. S z i l á g y i S á n d o r t ó l.
- V. Szám Palaczky Ferencz emlékezete Z s i l i n s z k y M i h á l y t ó l.
- VI. Szám. A nemzetgazdaságtan és módszere s a társadalmi tudományok terén való haladás nehézségei. W e i s z B é l á t ó l.
- VII. Szám. A magyar jogi műnyelv kérdéséhez. Jogirodalmi tanulmány, tekintettel jogi műnyelvünk jelenére, múltjára, mivoltára és gyökeres javítására. B a k o s G á b o r t ó l.
- VIII. Szám. A fémvaluta kérdése a tudomány jelen állása szerint. Első rész: »Egyszerű vagy kettős valuta?« Kautz Gyulától.
- IX. Szám. A magyar és osztrák államháztartás 1868—1877-ig. L á n g L a j o s t ó l.
- X. Szám. Gróf Teleki Domokos emlékezete. D e á k F a r k a s t ó l.
- XI. Szám. Emlékezés Zlinszky Imre l. tagra. T ó t h L ő r i n c z t ó l.
- XII. Szám. A perdőntő eskü és az előzetes tanúbizonyítás a középkori magyar perjogban. (Székf. ért.) H a j n i k I m r é t ó l.

MAGYARORSZÁG
ÉS EGYES TÖRVÉNYHATÓSÁGAINAK
NÉPESEDÉSI MOZGALMA.

Dr KONEK SÁNDOR

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztálynak 1870. október hó 13-án tartott ülésén.)

BUDAPEST. 1879.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

Magyarország és egyes törvényhatóságainak népesedési mozgalma.

Köztudomás szerint, országos statisztikáinknak egyik legelhanyagoltabb része: a népesedési mozgalom időszakonkinti kimutatása. Daczára minden törekvésnek, nem sikerült azt a legújabb időkig amaz ösvényre visszavezetni, melyen az abszolút államhatalom korában minden fennakadás nélkül haladott; nem sikerült jelesen sem az 1866 óta e téren beállott adathézagot utóbb gyűjtött adatokkal betölteni, sem pedig felhagyva e lehetetlennek látszó áthidalási törekvéssel, az utóbbi évek valamelyikére a kívánt adatokat oly terjedelemben s oly részletességgel beszerezni, a mint azok nemcsak Ausztriában, hanem a társországokban is folyton gyűjtettek s mai nap is gyűjtetnek; 1867 óta egész 1876-ig azzal be kellett érniünk, hogy az évi események, születések és halálozások iránt csak a legsommásabb adatok valahogyan kézrekerítettek, tehát éppen azon évtizedről hiányzanak részletes népmozgalmi adatok, melyben megújult parlamentarizmus életünknek a társadalmi és közgazdasági állapotok átalakítására való befolyása, a népesedési műfolyamban mutatkozó változások szerint lett volna megítélendő.

Legelőször megint 1876-ra vonatkozólag sikerült részletesebb adatgyűjtést megindítani és annak eredményét országos statisztikai hivatalunk évkönyve hatodik évfolyamának csak ez idén megjelent első füzetében mutatja be, holott a horvát-szlavon országos statisztikai hivatalnak szintén ez idén megjelent közleményében már az 1877-ki adatok és pedig együttesen az 1875 és 76-ki évekkel összeállítva találhatók.

Bár mennyire is megszégyenítő, hogy a magyar statisztikai hivatal nem vala képes sem előbb célt érni sem az 1876-ki

évnél tovább nem jutni, bármennyire sajnós, hogy még ez elkésett kimutatás sem bír ama terjedelemmel és részletességgel, melylyel az akár az osztrák örökös tartományokban, akár Horvát-Szlavóniában bír, sőt a melylyel a mi kimutatásaink is az absolut kormány idejében bírtak, kivált a halálózási viszonyt illetőleg, mire nézve a legutóbbi közleményben sem a halálózás oka és ideje, sem egyéb nevezetesebb mozzanatok nincsenek fölvéve, úgy, hogy péld. még 1876-ból sincsen semmi adatunk a járványok, vagy az öngyilkolás ez évi áldozatairól, — mégis örülnünk kell, hogy legalább meg van törve a jég, újra meg van kezdve az adatnyomozásnak tíz éven át elmaradt művelete.

A közlött adatokban legalább 1876-ra megint a népesedési mozgalom legtöbb momentuma iránt némi tájékozást nyertünk, és pedig nemcsak az egész országra, hanem minden egyes, a területi új beosztás szerint mainap fenlevő megye, és önálló törvényhatósági joggal felruházott városra vonatkozólag, miután az adatanyag a mai szerkezetű törvényhatóságok szerint van feldolgozva és ez képezi a szóban levő közleménynek legbecsesebb oldalát, ez növeli különösen a közlött számadatoknak hasznavebetőségét.

Legyen szabad remélnünk, hogy országos statisztikai hivatalunk ez ösvényen akadálytalanul tovább fog haladni, és hogy az imént felvett fonal nem fog újra megszakadni, sőt legyen szabad remélenünk, hogy mivel az adatkészletnek a mai politikai beosztás szerinti feldolgozására meg van nyerve a keret és megszerezve a hivatalbeli orgánumok részéről a kívánt technikai ügyesség, a népmozgalmi adatok ezentúl nagyobb gyorsasággal fognak közzététetni.

K e l e t i tagtársunk »Magyarország népességének szaporodása és fogyása« című értekezésében a kérdéses közleményben foglalt adatokat már felhasználta ugyan, és pedig előbb még, mintsem közrebocsátva lettek volna, de nem mutatta be azokat egész terjedelmökben, nem derítette ki az egyes törvényhatóságoknak népmozgalmi folyamatát, csak arra szorítkozván, hogy azok segélyével a magyar faj szaporátlanóságáról keringő téveszméket lerombolja; a közlött adatanyag ennél fogva még sokféle más irányban, jelesen a népesedési

hullámban visszatükröző közgazdasági viszonyok méltatására eredményesen vala felhasználható; a jelen értekezésben az meg van kísérelve, a közleményben foglalt abszolút számok vissza vannak vezetve relatív értékekre, t. i. százalékos arányokra; a népesedés egyes tényezői s azoknak minden momentuma az egyes törvényhatóságoknak az 1876-ki év elejére kiszámított népességéhez viszonyítva akk ép vannak felhasználva, hogy mind az egész országról, mind annak külön törvényhatóságairól annyira mennyire hű népmozgalmi képet nyújtsanak; a horvát-szlavonországi adatok segítségével pedig az egész magyar birodalomnak ebbeli néprajza egyik és másik tekintetben kiegészítve be van mutatva, mi annál érdekesebb, minthogy 1867 óta mai napig nem állott rendelkezésre támpont, mely a korábbi népmozgalmi tapasztalásokat akár megerősíthette, akár helyreigazíthatta volna.

Egy év adataiból legkevésbé sem lehet ugyan akár egy egész ország, akár egyes adminisztratív körzeteknek népmozgalmi folyamat helyesen konstruálni, de azért még sem tartótam feleslegesnek jelen értekezésemet a tisztelt Akadémiának bemutatni, mert ezzel meg van vetve az alap a jövőben begyűlendő adatokkal való tanulságos egybevetésekre, meg van kezdve a sorrendnek megállapítása, melyben a százalékokban kifejezett népesedési arányok szerint sorakoznak úgy megyei, mint városi törvényhatóságaink, a mi, feltéve, hogy ezentúl a népesedési adatok pontosan fognak beérkezni, és gyorsabban mint eddig közzététetni, számos társadalmi és közgazdasági kérdés megfjtására fog vezethetni.

Azon sajnós körülményt illetőleg, hogy a szóban forgó közleményben épen a legfontosabb népmozgalmi tényezőre, t. i. a halálozási viszonyra nézve még a legújabb adatok is annyira soványak, vigasztalást találunk egyfelől ama reményben, hogy jövőre az adatok e tekintetben nálunk is, legalább az osztrák tartományokban vagy a társországokban fenlevő mérvben és terjedelemben fognak gyűjteni; másrészt megnyugvást találunk a múltra nézve ama meggyőződésben, hogy a közegészségügyet rendező törvény értelmében a közegészségi organumok által évenként beadandó jelentésekből e hézag könnyen lesz kipótolható, föltéve természetesen, hogy az illetők

e kötelesség pontos teljesítésében époly lelkiismeretesen és gyorsan fognak eljárni, a mely erélyesen felsőbb adminisztratív közegeink annak megfelelő teljesítését fogják ellenőrizni, és a begyűlt becses stat. anyagot készségesen fogják a tudomány szolgálatába bocsátani. Eddig ugyan még semmi nyoma nincsen annak, hogy az 1876: 14. t.-cz. követelményeinek az illető orgánumok részéről meg lett volna feelve, de reméljük, hogy az országos statisztikai tanács nem fogja elmulasztani annak idején kellően sürgetni, hogy ezen a statisztikai hivatal részéről eddig gyűjtött népmozgalmi adatokban mutatózó hézag legalább ez után pótolassák helyre.

Az évi esketések, melyeknek hullámzása leginkább a közgazdasági viszonyok szerint képződik, anyagi okok folytán be elsősorban a házasságok kötésére, az utolsó évtizedben csakugyan nálunk is eléggé érthetően tüntetik fel a közgazdasági momentumnak eme befolyását; legnagyobb esketési sommával találkozunk 1868-ban a megújult parlamentaris élet erélyesb működésének és hatalmas gabna-exportnak ez évében, meg 1873-ban a szédelgésig ment termelési tevékenység szakában, inig 1870 és 1876-ban épen ellenkező okoknál fogva a minimum mutatkozik, és ez utóbbi mindkét évben egyaránt feltűnő a hanyatlás a megelőző évhez képest, így 1870-ben 12,278-al kevesebb házasság kötött, mint a közvetlen előtte való 1869-iki évben, 1876-ban pedig 12,432-vel kevesebb esketés volt, mint 1875-ben; egyáltalán az 1876-ki esketések 11,505-tel maradnak az utolsó évtized átlaga mögött, mi 7.2%-nyi csökkenést jelent; volt t. i.

1867.	. 135,661	esketés.	1872.	. 147,553	esketés,
1868.	. 179,637	»	1873.	. 153,068	»
1869.	. 146,277	»	1874.	. 143,718	»
1870.	. 133,999	»	1875.	. 147,440	»
1871.	. 142,853	»	1876.	. 135,011	»
tíz évi átlag 146,516	»

Mínthogy Magyarország népessége az 1876-ki év elején a népmozgalmi adatokra fektetett számítás szerint 13.525,459 főből állott, egy-egy esketés 100₂ lélekre jött, holott 1871-ben 95.₈ lélekre, 1872-ben 93.₁, sőt 1873-ban 90 lélekre, és 1874. meg 1875-ben 93₃, illetőleg 91.₀ lakó után számított egy

esketés; mivel pedig Horvát-Szlavóniában is újabban hasonló hanyatlás mutatkozik, az 1874-ik év a magyar sz. korona összes területén tetemesen kevesebb esketést tüntet fel, mint a megelőző évek; így volta magyarbirodalomban 1874-ben 162,807 és 1875-ben 169,096. ellenben 1876-ban csak 154,305 esketés, vagyis 14,791-el kevesebb, mint a közvetlen előtte való évben; a csökkenés ennél fogva az egész magyar államterületen 8,7°/0, tehát nagyobb még, mint magában Magyarországbán különvéve; a társországokban 1876-ban még feltűnőbb mérvben mutatkozáva a hanyatlás, mint az anyaországban. Miután pedig a közgazdasági viszonyok jóformán egyenlők a magyar korona összes területén, e körülményből inductio útján némileg következtetni lehet, hogy a magyar országos statisztikai hivatalnak az 1876-ra vonatkozó kimutatása ugyanama reális alapon nyugszik, mint a Horvát-Szlavonországé, mely pedig, mint tudjuk, a többi örökös tartományokban dívó adatnyomozási ösvényen halad.

A közgazdasági viszonyok befolyását az egyes törvényhatóságok esketési arányában is uagyobb-kisebb hűséggel visszatükrözve találjuk, az oeconomiailag jobban situált, főleg mezőgazdasággal kiválóbban foglalkozó megyékben magasabb esketési arány mutatkozáva: de erre még egyéb mozzanatok vesznek és pedig sokszor döntő befolyást, jelesen a férfi és nő-lakosság közt fenforgó aránykülönbséget; ismeretes dolog lévén, hogy a hol aránylag több a fi-mint a nőlakos, vagy a hol legáltalább a népességnek számtulcsúlyozása csekélyebb, ott több esketés is számíttatik, és mivel e számbeli fölülkerekedése a népességnek a filakók fölött keletről nyugat felé és délről észak felé mindinkább emelkedik, az esketési arány ugyauamaz irányban mindinkább alábbszáll és legcsekélyebb észak és nyugat felé eső megyéinkben, legnagyobb dél és kelet felé vonuló megyékben; az 1876-ki adatok szerint, az egyes törvényhatóságok, ha ugyanaz év elejére kiszámított népességüket veszszük alapul, következőleg sorakoznak:

	egy esketés túny lakóra.		egy esketés túny lakóra.		egy esk. h. lakóra
Borsod . . .	80. ₉	Bihar . . .	96. ₄	Esztergom	107. ₄
Heves . . .	83. ₇	Abauj . . .	96. ₆	N.-Küküllő	107. ₉
Nógrád . . .	84. ₈	Maros-Torda	96. ₆	Torda-Ar.	108. ₂
Szilágy . . .	85. ₉	Udvarhely	97. ₁	Nyitra . . .	108. ₃
Csanád . . .	86. ₈	Trencsén . .	98. ₃	Hunyad . . .	108. ₅
Szatmár . . .	88. ₃	Torna . . .	98. ₈	Beszt.-Nasz.	108. ₇
Jász-N.-K.-		Tolna . . .	99. ₀	Moson . . .	109. ₁
Szolnok.	88. ₆	Bereg . . .	100. ₄	Liptó . . .	111. ₃
Hajdu . . .	89. ₀	Gömör . . .	100. ₆	Szörény . . .	111. ₅
Ugocsa . . .	89. ₁	Torontál . . .	100. ₇	Háromszék	111. ₆
Bács-Bodrog	91. ₆	Veszprém . . .	101. ₃	Pozsony . . .	111. ₈
Szabolcs . . .	91. ₆	Csongrád . . .	101. ₆	Vas	112. ₄
Békés . . .	93. ₂	Ung	103. ₂	Sopron . . .	112. ₆
Somogy . . .	93. ₄	Kolozs . . .	103. ₆	Sáros . . .	113. ₂
Hont	93. ₆	Bars	103. ₉	Máramaros	113. ₆
Arad	93. ₈	Szeben . . .	104. ₀	Komárom . .	115. ₀
Baranya . . .	94. ₄	Temes . . .	104. ₂	Brassó . . .	116. ₃
Kis-Küküllő	94. ₉	Zólyom . . .	104. ₃	Szepes . . .	116. ₆
Zala	95. ₂	Alsó-Fehér	105. ₁	Árva	118. ₂
Krassó . . .	95. ₈	Fehér	105. ₈	Turócz . . .	118. ₉
Pest-Pil.-Solt	96. ₂	Szoln.-Dob.	106. ₅	Fogarás . . .	119. ₃
Zemplén . . .	96. ₃	Győr	106. ₈	Csik	119. ₆

E sorozatban majd a kedvezőbb vagy kedvezőtlen-
nebb anyagi helyzet, jelesen a mezei iparnak kiválóbb vagy
alárendeltebb szerepelése, majd a geográfiai fekvés szerint
mutakozó nemi arányviszony jut elég világos kifejezésre. Az
országos átlag felé emelkedő magasabb esketési aránnyal
bíró 28 megyében nagyobb vagyonság, emeltebb mezőgaz-
dasági ipar, és a két nem közti számegegyensúly eléggé magya-
rázza a magas esketési arányt, míg a többi megyékben, de
kivált az átlag mögött annyira elmaradó 15 megyében, hol a
kevesebb kifejlett mezei ipar, vagy mostohább közgazdasági
állapotok, hol a nőnemnek feltűnő számtúlszámnyalása fejthe-
tik meg az esketési aránynak gyöngébb voltát; jóllehet ez
észlelettől nem csekély eltérések mutatkoznak az egyik-másik

megyében, melyek majd helybeli körülményekben, majd egyéb viszonyokban lelik magyarázatukat.

A mezőgazdasági iparnak esketésnövesztő befolyása egyrészt onnan van, mivel a lakókat előbb juttatja önállóságra és a külön háztartás terheit is elviselhetőbbé teszi, másrészt, mivel a családban kínálkozik a legbiztosabb és legolcsóbb mezei munkaerő, és azért túlnyomó mezőgazdasági jelleggel bíró országban, mint] Magyarországon, a nagyobb, népesebb városoknak határozottan csekélyebb esketési arányt kell feltüntetniük, mint a mezei lakosságnak, és csak oly városokban, hol kifejlett mű- és gyáripár, vagy élénkebb forgalom és kereskedés magára ölti a mezei ipart illető esketésnövesztő szerepet, az ország átlagával egyenlő vagy annál kedvezőbb esketési arány található; Magyarország nem minden népesebb városáról van külön kimutatva, hogy milyen azoknak évi népmozgalmuk, az a legújabb kimutatásban is csak ama 25 városra szorítkozik, melyek még jelenleg is külön törvényhatósági joggal felruliázvák; de mivel ezek jobbára ama népesebb magyarországi községeket képezik, a hol kifejlettebb ipar és forgalmi életnél fogva a városi jelleg is tisztábban jelenkezik, nem éréktelen megvizsgálni, hogy mily esketési arány mutatkozik azokban és mily különbség forog fenn ezen és ama megyének hason aránya közt, melynek kebelében a város fekszik:

város		megye	
Nagyvárad	83. ₀	Bihar	96. ₁
Kassa	93. ₅	Abauj	96. ₀
Kolozsvár	93. ₈	Kolozs	103. ₈
Zombor	95. ₅	Bács	91. ₀
Szabadka	96. ₀	»	»
Ujvidék	100. ₀	»	»
Szatmár-Németi . .	97. ₀	Szatmár	88. ₃
Versecz	100. ₉	Temes	104. ₂
Keeskemét	101. ₂	Pest	96. ₂
Pécs	103. ₆	Baranya	94. ₄
Arad	104. ₄	Arad	93. ₈
Budapest	109. ₅	Pest	96. ₂
Debreczen	109. ₄	Hajdu	89. ₀
Holdm.-Vásárhely .	109. ₆	Consgrád	101. ₆

város	megye
Baja 110. ₀	Bács 91. ₆
Komárom 110. ₃	Komárom 115. ₀
Pozsony 111. ₄	Pozsony 111. ₃
Szeged 112. ₀	Csongrád 101. ₆
Székesfehérvár 115. ₀	Fehér 105. ₈
Selmecz-Bélabánya 117. ₃	Hont 93. ₆
Pancsova 129. ₂	Torontál 100. ₇
Temesvár 135. ₃	Temes 104. ₂
Sopron 132. ₆	Sopron 112. ₆
Győr 138. ₄	Győr 106. ₈
Maros-Vásárhely 142. ₇	Maros-Torda 96. ₆

Sajátszerű, hogy éppen ama városokban mutatkozik legkisebb esketési arány, melyek úgmint Temesvár. Sopron, Győr és Maros-Vásárhely, fejlettebb iparuk és forgalmi életüknel fogva inkább az ellenkezőt sejtetnék, annál feltűnőbb ez észlelet különösen Temesvárott és Maros-Vásárhelyt, hol még a két nem közti számviszony is kedvezőbb esketési arány mellett szólhatna. De hogy egyáltalán mennyire alacsonyabb az említett 25 városban az esketési arány, mint a megyebeli lakosságnál, legjobban akkor szokik szembe, ha a két arányt általában tekintve szembesítjük egymással; volt. t. i. a 25 városnak 949,031 főre rúgó lakossága közt 1876-ban összesen 8873 esketés, vagyis egy 106.₉ lakóra, holott a 12.576,428 főre menő 65 megye lakosságára 126,138 esketés számíttatván, már minden 99.₇ lakóra jött egy esketés.

Az életkornak az esketési arányra való befolyását illetőleg azt tapasztaljuk, hogy a fiatal honiaknak az évi esketéseknél az ötvenes években nálunk általán tapasztalt magas képviselése, mely már az 1857-ik évi újonczozási szabályozás folytán tetemesen mérséklődött, a véderőről szóló 1868-ik évi törvény következtében, mely a megnövelési tilalmat még egy évvel továbbra, t. i. három évre terjeszti ki, méginkább szállt alá, úgy, hogy a 24 éven aluli völegények számviszonya, mely az ötvenes években 50 százalékig is emelkedett, 1864—65-ben pedig 35—37%-ra süllyedt, 1876-ban éppen 31.₂₅%-ra ment alá, szintúgy a 20 éven aluli menyasszonyoké is 45%-ról

33.89%-ra olvadt le, mire nyilván a védkötelezettségen kívül a közgazdasági viszonyok rosszabbodása, jelesen a súlyosabb közterheknél fogva nehezített családfenntartás és önállóságra való juthatásnak nagyobb nehézsége érezhető befolyással vám míg Horvát-Szlavóniában, hol nemcsak a még katonailag szervezett örvidéken, hanem polgári kormány alatt levő területén is a házközösség intézménye részben még fenmaradt, 1876-ban is a 24 éven aluli vőlegények még mindig 45.2%-al, a 20 éven aluli menyasszonyok pedig 43.2%-al jelenkeznek. Tekintve az egybekelők életkorát, 1876-ban magában Magyarországon következő arányviszonyok mutatkoznak, volt t. i. az esketett felek közt:

	vőlegény		menyasszony		
	általán	%	általán	%	
24 éven alul	12,198	31.25	20 éven alul	45,748	33.89
24—30 éves	59,901	44.37	20—24 éves	45,898	33.99
30—40 »	18,418	13.65	24—30 »	22,902	16.96
40—50 »	8,849	6.55	30—40 »	12,452	9.22
50—60 »	4,337	3.21	40—50 »	6,058	4.49
60 éven fölül	1,308	0.97	50 éven fölül	1,953	1.45
összesen:	135,011			135,011	

Ha mindjárt ama körülmény, hogy a fiatalabb korunknak az évi esketésekben való részesülése mind a két egybekelők részéről újabban tetemesen lejjebb szállt, némi tekintetben kedvező momentumnak tartható, a mennyiben úgy a mindennapi tapasztalás, mint bűnvádi statisztikánk tanúsítja, hogy a fiatal korúak egybekelése nem nyújt elég garantiát komoly meggondolás és ennélfogva tartós házassági boldogság iránt, mégis e viszonyból következtetni lehet, hogy a mezei ipar nálunk rohamos hanyatlás felé indul, mert felviruló mezőgazdaság nemcsak az anyagi önállóság biztosítása szempontjából, hanem a családtagokban kínálkozó legolcsóbb munkaerőre való szorultságnál fogva is kétségkívül növesztőleg hat ki a fiatalok egybekelési arányára, és azért érdekes megvizsgálni, hogy az egyes törvényhatóságok miképen sorakoznak, tekintve a fiatal korúaknak az évi esketések közti képviselését; az 1876 ki adatok szerint volt:

	24 éven aluli vőlegény o/o	30 éven aluli mennyiség. o/o		24 éven aluli vőlegény o/o	29 éven aluli mennyiség. o/o
Bács-Bodrog	55.4	37.0	Trencsén . .	27.2	21.6
Szörény . .	52.4	32.1	Hajdu . . .	27.1	38.3
Baranya . .	50.4	37.6	Alsó-Fehér .	27.1	22.9
Temes . . .	50.1	41.3	Kolozs . . .	27.0	30.0
Torontál . .	47.8	32.3	Hunyad . . .	26.8	33.5
Krassó . . .	47.0	40.0	Szaben . . .	26.3	36.0
Hont	45.7	39.3	Komárom . .	26.2	28.0
Torna	43.3	23.5	Fehér	26.0	32.5
Békés	41.1	48.8	Szoln.-Doboka	25.8	40.2
Csanád . . .	39.0	47.9	Sopron . . .	25.2	20.0
Arad	38.0	39.4	Ugocsa . . .	25.0	34.0
Pest	36.7	34.9	Máramaros .	24.8	31.1
Gömör	36.6	46.2	Besztercze-		
Liptó	36.6	21.0	Naszód . .	24.7	36.7
Tolna	36.3	42.5	Szatmár . . .	24.4	30.2
Fogarás . . .	35.7	37.8	Szepes	24.4	23.0
Bereg	35.7	26.6	Zemplén . . .	24.3	31.4
Csongrád . .	35.5	34.9	Ung	24.3	30.1
Nógrád . . .	34.8	36.0	Szabolcs . . .	23.8	36.0
Somogy . . .	34.2	41.8	Brassó	23.4	42.4
Heves	34.0	42.3	Pozsony . . .	23.3	25.0
Esztergom . .	33.9	24.4	Veszprém . . .	23.0	30.3
Jász-N.-Kún	32.2	48.0	Maros-Torda	22.0	28.0
Borsod . . .	32.2	41.8	Turócz	21.6	26.4
Zólyom . . .	30.8	38.4	Árva	21.1	20.3
Kis-Küküllő	30.7	24.0	Sáros	20.5	30.4
Szilágy . . .	30.3	33.2	Abauj	20.3	29.0
Torda-Aranyos	30.0	26.5	Zala	20.1	33.1
Nagy-Küküllő	29.0	42.6	Győr	17.3	29.4
Nyitra	28.3	30.2	Vas	16.7	26.6
Bars	28.7	25.7	Háromszék .	15.9	16.1
Udvarhely . .	27.7	27.3	Csik	15.3	21.1
Bihar	27.6	37.0	Moson	13.2	14.0

Ha e sorozatot egybevetjük azzal, melyben az egyes törvényhatóságok, tekintve az esketési arányt, egymás után következnek, legkevesebbé sem tűnik szembe ama növesztő befolyás, melyet a fiatal korúaknak a házasság terén nagyobb szereplése különben természetesen gyakorol, sem ama megyék nem mutatván mindig magas esketési arányt, melyben a fiatal kor magasabb mérvben van képviselve az évi esketéseknél, sem a fiatalabb házasságok csekélyebb szereplése nem vonván maga után mérsékeltbb esketési arányt, miből világosan ki derül, hogy arra az életkoron kívül még számos egyéb társadalmi mozzanat gyakorol döntő befolyást, azokat pedig csak is a helybeli viszonyoknak tüzetesebb tanulmányozása és a különféle tényezők szorgos kombinálása mellett lehet felismerni, mire azonban egy évről egy évre adatai korántsem elegendők, és a jelen összeállítás is csak annyiban tarthat igényt némi méltatásra, a mennyiben a jövőre alapul szolgáló hasonló összeállítások egybevetéséből folyó következtetések biztosabb levezetésére.

Különben a házasságok közti kedvező korarányosság, mely egyik jellemzője a magyarországi egybekeléseknek, az 1876. évi adatokban is jut félreismerhetlen kifejezésre, a vőlegények jobbra a magok életkorát közvetlen megelőző korosztályú nőnépességből szemlélvén ki hitvestársukat, úgy, hogy rendszeren 5—10 évi korkülönbséget létezik az egybekelő felek közt, a mi következő összeállításból szembeszökőleg tűnik ki; az 1876-ki esketési adatok fonalán százalékok szerint egybekelt:

vőlegény	menyasszonyal					
	20 éven alulival	20—24 évesekkel	24—30 évesekkel	30—40 évesekkel	40—50 évesekkel	50 éven fölülivel
24 éven aluli	50,0	37,4	9,6	2,3	0,6	0,1
24—30 éves	35,7	39,2	20,0	4,3	0,7	0,1
30—40 „	14,0	28,8	27,0	25,3	3,8	0,2
40—50 „	5,2	12,1	17,8	34,9	27,5	1,9
50—60 „	1,6	3,8	7,1	22,9	43,5	20,9
60 éven fölül	1,3	2,1	2,6	10,7	29,7	53,6

A családi állapotot illetőleg az 1876-ki adatok is a tiszta palingam-esketéseknek, nálunk az európai átlag

felé tetemesen emelkedő arányát tüntetik fel. mely ez évben is 12%-nál magasabbra emelkedik, s babár a fiatalabb kor újabban esketésistatistikánkban mérsékeltebb méi'vben jelentkezik, még is elég jelentékeny az évi palingam esketések számviszonya, t. i. 28.08 %, vagyis nagyobb, mint legtöbb európai államé, természetesen azonban, hogy a testvér országokban, bol még mai nap is oly szembetűnő a fiatal házasulók számaránya és hol a házközösség különösen kedvez az ismétlő esketéseknek, annyival nagyobb is a palingam-esketések számaránya, mint az anyaországban, Horvát-Szlavonországban 1876-ban is 34.5%-ramenvén a palingam-esketések számviszonya. Magyarorszában volt 1876-ban:

tiszta protogam	97,098	vagyis	71.92	%-al
» palingam	16,332	»	12.09	»
özvegy férfi hajadonnal	14,102	»	10.45	»
özvegy nő legénynyel	7,479	»	5.34	»

A szorosabb viszonynál fogva, mely a fiatalkorú és a palingam-esketések számaránya közt létezik, a sorozat, mely a palingam-esketésekre nézve törvényhatóságaink közt mutatkozik, jobban vág össze ugyan a fiatalkorúak aránya szerint fennebb közlött sorozattal, mint ez az általános esketési arány szerinti sorrenddel, mindamellet e tekintetben is feltűnő nagy eltérések mutatkoznak, minthogy e mozzanatra is az életkoron kívül még számtalan egyéb társadalmi viszonyok vesznek többé kevesbbé mérvadó befolyást, mint péld. a confessionalis momentum; így a kath. egyház szigorúan ragaszkodván a házasságkötélék felbontatlanságáról való hitelvéhez jóval kevesebb palingam-esketést tüntet fel, mint a két evangélika egyház, és innen van, hogy a túlnyomólag katolikusoktól lakott Somogy, Vas, Veszprém, Fehér, Komárom, Győr, Esztergom stb. megyék, jóllehet a kedvezőbb gazdasági helyzettel dicsekvő megyék közé sorakoznak, aránylag legkevesebb palingam-esketéssel bírnak, míg másutt az átlagos élettartam hossza, az oeconomicai viszonyok és egyéb okok változtatják meg az egyes törvényhatóságoknak az eskető felek kora szerinti sorát, így az 1876-ki adatok fonalán mutatkozó palingam-esketés arányviszonya szerint következőleg sorakoznak az egyes megyék:

	$\frac{0}{10}$	$\frac{0}{10}$	$\frac{0}{10}$
Ung . . .	41. ₉	B.-Naszód . . .	29. ₀
Szabolcs . . .	40. ₀	Hunyad . . .	28. ₈
Bihar . . .	37. ₄	Torontál . . .	28. ₇
Zemplén . . .	36. ₀	Szoln.-Dob. . .	28. ₅
Bereg . . .	35. ₉	Szeben . . .	28. ₂
Szilágy . . .	35. ₄	Mármaros . . .	28. ₂
Maros-Torda . . .	34. ₆	Szepes . . .	28. ₁
Szatmár . . .	33. ₂	Borsod . . .	28. ₀
Údvarhely . . .	33. ₂	Hajdu . . .	28. ₀
T.-Aranyos . . .	33. ₀	Háromszék . . .	27. ₉
Ugocea . . .	32. ₉	Gömör . . .	27. ₄
Arad . . .	32. ₇	Zala . . .	27. ₂
Nógrád . . .	32. ₆	Hont . . .	27. ₀
Sáros . . .	32. ₃	Békés . . .	27. ₀
Abauj . . .	31. ₉	Torna . . .	27. ₀
N.-Küküllő . . .	31. ₇	Bars . . .	26. ₈
Temes . . .	31. ₆	Nyitra . . .	26. ₃
Kis-Küküllő . . .	30. ₀	Csanád . . .	26. ₃
Kolozs . . .	30. ₀	Baranya . . .	26. ₁
Alsófehér . . .	29. ₈	J.-N.-K.-Szol. . .	25. ₉
Heves . . .	29. ₈	Moson . . .	25. ₆
Árva . . .	29. ₂	Trencsén . . .	25. ₆
		Csongrád . . .	25. ₆
		Fogaras . . .	24. ₀
		Pest . . .	24. ₈
		Bács-B. . .	24. ₈
		Krassó . . .	24. ₄
		Csik . . .	24. ₃
		Liptó . . .	24. ₀
		Tolna . . .	23. ₇
		Esztergom . . .	23. ₆
		Brassó . . .	23. ₅
		Győr . . .	23. ₄
		Zólyom . . .	23. ₄
		Komárom . . .	23. ₁
		Pozsony . . .	22. ₇
		Fehér . . .	22. ₄
		Veszprém . . .	22. ₂
		Szőrény . . .	22. ₂
		Turóc . . .	22. ₁
		Vas . . .	21. ₀
		Somogy . . .	20. ₇
		Sopron . . .	17. ₂

A vegyes házasságok nálunk tudvalegőleg nagyobb mérvben jelentkeznek, mint legtöbb európai államban. Nem hitközöny, sem a hitéletnek elkalaváuyulása, vagy a vallásos érzületnek kihalása, hanem okos türelem, a belső vallásos meggyőződésnek a társas együttlét igényeivel való helyes összhangoztatására irányzott törekvés, valamint a valláskülönbségből eredő nézetkülönbözeteknek ildomos méltatása, mely általán nemzetünk egyik fő jellemvonása, fő oka annak, hogy nálunk a különféle felekezetitek sűrűbben házasodnak össze mint másutt, de az egyes egyházak nem egyformán teszik túl magokat a valláskülönbség emelte korlátokon, hanem hol nagyobb simulékonyságot, hol pedig ellenkezőleg ridegebb elzárkozottságot tanúsítanak, így valamint az 1866-ki év előtti adatok, úgy az 1876-kiak szerint is legbensőbb a vegyülés a róm. katolika és az evangelika egyház hívei közt, kivált az

ágostai hitvallásnak irányában; kevesebbé mutatkozik az a katól. és görög keletiek közt, s még kevesebbé az utóbbiak és az evangélikusok közt; különben az 1876-ki adatok szerint is jóval több katolikus nő megy evang. vőlegényhez, mint a mennyi evangélikus nő jut katolikus férfinak hitvestársul, így 1876-ban egybe kelt:

	katholikus	görög keleti menyasszonynyal	evangélikus	unitárius	összesen esketés
kathol. vőlegény	—	1010	2363	54	3427
görögkel. »	900	—	186	10	1096
evang. »	2928	143	—	72	3143
unitárius »	59	14	90	—	163
egyéb vegyülettel volt	—	—	—	—	237
					összesen: 8066

Ha az 1876-ki évben előforduló 8066 vegyes esketést arányítjuk az összes amaz évben számított 135,011 esketéshez, azt találjuk, hogy közel hat százalékáa az esketéseknek vegyes természetű volt, t. i. 5.98%o, vagyis minden 16.73-ik esketés vegyes volt. Ezen arányviszony az egyes megyék szerint felette különböző, a szerint természetesen, a mint ama törvényhatóságban csak egy vagy több vallásfelekezet van, s azon számviszony szerint, melyben az egyes felekezetbeliek ama törvényhatóság területén jelentkeznek, a vegyes esketéseknek aránya is felette különböző és minél kizárólagosabban van az egyik-másik megyében az egyik vagy másik egyház képviselve, annál kisebbre üt ki a számarány; így e tekintetben az 1876-ki adatok fonalán következő a magyarországi megyék sorrendje:

	^o / _o		^o / _o		^o / _o
Háromszék . . .	15.3	Sz.-Doboka . . .	10.6	B.-Naszód . . .	7.2
Alsó-Fehér . . .	14.6	Borsod . . .	10.5	N.-Küküllő . . .	7.1
Fogaras . . .	14.5	Brassó . . .	10.4	Fehér . . .	7.0
Szabolcs . . .	14.0	Zemplén . . .	9.8	Szatmár . . .	6.7
Maros-Torda . . .	14.0	Kolozs . . .	9.2	Bihar . . .	6.6
Udvarhely . . .	13.6	Gömör . . .	9.1	Békés . . .	6.1
Kis-Küküllő . . .	12.8	Turóc . . .	9.0	Veszprém . . .	6.0
Ung . . .	12.4	Csanád . . .	8.9	Zólyom . . .	5.8
T.-Aranyos . . .	12.2	Hunyad . . .	8.2	Ugocea . . .	5.7
Abauj . . .	11.5	Szeben . . .	8.0	Liptó . . .	5.6

	‰		‰		‰
Bereg . . .	5.3	Hont . . .	4.0	Torontál . .	1.9
Krassó . . .	5.3	Tolna . . .	4.0	Máramaros	1.9
Pest . . .	5.2	Somogy . .	3.7	Pozsony . .	1.7
Hajdu . . .	5.1	Temes . . .	3.4	Zala . . .	1.7
Torna . . .	5.0	Győr . . .	3.0	Sopron . . .	1.4
Nógrád . . .	5.0	J.-N.-K.-Szol.	2.9	Trencsén . .	1.3
Komárom . .	4.9	Csongrád .	2.7	Nyitra . . .	1.0
Szepes . . .	4.6	Szörény . .	2.5	Árva . . .	0.9
Sáros . . .	4.4	Bars . . .	2.4	Bács-Bodrog	0.9
Arad . . .	4.2	Heves . . .	2.1	Csik . . .	0.8
Szilágy . . .	4.2	Baranya . .	2.0	Moson . . .	0.8
Vas . . .	4.1	Esztergom .	2.0		

Az esketéseknél a hivatalos kimutatásban újabban oly mozzanat van fel tüntetve, mely eddigelé sem nálunk, sem az osztrák örökös tartományokban nem vétetett fel, t. i. a házassulandók közti rokonsági vagy sógorsági viszony. A mily örvendetes, hogy országos stat. hivatalunk e mozzanatnak fölvetését kezdeményezte, minthogy a közel rokonok közti egybekeléseknek közönségesen visszas hatás szokott tulajdoníthatni a származandó magzatokra nézve, állíttván, hogy jelesen a siketnémák és a hülyék nagyobb létszáma az efféle házasságok szaporább előfordulásából magyarázható meg, annál sajnosabb, hogy e viszonynak kétségtelen kideríttetésére megkívánt anyakönyvi intézkedések, úgy látszik, nem készítették elő kellő hatálylyal, mert különben megfoghatatlan lenne, hogy oly feltűnő csekély számok kerültek volna színre, így 1876-ban összesen csak 498 esketési esetben sógorsági, és 222 esetben közelebbi rokonsági viszony van kimutatva, jelesen 196 nagybátya és unokabúg közt, meg 26 nagynéne és unokaöcs közt. Ez adatok oly töredékesek, hogy méltán csodálkozni lehet, minek közük azokat egy hivatalos kimutatásban? lehetetlen, hogy országos stat. hivatalunk ne érezné, miszerint e számok távolról sem felelnek meg a valóznak, legalább ezt a körülményt jegyzetképen fel kellett volna világosítani, nehogy ily alaptalan, teljesen valótlan adatok jó hiszemenben elfogadtassanak s tévkövetkeztetések levonására felhasználjassanak.

A miért nagyon kívánatos lenne, hogy a vallásminisztérium után oly intézkedések tétessenek, miszerint minden felekezeti anyakönyvben az erre kívánt rovatok megnyitassanak és azoknak pontos, lelkiismeretes kitöltésére az anyakönyveket vezető lelkészek külön meghagyással határozottan utasíttassanak.

Szintúgy új a kérdéses kimutatásban amaz egyik főrovat, mely a házasságok feloszlását tünteti fel és pedig megkülönböztetésével annak, vajjon halál vagy elválás folytán történt-e? Mennyiben felelnek meg inkább a valónak ezen mint a rokonsági viszonyra újabban nyílt rovatban foglalt adatok, nehéz meghatározni, mindenesetre ama körülmény⁷, hogy elég tekintélyesnek mutatkozik az 1876. folyamában feloszlott házasságok végösszege (111,397) s hogy a halál által feloszlottak száma teljesen összevág az elbűnytak közt előforduló ama rovat összegével, mely kimutatja, hogy az elhalálozottak közt hány volt házas állapotú, azt sejteti, hogy abban jóval nagyobb pontossággal jártak el, jóllehet, ama további körülmény, hogy a 111,397 feloszlott házasságból 110,487 halál és csak 910 elválás folytán bomlott volna fel, méltán alapos gyanút kelthet az oly adatnyomozás helyessége iránt, azon roppant számú válóperek mellett, melyek nálunk évenként indíttatnak és pedig rendszeren kedvező Ítélettel végződnek, nem képzelhető, hogy egész Magyarországon egy évben nem több mint 910 házasság elválás folytán érne véget és erre nézve is az anyakönyvet vezetők szigorúbb utasítása kü. Ionosén kívánatosnak látszik. Ha csakugyan halál és elválás folytán 1876-ban 111,397 házasság ért véget, minthogy ugyanaz évben 135,011 új házassági frigy kötöttetett, mindig még 23,614 esketési többlet maradt, mivel a fennálló házasságok létszáma ez évben gyarapodott.

A mi végre az esketéseknek az egyes évszokok szerinti eloszlását illeti, az 1876-ik évi adatok is ugyanama nagy aránytalanságot tüntetik fel az őszi és téli idény jutaléka közt egyrészt és a nyár-tavaszi osztalék közt másrészt, mely korábbi adatainkból már ismeretes. Magyarországon t. i. mint kiválólag agronom országban, a gazdaközségeknek csak a mezei munkák szünetelésekor lévén ideje és csak aratás megszűnte után lévén pénze is nősülésre, terme-

szetesen legtöbb esketés, kivált a síkon, az őszi és téli időszakban szokott helyt nyerni, mihez még a katolikusoknál a zárt idő folytán az esketéseknek bizonyos hónapokban való összetömörülése járul, úgy, hogy ha az évet két egyenlő részre osztjuk, akkor volt 1876-ban:

tavaszi és nyári szakban, ápril hótól bezárólag	
szeptember hóig	40235 esketés v. 29,8%
Őszi és téli szakban október hótól bezárólag	
márczius hóig	94776 » » 70,1 »
együtt	135011 esketés.

És ezen arány viszony elég constans, nálunk évenként 70—72 %-a az esketéseknek október hótól márczius végéig terjedő félévire esvén, holott iparúzó országokban a két félévnek osztaléka közt hol teljes egyensúly, hol a tavasz-nyári évszakoknak aránytúlsúlyozása mutatkozik. Közgazdasági viszonyaink ennél fogva nem csak az államnak, hanem a társadalmi életnek háztartásában is oly szerepvívő tényező, melynek befolyását nem szabad figyelmen kivül hagyni.

A magyarországi születések száma 1876-ban 623,849-re ment, úgy, hogy már minden 21,68 lélekre egy születés jött; új statiszt. érv, hogy nálunk csakugyan oly születési arány létezik, minővel nem találkozni a nagyobb európai államok egyikében sem, de míg rendszeren a születések száma az esketések számával egyenlő arányban nő vagy csökken, az utolsó évben azt találjuk, hogy a születések száma ez évben nem csak az utolsó évtized átlagát, hanem annak bármely évét tetemesen meghaladja; így volt:

1867.	506,234 születés,	1872.	563,362 születés,
1868.	557,841 »	1873.	566,792 »
1869.	566,123 »	1874.	572,444 »
1870.	570,692 »	1875.	608,440 »
1871.	591,148 »	1876.	623,849 »
átlag			572 692 »

vagyis 1876-ban 51,157-el több születés fordult elő, mint átlag az utolsó évtizedben, a mi 8,3 %-nyi többletet eredményez és miután a társországokban is a születések 1874—76-ig folyton emelkedő összegeket tüntetnek fel, egész Magyarbirodalomban az utolsó évi születések száma tetemesen meghaladja a korábbi éveket; így volt:

			születés
1874-ben az egész Magyarbirodalomban			651,101
1875-ben » » »			693,840
1876-ban » » »			713,156
ebből 1874-ben Horvát-Slavoniára jut			78,657
» 1875-ben » »			85,400
» 1876-ban » »			89,307

A nagyobb, kisebb propagatív erőre mutató születési arányt tekintve, következőleg sorakoznak az egyes megyék; esik egy születés:

	lakóra.		lakóra.		lakóra.
Csanád . . .	16. ₁	Szatmár . . .	21. ₁	Nógrád . . .	23. ₀
Arad . . .	18. ₂	Fehér . . .	21. ₂	Maros-Torda	23. ₂
Békés . . .	18. ₉	Komárom . . .	21. ₃	Szörény . . .	23. ₄
Bács-Bodr.	19. ₀	Baranya . . .	21. ₄	Hont . . .	23. ₄
Esztergom	19. ₈	Szilágy . . .	21. ₅	Torna . . .	23. ₅
Somogy . . .	19. ₈	Bihar . . .	21. ₆	Kolozs . . .	24. ₀
Torontál . . .	19. ₈	Veszprém . . .	21. ₇	Háromszék	24. ₀
Szabolcs . . .	20. ₀	Győr . . .	21. ₈	Turóc . . .	24. ₁
Temes . . .	20. ₀	Sáros . . .	21. ₈	Liptó . . .	24. ₆
Pest . . .	20. ₀	Hajdu . . .	21. ₉	K.-Küküllő	24. ₆
Nyitra . . .	20. ₁	Borsod . . .	21. ₉	Krassó . . .	24. ₇
Jász-N.-K.-		Tolna . . .	22. ₁	Brassó . . .	24. ₉
Szolnok.	20. ₅	Abauj . . .	22. ₁	Gömör . . .	25. ₁
Trencsén . . .	20. ₈	Sopron . . .	21. ₁	Alsó-Fehér	25. ₈
Moson . . .	20. ₀	Ung . . .	22. ₁	T.-Aranyos	25. ₈
Zala . . .	20. ₆	Marmaros.	22. ₂	N.-Küküllő	26. ₅
Bars . . .	20. ₈	Csik . . .	22. ₃	Szeben . . .	26. ₇
Heves . . .	20. ₈	Szepes . . .	22. ₃	Hunyad . . .	27. ₂
Bereg . . .	21. ₀	Zólyom . . .	22. ₄	Sz.-Doboka	27. ₆
Csongrád . . .	21. ₀	Vas . . .	22. ₆	Árva . . .	27. ₀
Ugocsa . . .	21. ₀	Udvarhely	22. ₉	B.-Naszód . . .	28. ₂
Pozsony . . .	21. ₁	Zemplén . . .	22. ₉	Fogaras . . .	28. ₄

Ha az egyes megyék születési arányukkal nem is tartják meg szigorúan ugyanama sorrendet, melyben, tekintve esketési arányukat jelentkeznek, még is félreismerhetlen e két viszony közt az okilagos összefüggés, nagyjából a születés és esketési arány szerinti sorozat elég összevágónak mutatkoz-

ván. Különben a reproductionalis erőt tanúsító születések nem pusztán az esketéstől, sőt nem is tisztán a házasságtól függvén, s a közgazdasági viszonyoktól sem influaltatván, úgy, mint az évi egybekelések, emezeknél jóval csekélyebb hullámzást mutatnak, az egyes megyék e tekintetben sokkal homogénebb csoportokra oszolván.

Városainkban habár alacsonyabb az esketési arány mint a síkon, még is a születési arány nagyobb, és pedig nem csak egyik-másik népesebb városunkban majd a kifejtettebb ipar- és forgalmi élet, majd a nagyobb számú házasságon kívüli születések folytán, hanem általában véve is; így az önálló törvényhatósági joggal felruházott 25 városban az 1876-ki adatok szerint egy születés esett, és pedig:

a város neve	lakóra	a város neve	lakóra	a város neve	lakóra
Budapest	. 18. ₀	Szat.-Németi	22. ₁	Debreczen	. 24. ₀
Arad . . .	19. ₀	Baja . . .	22. ₄	Selmeczb.	. 24. ₀
N.-Várad	. 19. ₀	Kolozsvár	. 22. ₄	Temesvár	. 24. ₂
Versecz . .	20. ₂	Szeged . .	22. ₄	Pozsony . .	24. ₆
Kassa . . .	20. ₄	Ujvidék . .	23. ₁	Sopron . . .	24. ₇
Szabadka . .	20. ₅	Komárom	. 23. ₁	Pancsova . .	25. ₄
Zombor . . .	21. ₆	Pécs . . .	23. ₅	Győr . . .	25. ₆
Fehérvár . .	21. ₇	H.-Mez.-Vá-		Marosvásárh.	31. ₉
Kecskemét .	21. ₉	sárhely . .	23. ₇		

összesen pedig e 25 városnak 949,031 lakója után 45,034 születés számíttatván 1876-ban, minden 21.₀₇ lakóra jött egy születés, míg az e városokon kívüli 65 megye lakosságára 578,815 születés jutván, csak 21.₇₃ lakóra került egy születés; az országnak átlaga pedig egy születés 21.₆₈ lakóra. Kétséget sem szenved ennél fogva, hogy a városi lakosság közt aránylag több a születés, mint a mezei lakók közt, s minthogy köztük az esketési arány csekélyebb és ebből folyólag a fennálló házasságok száma is kisebb, világos, hogy a magasabb születési arány csakis a törvénytelen ágyúak nagyobb létszámának a szüleménye, mi legkevesbbé sem kecsegtető jelenség.

A f i n e m n e k t ú l s ú l y o z á s a a s z ü l e t é s n é l valamint mindenütt másutt, úgy nálunk is constans tüneményképen jelentkezik, csak hogy a számbeli túlsúly nálunk jóval mérsékeltebb arányban lép fel, mint akár Ausztriában, akár

a legtöbb európai államban, nyilván, mivel a halvaszülöttek nálunk mérsékeltőbb arányviszonyban fordulnak elő, mint másutt, ezek közt pedig legfeltűnőbb a finemnek a nőnem feletti túlsúlya. A nemi arányviszony t. i. mely az összes magyarországi születéseknél észlelhető, évről-évre állandóan a következő: 100 újszülött leányra jön 105₆ újszülött figyermek, eme viszony felette csekély eltéréssel, minden egyes év adataiban egyformán és egyenlő számviszonyban jut kifejezésre; így jelesen az 1876-ki évben 303,379 leány, ellenben 320,470 fiú születvén, 100 leány születtire csakugyan 105₆ fiú születt jött; szintűgy az egész utolsó évtizedben valamint évenként, úgy az átlag szerint is ez arányviszony észlelhető, az átlagban 278,518 leányszületésre 294.174 fiszületés, tehát 100 leányszülettire 105₆ fiszülett esvén; és valamint másutt, úgy nálunk is ezen számbeli túlsúly a házasságon kívüli születéseknél valamivel gyengébb mérvarányban jelentkezik, mint a törvényes ágyból származottak közt, jelesen az 1876-ki adatok szerint a törvényes ágyiak közt 100 leányszülettire 10 5₇ fiú, ellenben a törvénytelen ágyiak közt csak 105₃ figyermek jött.

A mi a törvénytelen születések számviszonyát illeti, az 1876-ki év felette kedvezőtlen eredményt tüntet fel, ugyanis ez évben a törvénytelen ágyiaknak mind általános, mind viszonylagos száma erősebbnek mutatkozik, miut a milyen volt akár a megelőző évek adatai szerint, akár az utolsó évtized átlaga szerint; ugyanis számíttatott házasságon kívüli születés Magyarorszáiban:

1867. .	39,793	1872. .	36,524
1868. .	41,511	1873. .	36,642
1869. .	39,465	1874. .	37,284
1870. .	38,961	1875. .	41,025
1871. .	39,097	1876. .	45,966
		átlag :	39,626

A tiz évi átlaghoz mérve 1876-ban 6340-el több törvénytelen születés fordult elő, vagyis számuk az átlaghoz képest 16 százaléknyi gyarapodást mutat, midőn az összes születések ugyanaz évben, szemben ugyanamaz évtizedi átlaggal csak 8₂ %-al gyarapodtak; a törvénytelen születésűek számnövekvése ennélfogva csaknem épen még egyszer akkora, mint a szüle-

téseké általán véve, s ehhez képest azoknak az összes születésekhez való számarányuk is rosszabbodott, míg a tíz évi átlag szerint azok 6.₉ %-al szerepeltek, 1876-ban 7.₃ %-ra emelkedett ebbeli arányviszonyuk, holott Horvát-Szlavóniában 1876-ban 4515 törvénytelen születés számíttatván, ott csak 5 %-ja a születéseknek házasságon kívüli, noha ott is e viszony évről-évre rosszabbodik, még pedig jóval gyorsabb progressióban, mint magában Magyarorszában; így volt a társországokban

1874.	. 3464	házasságon kívüli születés vagyis	. 4. ₈ %
1875.	. 4155	» » » »	. 4. ₈ »
1876.	. 4515	» » » »	. 5. ₀ »
1877.	. 4524	» » » »	. 5. ₄ »

Ebben kétségkívül felismerhető a házközösség-intézmény fonkinkinti megszüntetésének befolyása, mert kétséget nem szenved, hogy a házközösség-féle intézmény nem csekély mérvben járult hozzá, hogy e viszony az előtt annyira kedvezőnek mutatkozott. Ha az utolsó 1876-ki évről eredményét úgy az anyaországban, mint a társországokban összefoglaljuk, azt találjuk, hogy az egész magyar birodalomban a törvénytelen születések száma ez évben 50,481-re ment, vagyis az összes az évi születéseknek éppen 7 százalékja házasságon kívüli volt.

A törvénytelen ágyból valók nagyobb létszáma és annak folytonos növekvése, kivált pedig a törvényes ágybéliekhez való arányviszonyuknak folytonos rosszabbodása, kétségkívül súlyos és folyton rosszabbodó közgazdasági és társadalmi állapotokra mutatván, különösen érdekes megvizsgálni, hogy miképen mutatkozik a viszony az egyes törvényhatóságokban; tekintve az ebbeli arányméret Magyarországon 65 megyéje az 1876-ki adatok szerint következőleg sorakozik:

Háromszék . . . 10. ₈	Temes . . . 7. ₆	Gömör . . . 6. ₉
Krassó . . . 10. ₇	Abauj . . . 7. ₅	Arad . . . 6. ₉
Zala . . . 10. ₀	Kis-Küküllő . . . 7. ₄	Szeben . . . 6. ₈
Vas . . . 9. ₂	Moson . . . 7. ₄	Bereg . . . 6. ₈
Udvarhely . . . 8. ₄	Trencsén . . . 7. ₂	Szatmár . . . 6. ₈
Csik . . . 8. ₃	Borsod . . . 7. ₁	Turóc . . . 6. ₇
Szabolcs . . . 8. ₀	M.-Torda . . . 7. ₁	Alsó-Fehér . . . 6. ₆
Brassó . . . 7. ₉	Somogy . . . 6. ₉	Sopron . . . 6. ₆
Bihar . . . 7. ₇	T.-Aranyos . . . 6. ₉	Torna . . . 6. ₆

Zólyom . . .	6. ₆	Ugocsa . . .	5. ₈	Hunyad . . .	5. ₂
Esztergom . . .	6. ₈	Szilágy . . .	5. ₈	Szörény . . .	5. ₁
Hont . . .	6. ₃	Szepes . . .	5. ₈	Győr . . .	5. ₁
Pest . . .	6. ₂	Hajdu . . .	5. ₈	Fehér . . .	5. ₀
Nyitra . . .	6. ₁	Pozsony . . .	5. ₈	Árva . . .	4. ₉
Torontál . . .	6. ₁	Bars . . .	5. ₆	Sáros . . .	4. ₉
Baranya . . .	6. ₁	Heves . . .	5. ₃	Komárom . . .	4. ₇
Veszprém . . .	6. ₀	Zemplén . . .	5. ₃	Tolna . . .	4. ₆
B.-Naszód . . .	6. ₀	Csongrád . . .	5. ₅	Liptó . . .	4. ₄
Nógrád . . .	5. ₉	Ung . . .	5. ₄	B.-Bodrog . . .	4. ₃
N.-Küküllő . . .	5. ₉	Csanád . . .	5. ₃	Békés . . .	4. ₀
Máramaros . . .	5. ₉	Jász-N.-Kun-		Szoln.-Doboka . . .	4. ₀
Kolozs . . .	5. ₈	Szolnok . . .	5. ₂	Fogarás . . .	3. ₄

E sorozat azonban olyan sajátlagos, hogy abból legkevesbé sem ismerhető fel tisztán ama tényezőknek létele és közreműködése, melyek tapasztalás szerint a kérdéses arányviszonyra mérvadó befolyást szoktak gyakorolni, sem a népességnek nagyobb, kisebb tömörülése, sem a közgazdasági helyzet, sem az esketési arány, sem a két nem közti számviszony, sem egyéb momentum, a fennebbi sorozatban nem jut sem egyenkint, sem együttesen véve félreismeretlen kifejezésre, úgy, hogy a fennebbi közlemény pusztán alapul szolgálhat az ezentűl szőnyegre kerülendő hasonló adatokkal való egybevetésre; mert egy évi adat után annál kevesbé szabad e sorozatot a valónak megfelelőnek tartani, mivel egy évre szóló adatok még az általános tényezők befolyásának megvilágítására sem, annál kevésbé pedig a különböző helybeli tényezők méltatására nem alkalmasak. Legfeljebb egyik-másik megyében, hol az évi esketések csekély és a törvénytelen születések magas aránya közti összefüggés, hol a közgazdasági állapotoknak, a nemi aráynak, a vallásfelekezeti különbszeteknek, vagy egyéb társadalmi mozzanatnak kihatása némileg felismerhető ama sorrendből, melyet a fennebbi kimutatásban elfoglal, de következtetés abból távolról sem vonható le.

Inkább felismerhető a mondott tényezőknek befolyása az önálló törvényhatósági joggal felruházott 25 városunk ebeli adataiból, mert ezekben a sűrűbb népesség, a magasabb social igények, a megélhetés és önálló keresethez való jutás-

nak nehezebb volta, szóval a súlyosabb social helyzet a törvénytelen születések számarányát annyira felszöktetik, hogy ebben a társadalmi visszasságok már elég világosan tükröződnek vissza; így az 1876. adatok fonalán a 25 város a törvénytelen születések számaránya szerint ekkép következik egymásután:

Budapest . . . 30. ₆	Pécs . . . 14. ₁	Sopron . . . 9. ₁
Temesvár . . . 28. ₁	Sz.-Németi . . . 11. ₅	Selmeczbánya . . . 8. ₇
N.-Várad . . . 21. ₂	Marosvásár- hely . . . 10. ₄	Kecskemét . . . 8. ₅
Győr . . . 18. ₉	Baja . . . 10. ₂	Pancsova . . . 8. ₂
Arad . . . 18. ₅	Székesfehérv. . . 10. ₀	Versecz . . . 7. ₂
Pozsony . . . 18. ₄	Ujvidék . . . 9. ₆	H.-M.-Vásárh. . . 7. ₀
Kassa . . . 17. ₇	Debreczen . . . 9. ₆	Szeged . . . 5. ₄
Komárom . . . 17. ₀	Zombor . . . 9. ₃	Szabadka . . . 4. ₅
Kolozsvár . . . 16. ₈		

Még szembezőköbb a 25 város és a 65 megye lakossága közt e tekintetben fenforgó különbözet, ba az átlagokat állítjuk egymással szembe; így a 25 városi lakók közt 8389 törvénytelen születés mellett ezek az összes (45,034) születések 18.6 %-át képezik, míg a 65 megyebeli (578,815-re menő) születési esetek közötti 37577 törvénytelen lévén, csak 6.5%-al vagy is 12.1 %-al csekélyebb arányban szerepelnek, mint a városokban.

Felette örvendetes észlelet különben, hogy alföldi magyar városaink e tekintetben oly egészséges, ép viszonyokat tüntetnek fel, jelesen Holdmezővásárbely, Szabadka és a mindentekintetben oly életrevalónak bebizonyult népességű szegény Szegedünk, melyeknek abbéli arányuk jóval mérsékeltőbb az ország átlagánál; és egyáltalán magyar népünk józan, erkölcsös életmódja, valamint alföldünk ép társadalmi és gazdasági viszonyai mellett amaz észlelet tanúskodik, hogy az alföldet képező megyékben is, mint Heves, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Csanád, Békés, Csongrád, Bács, Bodrog stb. mindannyiban igen mérsékelt számú törvénytelen születések fordulnak elő, két-bárom százalékkal kevesebb lévén ebbéli arányviszonyuk, mint az országnak átlaga.

Természetes, hogy a halvaszülöttek közt aránylag jóval több törvénytelen ágyból való van, mint az élveszülöttek közt,

egyrészt mivel házasságon kívül a leendő anya nem gondolja méhének tilos gyümölcset úgy, mint a törvényes anya, gyakran még magzatelhajtási kísérletekkel is károsan hatván be a szülési folyamra, másrészt házasságon kívüli viszonynál a szülő nőnek jóval inkább érdekében fék vén, hogy ama körülmény minden kétséget kizáró módon constatáltassék, miszerint gyermeke csakugyan halva született, a halvaszülettség jellege pontosabban szokott feljegyeztetni, mint házasságban élő szülőknél, kik e körülményt sok tekintetből hajlók inkább elpalástolni, mint híven bevallani; ugyanis az 1876-ik adatok szerint a 45,966 törvénytelen születés közt 1017 halva született és mint-hogy ugyanamaz adatok szerint Magyarországon összesen az évben 7409 halva született számított, köztök a törvénytelen ágyuak 13.7 %-al vagyis aránylag közel mégegyszer oly nagy számerővel jelenkeznek, mint az élveszülettek közt (t. i. 7.2 %).

Különben az 1876-ki adatok is a halvaszülettek számarányát elég kedvező színben tüntetik fel, átlag 1.2%-a az új születetteknek halvaszületett, szemben 4—5%-nyi aránnyal, melylyel rendesen másutt szoktak szerepelni. A kora házasságok, a házas felek közti korarányosság, az ország agronom jellege, a nőnemnek a mezei munkával való általános foglalkozása, s több más a szüendő magzat vitálítását biztosító társadalmi intézmény némileg megfejt e viszonyt, jóllehet ama körülmény is látszik közreműködni, hogy e mozzanat nem elég híven jegyeztetik fel egyáltalán, másutt is nem csekély nehézségekkel járván constatálása annak, vajjon forog-e fenn az annyira kétes »halvaszülettség« esete; a társországokban 1876-ban 891 halvaszületett számítottván, ott épen csak 0.9 %-át teszik a születéseknek, és így a magyar sz. korona összes területén a mondott évben 8300 halvaszületett mellett a születéseknek épen 1.1 %-ja halvaszületett volt; e tekintetben nem is léteznek nagy eltérések az egyes törvényhatóságok adatai közt, az egyes megyék az 1876-iki adatok fonalán következő arányszámokkal jelenkezvén:

Szörény. ^{0,0} 3.4	Heves ^{0,0} 2.2	Brassó ^{0,0} 2.1
Hajdu ^{0,0} 2.6	N.-Küküllő ^{0,0} 2.1	Békés ^{0,0} 2.0
Beszt.-Naszód ^{0,0} 2.2	Borsod ^{0,0} 2.1	Turóc ^{0,0} 1.9

	‰		‰		‰
Pest	1.8	Hont	1.0	Csongrád . .	0.6
Liptó	1.7	Háromszék .	0.9	Krassó . . .	0.6
Tolna	1.7	Vas	0.9	Abauj	0.6
Szeben	1.7	Torontál . .	0.9	Szoln.-Doboka	0.5
Csik	1.6	Árva	0.8	Kolozs . . .	0.5
Gömör	1.4	Veszprém . .	0.8	Zala	0.5
Esztergom . .	1.3	Szatmár . . .	0.8	Sáros	0.5
Szepes	1.3	Nógrád . . .	0.8	Sopron . . .	0.5
Csanád	1.3	Torna	0.8	Fogaras . . .	0.4
Zólyom	1.3	Bihar	0.8	Temes	0.4
Somogy	1.2	Ugocsa . . .	0.8	Maros-Torda	0.4
Fehér	1.2	Bars	0.8	Tord.-Aranyos	0.3
Nyitra	1.1	Győr	0.8	Alsó-Fehér .	0.3
Moson	1.1	Kis-Küküllő .	0.7	Máramaros .	0.3
Komárom . . .	1.0	Trencsén . .	0.7	Szilágy . . .	0.3
Beregh	1.0	Arad	0.7	Ung	0.3
Szabolcs . . .	1.0	Údvarhely . .	0.7	Hunyad . . .	0.3
Pozsony	1.0	Bács-Bodrogh	0.7	Zemplén . . .	0.2
Jász-N.-K.-Sz.	1.0	Baranya . . .	0.6		

Hogy a finemnek túlsúlyozása a halvaszülötteknél tetemesen nagyobb, mint a születéseknél általán véve, már fennebb érintettem. Az 1876-iki adatok szerint a viszony úgy áll, hogy 100 halvaszülött leányra 129 halvaszülött figyermek jön, a mi kétségtelen vonatkozással van a figyermekek közt annyival nagyobb halandóságra.

Az utolsó hivatalos kimutatásban a halvaszülötteknél még külön fel van véve, hogy köztük hány kor a sz ü l ö t t volt, eme mozzanat csak ez alkalommal lett legelőször megfigyelve, azzal sem a mi korábbi kimutatásainkban, sem a társországok vagy az osztrák örökös tartományok hasonló kimutatásaiban nem találkozunk. Őszintén örülünk, a hányszor tapasztaljuk, hogy orsz. statisztikai hivatalunk akár az adatyomozás technikájára, akár a fölvételek terjedelme és módjára nézve valami újat kezdeményez, csak legyen annak fogható eredménye, legyen a kipuhatolt mozzanat akár adminisztratív szempontból, akár a tudomány érdekében valamiképen hasznosítható. Arra azonban szükséges, hogy az ily új intéz-

kedés kellőleg előkészítve, az adatgyűjtéssel foglalkozó orgánusok eleve kellően instruálva legyenek; mennyiben történt ez a fenforgó esetben a matrikulákat vezető lelkészek irányában, arról nincs biztos tudomásom és így nehéz az ez úton szerzett stat. anyag belértéke felett alapos Ítéletet mondani, legalább a mi az esketéseknel új felvételpép hozzájárult, nem igen képes megnyugtanni a nyert eredmény megbízhatósága iránt; vájjon ugyanez áll-e a most említett rovatra nézve is, bajos meghatározni; találtatott t. i. ez alkalommal, hogy a 7409 halvaszülött közt 1911, vagyis 25,7% koraszülött volt, föltéve pedig, hogy ez pontos, kétségtelen észleleten nyugszik, több mint egynegyed része az 1876-ik évben mint halvaszülött kimutatottaknak koraszülött lett volna, és a szerint a mint a halvaszülöttség fogalma megállapítatik, meg lehet Ítélni, mennyiben járnak el nálunk helyesen vagy helytelenül e rovat kitöltésénél.

Többses születés volt 1876-ban és pedig ikrekkel 8614, és hármassokkal 108; szemben tehát az összes születésekkel, minden 7 l.5-ik születés többses születés volt, mely arányviszony tetemesen meghaladja az európai átlagot, közönségesen fölvétetvén, hogy átlagban egy többses születés csak minden 83 egész 85 egyszerű születésre szokott rendszeren számíttatni; nálunk tehát évenként 1100—1200-al több ikerszületés fordul elő, mint az európai átlag szerint jutna, világos szélül amaz, a korábbi évek adatai által is igazolt észleletnek, hogy valamint a termelés összes ágaiban, úgy a népszaporodás terén is nálunk a reproductionalis erő hatályosabb, mint sok más országban. A többses születéseknél a finemnek számbeli tulsúlyozása valamivel erősebb, mint a születéseknél általán véve, és ez az 1876-ki évnek épúgy, mint annak idején a hatvanas évek adataiból egyaránt kitűnik; volt t. i. az ikerszületéseknél 1876-ban 2769 születésnél két fiú

2529 » két leány

3316 » egy fiú, egy leány,

összesen tehát volt 8854 fiú és 8374 leány, vagyis 100 leányszülöttre 105,7 gyermek; a 108 hármass születésnél volt 167 fiú és 157 leány, tehát 100 leányszülöttre 106,3 gyermek. Legtöbb ikerszületésnél a nem egyenlő arányvegyületben jelen-

kezik, és a hármás születések közül 34 esetben két leány 1 fiú, 32 esetben két fiú és egy leány, 23 esetben három fiú, végre 19 esetben három leány volt a születésnek eredménye.

Végre a mi a születéseknek az egyes évszakok szerinti eloszlását illeti, ebben jóval nagyobb arányegyenlőség mutatkozik, mint az évi esketéseknél, mint-hogy ezeknél nemcsak az első házasságból valók, vagyis elsőszülöttek, hanem a fennálló házasságokban utószülött, sőt a házasságon kívüliek is az egyformább eloszlásra hatnak ki, mihez járul, hogy a közgazdasági viszonyok arra nem is gyakorolhatnak oly közvetlen befolyást, mint az egybekelésekre, rendszeren nagyobb meggondolatlanság és könnyelműség szereplvén a nemzésnél, mint a házasságkötésnél; így ha az évet két egyenlő szakra osztjuk, számított 1876-ban

tavaszyári félévben ápr. hótól szept. végéig 300,511 születés vagyis 48.%

ősz-téli » ott. » márcz. »

323,338 » »

51.» »

Kétségtől a népmozgalmi adatok közt egyéni, társadalmi és államigazgatási tekintetben legnagyobb fontossággal bír a halandósági viszony. Magas halandósági arány, főleg ha az állandó és évről-évre inkább emelkedő, sajnos social állapotokra, a cultur haladás mögé maradásra vagy csak egyéb szerencsétlen közegészségi helyzetre mutat, míg mérsékelte, folyton csökkenő halálzási arány culturhaladásnak biztos jelzője. — Köztudomású dolog, hogy nálunk a mily kedvezők a többi populationistikai mozzanatok, époly kedvezőtlen a halandósági momentum, tehát épen ama népmozgalmi tényező mutatkozik nálunk mostohább színben, mint fájdalom, mondhatni, Európa bármely államában, mely mai nap egyik kiváló ismervül szokott felállítatni a civilisatio és közmíveltségi fok megbírlására. Az 1876-ki évben mérsékeltebb halandóság mutatkozik ugyan, de ez természetes következménye annak, hogy a közvetlenül megelőzőtt négy évet oly rendkívüli nagy halandóság jellegette, minő nálunk is csak kivételes; rendkívüli pusztítások után másutt is, nálunk is rendszeren a szokottnál kedvezőbb mortalitás szokott beállani, mindazok, kik testi szervezetüknél fogva halálra érettek, közönségesen már a járványok uralma alatt esvén áldozatul. De még az 1876-ki évek halandósága is absolut és viszonylagos számereje szerint

meghaladja az utolsó évtized négy első évének normális viszonyát, és tetemesen meghaladja az európai culturállamokban felforgó arányokat: számítottatott t. i. 1876-ban összesen 478,684 haláleset, vagyis minden 28.2 lélekre egy haláleset; míg Európában átlag véve csak 39—40, a nyugati culturállamokban éppen csak 42—46 lélekre számíttatik egy haláleset, míg tehát átlag Európában a mortalitás 2.5%-ot tesz, nálunk 1876-ban is mindig még 3.5% vagy 1%-al magasabb volt; másképp szólva nálunk az 1876. elején számított 13.525,549 lakóból ugyanaz évben még mindig 135,255-el több halt el, mint a mennyi elhalálozott volna, ha Magyarországnak mortalitása az európai államokénak átlagos niveauján állana.

Miképen emelkedett nálunk fokonként a halálesetek száma 1871—73-ig, midőn tetőpontjára ért, miképen szállt az alá 1874—76-ig, következő összeállításból tűnik ki: volt

1867.	436,434	1872.	580,445
1868.	443,799	1873.	874,055
1869.	424,106	1874.	571,728
1870.	446,085	1875.	501,001
1871.	535,350	1876.	478,684
		átlag	529,168

Az 1876 ki év tehát az utolsó 10 évnek átlagához mérve 50,484-el kevesebb halálesetet tüntet fel, a mi mindenesetre kedves jelenségnek, de korántsem a közgazdasági és közegészségi viszonyok vajmi örvendetes javulásának biztos jelzőjéül tekinthető, mert a cholera pusztításai után, melyek 1870-ben tetemesen nagyobb, sőt 1873-ban exorbitáns mortalitást idéztek elő, igen természetes volt, hogy az a reá következő években sietni fog a rendes mederbe visszatérni; de az 1876-ki évben a közvetlen megelőző évhez képest már nem akkora a leapadás, mint volt 1875-ben, szemben 1874-el, vagy éppen ez évben, szemben a szerencsétlen 1873-ki évhez, mert 1874-ben 302,327-el kevesebb halt el, mint 1873-ban, 1875-ben még 70,727-el kevesebb, mint 1874-ben, ellenben 1876-ban már csak 22,317-el kevesebb, mint 1875-ben, úgy, hogy aszinvonal elérve látszik lenni, melyre nálunk az évi halandóság rendszeren emelkedni szokott. Miután pedig a társországokban is 1873-tól 1876-ig folytonos apadás észlelhető, egész Magyarbirodalomban a halálesetek 1873. év óta fokozatos apadást mutatnak,

Horvát-Szlavoniában

ugyanis volt 1873-ban 969,788 halálestet, ebből 95,733

1874- ben 659,748 » » 88,020

1875- ben 575,361 » » 74,360

1876- ban 552,979 » » 74,295

A társországokban ennél fogva még csekélyebb volt a javulás az 1876-ki évben, szemközt az 1875-ki évvel, mint nálunk, de ott 1877-ben megint szembetűnőbb volt a további leolvadás, ez évben csak 70,798 vagyis 3497-el kevesebb halálestet számláltatván, mint a megelőző évben. Vájjon nálunk szintén beállott-e ily jelentékeny csökkenés, még nem mondhatjuk meg, az ez évre szóló adatok nálunk még nem kerülvén színre.

Az egyes törvényhatóságokat illetőleg különösen érdekes ama sorozat, melyben, tekintve a halandósági arányt, egymásután következnek: abban nemcsak a népesedési mozgalomnak ép vagy kóros volta, hanem a közigazdasági és közmívelődési viszonyoknak is ép vagy kóros volta elég világosan tükröződ-
vén vissza; jóllehet erre nézve sem lehet egy évnek adataiból biztos következtetéseket levonni, úgy, hogy a jelen eredmény is csak alapul szolgálhat a tovább gyűjtendő adatok eredményével való egybevetésre; az 1876-ki adatok szerint a halandósági arányra nézve következőleg sorakoznak az egyes megyék, egy halálestet jött:

	lélekre		lélekre		lélekre
Temes . . .	21. ₁	Baranya . . .	27. ₃	Bereg . . .	29. ₂
Torontál . . .	21. ₃	Maros-Torda	27. ₆	Győr . . .	29. ₄
Bács-Bodrog	22. ₃	Komárom . . .	27. ₆	Kolozs . . .	29. ₄
Szaboles . . .	24. ₇	Beszt.-Naszód	27. ₇	Jász-N.-Kun	29. ₇
Nógrád . . .	25. ₁	Borsod . . .	27. ₉	Abauj . . .	29. ₈
Arad . . .	25. ₆	Tolna . . .	28. ₂	Bars . . .	29. ₉
Pest-Pil.-Solt	26. ₀	T.-Aranyos . . .	28. ₅	Szilágy . . .	30. ₀
Moson . . .	26. ₅	Szol.-Doboka	28. ₅	Szatmár . . .	30. ₀
Torna . . .	26. ₈	Zemplén . . .	28. ₆	Veszprém . . .	30. ₀
Nyitra . . .	26. ₉	Pozsony . . .	28. ₈	Trencsén . . .	30. ₁
Csongrád . . .	27. ₀	Ung . . .	28. ₉	Zala . . .	30. ₃
Csanád . . .	27. ₀	Krassó . . .	28. ₉	Fehér . . .	30. ₅
Heves . . .	27. ₁	Somogy . . .	29. ₀	Hont . . .	30. ₉
Esztergom . . .	27. ₂	Bihar . . .	29. ₁	Háromszék . . .	31. ₂

	lélekre		lélekre		lélekre
Szepes . . .	31. ₃	Fogaras . . .	32. ₅	Csik	35. ₄
Ugocsa . . .	31. ₄	Gömör . . .	33. ₅	Hunyad . . .	35. ₅
Szörény . . .	31. ₅	Brassó . . .	33. ₅	Szeben . . .	35. ₅
Kis-Küküllő	31. ₈	Liptó	34. ₃	Alsó-Fehér	36. ₃
Udvarhely . .	31. ₉	N.-Küküllő	34. ₅	Vas	36. ₄
Hajdu	31. ₉	Sopron . . .	34. ₅	Máramaros.	36. ₆
Békés	32. ₁	Turócz . . .	34. ₉	Árva	39. ₀
Zólyom . . .	32. ₈	Sáros	35. ₂		

E sorozat, habár nem teljesen összevágó, mégis keveset eltérő ama fennebb közlött sorozattól, melyben a megyék, tekintve a születésarányt, egymásután következnek, a dolog természete szerint ott, a hol több gyermek születik, mivel legnagyobb a halandóság épen a zsenge korúak közt, magasabb a halandósági arány is és megfordítva; így csakugyan úgy találjuk, hogy ama megyék, melyek az átlag fölé emelkedő születési aránnyal jelenkeznek, mint Temes, Torontál, Bács-Bodrog, Szabolcs, Arad, Csanád, Csongrád, Pest, He[^]es, Esztergom, Moson, Nyitra stb. épúgy kimagaslanak mortalitással az átlag fölé, míg felső északi megyéink Árva, Turócz, Liptó, Gömör, valamint a Királyhágón túli megyék Alsó-Fehér, Hunyad, Szeben, Csik, Brassó, Eogaras stb., valamint csekélyebb, tetemesen az átlag mögött maradó születési, úgy szintén az átlag mögött tetemesen elmaradó, mérsékeltbb halálózási aránnyal is jelenkeznek, és a megyék zöme, melyek a születési átlag körül csekély eltéréssel in plus vagy in minus ingadoznak, a mortalitásra nézve is többé-kevésbé az átlag köré tömörülnek. Vannak ugyan és pedig számos kivételek, mint péld. Nógrád, Torna, Maros-Torda, Besztercze-Naszód, Torda-Aranyos, Szolnok-Doboka stb., melyek habár mérsékelt születési aránnyal bírnak, mégis nagy mortalitást mutatnak, és még jóval több oly megye van, melyek habár magas propagatív erővel dicsekesznek, mégis elég mérsékelt a halandósági arányuk, mint péld. Somogy, Zala, Vas, Fehér, Veszprém, Sopron, Jász-N.-Kun, Hajdú, Bars, Bereg, Zólyom, de kivált Békésmegye, tehát leginkább oly törvényhatóságaink, melyek köztudomás szerint a gazdaságilag legjobban situált megyék közé valók, úgy, hogy ebben félreismerbetlenül kifejezésre jut

amaz okilagos összefüggés, mely a közgazdasági állapotok közt egyrészt és a halandósági viszony közt másrészt, kétségtől kívül másutt is, nálunk is mutatkozik.

Mennyivel magasabb nálunk is a halandóság a v á r o s i mint a mezei lakók közt, azt csak az önálló törvényhatósági joggal felruházott 25 város adatai után vagyunk képesek megítélni, ezek pedig az 1876-ki adatok szerint következő arányokkal jelenkeznek; jött egy haláleset:

	lélekre		lélekre		lélekre
Versecz . . .	18. ₀	Ujvidék . . .	23. ₅	Szatm.-Ném.	27. ₇
Pancsova . . .	18. ₀	Baja	24. ₃	Debreczen . .	28. ₇
Budapest . . .	20. ₀	Temesvár . . .	24. ₄	Fehérvár . . .	29. ₁
Nagyvárad . . .	21. ₃	Zombor	24. ₇	Holdm.-Vá-	
Szabadka . . .	22. ₅	Pécs	25. ₀	sárhely	29. ₇
Arad	22. ₀	Győr	25. ₂	Selmecz. . . .	29. ₀
Kassa	22. ₇	Marosvásár-		Komárom . . .	30. ₀
Kolozsvár . . .	22. ₅	hely	25. ₇	Szeged	32. ₈
Pozsony	23. ₀	Kecskemét . .	27. ₈	Sopron	36. ₁

Világos tehát, hogy kevés kivétellel csaknem minden városban magasabb halandósági aránnyal találkozni, mint ama megyében, melynek területén az illető város fekszik, és rendszeren itt is a születési és halálozási arány közti összefüggés észlelhető; különben e tekintetben is örvendetes jelenség, hogy alföldünk magyar városai, jelesen Kecskemét, Debreczen, Holdmező-Vásárhely, de különösen Szeged városa aránylag kedvezőbb viszonyt tüntetnek fel, mindegyikben mérsékeltbb lévén a mortalitás, mint az illető megyében.

Hogy mily különbség létezik e tekintetben a mezei és városi lakosság közt egyáltalán véve, még jobban szembetűnik, ha a fennebbi 25 városnak átlagát az ország és a megyék átlagával szembesítjük; ugyanis Magyarországnak az 1876. elején számított 13.525,459 lakója közt 478,684 haláleset fordulván elő, mint fennebb kimutattuk. 28.₂ lakóra jön egy haláleset, ellenben a 25 városi törvényhatóság 949,031 lakója közt 39,706 haláleset számíttatván már minden 23.₉ lakóra, ellenben e városi népességen kívüli 65 törvényhatósági 12.576,428 főre menő népesség közül 438,978 halván el, csak 28.₀ lakóra számítható egy haláleset, a különbözet tehát a 25 városi és a

65 megyebeli lakosság mortalitása közt — 0,7%, vagyis minden 10,000 lakó közt a 25 városban átlag 70-el több halt el 1876-ban, mint a megyei törvényhatóságok átlagában, mi a városi népességnek nagyobb halandóságát elég világosan tünteti szembe, sőt némelyekben, mint jelesen Versecz, Pancsova, Pozsony, Marosvásárhelyt — oly aránytalanság van a születési és halandósági viszony közt, hogy ez utóbbi, legalább 1876-ban meghaladja az előbbit, s így e városokban népgyarapodás helyett, a mondott évben is népfogyatkozás állott be, miről még alantabb többlet.

Magyarország kedvezőtlen halandósági arányának kétségkívül egyik főoka a nagyobb gyermekhalandóság; míg átlag Európában az évi elhunytaknak 40%-a, nálunk 50%, vagyis 10%-al több az öt éven aluli gyermek, vagyis míg másutt a gyermekek az 5-ik életkorig az egy évben általán kimúltaknak kétötöd részét képezik, nálunk épen fele az elhunytaknak az ily zsenge korúak közül kerül ki. Ezen arány ugyan nálunk is 1871 — 74-ig egynéhány százalékkal alább szállt, minthogy eme rendkívüli években a cholera és egyéb járványok oly tömegesen pusztítottak és pedig egyaránt a nagyok és aprók soraiban, hogy pusztán e szomorú kiegyenlítés folytán a mondott 4 évi időközben a gyermekkor jutaléka átlag 45,8%-ra súlyosztatott le, de 1875-ben, mely már nagyjából részben cholera mentes volt, arányosztalékuk megint 46,8%-ra emelkedett, és 1876-ban, mely tekintve a járványok uralmát, még normálisabb év volt, amaz arányviszony, mely azelőtt és az 1867—70-ik évi időszakban is évről-évre mutatkozott, újra és pedig még pregnánsabb mérvben jutott kifejezésre, ez évben t. i. a 478,684 elhunyt magyarországi lakos közt 242,008 gyermek számíttatván egész az 5-ik év végéig, 50,5%-ra ment részesülésük, tehát még fél perccenttel több, mint fele része az elhaltaknak azok sorából került ki, ez tehát nálunk csakugyan a normális viszony.

Természetes, hogy a magasabb születési arány mellett, mely nálunk egyáltalán mutatkozik, a gyermekek képviselése mindennemű társadalmi mozzanatokban, tehát a kimúlásoknál is erősebb aránymérvben jelenkezik, de a gyermekek nagyobb gondozása mellett e mindenestire sajnos osztalékuk tetemesen

leapasztható lenne, mint ez jelesen a Mózes vallását követő hazánkfiak közt már régóta tapasztalható, és a közegészségi ügyet rendező 1876: 14 t-cz. szigorú végrehajtása mellett jövőben kétségkívül más hitfelekezetűeknél is észlelhető lesz.

G y e r m e k h a l a n d ó s á g szempontjából az 1876-ki adatok nyomán következőleg sorakozik Magyarországnak 65 megyéje; az 5-ik évig elhunyt gyermek van]képviselve:

	%-al		%-al		%-al
Bács-Bodrog	59. ₉	Heves . . .	52. ₁	Udvarhely .	45. ₃
Osanád . . .	59. ₂	Arad . . .	51. ₅	Hont . . .	45. ₂
Nyitra . . .	59. ₀	Bars . . .	51. ₃	Szatmár . . .	45. ₀
Torontál . . .	57. ₈	Sáros . . .	50. ₆	Kisküküllő .	44. ₅
Békés . . .	57. ₄	Abauj . . .	49. ₇	Ung . . .	44. ₅
Pest . . .	57. ₂	Liptó . . .	49. ₃	Zemplén . . .	44. ₀
Komárom .	57. ₁	Máramaros	49. ₂	Bereg . . .	43. ₂
Győr . . .	57. ₀	Zala . . .	49. ₁	Kolozs . . .	42. ₇
Pozsony . . .	57. ₀	Hajdu . . .	48. ₈	Gömör . . .	42. ₄
Fehér . . .	56. ₈	Turóc . . .	48. ₆	Szeben . . .	42. ₃
Moson . . .	56. ₄	Zólyom . . .	48. ₄	Ugocsa . . .	42. ₀
Somogy . . .	56. ₀	Háromszék .	48. ₃	Árva . . .	42. ₀
Csongrád .	55. ₅	Brassó . . .	48. ₁	Alsó-Fehér .	41. ₀
Tolna . . .	55. ₁	Szabolcs . . .	48. ₀	Krassó . . .	41. ₀
Jász-N.-Kun	54. ₆	Nógrád . . .	47. ₉	Nagyküküllő	40. ₈
Esztergom .	54. ₅	Torna . . .	47. ₂	Szilágy . . .	39. ₅
Baranya . . .	54. ₃	Vas . . .	47. ₂	Szol.-Doboka	39. ₂
Sopron . . .	53. ₇	Maros-Torda	46. ₀	Fogarás . . .	39. ₁
Veszprém .	53. ₅	Szörény . . .	46. ₇	Tord.-Arany.	38. ₆
Trencsén .	52. ₆	Csik . . .	46. ₆	Hunyad . . .	36. ₇
Szepes . . .	52. ₆	Borsod . . .	45. ₈	Besztercze-	
Temes . . .	52. ₂	Bihar . . .	45. ₀	Naszód . . .	36. ₀

Mind ama megyék, melyek még a magas átlag felett tetelesen emelkedő gyermekhalandósággal bírnak az általános halandóságnál is első sorban, a melyek pedig kedvezőbb viszonyt tüntetnek fel, az általános halandóságnál utolsó sorban jelenek, vagy a mennyiben a kettő közt nem látszik összhangzat létezni, bizonyosan a születési sorozat képes megmagyarázni a különbséget, mint például Békés megyénél, mely daczára annak,

hogy az általános halandóságra nézve kedvezőbb viszonyban van, még is rendkívüli nagy gyermekhalandóságot mutat, mert rendkívüli magas születési aránnyal bír és alföldünk megyéi egyáltalán mint Temes, Torontál, Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog stb. magas születési arány mellett nagy gyermekhalandóság és époly nagy általános halandóság által tűnnek fel, míg északkeleti és északnyugati megyeinkben, valamint a Királyhágón-túliakban mérsékeltebb születési aránnyal, mérsékeltebb gyermekhalalozás és általán kedvezőbb mortalitás karöltve jár; az östermelés minden egyéb ágaiban a jelzett megyei csoportok közt mutatkozó különbség, t. i. egyrészt a gyors productio és reproductióval járó gyors fogyasztás, másrészt a lassúbb termeléssel összekötött nagyobb állandóság és fenmaradási hajlam, mint megismertető jelleg némiképen a népszaporodás terén is észrevehetővé válik.

Gyermekhalandósági tekintetben az átlagos arányra nézve alig forog fenn különbség a megyei és városi lakosság közt, az utóbbiakban 1876-ban 39,706 elhunyt közt 20,142 gyermek számíttatván egész az 5-ik évi életkorig, arányosztalékuk 50.6%, tehát csak egy tized százalékkal több, mint az országban átlag, sőt a mennyiben az önálló törvényhatóság gyanánt levő 25 városnak abszolút halandósága, mint fennebb láttuk, annyival erősebb, mint a megyéké, a gyermekhalandóság egyenlő arányviszonyánál fogva valamivel csekélyebb még a városokban, mint a megyékben, a mi a városbeli törvénytelen születéseknek is annyival magasabb arányviszonya mellett csak is úgy magyarázható, hogy a városokban a bővebb mérvben kínálkozó és készségesebben igénybe vétetni szokott orvosi segély hihetőleg arra mérséklő befolyást vesz; a nagyobb városokban levő gyermek-kórházak, valamint az a körülmény is, hogy a népesebb városokból sok gyermek kidajkálás végett a szomszéd falukra szokott jutni, s ott meghalván, ama mezsei község rovására szokott esni, szintén nem csekély mérvben apasztván a városbeli gyermek-halandóság aránymérvét; az 1876-ki adatok szerint a 25 város e tekintetben következőleg sorakozik:

	$\frac{0}{0}$		$\frac{0}{0}$		$\frac{0}{0}$
Versecz . .	57. ₃	Pécs . . .	49. ₃	Győr . . .	46. ₃
Debreczen .	57. ₄	Kölozsvár .	49. ₄	Temesvár .	45. ₇
Szabadka . .	55. ₇	Zombor . .	43. ₇	Ujvidék . .	45. ₆
Kecskemét .	53. ₈	Hold-Mező-		N.-Várad . .	44. ₈
Budapest . .	52. ₅	Vásárhely	48. ₇	Panesova . .	44. ₇
Fehérvár . .	51. ₂	Pozsony . .	47. ₆	Selmecz . . .	42. ₈
Szeged . . .	51. ₂	Arad . . .	47. ₂	Komárom . .	42. ₇
Kassa . . .	50. ₈	Szatmár-N.	46. ₈	Maros-Vá-	
Baja	50. ₂	Sopron . . .	46. ₇	sárhely . . .	41. ₆

Tehát kevés kivétellel jobbra az országos átlag mögött maradnak, míg a megyék közötti, mint fennebb ki van mutatva, 25 megye emelkedik az átlag fölé, mi a fennérintett populacionistikai momentumon kivül, nyilván a közegészségügy eddigi szervezetlen állapotában, az orvosi személyzet csekély létszámában és azoknak ritkább igénybevételében leli egyik sajnos forrását.

A nemi különbséget illetőleg, az 1876. évi adatok úgy az 5-ik évi életkor végéig elhalt gyermekekre nézve, mint az elhunytakra nézve egyáltalán ugyanazon arányviszonyt tüntetik fel, mely már a hatvanas évi adatokból, mint mortalitásunk nemi arányának egyik jellemzője vala felismerhető. 1876-ban is az ötödik évi életkorig elhunytak közt 100 leányra 114.2 gyermek és korra való tekintet nélkül, az összes elhunytak közt 100 nőneműre 110 finemű esvén, vagyis a finemnek az elhalálzásnál tetemes számú túlsúlyozása főleg a gyermekkorban jelenleg is halandósági viszonyainknak egyik jellemvonása. Az utolsó hivatalos kimutatásban az ötödik éven túl elhunytakra nézve még a családi állapot fel van véve, oly mozzanat, mely az előtt nem lett kimutatva, sőt a társországokban valamint az osztrák örökös tartományokban mai napig sincsen figyelemre méltatva; újra tehát országos stat. hivatatlunk kezdeményezésével és pedig ez alkalommal mondhatni eredményes iniciatívával találkozunk, legalább a közlött adatoknak összevágó és a népesség közti különbözetekhez mért arányos volta után azt lehet következtetni, hogy a számok megfelelnek a valóznak, nyilván mivel az anyakönyvekben minden halálzási esetről híven szokott feljegyezteni, vájjon az

illető nős, nőtlen, vagy özvegy állapotú volt-e, mely körülmény könnyebben is kipuhatható, könnyen be is jegyezhető. Az 1876-ki adatok szerint volt:

nem házas .	74,071	vagyis 31. ₃ %
házas .	110,487	» 46. ₇ »
özvegy .	52,118	» 22. ₀ »
együtt: 236,676 az ötödik évi életkoron túl elhunyt.		

A halandóságra vonatkozó 1876-ki adatok legalább az eddigi közlemények szerint egyéb mozzanatokra nem terjeszkedvén ki, nem lehet ezen különben oly annyira fontos népesedési tényezőre nézve többet felhoznom, még az egyes évszakok szerinti eloszlásuk sincsen kimutatva és így hiányzik a stat. anyag ezen és a születéseknek az egyes évszakok szerinti eloszlása közti viszonylatnak megvilágítására, de kínálkozik még ezen szűkebb marokkal nyújtott adatkészletben is mód és eszköz a születéseknek a halál esetekkel való egybevetésével a többlet vagy keveslet kipuholására, vagyis a népmozgalmi mérlegnek felállítására úgy tekintve az egész országot, mint annak egyes törvényhatóságait.

Ha az 1876-ki év folyamában újszülöttek számából levonjuk az ugyanaz év alatt elhaltakét vagyis 623,849-ből 478,684-et, marad 145,165 többlet, a mi szemben az 1876-ki év elején talált magyarországi népességgel 1.₀₇ %-nyi gyarapodást jelent. Ez oly szaporodási arány, mely teljes összhangzásba áll a hatvanas években volt átlagos népnövekvési aránnyal de az utolsó népszámlálás óta eddigelé még egy évben sem lett elérve; ugyanis volt az egész országban:

				növekvési arány
1870-ben .	124,607	többlet	vagyis	+ 0. ₉₂ %
1871-ben .	55,798	»	»	+ 0. ₄₀ »
1872-ben .	17,083	hiánylat	»	- 0. ₁₂ »
1873-ban .	307,263	»	»	- 2. ₂₃ »
1874-ben .	716	többlet	»	+ 0. ₀₁ »
1875-ben .	107,439	»	»	+ 0. ₅₈ »
1876-ban .	145,165	»	»	+ 1. ₀₇ »
	<u>109,379</u>	»	»	+ 0. ₈₀ »

Az utolsó népszámlálás óta egész 1876. végéig, tehát 7 éven át Magyarország népessége összesen csak 109,379-el szaporodott, a mi átlag egy-cgy évre alig tesz többet mint egy

tized százalékot; miért Magyarországnak abszolút népessége, mely a népszámlálás szerint 1870. elején 13.561,245 főre ment, 1877. elején nem többre emelkedett, mint 13.670,624 főre, ugyanezen szám a szóban levő hivatalos közleményben is előfordul, holott ama statistikái kézikönyvben, mely hivatva lenne hiteles alapokon az osztrák-magyar monarchiának az 1867—1876-ki korszakáról szóló stat. vázlatát nyújtani, és mely a két államterület stat. hivatalainak szeikesztése alatt a múlt évben jelent meg, Magyarországnak az 1876-ik év végével való népessége 13.724,442 fővel van kimutatva, nyilván mivel tavaly Keleti tagtársunk még nem tudta biztosan, hogy milyen eredmény fogott mutatkozni; az 1876-ik évi népmozgalomnak akkoron már begyűjtött, de még teljesen össze nem állított adatai után; mindenestre sajnos, hogy két ugyanasou forrásból merített hivatalos közlemény közt ebben úgy mint sok másban nincs teljes összhangzás és egybevágó számösszegi egyenlőség; kétségkívül az évkönyvnek szóban forgó füzetében foglalt számadatot helyesebbnek kell tartanunk, és így 1877. év elejére csakugyan nem vehetünk fel többet, mint 13.670,624 főre menő magyarországi népességet.

Valamint az üzleti élet körében az évi mérlegnek activ vagy passiv volta az év folyamában előfordult kedvező vagy kedvezőtlen momentumokra enged következtetést, úgy a népesség folyamában is a szerint, a mint a mérleg valamely évben többet kevesebbet activ, vagy passiv módon záródik le, méltán áll a következtetés a népeletre befolyással birt többé kevesbbé kedvező vagy viszás momentumokra. E szerint tehát érdekes megvizsgálni, hogy mint záródott le ez a populationistikai mérleg az 1876-ki év végén az egyes magyarországi törvényhatóságokban.

Sajátszerű észlelet, hogy ez évben a megyei népesség minden tekintetben jóval kedvezőbb eredményt mutat fel, mint a külön törvényhatóságot képező 25 városnak a népe, míg t. i. az 1876-ban az egész országban átlag 1.07%-al gyarapodott a létszám, a 65 megyéé 1.11%-al, ellenben a 25 városé csak 0.56%-al növekedett, vagyis a megyebeli népnövekvés aránylag épen még egyszer oly erős volt, mint a városbeli, holott másutt rendszeren az ellenkező észlelet áll, és még a 65 megye

közül csak egyben volt hiánylat és csak 8-ban nem nagyobb gyarapodás mint fél százalék, a többi 56-ban pedig az átlaghoz közeledő vagy azt többet kevesebbet meghaladó arányszázalék, a 25 város közül 5-ben határozott kevesebbet, 6-ban alig észrevehető felette csekély, s csali háromban az ország átlagán vagy azon fölül álló gyarapodás mutatkozik.

Jelesül a megyék közt első helyen sorakozik Csongrád megye, mely elég nagy halandósággal bír ugyan, de rendkívüli magas születési arányánál fogva 2.2 %-nyi népnövedéket mutat fel, következik utána Békés, szintén magas születési és elég kedvező halandósági aránya mellett 2.,%nyi szaporulattal, Máramaros, Sáros, Csik, Vas, Somogy és Sopron kedvezőbb mortalitás folytán 1.7 illetőleg 1.6%nyi növekvéssel; Ugocsa, Zala, Trencsén, Arad és Jász-Nagy-Kun-Szolnok megyék 1.5 %-nyi; Bars, Hajdú, Zólyom, Fehér 1.,%nyi; Esztergom, Szepes, Bereg, Veszprém, Szilágy Turócz 1.3%; Nyitra, Szathmár, Bihar, Udvarhely, Pozsony, Abauj, Győr 1.2 %-nyi; Alsófehér, Liptó, Heves, 1 % ; Baranya, Szörény, Pest, Komárom, Hont, Árva, Brassó. Ung, Moson, épen 1 %-al; Tolna, Csongrád, Háromszék, Szabolcs, Borsod, Gömör, Kis- és Nagy-Küküllő, Szeben 0.11 %-al; Zemplén és Hunyad 0.8%; Kolozs és Bács megye 0.7%-al; Maros-Torda 0.6 %; Krassó és Torna 0.5%; Torda-Aranyos, Fogaras, Nógrád és Torontál 0.3 %; Temes 0.2 %; Szolnok-Doboka végre 0.1%-nyi gyarapodással, az egy megye pedig mely még 1876-ban is nép fogyást mutat Besztercze-Naszód 80-al vagyis 0.8 %-al kevesebb levéu az évi születés mint haláleset.

Az önálló törvényhatósági joggal felruházott 25 város között csak háromban mutatkozik egy százaléknál nagyobb növekvés, t. i. Szegeden 1.4 %-al, Sopronban 1.2 és Székes-Fehérvárott 1.1 %; háromban t. i. Komáromban, Kecskemét és Szatmár-Németiben 0.9, háromban u. m. Aradon, Selmeczeu és H.-M.-Vásárhelyit 0.8%, a fővárosban Budapesten 0.7 %, Debreczenben 0.6, Kassán, Nagy-Váradon és Zomborba 0.5 %, ellenben Pécs, Baja és Szabadka városokban csak 0.2 illetőleg 0.4 %, Kolozsvárott, Újvidék és Temesvárott épen csak 0.04 és 0.07 %-nyi szaporulat mutatkozik, míg Győrött, Verseczen és Marosvásárhelyt 0.6, illetőleg 0.7, végre Pancsova vá-

rosában épen 1,3%,-nyi népfogyás az 1876-ki népmozgalomnak az eredménye.

Jóval szomorúbb még az eredmény és pedig úgy a városokat, mint a megyéket illetőleg, ha az 1870. óta egész 1876-ig lefolyt összes hat évi időkörnek népmozgalma szerint állittatik fel a mérleg, s e tekintetben különösen dicséretre méltónak tartjuk országos stat. hivatalunk abbéli fáradozását, hogy a mai territoriális beosztás szerint, minden egyes megyére és önálló törvényhatóságot képező városra nézve kiderítette a lakosság számát, a mint az onnan 1870-től kezdve egész 1876. végéig a népmozgalmi eredmény nyomán maradó többlet vagy hiánylat szerint minden egyes év végén mutatkozott, s melyszerint következőleg pontosul össze a végeredmény:

	lakók száma 1870. elején	1876. végén	hét évi növ. v. ap. általán	%	egy évi átlag növekvés
a 65 megyében	12.606,763	12.716,265	+ 109,502	+0,81	+0,11 %
a 25 városban	954.482	954.359	- 123	-0,01	
Magyarországban:	13.561.245	13.670,624	+ 109,379	+0,80	+0,11 %

Sora az egyes megyéknek az e tekintetben lehanyagló irányban a következő:

megye neve	1870. elején	1876. végén	7 évi növ. v. apadás
Sopron	209,050	227,713	+8,6 ₆ »
Fehér	173,551	188,439	+14,8 ₈ »
Pozsony	250,837	270,437	+19,6 ₀ »
Vas	351,602	357,060	+5,4 ₅ »
Komárom	129,116	139,054	+9,9 ₃ »
Győr	83,602	89,940	+6,3 ₃ »
Bars	137,191	147,004	+9,8 ₁ »
Csongrád	95,886	102,468	+6,5 ₈ »
Észtergom	67,024	71,349	+4,3 ₂ »
Moson	75,486	80,162	+4,6 ₇ »
Veszprém	201,431	213,910	+12,4 ₇ »
Nyitra	361,005	382,928	+21,9 ₂ »
Csik	107,285	113,203	+5,9 ₁ »
Máramaros	220,506	231,952	+11,4 ₄ »
Trencsén	248,626	260,840	+12,2 ₁ »
Tolna	220,740	232,981	+12,2 ₄ »
Sáros	175,292	183,396	+8,1 ₀ »
Zala	333,237	346,766	+13,5 ₂ »

megye neve	1870. elején	1876. végén	7 évi növ. v. csökkenés
Brassó	83,090	86,760	+ 4. ₀ »
Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun	534,548	554,092	+ 3. ₈ »
Zólyom	98,216	101,856	+ 3. ₇ »
Somogy	287,555	297,521	+ 3. ₄ »
Turóc	45,346	46,856	+ 3. ₃ »
Békés	212,973	219,948	+ 3. ₂ »
Udvarhely	105,467	108,665	+ 3. ₀ »
Háromszék	125,581	129,721	+ 3. ₀ »
Szepes	175,061	180,236	+ 2. ₀ »
Árva	82,364	84,584	+ 2. ₇ »
Szörény	104,900	107,692	+ 2. ₀ »
Csanád	94,658	97,055	+ 2. ₅ »
Liptó	79,237	81,226	+ 2. ₅ »
Jász-Nagy-Kun-Szolnok	258,553	265,061	+ 2. ₅ »
Fogaras	86,943	88,949	+ 2. ₃ »
Bács-Bodrog	491,614	501,552	+ 2. ₀ »
Hajdu	119,548	120,793	+ 1. ₀ »
Hont	101,944	102,885	+ 0. ₈ »
Heves	208,500	209,642	+ 0. ₅ »
Ugocsa	67,498	67,746	+ 0. ₃ »
Besztercze-Naszód	96,339	96,140	- 0. ₃ »
Baranya	261,643	260,426	- 0. ₄ »
Ung	130,032	129,312	- 0. ₅ »
Abauj	144,924	143,953	- 0. ₆ »
Bereg	159,233	158,105	- 0. ₇ »
Torontál	529,540	524,944	- 0. ₈ »
Maros-Torda	152,949	151,738	- 0. ₈ »
Szeben	145,523	144,177	- 0. ₈ »
N.-Küküllő	137,610	136,284	- 0. ₈ »
Szolnok-Doboka	210,597	207,378	- 1. ₄ »
Torda-Aranyos	137,856	135,619	- 1. ₆ »
Borsod	195,037	191,384	- 1. ₈ »
Alsó-Fehér	188,702	185,125	- 1. ₀ »
Kis-Küküllő	100,161	98,216	- 1. ₅ »
Gömör	173,438	169,967	- 2. ₀ »
Zemplén	292,771	285,335	- 2. ₅ »
Kolozs	177,883	173,329	- 2. ₅ »

megye neve	1870. elején	1876. végén	1 évi növe- v. apadás
Szatmár	290,530	279,598	—3. ₁ »
Szabolcs	218,791	211,767	—3. ₂ »
Torna	23,176	22,261	—3. ₉ »
Nógrád	198,269	190,317	—4. ₀ »
Krassó	274,811	263,722	—4. ₀ »
Temes	357,375	340,807	—4. ₆ »
Hunyad	257,557	244,312	—5. ₁ »
Szilágy	194,595	182,234	—6. ₀ »
Arad	289,381	268,705	—7. ₂ »
Bihar	470,687	427,740	—9. ₁ »

Tehát 27 törvényhatóságban a mostoha 7 évfolyam alatt pozitív veszteség és 38-ban nagyobb kisebb növedék mutatkozik, legnagyobb a Duna jobb oldalán, meg az észak felé elterülő megyékben.

Általános visszapillantásban az eddig tárgyaltak folyamánként constatalhatjuk, hogy az 1876-ki év, tekintve a halandósági arányt, valamint a születési többletből származó növedéket, normális évnél jellegével látszik bírnivalyan, mindazonáltal legkevesebb sem tekinthető jobbrafordult, kedvezőbb közgazdasági állapotok jelzőjének.

Ugyanis a közgazdasági viszonyoknak ép vagy kóros volta leghelyesebben ismerhető fel az évi esketések hullámszámból, mert abban inkább kifejezésre jut a nagyjából oekouomi érdekek által befolyásolt szabad emberi akarat, könnyebb vagy nehezebb megélhetés, bő vagy szűkebb kereset, általános jólét vagy nyomor és Ínség első sorban hatnak ki az évi esketések létszámára, s azoknak minden, főleg feltűnő ritkulása socialis bajra mutat, kivált agronom országban, hol a közgazdasági állapotok rosszabbodása nem annyira az esketési arány süllyedésében, mint inkább a halandóság emelkedésében, a halálesetek meg a születések közti viszonylatnak megzavarásában szokott nyilvánulni.

Midőn tehát egyrészt korábbi évek adatai után, sőt mindennapi tapasztalásból tudjuk, hogy nálunk a közgazdasági viszonyok rosszabbodása az évi esketések hullámszámban csakugyan nem válik egykönnyen érezhetővé, másrészt pedig azt találjuk, hogy az 1876-ki, különben elég normális évben 12,432-vel kevesebb esketés volt, mint a közvetlen előtte való évben és 11,505-el kevesebb mint átlagban a megelőző évtized bármely évében, akkor az esketések ily szokatlan, ily rohamos hanyatlásában nem ok nélkül aggasztó symptomát keresünk, mert méltán azt kell következtetnünk, hogy a rendkívüli hitel- és üzletválság, az általános kereset-pangás és termelési elfáultság, mely 1873. óta valamint Lajtán-túl, úgy nálunk is mind szélesebb körökbe elterjed, újabban még az addig

megkímélve maradt mezőgazdasági élet összes rétegeibe is behatolván, valóságos socialmarasmus gyanánt folyton fogyasztja a különben szivós természetű magyar nemzet élet-erejét.

Igenis, a mezőgazdaság hanyatlásához járulván az évről-évre nagyobbodó közterhek elviselhetlensége, megszűnt nálunk a síkon is az ottan előbb található volt megélhetési könnyűség és azzal a megnövelés lehetősége; megszűnt a gazda közönségnek, főleg a kisbirtokosnak munkáskezerekre való szorultsága és ezzel elesett a házasságnak mint az olcsó és biztos munkaerő forrásának szükségessége.

Erre ama körülmény is mutat, hogy a fiatal korúaknak az évi esketéseknél való képviselése újabban tetemesen lejjebb szállt, szemben a hatvanas évekkel 5—6 %-al, sőt szemben az 50-es évekkel 18—19 %-al kevesebb 24 éven aluli vőlegény szerepelvén az 1876-ki esketési lajstromokon; mert habár e viszonyra a védkötelezettségről szóló 1868 ki törvény apasztólag hatott is ki, ily aránymérvben még sem állott volna be a csökkenés, ha a mezőgazdasági érdekek még mindig annyi fiatal ei'őre szorulnának, mint ezelőtt.

Esketési viszonyaink romlását ama tünetény is tanúsítja, hogy a palingam-esketéseknek nálunk amúgy is már felette magas volt számviszonya 1876-ban még tetemesen emelkedett, ez évben már 28%-a az esketéseknek palingam-természetű lévén; ha mindjárt magában véve a palingam-esketéseknek magas számaránya nem feltétlenül kedvezőtlen momentum, de ha a fiatalkorúak részesülési arányának csökkenésével és az általános házassági viszony rosszabbodásával jár a palingam-egybekeléseknek gyarapodása, ez határozottan kedvezőtlen népesedési jelenség.

Nem lenne ugyan nagy baj, ha nálunk elmaradván a sok könnyelmű, elhamarkodott egybekelés, az általános esketési arány alacsonyabb színvonalra szállana alá, sőt nem lenne nagy baj, ha a fiatalkorúaknak az évi esketésekből való osztalékuk szerényebb arányméretekben jelentkeznek; köztapasztalás és bűnvádi statisztikánk sajnosan tanúsítván, hogy az ily fiatal korban létrejövő házasságok nem bírnak oly erkölcsmentő, erkölcstisztító hatással, mint a kellő meggondolással, érettebb

korban kötetni szokott házassági frigy; de nem is ebben keressük mi az aggályra való okot, hanem abban, hogy ezen szokatlan és hirtelen beállott arányromlásban, főleg pedig az önálló törvényhatósági joggal felruházott és legéleltrevalóbb 25 városunkban tapasztalható esketési hanyatlásban visszatükröztetve találjuk a mélyebben rejlő socialbajok veszélyességének fokozódását; valamint az emberi organismusban a láz gyarapodásában nyilvánulván valamely lappangó bajnak fokozódása, nem maga a láz, sem annak hőmérve nem az, a mi az értelmes orvost aggasztja, hanem az abban jelentkező symptoma és a láznak a veszélyesség jelzőjéül szereplő indicatív természetete.

Az esketések ritkulásával karöltve jár másutt is, nálunk is, a törvénytelen ágyúak szaporodása; csakugyan 1876-ban 6340-el több törvénytelen születés fordult elő, mint az egész évtized átlagában, 45,966 születés ez évben házasságon kívüli volt és így arányviszonyuk is erősebb volt, mint bármely előbbi évben, különösen megint a 25 városban; ezekben 18.6 %-a a születéseknek házasságon kívüli volt szemben 6.5 %-al, mely azoknak jutott a 65 megye népessége közt.

Ha az 1876-ki évnek halandósága kedvezőbb színben jelenkezik is, ez nem nagy vigasztalás, mert ez az 1872 —74-ig tartott rendkívüli mortalitás után csak természetes következmény, már e trienniumban elpusztulván mindazok, kik testi szervezetük vagy ínséges állapotuk szerint halálra értek voltak, azoktól megszabadulva, a néptest természetesen mérsékeltebb halandóságot mutat, de még ez évben is 135,255-el több hunyt el, mint a mennyi elhalálozott volna, ha e tekintetben Európa átlagos niveauján állanánk; és a gyermekhalandóság is ez évben akkora, sőt még félszázalékkal nagyobb, mint valaha, t. i. 50.5 %; a nemi arányra sem állott be semminemű javulás.

Különben az 1876-ki év magában véve még nem képes annyira igazolni közgazdasági viszonyaink feletti aggodalmunkat, mint ha amaz egész időkört végig tekintjük, mely az utolsó népszámlálás, tehát 1870 óta lefolyt; alkotmányos önrendelkezésünk és autonóm gazdálkodásunk e 7 évi korszakában Magyarország népessége összesen csak 109,379 fővel

szaporodott, vagyis átlag egy évben csak valamivel többel, mint egy tized százalékkal, és ez is csak némely megyének népnövekvése után. Míg Sopron, Pozsony, Fehér, Vas, Veszprém, Tolna, Moson, Komárom, Esztergom és Győrme gyében az összes hét éven át egészben 6—8.0%-ti, tehát évenként 0.9—1.2%-nyi gyarapodás mutatkozik, és míg Nyitra, Tren csén. Sáros, Zólyom, Szepes, sőt még Árva és Liptó megyék is a 7 éven át harmadfél egész 6° 0-nyi népszaporodással dicsekszenek, addig másrészt Borsod, Zemplén, Szatmár, Szabolcs, Temes, Hunyad megyék 2—5, sőt Aradmegye 7 és Bihar éven 9° 0-nyi népfogyással fejezik be hétévi népmozgalmuk végleges mérlegét. E tekintetben tehát ugyanama szerepváltás állott be, mint a mezőgazdasági ipar terén; valamint a gabnatermelés és baromtenyésztés mezején, úgy a populationistika terén is az előbb szerepelt dús megyéink helyébe a Duna jobboldalán elterülő, meg az északnyugati megyék léptek.

Ha nincs is semmi aggasztó eme szerepváltásban, nagyon is sok aggódni való rejlik amaz észleletben, hogy ama 25 város, mely a legislativa által akkor, midőn 45 előbb önálló törvényhatóságkép fennállott város, emez autonóm állásukból, mint erre kevesbbé alkalmas, kimozdított, népszámuk, ipar, gyár és kereskedelmi üzletök, politikai és társadalmi életök, szóval kifejlett városi jellegüknél fogva érdekeseknek találtattak arra, hogy önálló törvényhatósági állásukban továbbra is meghagyassanak, hogy mondom ezen 25 város annyira szomorú népesedési képet tüntet fel, hogy 1870-től kezdve egész 1876 végéig lakóik számában nemcsak gyarapodás nem, hanem positiv veszteség, t. i. 123 főnyi minus mutatkozik; a 7 évi népmozgalm mérlege ennél fogva a 25 várost egyetemleg véve, hiánylattal fejeződik be.

Egy vigasztaló kedves oldala van ezen árnyképnek, és ez Szeged városának népmozgalma.

Szeged városa, alföldünk eme becses gyöngye, melyet az utolsó katasztrófa óta még jobban tanultunk megbecsülni, 1876-ban is oly egészséges népesedési viszonyokat tüntet fel, mint a többi 24 testvérváros között egy sem; kedvező eszetési, elég

magas születési, ellenben felette mérsékelt halandósági arány mellett, lakossága ez évben épen mégegyszer akkora arányban gyarapodott, mint a fővárosé; itt Budapesten ez évben a születések többlete csak 0.7%-nyi, Szegeden 1.4%-nyi népszaporodást eredményezvén. A törvénytelen születésű gyermekek számaránya Szegeden kedvezőbb volt ez évben nemcsak mint a többi társvárosok bármelyikében, az egy Szabadkát kivéve; hanem kedvezőbb volt, mint az országban átlag véve és annak 50 megyei törvényhatóságában.

De még jóval inkább szembeszökik Szegednek populationistikai förlénye, ha az 1870—76-ki időszakot vesszük tekintetbe; midőn ez idő alatt, kevés kivétellel, minden népesebb városunk lakói számában megfogyott, midőn nemcsak Pancsova, Szathmár-Németi, Marosvásárhely, Újvidék, melyek kevesebbé jelenkeznek mint az ipar, kereskedés, forgalom és nagyvárosias jellegnek képviselői, nagyobb-kisebb veszteséget szenvedtek, hanem Győrnek lakossága is és pedig 1.3%-al, sőt Budapesté is (csupán a belterjes szaporodást tekintve) 1.6%-al leolvadt; midőn továbbá Pécs városának lakosszáma 2%-al, Kassáé 3.6%-al, Pozsonyé 4%-al, Kolozsvaré 4.5%-al, Zomboré 6%-al, Aradé 7, Temesváré 7.6%-al, sőt Nagyváradé épen 12.8%-al megfogyott; midőn tehát mindezen városokban, melyek pedig mindannyi gyúpontjai a forgalmi életnek, jelentékeny népfogyás állott be, addig Szegednek lakosszáma 70,179-ről 73,612 főre, vagyis 4.9%-al, tehát átlag évenként 0.7%-al gyarapodott. A sanyarú, nehéz 7 év alatt, a midőn a többi magyar városok népe a csapások súlya, a dühöngött járványok uralma alatt összegörnyedezett, Szegednek életerjeje, mint a pálmafáé, a reá nehezedett viszályok és közterhek súlya alatt folyton nőtt, folyton emelkedett.

Hogy Szeged városa a romok- és iszapból, melyek közé a Tisza árja által sodortatott, fényesebb, szebb és városiasb alakban fel fog támadni, arra époly kedves mint teljes biztosíték kínálkozik magában a szegedi nép életrealóságában. Nemcsak fejedelmünk királyi akaratja, kormányunk erélye, a meghívott szakférfiaknak a reconstructionalis terv megállapítása körüli tapintatos eljárása, hanem Szeged lakosságának eddig még mostoha körülmények közt is mutatkozott ép,

egészséges népfeljődési műfolyama egy szebb, egy jobb jövőnek biztos záloga.

És e meggyőződés egyike a legkedvesebb vívmányoknak, melyek a jelen, különben búskomor színezetű tanulmányból folyományoznak. Nekünk magyaroknak arra kevesbbé volt szükségünk, mi tudtuk, hogy mit bírtunk Szegeddel a vész előtt, szívünk vérevel éreztük, mit veszítettünk vele a vész után; hiszen benne bírta a magyar nemzet egész vérkeringését szabályzó, minden dobogásával magát éreztető szívét, lelkét; itt tehát a példátlan részvét, a segédkezési és áldozathozási készség, mely a szegény napszámos néhány fillértől kezdve az uralkodó szemében csillogott könnyekig, pártállás, nemzetiségi, vallás és vagyonállapoti különbség nélkül hazafias hévvel egyaránt nyilvánult, valamint nem szorult külön ösztönzésre, úgy nem szorul utólag semmiféle igazolásra.

De másképp áll az szemben a külfölddel, a hol, lehet mondani, lázas lelkesültséggel mutatkozott a segélyző részvét, páratlan adakozásokban nyilvánult a segédkező rokonszenv. Ha ott a szerencsétlenségnek rendkívülisége, a katasztrófának méretei, a népnek, szemben a csapással tanúsított bámulatos magaviseleté és a magyar nemzet iránt különben is táplált rokonszenves érzület elég indok is volt ezen ritka adakozási mozgalomnak megindítására és ébrentartására, nem lehet másrészt felesleges amaz öntudatnak megszerzése által a Szeged érdekében történeteket utólag igazolni, és általános megnyugvást kelteni az iránt, hogy valamint megérdemlette Szegednek józan, életrevaló népe, hogy újjászületéséhez az egész civilizált világ járuljon, úgy annak múltja, a mostoha idők s viszonyok uralma alatt bebizonyult életereje biztosíték arra, hogy Szeged népe maga részéről époly egészséges népfeljemenyi műfolyam által, minőt eddig tanúsított, ezentúl is újjászületését hatályosan fogja előmozdítani. Ez által a külvilágnak könyöradományai termékeny talajba fektetett, helyesen investált oly tőke színeben jelentkeznek, mely biztosan és lehető dúsán fog kamatozni; arra pedig a külföld teljes önmegelégedéssel reá fog utalhatni, mindegyik nemes adakozó önön magáról büszkén elmondhatván: quorum et ego pars magna fui.

NAGY FÉRFIAK SZEREPE

A TÖRTÉNELEMBEN

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

ZSILINSZKY MIHÁLY

L. TAGTÓL.

(Olv. a II. osztály 1879. május 12-én tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1879.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest. 1880. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Nagy férfiak szerepe a történelemben.

Tisztelt Akadémia! Midőn e helyen, hol előttem és melletttem annyi kitűnő férfiú hirdette a tudomány igazságait, először szólok meg: mindenekelőtt a hála adóját kell lerónom azon megtiszteltetésért, mely csekély személyemet e tudós Társaság tagjai közé való megválasztásban érte.

Megvallom, hogy aggódva foglalom el e széklet, mely a tudományban és a magyar irodalomban valódi érdemeket szerzett férfiak számára áll itt, — érezve, hogy nekem az érdemeket még csak ezután kell megszereznem.

De aggódva foglalom el e széklet azért is, mert félek, hogy a tárgy, melyet mai értekezésemül választottam, meghaladja erőmet, s előadásom csak arról fog tanúbizonyságot tehetni, hogy a jó akarat nem áll kellő arányban a tehetséggel.

Én csekély tehetséggel nagy férfiakról kívánok szólni.

Ki akarom mutatni, hogy a történelem folyamában minő szerepet játszanak az úgynevezett nagy szellemek; minő összefüggés tapasztalható az egyéni hatás és az egyetemes okok hatása között. Meg akarom jelölni a történetírás különböző irányait, a mennyiben e kérdéssel összefüggésben állanak, — természetesen csak oly terjedelemben, a mint azt egy értekezésnek kerete megengedi.

I.

Alig lehet a gondolkodó emberre nézve valami érdekesebb és megragadóbb, azon nagyszerű drámánál, melyet az emberiség történelme számtalan jelenetben fölmutat. Alig

lehet vonzóbb, s mondhatnám csábítóbb kutatási tárgy annál, melyet a föld terjedelmes színpadán ezer- és ezerféle viszonyban élő és küzdő emberek bonyodalmas liarczta nyújtani képes.

Mennyi nagyság tűnik fel ott, keverve alacsonysággal; mennyi fény, követve sötét árnyaktól; mennyi nemes érzés, fenséges gondolat és tiszta törekvés, meghíúsítva véletlen és kényszerű, természetes és mesterséges akadályok által!

Az ember szeme káprázik e látványnál; a szív fölemelkedik e harcznál, és az értelem keresi a fonalat, mely a végtelen zürzavarból világosságra vezet; keresi az összefüggést, a törvényt, mely az egészet áthatja és megérthetővé teszi.

És minél nagyobb a feladat, minél titokteljesebb ez összefüggés: az értelem és szív annál inkább van kihíva annak kikutatására. Ösztönszerűleg érzi, hogy az emberi cselekedetek történelmében kell lenni valami magasabb rendnek, kell lenni egy általános törvénynek, mely nélkül sem igazság, sem tudomány nem volna képzelhető.

Nem is hiányoztak nagy elmék, kik ezzel a kérdéssel tüzetesen foglalkoztak, kik a természet tünetényeiben mutatkozó törvények alapján merész teoriákat állítottak fel, s ezek folytán nemcsak a múltnak, hanem a jövőnek ismeretét is lehetők tartották. A ki a természeti törvényt — úgymond — a történelemben is ismeri és elismeri, az előre megmondhatja a jövőt. »Ha az ember majdnem teljes bizonyossággal meg tudja azokat a jelenségeket előre mondani, a melyeknek törvényeit ismeri; — ha ott is, a hol e törvényeket nem ismeri, követve a tapasztalást, a jövő eseményeit nagy valószínűséggel előre láthatja: miért volna az a kísérlet, a melylyel az emberiség jövő történetének a múlt eseményei alapján alkotott képét, némi valószínűséggel össze lehetne szerkeszteni, pusztán ábrándszerű képzelmény? A természeti tudományokban a hit egyetlen alapja az a gondolat, hogy az ismert vagy ismeretlen általános törvények, melyek a világegyetem jelenségeit irányozzák, szükségképek és állandók; miért volna tehát ez elv kevesbbé érvényes az emberek szellemi és erkölcsi tehetségeinek fejlődésére, mint a természet más műveleteire

nézve?...«*) Ha a természettudósok a törvény ismerete folytán meg tudják fejteni a tenger dagályát és apályát; ha a csillagászok előre meg tudják mondani a nap és hold elsötétedését; mért ne tudná a történetíró megmondani, hogy az emberi lények gondolataiból, érzelmeiből és cselekedeteiből természetszerűen származó események mikép és mikor fognak bekövetkezni?

Kétségen kívül merész következtetések ezek, ha meggondoljuk, hogy csak egyetlen egy ember cselekedeteit is mily számtalan, előre nem látható körülmény határozza meg, s ha meggondoljuk, hogy a jellemfejlesztő és tettirányzó körülmények soha sem lehetnek teljesen ugyanazok.

Mindazáltal nem lehet tagadni e merész felfogás jogosultságát; nem lehet tagadni, hogy az emberi cselekedetek is bizonyos okoktól függenek, és hogy az emberiség történelmében bizonyos törvények uralkodnak.

A kérdés csak az, hogy vájjon az emberi cselekedetek, melyekre nemcsak a jelennek tünetényei, hanem a múltnak emlékei és örökségei, s a jövőnek reményei és óhajai is hatnak, *ugyanazon törvények* alatt állanak-e, melyek a kültermészet tünetényeiben tapasztalhatók? Mert az ember nemcsak fizikai, hanem kiválólag szellemi és erkölcsi lény, és csak mint szellem-erkölcsi lény lehet a történelemnek tárgya. A szellemi fejlődés vívmányai az eszmék, az intézmények, fölfedezések és találmányok nemzedékről nemzedékre örökségképen szállanak az utódokra, melyek a társadalmi művelődésre általában úgy, mint egyesekre különösen nagy befolyással vannak.

És itt ellenállhatlan hatalommal tolokodik előtérbe ama kérdés, hogy minő összefüggés van *a társadalmi és egyéni hatás közötti* minő viszonyban áll egyes emberek tevékenysége a történelemben nyilatkozó egyetemes törvényhez? Igaz-e, hogy az egyes emberek — bármily nagyok legyenek is — csak a kor teremtményei és a viszonyok tehetetlen bábjai, avagy megfordítva, ezek a nagy nevek adnak irányt a kornak és a viszonyoknak?

*) Condorcet, Esquisse d'un Tableau Historique des Progresses de l'Esprit Humain.

II.

Nézzük mindenek előtt, kik nevezhetőek voltaképen nagy embereknek?

Azt hiszem, felesleges munka lenne a »nagy ember« fogalmának meghatározásába bocsátkozni. Bajos volna kimutatni a határvonalat, melyen túli a történelmi nagyság kezdődik, s melyen alul a közönséges emberek tömege foglal helyet.

Ugyanazért szabadjon e helyen, a közfelfogásra való hivatkozás mellett, csak általánosságban rámutatni azon főbb ismérvekre, melyek a történelmi egyniségek nagyságának meghatározásánál olykor helyesen, olykor helytelenül szoktak idéztetni.

Általánosan elfogadott nézet, hogy az a nagy férfiú, a ki valami nagyot tett; de abban mindig nagy eltérés volt a elfogásban, hogy mi nevezhető voltaképen jogosan nagy tettnek? A történelem sok férfiút mutat fel, kik rendkívüli ész, és bámulatos felfedezések által lettek nagyokká; de másfelől olyanokat is, kik az érzelem, ízlés, és művészi alakítás terén hoztak létre bámulatra méltó remek műveket. Legkönnyebben jutottak pedig a halhatatlanság hírnevéhez olyanok, kik a gyakorlati élet terén, mint államférfiak és katonák szerepeltek.

Hogy ily sokféle szerepkörök melyikében található fel a legvalódihi nagyság — az oly kérdés, mely fölött sokat vitatkoztak ugyan, de melyet helyesen eldönteni már csak azért sem lehet, mert az összehasonlításnak nincsen helyes alapja. Haszontalan dolog a felett vitatkozni, hogy ki volt nagyobb: Aristoteles-e vagy J. Caesar? Sz. István m. király vagy VII. Gergely r. pápa? Sanzio Baphael vagy Luther? Shakspere vagy Cromwell? Newton vagy Washington? Mindenik a maga nemében, és a maga hatáskörében volt nagy; mindeniknél vannak oly tulajdonságok, melyek által másokat fölülmúlt.

Olyan embert, ki minden téren *egy iránt* kitűnő lett volna, a történelem nem képes felmutatni. A társadalmi életkörök

sokféle viszonyaival szemközt egyes ember ereje alig képes minden téren működni, annál kevésbbé nagy eredménnyel működni.

Az értelem és ész rendkívüli adománya, mindenkor megteszi hatását; a tudomány vívmányai túlélnek a birodalmak romlását s magokban hordják további életfejlődésüknek csíráit. De, hogy a gyakorlati életben azok birtokosa áldást árasztasson a társadalmi közintézményekre, ahhoz még az ész nagysága nem elegendő; ahhoz még más valami is kell. Az eszes emberek lehetnek *rendkívüli* emberek, kiket megbámulunk; de azért még nem nevezhetők *nagyoknak*, kik iránt hálával és hódoló tisztelettel viseltetik a világ. Az ilyen rendkívüli emberekről mondá Macaulay egyik tanulmányában, hogy azok az emberiség szerencsétlenségeinek legfőbb okozói.

»Nemünknek — úgymond — leghíresebb rombolói és csalói, a kényuralmaknak és hamis vallásoknak alapítói rendkívüli emberek voltak, s mind azon szerencsétlenségeknek kilencz-tized része, melyek az emberiséget érték, semmi más forrásból nem ered, mint abból, hogy magas értelemmel aljas vágyak egyesültek.«

A háborúk és királyok történelme kétségtelenné teszi, hogy a hiúság, a hírvágy és mértéktelen élvhajzás, ha nagy hatalommal párosult, rendszeren zsarnoksággá fajúit, mely szenvedéssel és pusztulással árasztotta el az egyes korokat és nemzeteket. Azok a fényes korszakok, melyeket egy N. Sándor, egy J. Caesar vagy egy Napóleon nevével szoktunk megjelölni — Eötvös szavaival — hasonlítanak azon szerencsétlen pillanathoz, melyben egy nagy épület lángokba borúit, és oly fényesen áll, mint azt senki nem látta még, de csak, hogy a rövid dicsőség után összeroskadjon.

Ily borzasztóan »fényes« korszakokra gondolt Börne is, midőn I. Napóleon szívtelen és önző politikáját ostorozván, *)

*) »Költőnek — u. m. — megbocsáthatni, ha csodálja Napóleont, ki maga is költemény; de sohasem bocsáthatni meg a philosophusnak, ha őt szereti. Őt szeretni!. . . Egy hőst szeretni, ki magán kívül semmit sem szeretett, egy szívtelen sakkjátékost, ki az emberiséget faképen használta s játék után elvetette. Hogy az örült emberek mindenkor azt szerették legjobban, a mit leginkább kellett volna gyűlölniük ... (L. Bajza összes műv. V. 55.

mondá, hogy valahányszor Isten az emberiséget mélyen meg akarta alázni, nagy embereket küldött annak.

Világos, hogy itt a nagyság tulajdonképen a rendkívüliség fogalma helyett áll.

Azonban meg kell még jegyeznünk, hogy a váratlan siker által híressé vált történelmi szédelgők époly kevéssé tarthatnak igényt a nagyság epithetonára, mint azon magas értelmű férfiak, kiknek aljas vágyai csak veszélyessé tették az ész adományát.

Igaz, hogy a siker, a fényes eredmény mindenkor vakító hatással van a kortársakra nézve. Sok időbe kerül, míg az úgynevezett közvélemény tisztába jön valamely kikiáltott nagyság igazi értékével; míg szétfoszlik a hamis dicsfény varázsa az érdemenen homlokokról, és átszáll valódi fényével olyanok fejére, kik ész, jellem és akarat fenségére nézve magasan állottak, de kik iránt saját koruk érzéketlen és hálatlan volt.

De ép abban fekszik a történelemnek roppant erkölcsi hatalma és becse, hogy a valódi nagyság alakját századok múlva is napfényre hozza; hogy az eszmék fejlődésének fonalán megtalálja az eszmék régibb képviselőit, kiket a feledés fátyola borított vala, — s ez által elégtételt szerez az erkölcsi világrend magasabb törvényeinek.

Oh a siker nem igaz mértéke a nagyságnak, jóllehet a tömeg gyakran összetéveszti az érdemmel. A siker csalóka fény, mely megcsalja a történelmet is.

Valamint a drámai bős fensége nem attól függ, ha vájjon az általa képviselt eszme diadalra jut-e vagy sem, hanem inkább az eszme és az annak valóítására kifejtett erkölcsi erő nagyságától: úgy a történelmi bősök nagysága sem Ítéltető meg helyesen a közvetlenül elért sikerből, hanem inkább a képviselt nagy eszme valóításában kifejtett erő nagyságától.

Azt gondolom, hogy Cousin Viktor, a jeles francia író, — a ki különben éles észszel fejtegette az emberi fejlődés és haladás föltételeit*), nagy tévedésben volt, midőn a nagy em-

*) Lásd: Leçons, faites à Paris en 1828. Cours de la Philosophie, Introduction à l'histoire de la philosophie, 10 leçon.

berek egyik főismertető jelének az *eklatáns eredményt* állítá. melyből ered a hatalom és a dicsőség, mint oly dolgok, melyeket soha sem nyer el érdemetlen ember. A ki nem tud sikert felmutatni — monda — az nem használt a világnak, az nem hagy semmi eredményt s eltűnik mintha sohasem létezett volna.« *) Mintha bizony számtalanszor nem bukott volna el dicső harcos, ki diadalra lett volna méltó; mintha egy Polycarpnak, egy Húsznak, egy Brescziainak vagy Savonarolának vére, s mindazoknak vére, kik a bitért, a tudományért, a szabadságért s a hazáért haltak meg, haszontalan lett volna azért, mert távoleső célokért ontatott. Gondoljunk a marttyrok dicső seregére, s Cousin állításának helytelenségére azonnal kitűnik; gondoljunk arra, ki a nagyság legtokéletebbébb típusává lett, ki a keresztyénség megalapításában a világ legnagyobb munkáját vitte végbe a nélkül, hogy életében eredményt tudott volna felmutatni; és kénytelenek leszünk bevallani, hogy a kereszthalál csak egy szomorú tanúbizonyosságát képezi annak a régi igazságnak, hogy az emberiségnek alig volt még apostola, kit meg nem kövezett, vagy keresztre nem feszített volna.

Kétségen kívül álló igazság, hogy a kiváló lelki tehetségek, a jeles ész, a nemes érzelem, az önzetlen akarat, a szilárd jellem, a magas eszmékért való lelkesedés alapját képezik az emberi nagyságnak: de mindezek önmagokban nem elegendők arra, hogy valaki mint nagy ember, történelmi fontosságú eredményt tudjon felmutatni.

Egyes ember, bármily kitűnő legyen is, nem képes történelmet csinálni; az egyes emberek hatása elvész az egyetemes fejlődés áramlatában, mint csepp a tenger hullámaiban; de, a mit különösen hangsúlyoznunk kell, soha sem vész el nyomtalanul, és sohasem egyenlő hatással. Kérdés csak az, mennyi értéket tulajdonítsunk e részleges hatásnak az egyetemessel szemben?

*) Quiconque ne réussit pas n'est d'aucune utilité au monde, ne laisse aucun grand résultat et passe comme s'il n'avait jamais été.

III.

Mielőtt e kérdésekre felelnénk, helyén lesz kissé kitérnünk azon két ellentétes felfogásra, mely ez iránt a történelem bölcselei között létezik.

Ismeretes dolog, hogy a francziák között különösen Cousin Viktor, az angolok között pedig Carlyle Tamás, a történelmi fejlődés egyedüli tényezőiként az úgynevezett nagy férfiakat és hősokeket állították fel. *) Mind a kettő kitűnő író, eredeti gondolkodó fő, és általánosan tisztelt férfiú volt. Történetbölcseleti dolgozataik, nyilvános felolvasásaik annak idején az egész művelt világon nagy feltűnést okoztak; gondolataikat sokan osztották és dicsőítették, sőt — még ma is osztják és dicsőítik.

Érdemes lesz tehát, legalább vázlatosan, megismertetni felvett tárgyunkra vonatkozó nézeteiket.

Mind a kettő azon tételből indul ki, hogy az emberiség történelmét tulajdonképen a nagy emberek története alkotja. Ha ismernők a nagy emberek élettörténetét, ismernők egyúttal az emberiség történetét is, mert ezek élettörténetében foglaltnak össze a nemzetek történetének korszakai, sőt az összes emberiség fejlődése is. Ezt állítják mind a ketten. De már a nagy emberek előtűésére, illetőleg az előtűnés szükségességére nézve eltérnek egymástól. Cousin szerint a nagy emberek születése nem lehet a véletlenség dolga; minden nemzet okvetlenül és szükségképen szül nagy embereket, a kik valamely nagy eszme képviselőtére vannak hivatva. Mikor valamely eszme elég érett arra, hogy hasson, akkor előlép annak képviselője, hogy azt életbe léptesse. Az eszmék képviselői kellő időben születnek és kellő időben balnak el. Ok úgy szólván a kor szülőttei, kikben a kor szelleme véges formában fejeztetik ki, úgy, hogy a véges és végtelen, az általános és különös oly mértékben és oly összhangban vegyül bennök, mely alkotja az ember igaz nagyságát.

*) *Carlyle Th.*: On heroworship 1841. — Németül Neubergrtől: Über Helden, Heldenverehrung und das Heldenthümliche in dér Geschichte. Berlin 1853. — *Cousine V.*: Oours de la Philosophie, Introduction a Phistoire de la Pliilosopie. 1828. Paris.

A nagy emberek szükségszerű megjelenésének és eltűnésének törvényét azonban Cousin nem kísérletté meg felállítani. Erezte, hogy a véletlenség és az egyéni szabadság makacsul ellentmondana minden theoriájának, mely a szükségszerűség tanának alapján építtetnék fel. Mert ugyan ki lenne képes megmondani, hogy valamely nagy ember mért született éppen egy bizonyos korban és nem máskor; ki tudná megmondani, hogy mért volt némely korszak és némely nemzet gazdag kitűnő férfiakban, míg egy másik kénytelen volt nélkülözni akkor is, midőn legnagyobb szükség lett volna rájuk?

Már Carlyle e részben eltérő nézetben volt. Ő a hősök tiszteletét hangsúlyozván, élesen kárhóztatja azon ítézetek, kik a történelmi nagy férfiak érdemeit kevésbe veszik, s azokat a korszellemből kívánják kimagyarázni. »Jól tudom, úgymond, hogy mai napság a bősök tisztelete, vagyis az, a mit én annak nevezek, úgyszólván végképen megszűnt. A mi korunk olyan, hogy valóban vizsgálatra igen méltó okokból tagadja a nagy emberek kívánatos voltát. Mutassunk a mi ítéseiteinknek pl. egy Luthert, és ők azonnal hozzáfognak, hogy — a mint mondani szokták — megmagyarázzák őt; nem azon vannak, hogy tiszteljék őt, hanem hogy megmérjék, s úgy tüntessék fel, mint valami kis embert. — »0 korának szülötte« mondják; »a kor hozta őt létre, az idő tett mindent, ő csak annyit, a mennyit mi szegény kritikusok is megtehettünk volna!« Nekem ez szomorú törekvésnek látszik. A kor hozta létre? Fájdalom, sok olyan korszakot ismerünk, mely elég hangosan kereste emberét, de nem találta meg. Mert nem volt. Az isteni gondviselés nem küldte el, a kor pedig, hangos kiáltás daczára is, kénytelen volt zűrzavarban és hajótörésben megsemmisülni mivel nem állott elő a keresett férfiú. Mert, ha meggondoljuk, tulajdonképen egy kornak sem kellett volna megsemmisülnie, ha gátra termett, bölcs és bátor emberét megtalálta volna; mert minden kor megmentéséhez kettő szükséges: bölcsesség, hogy a kor szüksége valóban fölismertessék, — és bátorság, hogy az helyes úton módon célra vezetessék.«

A tömeget Carlyle csak bolt, száraz anyagnak tekinti, melynek szüksége van égi tűzre, hogy lángra gyúladjon. Ezt az égi tüzet a nagy ember hozza magával. Ő szomorú jelen-

ségnek tekinti azt, hogy a jelenkorban fogy a nagy emberek iránti tisztelet. »A világtörténelem minden korszakában láthatjuk, úgymond, hogy a nagy ember saját korának nélkülözhetetlen megmentője volt, hogy ő volt az a villámtűz, mely nélkül a gyúanyag lángot nem vetett volna.« Végső conclusiója az, a mi Cousiné, hogy t. i. a világ történelme a nagy emberek élettörténelme volt.

Alig szükséges megjegyeznem, hogy e tétel, így odaállítva, nem állja ki a komoly kritikát; mert ha megengedjük is, hogy a kitűnő emberek nagy befolyást képesek gyakorolni a tömegre és az egész emberiségre is; de nem lehet elismerni e hatásnak egyetemes és határozó voltát. Mert a nagy emberek munkája csak a többi közönséges emberek közös munkájával együtt képes eredményt felmutatni. A tapasztalás ugyanis azt bizonyítja, hogy az úgynevezett kitűnő férfiak művének sikere rendszeren mások művének elvégzésétől függ; ők tökélyre viszik azt, a mit mások még tökéletlenül tettek. Helyesen mondá b. Eötvös József, hogy azok, kiknek nevével a legnagyobb tudományos és szociális haladásokat összekötjük, sokszor ép oly keveset tettek, mint a nagy úr, ki az épület alapkövét leteszi. Egész érdemök abban áll, hogy azt, a mit mások a felszínig hoztak, valamely szép mondat, vagy fényes tett által ünnepélyesen felszentelték. Mint minden, úgy a tudomány s a társadalom nagy épületének alapjai is mélyen elrejtve fekszenek. Zaj nélkül, ismeretlenek által rakatnak le azok, s a szerény munkások, kik azt teszik, többnyire magok sem gyanítják fáradságuknak nagyszerű következéseit.

Newton talán a legnagyobb ember a matematika és természettudomány terén, s lehet, hogy »ha Newton nem élt volna, a világnak talán vármia kellett volna az ő tana után mindaddig, míg egy más Newton, vagy hozzá hasonló nem jelent volna meg«; de annyi bizonyos, hogy a közönséges munkások egész sora előzte őt meg s tette lehetővé azt, a mit ő fölfedezett. A gravitáció törvényének elméletét már teljesen bírta fejében; de mások számára nem bírta azt bebizonyítani mindaddig, míg Picard a délkör pontos megmérése által nem nyújtá neki a föld sugarának valódi hosszúságával az ő okoskodásának szükséges elemét.

Így vagyunk más nagyszerű fölfedezésekkel is, — melyeket lehetetlen volt létrehozni addig, míg előbb más igazságok föl nem fedeztettek. Bizonyos égi testek csak nagyító, messzelátó üvegen voltak feltalálhatók; a messzelátó pedig csak az üveg feltalálása és tökéletesítése folytán készülhetett el.

A midőn tehát készségesen elismerjük azt, hogy az emberiség történelmében nagy szerepet játszó férfiak képesek voltak oly dolgok véghez vitelére, és oly igazságok fölfedezésére, minőkre a kisebb tehetségű embereknek egész tömege sem volt képes: ugyanakkor be kell ismernünk azt is, hogy a közepszerű tehetségek egyirányú munkája is képes olyanoknak véghezvitelére, a mire a nagy ember nem képes. Ebből következik, hogy azok, kik Cousin és Carlyle nyomán a történelmet úgy fogják fel, mint a nagy emberek életrajz-gyűjteményét, az egyéni érdem túlhajtásával helytelen tant hirdetnek; s bölcsészeti okoskodásuknak nem lehet más következése a történetírás terén, mint azon felületes és méltán kárhozott irány, mely a nemzetek történelmét a királyok és vezérek tetteinek dicsőítőjévé akarta tenni, s mely itt-ott a legújabb időkig fentartotta magát.

IV.

Azonban e felfogás helyébe lassan más is kezdett emelkedni, különösen a XVIII-ik század végén föléledt bölcsészeti és politikai mozgalmak óta.

A történetírók szűk látköre tágulni kezdett, a szerint, a mint azok magasabb és magasabb álláspontot foglaltak el, melyről az emberi nem fejlődésének menetét tisztábban szemlélhették. S minél tisztább fogalmak emelkedtek érvényre, annál több és annál különfélébb tényezőket vettek fel a haladás kimutatására.

A míg az emberek legfőbb érdekeinek eldöntője a kard és a személyes bátorság volt, addig természetesen a történelem is kiválólag politikai harcok és hódítások előadásából állott. Midőn a vallási érdekek emelkedtek túlsúlyra, s vallásos eszmék körül csoportosult milliók figyelme, akkor a szentek, a vallásújítók és vallásalapítók története foglalta el a krónikák legnagyobb részét. A királyi és fejedelmi nagyság

mellett ott látjuk a papi és prófétai nagyságokat is. Az egész középkoron át ez a két főtényezője volt az emberiség fejlődésének. míg a művészeti szellem fölbredésével az emberi nagyságnak új bösei is fölmerültek.

Az úgynevezett újkor fölfedezései új szellemi látkört nyitottak. Egy Vasco de Gama, egy Kolumbusz Kristóf nagysága egészen más, mint volt egy Constantine vagy pedig egy N. Károlyé. Egy Luther és Kálvin, egy Kaphael és Michel Angelo, egy Galilei és egy Shakspeare föllépése sokkal élesebb nyomokat hagytak az emberi szellem fejlődésének történelmében, semhogy nevüket a régi hősök mellett elhallgatni, vagy pedig nagyságukat elperelni lehetett volna.

Így táult az eszmék köre, — így emelkedtek napfényre lassankint a politikai eszmék mellett a valláserkölcsek, a művészeti, a bölcsészeti, a természettudományiak: mihez képest természetesen a régi felfogás a politikai és katonai nagyságok föltétlen uralmát illetőleg, veszteni kezdte a tért s a történetírók a nagy férfiak föltétlen hatását a haladásra lassankint kétségbe kezdték vonni.

Mindazáltal azt tapasztaljuk, hogy a történetírás egész a XVIII-ik század végéig kiválólag királyok és harczok elbeszéléséből állott, s ehhez képest a történelmi nagyság fogalma is csak ezekhez volt kötve. A királyi hatalom többnyire korlátlan volt; a hűbéri rendszer a hadvezéreket és az adományozások által teremtett nemeseket a királyi akarat végrehajtóivá tette. Ezek csinálták a történelmet; ezeknek engedelmes és engedetlen tettei képezték az elbeszélés tárgyát.

S leliet-e csodálkozni, hogy így állott a dolog? Lehet-e kárhóztatni a történetírókat, hogy a nép tömegeiről, a polgárság érdekeiről megfeledkeztek?

Hiszen polgári rend a francia forradalom elüti volta-képen nem is létezett, s a mennyiben létezett, — jog és hatalom nélküli tömeg volt csak. mely zúgolódhatott sorsa fölött, lázadásokat próbálhatott, — de biztos eredményt nem várhatott mindaddig, a míg az új politikai és bölcsészeti elméletek folytán az általános gondolkodásmód meg nem változott.

A változott viszonyok új irányt tűztek ki a történetíróknak, új alakot adtak a történettudománynak.

A politikai írók népről, társadalmi szerződésről és közjogról kezdtek beszélni.

A bölcsezszerzők társadalmi viszonyok és okok természet-szerű hatásáról és következményeiről írtak. Kezdték kutatni az emberiség fejlődésének irányát, népek és nemzetek viszonyát az egyetemes fejlődéshez, — a részek összefüggését az általános főczzállal.

Mind ez nagy változást idézett elő az egyéni nagyság értékének megbírálásában is.

Mihelyt az eszmék történelmének rajzolásában kutatni kezdték a modern civilizáció feltételeit, meg kellett találni a deviókratia fogalmát is; a demokratikus érzelmű történet-író pedig gyanakodó lett minden aristokratikus nagyság iránt. Vége lett a régi tekintélyeknek, s ezzel együtt a nevezetes egyének történelmi befolyásának is.

Ez új politikai felfogás szerint a nagy emberek hatása voltaképen semmi. Nem ezek, hanem a nép, a tömeg ösztön-szerű akarata viszi végbe a nagy dolgokat. A nagy államfér-fiak és királyok csak oly hatással bírnak az események árjában, mint a szalmaszál a folyó viz tükrén, mely legfeljebb a viz gyorsaságát jelöli, de annak más irányt adni nem képes.

Minél nagyobb demokrata volt valamely történetíró, annál kevesebb súlyt fektetett a kítűnő férfiak hatására.

És nemcsak a demokratikus érzelmű történetírók, hanem a végokot kutató bölcsezszerzők is tagadni kezdték a nagy nevek történelmi befolyását, s e helyett az eszmék, a korszellem ho-mályos fogalmának korlátlan uralmát állították fel. Az em-beri cselekedetek csak annyi értékkel bírtak, a mennyi össze-függésben állottak valamely bölcészeti rendszer eszméivel.

Így csempésztek be lassan, a bölcészetet a történelembe; így zavarták össze, különösen Németországban, a történelmet a történelmi bölcészettel. Csak néhány kiválóbb történetíró, mint Gibbon és Macaulay, Thierry, Ranke s még néhányan bírtak ellentállani a szélsőségnek; kik az emberi dolgok fej-lődésében mutakozó egyetemes összefüggés bölcészeti fonalát követték ugyan, de a mellett elég önállók voltak arra, hogy a történelmi eseményeket és azoknak indokait sem a politikai demokratia sem a bölcészeti eszményiség procrustes ágyába

szorítani nem akarták. Ők gondosan megkülönböztették a történetíró szerepét a történetbölcselelő szerepétől, és midőn műveikben hangsúlyozzák az uralkodó eszmék befolyását az események egyetemes menetére, ugyanakkor kellő mértékben tüntetik fel a nevezetes emberek egyéni befolyását is.

V.

Ijabb időben, az említett bölcsészti történetírás mellett, s úgyszólván azzal együtt, érvényre emelkedett az úgynevezett *természettudományi, vagy positiv irány.*

S ha kedvezőtlen volt az egyéni nagyság becsére nézve a demokratikus irány, mely az érdemet a népre, és a bölcsészeti irány, mely azt az eszmékre ruházta: úgy még kedvezőtlenebb a természettudományi irány, mely a történelmi fejlődés minden jelenségében a természet törvényének kényszerű uralmát keresi.

A természettudományok nagyobb szerű haladása óta nagy divatba jött a természet törvényeit az emberek cselekedeteire és az emberiség fejlődésére alkalmazni. Nem lehet tagadni, hogy az inductiv módszer alkalmazásának, nagyszerű eredményei lettek. A haladás törvényeit összhangba hozták a mindenség törvényeivel s mindenki tisztelettel hajolhat meg egy Comte, egy Littrre vagy Buckle Tamás kutatásai előtt.

Ez utóbbi »Anglia civilisatiójának történelme« című könyvében *) egészen ellenkező álláspontot foglal el a fennebb említett Carlyle-féle nézettel. Szerinte nem egyes nagy emberek esze, szíve és akaratja dönti el a történelmi fejlődés menetét. hanem az általános okok, a dolgok természetében rejlő törvény, melynek kényszerű befolyása alatt állanak a legnagyobb emberek is. Szerinte a nagy emberek, koruk szükségképeni szüleményei. Rendszeréhez képest, mely szerint ő a morális erőt kiküszöbölván a haladás tényezői közülői, csakis az értelmi haladást ismeri el, egyedül a tudományos férfiak hatását dicsőíti.

*) History of Civilisation in England, by Th. Buckle. Lipse, 1858. Magyarra fordítva Endrődi Sándor, Fendler József, György Aladár, György Endre, Láng Lajos, Márkus Miklós, Tors Kálmán és Závodszyk Károly által. Kiadta Aigner Lajos. Budapest, 1873—78.

Különben, hogy bebizonyítsa, miszerint az emberi cselekedetekben ugyanaz a törvény uralkodik, mely a kültermészet jelenségeiben, nemcsak a véletlent, nemcsak az isteni gondviselést, hanem még a szabad akaratot is tagadja. Az ember — legyen bármily hatalmas — csak úgy függ ez egyetemes törvénytől, mint bármely más öntudatlan lény. *)

Az erkölcs-statisztika, melyre Buckle hivatkozik, erősen látszik támogatni e tételeket. Ki van mutatva, hogy a bűntények nagyjából évről évre egyenlő számban fordulnak elő, hogy a hőmérséklet ereje fokozza a szenvedély erejét. Ki van mutatva, hogy például az öngyilkosságokban bizonyos szabályosság mutatkozik, hogy a házasságok kötése rendszeren arányban áll a gabona árakkal, sőt, hogy még a czimzés nélküli levelek feladásában is bizonyos szabály mutatkozik.

De mi következik ebből? Az-e, hogy egyéni akarat és a véletlenség nem érvényesülhet a cselekvésben? Az-e, hogy a nagy férfiak hatása teljesen eltűnik az általános okok hatása mellett? Nem.

Az említett szabályosság csak azt bizonyítja, hogy azon társadalmi viszonyok, melyek között azon hibák és bűnök elkövetettek, nem változtak, s hogy az akaratereő bizonyos körülmények között ugyanaz marad; — de semmiképen nem következik az, hogy az embernek nincs szabad akarata, s hogy ennél fogva cselekvésében ama titkos törvény határozó befolyása alatt állana.

Igenis van egy magasabb rend a világban és a természetben, van törvény az erkölcsi világban is; de azt nem a statisztika számai fogják kideríteni. A statisztika húzhat következtetéseket a társadalmi viszonyokra, de nem alkalmas arra, hogy az egyén cselekvési szabadságát meghatározhassa. Az emberi természet örökké fel fog lázadni oly tanok ellen, melyek az

*) Az ek kép túlhajtott némely kifejezéseket Buckle barátai már eddig szelídítették. Azt állítják ugyanis, hogy B. ezzel voltaképen semmi egyebet nem akart elérni, mint azt, hogy nyomatékosan legyen hangsúlyozva abbéli meggyőződése, hogy a legnagyobb ember sem idézhet elő az emberi dolgok folyásában nagy változásokat mindaddig, míg a közszellem jelentékeny mértékben elő nincs e változások számára a kor általános körülményei által készítve. L. Mill: Logika III. 486— 87. 1.

embert bármely fényes dialektikával pusztá géppé akarják lealacsonyítani. *)

Az a kérdés, hogy szabad-e az ember cselekvésében, mindenkor nagy kérdése volt a tudománynak. Birkóztak vele a theologusok, a pfilosofusok, a historikusok, természettudósok és statisztikusok, — de mai napig sincs eldöntve. Minden oly elmélet, mely az emberi dolgok és cselekedetek fölé valamely egyetemes határozó erőt helyezett — akár az isteni gondviselés, akár a bűn uralma, akár a sors, akár a törvény alakjában — mindenkor erős összeütközésbe jött a szabad akarattal. így Buckle elmélete is.

Ha valahol, úgy bizonyára a történelmi nagyság vizsgálatánál bír kiváló érdekkal a szabadakarat eszméje; mert világos, hogy erős elhatározás és erős akarat nélkül valami nagyot még senki sem vitt véghez.

A szabad akarat nem egyéb, mint a z o n t u d a t, hogy bizonyos cselekvény végrehajtásánál tetszés szerint más utat is k ö v e t h e t ű n k, — vagy más szavakkal: azon önelhatározási szabadság, melynél fogva képesek vagyunk az érzéki vágyak, a szenvedély ereje és a külvilág akadályai daczára is követni a jót. Az akarat nem pusztá vágy, mely csupán a kedv és kedvtelenség érzelmein alapszik, hanem tudatos erő; az

*) Igen érdekes e tekintetben, kiváló statisztikusunk, Keleti IC. nyilatkozata: »Nem szükség — úgy mond — a számokat tagadnunk, sem szabályszerűségüket, sem a statisztika nagybecsű szolgálatait; de kétségbe vonva a felületes következtetések jogosultságát, tiltakozni kell a szakembernek az ellen, hogy a statisztikát másra alkalmazzák, mint a mi-ben okszerű eredményeket szolgáltathat; vissza kell utasítania, hogy abszolút pusztá számokból az ember beléletére, lelkére, szellemére következtessenek, pedig erre keresik a szabályozó törvényt. . . .

Tudom, hogy az emberi szabad akarat máig is vitás kérdés a bölcsészeiben. Tudom azt is, hogy a hány okot felhozhatni ellene, ugyanannyit meg is czáfolhatni létezésének bizonyításával; de tagadják bár, vagy állítsák létezését, azt nem vagyunk kötelesek föltenni, hogy az ember pusztá gép volna, mely az előre kiszabott életpályát végigfutja, épen annyi jót és annyi rosszat cselekedvén, mint a mennyit a statisztikai középszám kimér. Határozottan tiltakozom az ellen, hogy a statisztikai tudomány mai színvonala szerint, abból csak egyáltalán lehetne is az emberi szabad akarat létezésére vagy nem létezésére következtetni.« L. Gyakori. Stat. kézikönyve, 53-61. I.

akarat nem felelősség nélküli önkény, hanem inkább ennek tudatos megfékezése. Tudjuk, hogy gyakran képesek vagyunk oly tettek véghezvitelére, melyek inkább fájdalmat mint élvezet nyújtanak. Tapasztaljuk, hogy szenvedélyeink és vágyaink az akarat művelése által legyőzhetőek és megváltoztathatók. S az a tudat, hogy ha akarjuk, mi magunk fejleszthetjük és alakíthatjuk jellemünket, nem egyéb, mint magának az erkölcsi szabadságnak tudata.

A ki annyira vitte, hogy akaraterejét szabaddá teheti a kedv és kedvtelenség uralmától; a ki érzi, hogy a szokás, a szenvedély, a vágy nem urai neki, hanem ő ura azoknak; aki — ha meghajlik is e zsarnokok előtt — tudja, hogy ha akarná, le is győzheti őket: az bizonyára elérte az erkölcsi szabadság véghatárait.

Ilyen az erényes ember szabadsága, aki nemes indokból harcot vív a szenvedélylyel és az önkénnyel; ilyen a meggyőződés emberének szabadsága, a ki nézetét minden akadályok ellenében valósítani törekszik; ilyen a jellemes ember szabadsága, a ki az élvezet és szenvedés érzelmeitől függetlenül teszi kötelességét.

S ki ne látná be, hogy ily szabad, ily kiművelt akarat nélkül erkölcsileg valami nagyot művelni nem lehet!

Egy Sokrates méregpoharat iszik, mert nem akar meggyőződése ellen cselekedni és gyáván menekülni.

Egy Regulus kínos halált választ, mert nem akar hazája ellen cselekedni.

Egy Washington leteszi a hatalom pálcáját, mert nem akar hazájának ura, csak polgára lenni.

Egy Deák Ferencz elhárítja magától a királyi kegy kiérdemelt jutalmát, mert nem akar egyebet, csakhogy becsületes embernek tartassák a király és nemzete által.

Mily nagyszerű és felemelő példák ezek az erkölcsi szabadság mellett! Azt hiszem, hogy nem is szükséges többet idéznem annak bebizonyítására, hogy Buckle kedvenc elmélete kedvéért nagyon messzire ment, midőn a szabad akarat, s ezzel együtt az egyes kiálló egyéniségek hatását a történelem tényezői közül kiküszöbölni akarta.

Azon tények, hogy az emberi cselekedetekben bizonyos törvényszerűség uralkodik, s hogy a természet és a társadalom átalakító hatással bír az emberre, legkevesebb sem zavarják meg az ember akarati szabadságát. A statistika által kimutatott szabályosság is csak azt tanúsítja, hogy az emberiség erkölcsi állapotában történt változások bizonyos időközben igen csekélyek, s hogy vannak korszakok, melyekben az akarat ellenállási munkája igen nehezzé válik, s hogy ennél fogva a bűn megtörtétere az emberi akarattól független hatások is befolyanak. Ennél többet következtetni a statisztikából helyesen nem lehet.

Mert ha állana az, hogy az emberi cselekedetek felett egy kényszerű törvény uralkodik, mely ellen minden küzdelem hiábavaló, akkor a fatalismus uralmának kellene bekövetkeznie. A fatalista ugyanis azt hiszi, hogy miután cselekedeteink jellemünkből folynak, a jellem pedig szervezetünkből, neveletésünkből és körülményeinkből formálódik, — tehát természete olyan, hogy semmi sem mentheti meg attól, hogy valamit el ne kövessen, vagy elkerülhessen. Hogy pedig ez mily veszedelmes világnézet, azt szükségtelen volna itt fejtegetni.

Az embernek bírnia kell azon tudattal, hogy önelhatározás és öntevékenység által módosító hatást gyakorolhat az eseményekre; az embernek hinnie kell, hogy jellemét, ha akarja csak úgy formálhatja, mint a hogy azt formálhatják a körülmények és a nevelés.

Egyedül ez felel meg az ember magasabb erkölcsi hitvatásának, és nem a szellemernyesztő fatalismus, melyre a törvény kényszerűségének túlhajtott elmélete vezet. S ebben áll Buckle tanának egyik legnagyobb hibája; s ezért kell azt az emberi nagyság és méltóság nemesítő hatása, valamint a történelmi fejlődés helyes szempontjából is visszautasítani.

Azonban menjünk tovább, és vizsgáljuk, miben áll tulajdonképen az úgynevezett nagy férfiak hatása és becse a történelemben? Minő viszonyban áll az egyedi akarat az általános okokkal!

VI.

Az eddig elmondottakból láttuk, hogy az egyéni nagyság alapját az élet különböző spheráiban a lelki tehetségeknek, jelesen az érzelem, az értelem és akarat erejének magasabb foka képezi; láttuk, hogy a történelmi nagyság fogalmának meghatározásához nem elegendő a rendkívüli ész és a rögtöni eredmény, láttuk, hogy a történetírás fejlődésével, a politikai, bölcsészeti és természettudományi új eszmék előtérbe helyezésével az egyéni nagyság fontossága csökkenni kezdett; és végre láttuk, hogy míg Cousin és Carlyle túlságos befolyást tulajdonítanak a nagy emberek hatásának a történelemre: addig Buckle a természet és az általános okok végzettszerű uralmát állítván fel, az egyes kitűnő férfiak hatását jóformán a semmire szállítja le.

Méltán kérdehetjük már most, hogy a különböző felfogás közötti melyik az elfogadható helyes nézet? Az-e, mely a történelmi fejlődés processusát egyes nagy emberek tetteiben látja valósítva; vagy az, mely az egyetemes okok hatásának tulajdonítja az összes emberi haladást?

Röviden feelve e kérdésekre, azt kell mondanunk, hogy e nézetek egyike sem helyes, egyike sem fogadható el, a mennyiben mind a kettő szélsőségben mozog.

Azt hiszem, hogy mindenikben van valami igazság, s hogy egyik a másikat kiegészíti, ha a látszólagos ellentéteket kiegyenlítjük, s megkülönböztetjük azt a szerepet, melyet a történelmi haladásnál egyfelől a korszellem, másfelől a kitűnő egyéniség játszik.

E tekintetben kiindulási pontú szolgálhat a fennebb említett Carlyle-féle hasonlat, mely szerint a tömeg olyan, mint a gyúanyag, melynek szüksége van égi tűzre, hogy lángra gyúlhasson. Ebben ki van fejezve az a gondolat is, hogy sem a gyúanyag, sem az égi szikra magában véve nem csinál tüzet, hanem csak mindakettő együtt; ki van fejezve az is, hogy e kettő között bizonyos kölcsönhatásnak és érintkezésnek kell lennie, mert különben az anyag nem gyúladna meg. Ebből következik, hogy a történelmi haladást sem az általános okok, sem a nagy emberek külön, hanem mind a ketten együtt, kölcsönös

hatásukban mozdítják elő. Sem Mohamed magában, sem az ő kora nem hozta létre az izlamot; sem Luther egyedül, sem kora egyedül nem csinálta a reformátiot, hanem a korszellem, meggyújtva az ő lángesze által. A kornak bizonyos általános hangulata, hajlandósága és iránya teszi lehetővé azt, hogy valamely történelmi hős nagy dolgokat vihessen végbe. Carlyle bizonyosan hibázott, midőn a hősök iránti tisztelete mellett a tömeget oly csekélybe vette; de viszont hibázott Buckle is, midőn a hősök hatását kicsinyéivé és tagadva, a haladást egyedül az általános okokból magyarázza.

Mert valamint a természetben az emberiség physikai életének folytatása két különböző nemző faktor és számtalan nevelő intézmény összehatásából lesz; valamint az anyaföldre vetett mag csak a légköri tünemények és hatások folytán kel ki és fejlődhetik tovább: úgy a szellem-erkölcsi világban, a történelem világában is, a gondolatoknak és eszméknek mindenek előtt termékeny talajra s többféle körülmény légkörének kedvező összehatására van szükségük, hogy teljesen kifejlődhessenek, hogy kellő eredménnyel hassanak. Az eszmék megtermékenyítik a kort, s a kor viszont lehetségessé teszi az eszmék fejlődését és hatását.

Ez a történelmi epochák és történelmi nagy férfiak kölcsönhatásának általános törvénye, melynek fölkeresése és kimutatása a történetírás legmagasabb feladatai közé tartozik.

Az eszméknek is megvan a magok fejlődése, éppen úgy, mintakert növényeinek. Az eszme is különféle viszontagságokon megy keresztül, éppen úgy, mint akármely természeti tárgy, mely a mag kicsirázásától egész a virágzás és gyümölcsozás torán megy keresztül, sokszor fenyegetve és elnyomva a mellette növgasztól, sokszor halálosan megsértve ellenséges és baráti kezektől.

Néha úgy látszik, mintha egészen elnyomatott volna, íngig a kedvező körülmények előálltával újra föllép teljes pompájában. Fejlődését nemcsak azok akadályozzák, kik ellenségei, hanem sokszor azok is, kik túlságosan lelkes barátai. Minél magasab érdekeket képvisel valamely eszme, annál kevesebben képesek felfogni, s annál több idő kell hozzá, míg utat tör magának a néptömegek rétegein át. A szokás, az előítélet és önzés, a nevelés folytán nyert vallási és erkölcsi nézetek, a

kegyelet és rokonszenv varázsa mind oly dolgok, melyek valamely új eszme elfogadását akadályozzák, még azoknál is, kik különben míveltséggel és értelemmel bírnak.

Másfelől nem ritka eset, hogy azok, kik lelkes pártolói-ként lépnek fel az új eszmének, túlhajtásaikkal többet ártanak, mint használnak az ügynek, részint abbeli dicsvágyok miatt, hogy másoknál többnek látszassanak, részint azon vak szenvedély miatt, hogy az ellenkező nézetűeket elrémissék. A francia nagy forradalomban hangoztatott nagyszerű eszméknek senki sem ártott annyit, mint a rémuralom férfiai, kik csupa rajongásból vérlázító üldözést folytattak a más nézetű polgárok ellen. Kétséget nem szenved, hogy St. Juste, Robespierre, egy Danton és Marat többet ártottak a szabadságnak, mint bármely royalista.

Az eszmék fejlődését csak úgy lehet helyesen felfogni, ha összefüggésben vizsgáljuk azon férfiakkal, a kik által ápolattak és azon körülményekkel, a melyek között valósították.

Azon bölcsészek, kik a történelemben nem látnak egyebet, mint az eszmék fejlődését, igen gyakran esnek abba a hibába, hogy saját rendszerük és logikájuk igazolása szempontjából csak is az eszmékkel foglalkoznak és az embereket tökéletesen kihagyják a számításból. Hegel például az eszmék feltétlen uralmát tanítja, melyekkel szemben az ember nem egyéb, mint érzéketlen edény vagy eszköz. Szerinte nem az emberek hordozói az eszméknek, hanem megfordítva, az eszmék viszik az embereket ellanállhatlanul. Világos, hogy ez túlhajtás; mert az eszmék sehol sem fordulnak elő különváltan az emberektől, hanem mindig azokkal kapcsolatban. A mint változik a különböző korok értelmi foka, a szerint változik az eszmék felfogása és alakja úgy, hogy egy és ugyanazon eszme különböző korban egészen más jelentőséget nyer.

Legvilágosabb például szolgál erre a keresztyénség eszméje, és annak különböző korokban való különböző felfogása. Az apostoli egyszerű hitformulától kezdve egész a legújabb korig, minden új felekezet alapját a keresztyénség igazságainak helyesebb és tisztább kifejezésének szándéka vagy legalább ürügye képezi. Mennyire eltérő egy Arius és egy Sz. Ágoston felfogása, mily nagy különbség van VII. Gergely és

II. Gyula catholicismusa, s egy Schleiermacher és Straus D. protestantismusa között!

Ugyanezt tapasztaljuk a szépnek és jónak eszméjénél is, —habár ez utóbbiról egy tekintélyes iskola azt állítja, hogy nem fejlődik, s ekkép nem is képezi az emberi művelődés számba vehető tényezőjét.

Senki sem fogja tagadhatni, hogy vannak bizonyos erények, melyek magasabban állnak, mint mások; hogy pl. az erény után való önzetlen törekvés magasabb tökély, mint az olyan cselekedet, mely jutalom kedvéért vagy csak azért hajtatott végre, hogy a büntetést kikerülje. Már pedig az önzetlen erény fogalma, csak magasabb műveltségi fokon tapasztalható. Maga a humanitás eszméje különböző értelmet nyert oly korban, midőn például bikaviadatokban és más vérengző multságokban gyönyörködött a műveltebb világ, és oly korban, midőn a könyörület és emberi részvét lehetetlenné tette a kínzásokat. A régi durva, harcias nép erkölcsi típusa egészen elűt a műveltebb és békeszerető nép jellemétől.

Hogy valamely népnek erkölcsi és vallási eszméi átalakulhassanak, hogy a régi durva és téves nézetek szelidebb és igazabb gondolkozásnak adjanak helyet, ahhoz mindeneelőtt az értelmi közállapotnak teljes megváltozása szükséges.

E részben legnagyobb hatásai vannak a bölcsészek, kik mély gondolkozás alapján új következtetési rendszereket és új gondolkozási irányokat alapítottak. Egy Bacon, Descartes, Locke, Voltaire, Kant és Hegel végtelenül sokat tettek arra nézve, hogy koruk kutatási törekvései tisztább alakot nyerjenek. De az ő hatásuk csak lassankint ment át az irodalom egyéb szakaiba, míg végre szellemük befolyása érezhető lett olyan Íróknál is, kik különben műveiket soha sem olvasták. A bölcsészeti módszer átvitetett a természettudományok terére is, hol rendkívüli eredményt mutatott fel. Ugyanis a rendszeres gondolkozás és kísérletezés folytán oly felfedezések történtek, melyek a régi vallásos nézeteket egészen átalakították. Sok oly tünemény, mely eddig megfoghatatlan csudának tartott, a törvény alapjaira vitetett vissza, s új szellemirány jelölőjévé lett. Ki tagadhatná azt a roppant befolyást, melyet pl. az összes theologiai nézetekre gyakorolt a csillagászatnak

azon felfedezése, hogy a mi földünk nem központja a mindenségnek, hanem csak jelentéktelen bolygó a többiek sorában, melyek vele együtt a nap körül forognak? Ki tudná kiszámítani, mely értelmi átalakulást és hatást gyakorolt az összes kereskedelmi világra s ez által az általános közgazdasági nézetek megváltoztatására egy Watt és egy Stephenson találmánya?

Minden új fölfedezés kölcsönhatásban van a többiekkel és csak egyikét képezi azon sok befolyásoknak, melyek a társadalom szellemirányát meghatározzák, s általánosan ható okká változnak.

Mikor az mondatik, hogy minden nagyobbserű nézetváltozás egyetemes okok következménye, akkor tulajdonképen csak azon igazság van kifejezve, hogy van egy bizonyos főszellemirány, mely a nagy embertömegekre hat, s mely végre is minden akadály felett győzedelmeskedik. »A műveltség egyformátlansága, mondja Lecky, a különös viszonyokból származó rossz befolyások, a conservativismus hatalma s az egyéni szellem törekvései számtalan különféleséget szülnek; de a szigorú vizsgálódás azt mutatja, hogy azok csak az előre hömpölygő folyamnak ellenfodrai, — hogy a különféle rendszerek lassankint mind átalakulnak bizonyos irányban és hogy a törekvéseknek bizonyos osztálya az értelem minden terén folyvást növekvő erővel tűnik elő.*)

Ez a korszellem hatalma, mely ellenállhatlanul ragadja magával az egyeseket; ez a történelem haladásának roppant erejű kereke, mely összetöri mindazt, a ki vakmerő kézzel feltartóztatni merészeli.

VII.

Azonban megkell jegyezni, hogy e mindent magával ragadó áramlat rendszeren egyes nagy férfiak által indítatik, — bár nem mindig általok vezéreltetik is.

*) Lecky A: felvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában I. 12 1. fo'ld. Zsilinszky M. Pest. 1872.

Vannak idők, midőn a tudós férfiak által előkészített és mozgásba hozott eszmék rohamos fejlődése, a tények gyors változásának hatalma, egészen új nagyságokat vet fel, midőn új herosok támadnak, kik az új eszme varázsereje alatt emberfeletti dolgokat visznek végbe. Ezek az úgynevezett végzet emberei, kik váratlanul jelentek meg a világ színpadán; kiket, mint üstökösöket, megbámul a világ, — de kik csak akkor hoznak áldást az emberiségre, ha minden földi dicsőségtől és hatalomvágytól menten, egyedül az uralkodó eszme szolgálatában érzik magokat. Ellenkező esetben csak romlást és átkot hoznak az emberiségnek és a nemzetnek, a melynek kebelében éltek. A legújabb kor két olyan kiváló embert mutatott fel Franciaországban, a kik magokat a végzet embereinek tartották, t. i. I. és III. Napóleont. Mind a kettő lábbal tiporta a szabadságot, a melynek zászlaja alatt fölemelkedett, s a hatalom legmagasabb polczán vakon rohant mind a kettő azon mély örvény felé, mely őket elsodorta.

Semmi sem bizonyosabb annál, hogy a nagy történelmi dolgok eldöntésénél az egyes kiváló emberek erényei és bűnei lényeges befolyást gyakorolnak. De nem kevésbé bizonyos az is, hogy sokszor egy véletlen esemény is nagyszerű következtetéseket von maga után.

Az a kérdés merül fel itt tehát mindenek előtt, hogy mi jelentősége van a történelemben a véletlennek? Az-e, hogy egészen más fordulatot ad a dolgok természetes menetelének; vagy pedig az, hogy csak alkalmat szolgáltat, hogy az, a mi különben is bekövetkezett volna, elébb történjék meg?

Mert világos, hogy ha a véletlen szerencse dönt az események folyásában, akkor az emberi tevékenység érdeme s a nagy jellemek jelentősége okvetlenül veszíteni fog az általunk hangsúlyozott becséből.

Tudjuk, hogy sokszor egy eső, egy szélvész, máskor egy véletlen ágyúdurranás csatákat döntött el, melyek egész népek sorsára döntő befolyással voltak.

Az a szélvész például, mely Orániai Vilmost a partra segítette, II. Jakab angol király hajóhadát megállította. Az ágyúdurranás, mely a navarini kikötőben az angol hajók

ellen véletlenül elsült, az egyesült hajóhad harczyi diadalát s egyúttal Görögország felszabadítását vonta maga után. Az a sedani csata, melyben III. Napoleon a poroszok fogságába került, nemcsak Eranciaországára, hanem a pápai hatalomra is végzetes hatást gyakorolt. És ki ne tudná a tudomány történelméből, hogy például Newton egy almának véletlen leesése a gravitatio törvényének fölfedezésére, — Joungot pedig a szivárványszínű szappanbuborék a sugártörés elméletére vezette?

Lehet-e állítani, hogy e véletlenségek voltak okai az érintett nagy eseményeknek és fölfedezéseknek?

Ez annyi volna, mint az okot összetéveszteni az alkalommal. Már pedig e kettő között nagy a különbség.

El vonatkozva a természet okozta akadályoktól, az egyes véletlen eseményeknek tulajdonképen csak akkor van jelentőségök, ha alkalmid szolgálnak valamely már meglevő általános oknak nyilvánulására. Valamely nagyobbserű történeti eseménynek, például vallási vagy politikai forradalomnak okai mindig általánosak, de a kitörés alkalma mindig bizonyos helyhez, s előre alig megjelölhető időhöz van kötve. Az alkalom sohasem következnek be, ha nem lenne általános ok, mely azt hatóvá teszi.

Oly népnél, mely általában nem bír érzékkel a szabadság iránt, a zsarnokságnak egy bizonyos esete nem adhat alkalmat arra, hogy forradalmat csináljon; ellenben oly népnek, mely alkotmányos kormányzathoz szokott, s melynek a szabadság szükséges életelemét képezi, csekély alkalom is elég arra, hogy az önkény jármát levesse nyakáról. Egy közönséges, tanulatlan ember sokszor látja leesni az almát, de azért a gravitatio törvényéről sejtellemmel sem bír.

De vegyünk még egy más példát. A középkorban, midőn a babonáság, a tudatlanság és erkölcstelenség általános volt, egyes világi és egyházi főeknek garázdálkodásai nem háborították fel a közérzületet, de midőn a különböző értelmi és erkölcsi befolyások következtében a közérzület fogékonyabb lett a tisztább erkölcs eszméje iránt: akkor már egyetlen egy visszaélés is elegendő volt arra, hogy a reformatio nagy művének

megkezdésére alkalmul szolgáljon. Tetzelt visszaélése nem oka, csak egy véletlen alkalmá volt a nagy mozgalomnak. A reformatio okai mélyebben feküdtek, s nem a bűnbocsátó czédulák árulásában. A közállapotok romlottsága, a javítás szükségének általános érzete, a különféle fölfedezések, a görög-római irodalom föléledése, a művészet erőteljes kifejlődése és a scholastikusok elleni reakció a XVI-ik század elején oly közszellemet idéztek elő, mely egészen alkalmas volt arra, hogy egy hivatott férfiú a siker reményével fölléphessen.

Így lett Luther az általános óhajlás kifejezője; így lett korszak-alkotó férfiúvá.

Látni való, mily téves azon állítás, hogy kis okból nagy dolgok származhatnak; mert az oknak voltaképen mindig megfelelő hatása van. Ha nagy és fontos az ok, akkor nagy és fontos lesz az eredmény is; ha az ok csekély, akkor csekély lesz az eredmény is.

A nagy emberek egyik főtulajdonát ép az képezi, hogy az eszmék és okok alapjának ismerete mellett, meg tudják ragadni a legcsekélyebb alkalmat is arra, hogy céljaikat valósítsák; mert tudják, hogy gyakran egyes, látszólag csekély fontosságú véletlen események, s a szereplő egyéneknek nem csupán érényei, hanem hibái is hatást gyakorolhatnak a viszonyok átalakulására. A történetírónak az a szép feladata van, hogy a midőn az eszméket a közszellemmel összefüggésbe hozza, midőn a bölcselmi vezérfonál mellett, illő helyet jelöl ki az egyetemesnek, az okszerűnek és visszatarthatatlannak: ugyanakkor nem mellőzi a csekély és esetleges elemeket, s kellő súlyt helyez az egyes, kiváló egyéniségek jellemére és befolyására is.

VIII.

Már fentebb, az emberi nagyság fogalmának körvonalozásánál említém, hogy a kitűnő egyének szerepe, az élet különböző sphaeráihoz képest, igen sokféle, és hogy senki sem képes meghatározni, vajjon a tudomány vagy a művészet, a politika vagy a vallás, a bölcsészet vagy az ipar férfiai vau-nak-e inkább hivatva az emberiség előbbrevitelére.

Csak annyi bizonyos: hogy minden téren lehet dicsőt véghez vinni; de hogy egy ember ereje nem elég arra, hogy minden téren egyformán kitűnő legyen.

Épen azért, hogy legalább általános nézetünk legyen a különböző szerepek hatásáról, meg kell különböztetnünk — úgy mint Comte tévé — az elméleti és gyakorlati tevékenység embereit. Az elsőkhöz tartoznak azok, a kik eszméket concipiáltak, a másikhöz azok, kik az eszméket valósították és végrehajtották. Az első osztályba sorozhatók a tudósok, theológusok és művészek, s általában az elmélet emberei; a másikhöz az államférfiak, fejedelmek és katonák, s általában a gyakorlati tevékenység emberei. Az egyiknek tere a vallás, a morál, a művészet és a tudomány; a másiké a politika, az állami és társadalmi élet különböző körei.

Ez a két általános osztály oly nagy különbségeket tüntet fel, hogy például az elmélet embereiből majdnem sohasem válnak jó államférfiak, mert sohasem tudnak kellő tekintélyt szerezni a tömeg előtt, mely az anyagi erőt mindig többre becsülte az észnél. Minél nagyobb valamely elme, annál kevésbbé érti azt meg a tömeg. Minél magasabban szárnyalnak valamely fényes elmének eszméi, annál alkalmatlanabbak arra, hogy kormányozzák a társadalmat. Ezért mondá N. Frigyes, hogy a mely államot nagyon meg akarna büntetni, annak kormányzását a philosophusok kezére bízna.

Az emberiség életében csak egyszer történt, hogy papok és tudósok voltak egyúttal a népek politikai főnökei is, t. i. a theokratia korában. De ez alig isméltődhetik valaha, mert ama primitiv civilisatiónak föltételei már hiányoznak.*)

Minél előbbre halad a civilisatio, annál többek között oszlik meg a művelődés és kormányzás munkájának érdeme is.

Bármily érdekes és tanulságos lenne is az egyes tudományok és művészetek főbb képviselőinek hatását, az általános haladásra részletesen kimutatni: egy értekezés keretén belül az teljesen lehetetlen. Csakis érintésére szorítkozhatunk azon

*) L. Comte A. Cours de Philosophie positif V. 218. 1.

neveknek, melyek szoros kapcsolatban vannak egyes korok tudományos és művészeti előhaladásával.

Egy Plató és Aristoteles, egy Bacon és Locke; egy Voltaire és Rousseau, egy Kant és Hegel; egy Galilei és Kepler; egy Newton és Humbold, egy Arago és Darwin; egy Dante és Shakspeare, egy Schiller és Götke, egy Zrínyi, Kazinczy és Petőfi, egy Raphael, egy Mozart, egy Tliorwaldsen stb., nemcsak a magok korának, hanem az utókornak is örökké becses kincset hagytak fenn műveikben. E művek nemcsak fényes jelzői az emberi szellem dicsőségének, nemcsak hű kifejezői bizonyos korok szellemirányának; de egyúttal irányadói és megtermékenyítői új tudományos és művészeti korszakoknak is.

A tudomány és művészet embereinek e nagy hatását még azok is elismerik, a kik különben az emberi nagyság fontosságát kétségbe vonják. Maga Buckle, midőn az értelmi haladás egyedüli érvényét az erkölcsivel szemközt kimutatni akarja, oly lelkesedéssel beszél a tudomány áldásairól, hogy szinte hajlandók vagyunk feledni elméletének rideg-ségét.

Nagy Sándor vagy Napóleon óriási büntetetei — úgy mond — rövid idő alatt elvesztik hatásukat, és a világ régi kerékvágásába tér vissza . . . Ez a történet dagálya és apálya . . .

A gonosz emberek tettei csak múló bajt okoznak, a jó emberek cselekedetei csak múló üdvöt, és végül mind a jó, mind a rossz, teljesen megsemmisül, kiegyenlítettik a következő nemzedék által, és eltűnik a futó századok örök mozgásában. De a nagy férfiak tudományos fölfedezései nem hagynak el bennünket soha; ezek halhatatlanok; örök igazságokat tartalmaznak, melyek túlélnek a birodalmak romlását; tartósabbak, mint a küzdő felekezetek harczi, és tanúi az egymásra következő vallások elenyészésének . . . Minden eltűnik, mint egy álom, mint a képzelem szülötte, mely még árnyékot sem vet maga után. Csak a tudomány fölfedezései maradandók; egyedül nekik köszönhetjük mindazt, a mivel bírunk; örök időkre élnek, soha nem fiatalok, soha nem vének; magokban hordják életök csiráit; tovább özönlenek egy örök, halhatatlan

folyamba, lényegesen növekednek, önmagok szülik folytatásukat és így a legtávolabbi utódra is hatnak, sőt századok lezajlása után még- tevékenyebbek, mint kinyilatkoztatásuk pillanatában.

De mert a szellemi téren működő férfiak munkája csendes, szerepök olyan, mint egy nagyszerű dóm tervezőjéé, a kinek gondolatát különféle munkások és napszámosok való- sítják az építés körül, a fölültesen szemlélő tömeg nem min- dig veszi őket észre.

A történelem tanúsítja, hogy a közérdeklődés sokkal inkább fordul azon férfiak felé, kik a gyakorlati államélet terén úgy tűntek fel, mint a népek vezérei. Ilyenek az állam- férfiak, királyok és katonák.

S ennek is megvan a maga természetes oka. A nép leg- nagyobb fogékonysággal bír azon institutiólc iránt, melyek között folyik le élete, melyeknek jó és rossz hatását közvetle- nül tapasztalja. Házasság és család, a tulajdon és becsület, az egészség és élet védelmére hivatott közigazgatás és jogszol- gáltatás; község, állam, egyház és jótékony intézetek oly tár- sadalmi kapcsolatot képeznek, mely mindenkit egyiránt érint. Az a tudat, hogy mi egy bizonyos családnak, bizonyos egy- háznak és nemzetnek tagjai vagyunk, hogy mint ilyenek, részt veszünk ez intézmények jótéteményeiben, bajaiban és dicsősé- gében: oly közszellemet alkot, mely még azokra is erős befolyást gyakorol, a kik az azon intézményekben kifejezett eszmék magaslatára emelkedni nem képesek.

Innét van, hogy a tömeget oly könnyű fölgyújtani az intézményekért való harcra; innét van azon érdeklődés is, melylyel a nép az államférfiak iránt viseltetik.

Valahányszor egy népnél nagyohbszerű alkotások szük- sége merül fel, valahányszor a meglevő intézmények javítása, új törvények alkotása kerül napi rendre, mindannyiszor fölújúl a közérdeklődés azon férfiak iránt, kiknek teremő szelleme az össznépi életének formáit teremti. Minél inkább beleélte magát valamely törvényhozó a nép közszellemébe; minél tisztáb- ban fogta fel a közszükséget és a haladás föltételeit; annál inkább felelhet meg magasztos hivatásának, annál biztosabb

és áldásosabb lesz az eredmény, melyet felmutatni képes. A törvényhozónak, az államférfiúnak úgy, mint a fejedelmeknek nagysága abban fog nyilvánulni, ha ők a közszellemben, s a közszellem viszont ő bennök találja fel hű kifejezését. Ha valamely államférfiú, akár makacsságból, akár elbizottságból nem figyeli meg a közszellem áramlatát, nem veszi figyelembe a műveltségi közállapot meglevő föltételeit, akkor még legnemesebb szándéka, legfenségesebb eszméje is hajótörést fog szenvedni. Érdekes például szolgálnak erre hazánk történelmében Hunyadi Mátyásnak tudományos és művészeti intézkedései, és II. Józsefnek jószándékú reformtörekvései.

IX.

Mill Stuart, ki a nagy férfiak hatását Bucklevel szemben oly ügyesen védelmezte, többek között utal azon befolyásra is, melyet egyes fejedelmek és kormányok gyakorolhatnak a nemzetekre, részint positiv intézkedésekkel, részint pedig az által, hogy a fejlődést hátráltató akadályokat elhárítják.

A kik azt állítják, úgymond, hogy az emberi társadalom fejlődése kizárólag, vagy majdnem egészen általános okoktól függ, azok ez okok alatt mindig az egész emberiség collectiv tudását és szellemi fejlődését szokták érteni. De ha már az összes emberiségét, mért nem értik oda valamely hatalmas fejedelmét, vagy valamely politikai, saját kormánya által ható társadalom értelmi fejlettségét is? Jóllehet nagyban véve a közönséges egyéneknél létező jellemkülönbségek a cselekvés mezején kiegyenlítik egymást, de -nem neutralisálják egymást az öltő kor alatti kivételes egyéniségek, kik fontos állásokat töltenek be. A föld még nem termett egy második Themistoklest, nem termett egy második Luthert, nem termett egy második Július Caesart, a ki azokhoz hasonló tehetséggel, de ellenkező irányzattal bírt volna, hogy a volt Themistoklest, Luthert és Caesart ellensúlyozták és meggátolták volna maradandó hatás előidézésében. Ekképen, a mint látszik, a kivételes személyek akarata és azon egyének nézetei és céljai, kik egy bizonyos időben kormányt képeznek, nélkülözhetetlen láncszemek le-

hetnek amaz okozati láncolatban, mely által magok az általános okok előidézik hatásukat, s nézetem szerint az elméletnek ez az egyedüli védelmezhető formája.«

Miután Mill a nagy egyéniségek befolyását Macaulay ellenében is megalapította, tovább haladva kimutatja, hogy a kormányok hatásának fontosságát csekélyleni nem lehet. Igaz, hogy sem a gondolkodó fők, sem a kormányok nem tehetnek meg mindent, a mit akarnak; de gyakran oly nevezetes eredményekhez jutnak, melyekre még nem is gondoltak.

Például hozza fel Spanyolországot s annak kormányát a múlt századból. Azon, a körülményekhez képest felvilágosított kormány — u. m. — melynek jótékonyágát Spanyolország a XVIII. század nagy részén át élvezte, nem javított a spanyol nép főhibáin, s ennek következtében abból a sok jóból, a mit e kormány ideiglenesen tett, oly sok tűnt el vele együtt, hogy azon állítás, miszerint semmi maradandó hatást nem gyakorolt, egészen plausibilisnek látszik. Ezt a példát bizonyosságul szokták felhozni arra, hogy a kormányok mily kevésbé hathatnak az oly okok ellen, melyek valamely nemzet általános jellemét meghatározzák. De ez Mill szerint csak azt mutatja, hogy a kormányok milyen sokat nem bírnak megtenni, de nem azt, hogy semmit sem bírnak tenni. Ennek bizonyításául Mill arra figyelmeztet, hogy mi volt Spanyolország ama 50 éves szabadelvű kormány elején, és mi volt annak a végén. Az európai gondolkodás eme korszakban kezdett világotlani a legmiveltebb osztályoknak, s ez a világosság aztán soha sem szűnt meg terjedni. Ama félszázadnak köszöni Spanyolország azt, hogy megszabadult az inquisitiótól és a szerzetesektől, hogy most parlamentje és szabad sajtója van; annak köszönheti, hogy a szabadságról és polgárságról fogalma van, és hogy vasutakkal, és az anyagi és gazdasági előhaladás más föltételeivel is rendelkezik. Az ez időszakot megelőzőt Spanyolországban egyetlen egy oly elem sem működött, mely bármely kedvező időszakban amaz eredményekhez vezetett volna, hogy ha az utolsó osztrák hercegek úgy kormányozták volna tovább is az országot, mint a hogy kormányozták, vagy ha a

Bourbonok mindjárt kezdetben azok lettek volna, a mik voltak későbbben mind Spanyolországban, mind Nápolyban.

És hogy ha — mondja tovább Mill, e példákhoz pótlólag — valamely kormány sokat tehet arra nézve, hogy tényleges javításokat eszközöljön, még ha keveset látszik is tenni, úgy még nagyobb eredmény függ tőle azon külső és belső bajoknak elhárítása által, melyek a haladást végkép megakasztották volna.

Egy jó, vagy rossz tanácsnok egyetlen egy városban, bizonyos válságos perczen, gyakran hatott az egész világ későbbi sorsára. Oly bizonyos, a mily bizonyos valamely Ítélet a történelmi dolgokban csak lehet, hogy ha nem élt volna Themistokles, nem lett volna a salamiszi diadal sem; és ha ez utóbbi nem lett volna, hol lenne a mostani civilisatio? Menynyire más lett volna az eredmény, ha Epaminondas vagy Timoleon, avagy épen Iphikrates vezényeltek volna Charonea mellett Chares vagy Lysikles helyett!

Mill két essayt említ a történelem tanulmányáról (Cornhill Magaziné für June and July 1861), melyeket ő a jelen vitás kérdésben a legjobbaknak és legbölcseksiebbeknek tart, s ezekkel egyértelműleg azt mondja: »A görög történelemnek egész folyama, a mint azt Grote megvilágosítja, egész sorát képezi azon példáknek, melyek mutatják, mily gyakran függetek az oly események, melyeken a későbbi civilisatiónak egész sora nyugszik, egyetlen személy jó, vagy rossz jellemétől.«

Mill azonban elég belátó arra, hogy beismerje, miszerint Görögország e tekintetben a legrendkívülibb példa az egész történelemben. Csak egyszer volt az, s nehezen lesz többé, hogy az emberiség sorsa a dolgok oly rendétől függjön, mely egyetlen városban, vagy csak oly tartományban létezett, mint egy vármegye, és mely az emberi dolgok egyetemes törekvéseihez képest nagyon csekély, százféle ok által rombolthatatik szét, vagy mentethetik meg. Szerinte sem a mindennapi események, sem az egyes jellemek nem bírhatnak többé oly fontossággal, mint a minővel akkor birtak. Minél tovább áll fenn az emberiség, s minél míveltebbé lesz az, annál több befolyást nyer a múlt nemzedékek hatása a jelen nemzedékre

és az emberiségre. S ámbár a dolgok folyása sohasem szűnik meg változható lenni, a véletlenség és egyéni tulajdonok által, mégis az emberiség összehatásának növekvő túlsúlya az összes apróbb okok felett, mindig határozottabb és előre kiszabott kerékvágásba jön. A történettudomány ennél fogva mindinkább lehetővé válik nemcsak azért, mivel alaposabban tanulmányozzuk, hanem azért is, mivel a tanulmányozásra minden emberöltővel alkalmasabbá is lesz. *)

X.

Minél több korszak, minél több nép múltjának képe áll előttünk, annál több fejlődési tényező áll rendelkezésünkre; s minél több művelődési és fejlődési tényező összehatását észleljük, annál világosabbá lesz előttünk az összefüggés, a törvény, mely az egész emberiség haladását áthatja.

Hogy e törvényt fogja-e valaha valaki oly világosságban látni, hogy ennek fényénél — mint némelyek hiszik — még a jövőt Íz ép oly biztosan meg fogja tudni mondani, mint például a csillagász megmondja a bolygók megjelenését, annak bővebb vitásába itt bocsátkozni nem akarok.

Mindenesetre gondoskodva van arról, hogy a fák az égbe ne nőjjenek.

Mert a milyen kétségtelen az, hogy az emberi tettek bizonyos törvények szerint alakúinak; a mily bizonyos, hogy a történelmi fejlődés egyéni jellemek és körülmények összehatásából származik: ép oly bizonyos az is, hogy az emberi tudás határai korlátozottak, s hogy ennél fogva a világ múltjának részleteit, s azoknak összefüggéséi és összehatását sohasem fogja oly tökéletesen ismerhetni, hogy abból a jövőnek tudására képesíttessék. Még egyes embernél sem lehet biztosan megjósolni, — bármennyire ismerjük is jellemét — hogy jövőben mikép fog cselekedni, mivel nem lehet előre tudni azon

*) A deductiv és inductiv logika rendszere, ford. Szász Béla. Budapest, 1877. III. köt. 479—498. 1.

körülményeket, melyek közé jutni fog, s melyek gondolkodását, érzelmeit és cselekedeteit meghatározzák.

Mennyivel inkább lehetetlenség az egy nemzet vagy az összes emberiségre nézve, hol minden embert, minden népet, minden kort és minden emberöltőt más és más körülmények vesznek körül; hol nemzetiségi és faji, vallási és erkölcsi, fizikai és értelmi körülmények és állapotok egész szövedéke hat közre, melyek sehol és sohasem lehetnek ugyanazok!

Én azt hiszem, hogy a történettudomány tökéletességének, s tudományos voltának kritériuma, nem a jövőmondás, nem a jósló tehetség megszerzése; bár el kell ismernem, hogy a múlt sokban a jelennek mestere. Azt hiszem, hogy a történelmi fejlődés törvényének fölismerése különben is elég megnyugtató és felemelő hatással lehet a tudományos kutatóra, a bölcsészre, a történészre és államférfiúra egyiránt, szóval mind arra, ki az emberiség magasabb érdekeit szívéen hordozza.

De nem is szükséges nekünk tudni a jövőt.

Elég ha tudjuk általánosságban, hogy az emberek tettei lényegesen multjok által határozatnak meg, hogy hasonló okokból hasonló következmények erednek, hogy minden nagy esemény általános okokkal áll összefüggésben. Elég ha tudjuk, hogy az általános okok és az egyéni tevékenység között természetes összefüggés van, s hogy ennél fogva ama nagy férfiak hatásának értékét — kik szellemük teremtő erejével korszakokat termékenyítettek meg, kik jellemük, erélyök és mély belátásuk által a látszólag apró körülmények és kedvező pillanatok okos felhasználásával döntőleg hatottak népek és országok sorsára — kicsinyleni nem lehet. Elég tudnunk, hogy az ember elvégre is nem pusztá gép, mely a természet és társadalom törvényeinek behatása alatt öntudatlanul mozog, hanem öntudatos lény, a ki szellemi tehetségeinél s akarati szabadságánál fogva képes visszahatni az események alakulására. És végre elég tudnunk azt, hogy mi, kik a mindenségnek csak egy parányát képezzük, kicsinységünk és korlátoltságunk daczára is képesek vagyunk a világtörténelem eseményei fölött uralkodó örök törvényt fölkeresni és fölismerni, s hogy ennek

folytán, értelmi és erkölcsi erőink kifejtésével nemcsak képesek, hanem hivatva is vagyunk hatni magunk és mások boldogságának előmozdítására.

Ez az erkölcsi öntudat, melyet a történelem tanulmányozása nyújt, elég arra, hogy bízzunk a haladás eszméjében és hogy kutassuk annak törvényeit az emberiség fejlődésében.

A többi nem az ember feladata, hanem az Istené. Övé a tökély, miénk a törekvés.

KAZINCZY GÁBOR

IRODALMI HATÁSÁRÓL.

IRODALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNY

JAKAB ELEK

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztály ülésén, 1880. január 12-én.)

BUDAPEST, 1880.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1880. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Kazinczy Gábor irodalmi hatásáról.

Az irodalomban — hasonlóan a természeti és társadalmi léletszervezetek szabályos működéséhez — a tudományágak összhangzó művelése biztosítja az egyetemes haladást. A nemzeti szellem igaz mivoltában lángeszű írók nagy alkotásaiban fejeződik ki, s ez mutatja a közmíveltség mérvét és emelkedési fokát; de e fénylő jelenségek csak a nemzet többi Íróinak egy célra irányult szellemi munkássága eredményeivel együtt idézik elő az irodalom közvirágzását.

Tévednek, a kik az írói érdemeket másképen ítélik meg s csak e vagy ama tudomány-ágot — költészetet, exact tudományokat stb. vagy a korszakalkotó műveket tartják absolut becsűeknek, az egyleti, hírlapi, nevelés- és oktatásügyi, vagy a nyelvészeti, szépészeti és kritikai munkásság s classicai fordítások terén foglalkozó erőik elért sikereit ellenben kicsinyük. Ezt igazolni nem lehet, ez árt az irodalom érdekeinek. Mindenik munka szükséges, tehát mindenik munkás elismerést érdemel — az eredmények arányában.

Nálunk Kazinczy Gr. korában az irodalom művelőinek két osztálya volt: egyik életmódot keresett vele, a másik kedvtelésből, magasb becsvágtyól ösztönözttelve írt. Az elsőknél hivatás volt az íróskodás, az utolsóknál szenvedély és szellemi szükség, indok mindkettőnél a nemzeti ügy szolgálata. Az egyik készült e pályára, kereste a tetszést, írói koszorú mellett haszonra nézett, munkája alapján jogokat formált a közönség irányában s ezzel köteleességeket vett magára. A másik anyagi igények nélkül dolgozott, lelke belvilágát s írói

tollát erkölcsi és hazafiúi indokok mozgatták; díjak a siker és nemzeti gyarapodás öröme volt — ha volt siker — becsmérté-
köket tehát ez elvek és külön indokok adják meg.

Kazinczy Gr. az utóbbiak közül való: egy, csak az iro-
dalmi és nemzeti érdekeket szolgáló igazi magyar tudós typi-
cus példánya, a régi jó táblahirói világból s azon fényes írói
sorból, hol gr. Széchenyi, gr. Kemény József, b. Wesselényi,
a gr. Dessewffyék neve a magyar irodalom történetében köz-
tisztelettől környezve ragyog. Már 14 éves korában irt verse-
ket, később balladát, novellát, aesthetikai és színi kritikát,
fordított latin, német, francia, olasz, angol, orosz, lengyel,
finn nyelvekből vett tárgyakat hírlapok s folyóiratok szá-
mára; némelyiket önköltségén adta ki, miket később firkák-
nak nevezett, s ahonnan lehetett, visszaszerezvén, megsemmi-
sítette. Egy, csak dicséretre méltatott pályaműve kiadásáért
az Athenaeum szerkesztőire formaszerint neheztelt. Díjt rit-
kán, akkor is az irodalom, Kazinczy F. örökösei vagy barátja,
Toldy érdekében fogadott el. A mit maga vett el írói tiszte-
letdíjban, moecenási bőkezűséggel fizette vissza saját Kazin-
czy-gyűjteménye gyarapítására, a magyar Scriptorok kézira-
tai megszerzésére fordított költségei által. Sok levele van,
melyekben Toldy tói kérdezősködik Magyarországot illető köny-
vek becseről, melyekkel őt kínálják, s ő megvenni szándéko-
zik írónak tartatni nem kívánt, oly magasra állította
annak mértékét; végig fordító maradt, sőt abban is gyöngé-
nek érezte magát; mert — úgymond — sem az idegen nyel-
vek sajtáságait, sem a magyar nyelv törvényeit s ezer árnya-
latát nem érti és érzi át eléggé. Ezt némelyek önbizalom-
hiánynak vélik; de tévesen. Nem innen, hanem görög és
római, ó-, angol, francia és német újkori classicusokról alko-
tott mértéke magasságából lehet azt csak kimagyarázni. O
íróskodni — szerinte irászkodni, irodalmárkodni — nem akart,
s ez részben az ő nagy példányai és utólérhetlen mesterei
műve: Tacitus és Tasso, Voltaire és Molière, Rousseau és
Goethe okai ennek. Hozzájárult szerénysége, mit sokan tet-
etésnek mondanak, de én nem merném állítani. Innen a kitün-
tetések és népszerűsködés nem kedvelése. Azokat, a kik 1854.
levétették — szerinte kipelengézték — s a kik erre pénzt

adtak, vesztegetőknek tartotta; képe — úgymond — a postai díjt sem érdemli meg. Walzeltól a követ megvette, liogy megsemmisíthesse. »Oly Igorban — írja 1854. jún. 3. Toldynak — midőn szójárassá lón: No még ezt is lefesték! kétszeres becsú dolog, hogy az ember lepingálva nincs.« Midőn később is levétni akarták, ezzel tért ki előle. Csak gr. Mikó tudta rá birmi, hogy számára egyik hazai festőknek üljön, a ki őt életnagyságban, parlamenti díszöltönyében igen sikerültén le is festette. Kevés év előtt még ott volt Kolozsváratt a nemes gróf halálakor, irodalmi és műkincsekkel gazdag hagyatékában Báthori, Bocskay, Bethlen s több erdélyi nemzeti fejedelmekkel egy sorban. Múzeumba illő gyönyörű mű!

Itt van forrása annak, hogy nagyobb eredeti műveket nem irt. Ifjúkori kísérletei, mik az Athenaeum, Kassai Minerva, Társalkodó [Helmezy-féle] és Regélő hasábjain jelentek meg, szárnypróbálgatás, mit minden tehetséges ifjú megkísérelt. Némely életírói szerint a Honművész-be is irt; én neve alatt semmit nem találtam; ha irt, álnév alatt adta ki, s azt vagy írói jegyét csak közelebbi ismerői tudhatják. Lévy Józsefnek a Kisfaludy-Társaság 1865-ki nagygyűlésén tartott költőileg szép emlékbeszéde azon állítására: »hogy munkái és előkészületei sejtetik, hogy a XVII. és XVIII. század történetei megírásával foglalkozott« —levelezéseiben bizonyítékot nem találtam. Az is, hogy ő mindenképeu író akart lenni — mint Lévy mondja — inkább csak ifjú korára illik.

Erős szenvedélyektől izgatott lelke s mohó tetszomja ez időbeli fölbuzdulásait az élet, a kedvezőtlen irodalmi viszonyok, kora vezér férfival önheve következtében összeüt-közése, censurai akadályok s Pestről távozása stb. lehűtötték íróskodás és írásai közönség elé bocsátása iránt őt egészen közönyössé téve. E tekintetben élete későbbi szakában oly hajthatatlanná lett, hogy legjobb barátjának, a rábeszélésben oly hatalmas Toldynak is csak bajjal sikerült őt, sok évi serkentetés és nógatás után, abban megingatni. 1850. hozzá irt egyik levelében Új M. Múzeuma megindítása felett csaknem tapsol örömeben, magasztalja őt, mindent Ígért s ajánlott neki, csak egyet nem — hogy őt ivóvá tegye, hogy őt tudósnak nevezzék s eredetét kívánjanak tőle. »írónak — szerinte —

teremtő lángésznek kell lenni, magasb fokú géniusznak; jeles, olvasni méltó eredetit köznapi talentum írni nem képes, nincs jogosítva, az irodalomnak nincs benne nyeresége. Ő magát arra képesnek nem érzi, a magyar írócskák efféle kísérleteit neveléses pöffeszkedésnek tartja, nem szereti őket, nem olvassa, megveti. Fordítás egyedül az, — úgymond — a mi-ben kedve telik, régi classicus írók nagy gondolatait vágyik nemzete irodalmába átültetni.« Barátja ez oldalról való többszöri ostromlás utáu, a titkolt ambíció indokát is felhozta ellenében, melybe az ily túlságos szerénykedésnél nem egyszer túlzott s kielégíthetlen nagyravágyás burkolódik. Kazinczy nem véve magára a célzást, meggyőződésében végig megmaradt, eredetit írni soha sem törekedve. Kielégítette-e ambícióját a fordítás dicsősége? oly kérdés, mire határozottan felelni nem lehet. Ő Toldyhoz írt leveleiben állította s én kétségbe vonni nem merem. S mégis úgy tetszik, hogyha első irodalmi föllépését nagyobb elismerés követi, írói törekvései más irányt vettek volna. Ezt pályája első korszakának nem egy jelensége sejteti.

Ennek daczára az 1837—1838. években élénk munka-ösztön s erőtől duzzadó irodalmi tevékenység tűnik ki Toldyhoz írt leveleiből, igazolva nagy számban megjelent dolgozatai által. 1837. szept. 13. Somogyi (Antal) barátja verseinek bírálatát küldi kezeibe, 1838. ápr. 1. Victor Hugó *Le Roi s'amuse* című szomorú játéka 5-ik felvonását jámbusban fordítva, melynek főképen két jelenése — ítélete szerint — a drámai irodalomnak általa ismert legclassicusabb példánya; ápr. 20. levelében küld Holmi-1: »határozzon felette — úgymond — határtalan hatalom«; barátaitól is küld dolgozatokat. Erdélyi válaszában közlését Ígéri, mihelyt kezében lesz; tudatja, hogy: »Ferencz bátyjának némely dolgozatait szándékszik munkái összes kiadásához mintegy Nachtrag-ú 1 közleni, hogy a belőle bejövő pénzből levelezési gyűjteménye kiadását megkezdhesse, s kéri Toldyt, segélné őt elő bármi mézón, bármi parányi munkálattal, hogy vállalata korszerűbb legyen s az ő tisztelt neve annak fényt adjon. Ez óhajást közölje — kéri őt — Bajza úrral is. Tudja ő, mennyire nem szerény e kérelem az ő elfoglaltatásuk mellett, de nem magá-

uak kér; legyen szabad remélnie, hogy nem csalatkozik, s a neki szántakat júliusban át fogja vehetni.«

Ez évben egy más terve is volt; ki akarta adni nagybátyja levelezéseinek első kötetét, melynek tartalma lett volna: Csokonai/, NijelvTiarcz, Naplók, Hamlet töredéke 1819-ből jámbusban; nemkülönbén adni akart évenként egy külföldi classical drámagyűjteményt. Mindkét terv kész — írja — csak a kéziratokat kell tisztázni; de ha Toldynak szüksége lenne rajok, rendelkezésére adja«

Mik voltak a Holmi-k? megmondja 1838. jún. 18. levele, melyben e cikkei sorsáról kért tudósítást: 1. Madarász, 2-Pongrácz versei kritikája, 3. Varázskígyó, 4. Bertalan-éji vérményekző, Rottecktől, 5. Le Roi s'amuse, 6. Test nélküli lélek, orosz mese. Ezek közül a két utóbbi az Athenaeumban megjelent. Megkiildötte Chateaubriand classicus műve fordítását (nem mondja: melyiket?), szerencsésnek vallván magát — úgymond — ha az Athenaeum nagybecsű lapjain helyet lelend, a mi azonban elmaradt; végre megküldötte Ezer egy óranegyed (Tatár novellák) című fordított műve egy példányát: »MALVINA, Regények könyve« cím alatt, bálája kifejezéséül, a mivel íranta tartozik. »Mily szerencse és fény lenne neki — írja — ha Toldy azt pár sorra méltatná. Fogja-e és mikor fogja adni a 11-dik füzetet? nem tudja.«

1838. decz. 8. levelében ismét új tervről értesíti Toldyt, arról t. i., hogy Táborozásaim czim alatt Időszaki Füzeteket szándékszik kiadni, a miben részvételre Vörösmartyt is fölkerlte; reméli, látta s olvasta ő is kérését, a mit itt megújít: »Örül — úgymond — e vállalatnak, mert alkalma nyílik benne tömjént gyűjtani a jóknak s csatát izenni a litteratori kontároknak. Augiási ól-tisztogatás lesz bizony az — tudja — de lenni kell; hiszi, hogy nyom nélkül nem vész el munkálkodása. Legyen lapja nyaktíló, mi alatt a silányság végig kínoztassék Sok ifjú erőt gyűjtött össze — írja — miben tán egy nagyobb jövő magvai szunyadoznak, s büszke rá, hogy néhányat ő indított csirába.« E jóslatát a következő évtizedek valóvá tették. A magyar irodalomnak e körből leghasznosabb s legkitűnőbb munkásai emelkedtek ki Egy 1839. febr. 1. levelében e számot 48-ra teszi, kiknek központja ő volt, kik

különösen vonzódtak hozzá, kikkel ő mint tanuló Sárospatakon, mint patvarista a pozsonyi országgyűlésen, mint kezdő író Pesten léte alatt ismerkedett meg. Ezek közé tartoztak: Erdélyi János, Obernyik Károly, Pap Endre, ítikó Ignác, Adorján Boldizsár, Somogyi Antal, Kovács Lajos, Yachot Sándor és Imre, Ormos László, Kerényi (előbb Christmann) Frigyes, Tompa Mihály — Gömör-, Sáros-, Zemplén-, Borsod- és Szathmárvármegyéből ... E levélhez két czikke volt mellékelve; reményét fejezte ki, hogy az Erdélyi Jánostól küldött, St. M. Girardin-tól¹⁾ való cikkét vette; Ígéri, hogy ezeket a következő hónap elején egy tucattal szaporíttja. Apr. 29. 1839. ismét küldi neki: A dal leánya című eredeti novelláját, a mi, ha megnyeri tetszését, egy féltucatra kötelezi magát; egyúttal a szerkesztőségnél 1¹ év óta heverő dolgozatait kéri vissza. E levelében fölújítja ama vállalata eszméjét, hogy nagybátyja Írásait kiadja. »Az egész telet e két ezer ívet meghaladó Írásokkal töltötte; csodálkozva és sajnálattal látta, mennyi munkája van eltévedve s talán örökre, életben és élet után félreismert s elismerni nem tudott pályatöröknöknek. Inger és kötelesség nála, ki élte legfőbb feladatául tűzte ki e rokona emlékezetéért mindazt megtenni; mit arasznyi erői engednek, hogy a veszni indult kincsek nyomába jusson. Kéri e céljában segélyét s némely művei iránt felvilágosítását A kiadásra azonban — jegyzi meg — olyan ember, mint ő, nem képes. Ez 4000 pengő forint áldozatot kíván. Hogy tehát az emberek némileg ismerni tanulják e kincset: Lapot indít meg mutatóványok közléséül az egésznek kiadhatása végett. Néhány társa (50-en fölül) biztosítja arról, hogy silányság nem lesz, mit hozni fog. Mily szerencse lett volna neki, Toldyt, kit mint embert a magyar litteratura-világ egész birodalmában leginkább szeret, kinek oly sok szívességgel tartozik, körében látni! Emlékezteti rá, hogy Vörösmartyt is fölkeríte levelében; de ő munkálatot neve kitételése nélkül ígért, a mi őt célja elérésében nem segíti elő

*) *Saint-Marc Girardin* (François August) kitűnő francia publicista stb. szül. febr. 12. 1801. a parlamentben követ, 1854. III. Napóleon alatt a francia Akadémia tagja és közoktatásügyi tanácsos a cultusminisztériumban. Szellemes és erős polemikus író stb.

s így nem fogadhatta el. Toldynál megújítja kérését; nagyon lekötendőzi őt, ha tudatni szives lesz: akarnak-e ő és Bajza ur társai lenni? de mielőbb, mert júniusig két füzetet szeretne kiadni.« E tervezés a fennírtett első szándék bővebb kifejtésének látszik. A levél végén Molière *Julius von Tarento* című, általa valószínűen németből fordított, de az Akadémia drámabíró válaszmánya által elejtett vígjátékának kritikájával együtt kiadási szándékáról szól, a mi szintén nem valósult.

A további levelek azt mutatják, hogy valamennyien kitérőleg válaszoltak; mert Kazinczy élesen kitör Vörösmarty és Bajza ellen, kivált utóbbira *Kurucz Pál* álnév alatt írt bírálatáért szerfelett neheztelni látszott, azt személyeskedőnek, igazságtalannak vélte s Toldyhoz írt levelében sértő modorban taldotta meg. Úgy látszik, Kazinczyt vállalkozási heves e kérdésben nyilvánult túlságos önbecsérzete jókor keserű tapasztalatokhoz juttatta. S tán nem csalódom azon ítéletemben, hogy itt van forrása jelleme azon vonásának, mit némelyek önbizalomhiánynak mondanak. Három érintett vállalata között kettő meg sem indult, egy az első füzetnél félben maradt, s bizonyos, hogy erre az akkor oly hatalmas athenaeumi *Triumvirátus* vonakodása döntő befolyással volt.... Tán inkább is kívánhatták, hogy az ifjú erők az ő zászlójukhoz, mintsem ők amazokéihoz csatlakozzanak. Úgy látszik, hogy Kazinczy szívében Toldy iránt is támadt volt akkor némi hidegség, de a mi csakhamar ismét barátsággá változott, egymás irodalmi céljai szives előmozdítása következtében. 1839. szept. 7-ki leveléből kitűnik, hogy tőle ez időben több fordítást fogadott el az Akadémia drámabíró válaszmánya, hol pedig épen e három férfi szava volt döntő, így: a *Meghittek*, *Szív és Esz*, *Fricska* című színműveket, miket simítás és tisztázás végett kért vissza; kérdezte az *Epigramm* és *Dús Szegény* címűek sorát, s az elsőt, ha elfogadtatott is, szintén kérte. ¹⁾ E levelében írta, hogy fordítja *Cumberland* Zsidó című 3 felvonásos drámáját, *Mickiewitz* Zarándokság könyvei és *Lamennais*

¹⁾ Mint irodalmi *curiosum* említést érdemel, hogy *Epigramm* című, még 1839. az Akadémia által elfogadott fordítását 1860. jan. 13.' írt levelében kérte tőle kiadás végett Toldy; de ő csak úgy ígérte meg, ha az elfogadtatás évét teszik a czimlapra.

Paroles d'un Croyant stb. című művét, ¹⁾ egyszersmind MALVINA II-ik füzete következő tartalmáról is értesíti: 1. Blanche de Beatiou [Dumas-tól], 2. Sárga Domino [Marryat-tól], 3. A lövés [Puskin-tól], 4. A polgárnő, 5. A selyem létra [Janu-tói],²⁾ 6. Canaletta b. Gaudy után. Ezután írt leveleiben említve van Molière több vígjátéka. »Vájjon elfogadná-e az Akadémia? — kérdi egyikben, melynek nincs kelete — kettővel kész s beküldené.« Másik levelében kérdezi: »Vájjon Souvestre Emil szomorújátékát³⁾ elfogadná-e a drámbíráló választmány?« Meg másokban írja: a drámai választmánynak beadta a »Die Vertrauten« című vígjátékot Müllnertől s Dumas Antony című színművét; megint egy másban: »Lamenais ily című műveit: Paroles d'un Croyant és: La Voix du Peuple bevitte az Akadémia kéziratárába, pihenjenek ott — jegyzi meg csaknem forradalmi hangon — addig, míg szellemi s népvilágunk bilincseit le nem törendjük « Másikból kitűnik, hogy ily című történeti-politikai műven is dolgozott s belőle mutatványai voltak: A lengyelek. Levele e felkiáltással végződik: Oh censura! Lévy fennérintett emlékbeszédébeu írja, hogy Kazinczy G. már ifjú korában Krazewszki lengyel költő: »Kem-istenies komédiáján lefordította s rajta haláláig simítgatott, valamint Goethe Wertherén s Cicero, Tacitus és Plutarch műveiből vett különböző tárgyú fordításain is. Az 1839-ik évről van följegyezve egyik életiratgyűjtőnk által,⁴⁾ hogy Képparát, Gr, Ellenőr, Holmi című dolgozatai a censura által letartóztattak s így ő az irodalmi térről a megyei munkásságra mintegy kényszerítettet, az alatt gyűjteményeit bővítette s kiadásukon fáradozott

¹⁾ Megjelent Parisban 1834-ben.

²⁾ Egy másik kelet nélküli levelében ezt így nevezi meg: *Részenkint adja el magát.*

³⁾ Úgy tetszik, a fennemlített *Dús és Szegény* címűt érti.

⁴⁾ Magyar írók. Életrajzgyűjtemény *Dánielik József*. Pest, 1858.

136—137. 11. E cikk alapján írta tévesen a *Biographisches Lexicon des Kaiserthum's Oesterreich* stb. 1864. Eilfter Theil 110—111. lapjain, hogy Kazinczy G. ily című betiltott lapokat kezdeményezett volna. A három első, értesülésem szerint ugyanannyi cikk volt, nem lap, a *Holmi*-ről fen" nebb láttuk levelét.

Úgy látszik, Toldy és barátai Kazinczy Gábort nagybátyja munkái kiadásában sem segítették; e helyett 1841. az Akadémia birtokában levő forrásokból maguk akarták azt tenni s Toldy októb. 12-ki levelében kérdezte őt, nem lenne-c hajlandó csatlakozni, vagy a következő ¹⁾ osztály szerkesztését egészen átvenni? »Ha — úgymond — nála ide tartozók nagy számmal vannak, talán külön osztályra szakaszthatnák a nyelvtudományhoz, külön osztályra az irodalomtörténethez tartozókat, hová a bírálatok is járulhatnának; kiülönre ismét az aesthetikaiakat, csakhogy e tárgyak gyakran összefolynak. Igen óhajtaná — így végzi levelét — hogy litteraturánk maholnap együtt bírhasa elhúnyt dicsőnk valamennyi Írását. A leveleket, ha akar kiadni, az ő gyűjteményükhöz sorozhatja . . .« Kazinczy azon évi decz. 22-ki levelében visszatúsítólág válaszolt. »Meglepetve olvasta — úgymond — nagybátyja munkái kiadása végett csatlakozásra felszólítását s nehezére esik, hogy azt elfogadnia nem lehet. Hivatlan prókátor szerepét játszani nincs kedve, sem Bajza úrral — a Kurucz Pál vallomása Írójával ²⁾ — kitől minden tekintetben elv-különbözés zárja el, egy célra nem munkálkodhatik. Ezt nem sértett hiúság mondatja vele; ő mindazt, a mi Kazinczy F. ügyét illető kezei közt van, szívesen átengedi — ne quid rés publica detrimenti capiat, sőt vele [Toldyval] minden viszonyt feutartani szerencséjének, sőt büszkeségének véli; de nevezett társával egy úton járni nem fog. Tudassák vele, mire van szükségük, közöljék teljes lajstromát a mit bírnak, a dolgozás éveivel együtt, ő a magáiival kiegészítői kész, s azon lesz, hogy a variánsokat minél teljesebben adhasa. Örömmel adja a levelezéseket a társasági kiadás alakjában; elsők a Glottomachusok lesznek, stb.« Azonban mint Kazinczyé korábban, úgy hiúsult meg most Toldy és társai tervezése is. Kazinczy F. összes művei kiadása sem akkor, sem a százados nemzeti ünnepkor 1859., sőt máig sem sikerült. Itt a tekintetes Akadémia kézírattárában, általam rendezve, várja e szerencsét igen tekintélyes része az anyyiak

¹⁾ Kazinczy F.-nek a *nyelv, irodalom- és szépműtanhoz* tartozó írásai. 2 kötet, a mit ők gyűjtöttek.

²⁾ Kazinczy Gábor egyik dolgozatára irt ily című bírálat.

által gyűjtött, összeszerzett és eladott, részint ajándékozott, már csaknem százados Kazinczy-féle irodalmi kincsanyagának.

Ezeket így értve, tekintetes Akadémia! az lenne gondolható, hogy ez önmagával és a gyakorlati életviszonyokkal vívódó, tetszomjas férfi ifjúsága örökös terelés, tenni-akarás és semmit nem-tevés közt folyt el, aránylag kevés sikerrel. De a miket mindjárt idézek, éppen ellenkezően azt fogják igazolni, hogy Kazinczy Gt. zsenge tanuló kora óta, midőn a sárospataki tanuló ifjúság *Parthenon* című folyóiratában novellát és verseket Írogatott, lefordította Ossián *Homála* című költeményét, közölte a kassai Minerva hasábjain *Arab költészet* című érdekes cikkét — miről alább lesz még szó — valamint a t. Akadémia által közzétett nyilvános felhívásra késznek nyilatkozott Pessler és Engel németül irt magyar történetét lefordítani. Kedvencz szakmaiban megszűnés nélkül irt, fordított, az akkori lapok és folyóiratok egymás után adták ki különböző dolgozatait, mik között eredetiek is voltak, s e hangya-szorgalom és különösen Európa minden nagy nemzetének irodalmából való fordításai által magát tökéletesítve, ismereteit gyarapítva, egyszersmind nemzeti irodalmunkat gazdagította, a közhasznú ismereteket terjesztette, a magyar Írókat és olvasó közönséget a többi nemzetek irodalmával megismertette, egyoldalúságtól és saját irodalmunk túlbecsülésétől megóvni törekedett. Kazinczy G. írói munkásságának itt kezdődik nemzeti irodalmunkra alakító befolyása.

Munkássága három időszakra oszlik; elősorolom miúdenikben műveit időrendjük szerint s azután elmondom róluk ítéletemet¹⁾.

¹⁾ Első időszak: 1835 — 1843.

I. Önálló eredeti dolgozatok: a) *Szerelem könnyei*. 1835. Sárospatak, 8-r. 1—38 11.

b) *Béla herczeg*. A Kisfaludy-Társaság által dicsérettel kitüntetett pályaballada; megjelent Évkönyveiben s az Athenaeum, 1838. 1. folyama 343—46 11.

c) *A dal leánya*. Eredeti novella. Toldynak elküldötte, de megjelenve nem láttam.

d) *Egy elvesztett lét*. Athenaeum, 1839. I. 614—15 11.

e) *A Felföld*. » » » 245 — 47 11.

f) *A Lengyelek*. A sajtó-viszonyok miatt megjelenve nem láttam.

Az alul elésorolt eredeti művek közül az elsőnek irodalmi s egyszersmind életirati becse az, hogy Kazinczynyak első szerelme tárgyát sejteti, őt magát írói képzettsége legelső fokán mutatva:

»Ajánlva M—nak,
A sirig imádottnak«

ez a vers-gyűjtemény kezdete, [az M. alatt »Malvina« rejlik] végsorai pedig ezek:

»És majd Te Érted égő lángom árja
Eldulja sorsom kínos lánczait — —

Malvina! szíved nekem a mennyi adja
És a halandót Istenhez ragadja!«

II. Fordítások: a) Malvina. Regények könyve, kiadta Kazinczy G. Első kötet. Pest, sat. Belső címlapján: *Ezer-egy óranegyed*. Tatár novellák. 8-r. 1838. 1 —132 11. Megjelent 20 óranegyed. *Jelige*: Erdély *Kazinczy Ferencz*.

A jelige kiegészítve: *Erdély! menyköveid forrnak bennt. Esküszöm.- Áldozz* Yalószínűen a sajtószigor miatt nem volt adható, legalább Kazinczynyak Toldyhoz 1838. jún. 14. irt levele ezt gyaníttatja, melyben írja, hogy 27a ív *Előszavából* csak a mi megjelent, annyit bocsátott ki a censor. Az eredeti mű *Petit de la Croie* francia íróé, a ki az *Ezer-egy éj és nap* című novellákat írta — jegyzi meg Kazinczy.

b) Múcsarnok. Kiadja K. G., Pest, 1840. Első Eüzet.

a) *Gazdag és Szegény*. Dráma Souvestre Emiltől. Először adadtott Párisban, 1837., febr. 1. — Pesten, Laborfalvi Róza jutalmául, jan 25. 1840.

E vállalat félben maradt.

b) *Meghittek*. Vígjáték 2. felv. Müller Adolf után, K. G.

c) *Szív és Esz*. » » » Steigentesch után.

d) *A Fricska*. » » » Raupach után.

Ezeket a m. tud. Akad. drámabíróló válaszmánya kiadásra méltóknak Ítélvén: megjelentek nyomtatásban önállóan is. Az ezen túliak csak időszaki lapokban találhatók föl.

c) *Arab költészet Mohammed elölt. **** után. Megjelent a Felső-Magyarországi Minerva 1834. évi folyama, 3-dik kötete 527—543 11., ily aláírással: Sárospatak, ápril 1834. K. G. tagja az ifjú egyesületnek.

d) A Társalkodóban következő művei jelentek meg:

1836. I. félév: *Könyvirágok*. (Vers Goethe után) 46 szám,

181 1.

» » » *Könyvirágok*. (Vers) 52 szám, 205 1.

Regények könyve című vállalatát is Malvina név alatt indította meg, a mi első szerelme tárgyát gyanítja. De vannak ennek Ajánlás-ába, s őt jellemző vonások is.

»Nem csúszom én [*így dall*] mint jászol állata
 Egy ember, s gyöngé ember számolyához,
 Feledni azt, hogy én ember vagyok;
 Sem a magas bűn bérszolgáinak,
 Kik tarka színek csillogásával
 Elölni vágnak bosszú átkait,
 Bókolva szívem s főm meg nem hajol.
 Csak az Isten, a kit én imádom,
 Az, a ki téged pályádon vezet —
 Elődbe hullok, Ember s Honfi! én.

Te Szent s Nagy! engedd, hogy magas hited
 A gyöngé szívnek adjon Szent erőt.
 S leány, te gyűjtsd kebled mennyvirágit,
 S szerelmed addig áldja életemet csak,
 Míg hűn szeretlek — Téged s a Hazát! . . .

Lesznek Kazinczy törekvéseinek kicsinylői, a kik engem hibáztatnak, hogy ezeket feledékenységben nem hagytam. Az ilyenek csak európai hírre jutott neveket s shake-speare-i alkotásokat tartanak közfgyelem s kritikái méltatás tárgyainak. Az én nézetem más. Én Kazinczyt ily nagyoknak nem tartom; de Magyarország s tudósai figyelmére méltónak

1836. II. félév: *Könyvirágok*. (Vers) 87 sz., 345 l.

1837. I. félév: *Az alvó fölött*. (Vers) 49 szám.

» » » *Gessner monumentuma a körmöndi kertben* 207 l.

1838. I. félév: *A Rothschild család*. 53—54 11.

» *Verböczy és Törvényszéki sorok*. (*Grellmann*, göttingai tanártól.) 61—62 11.

» » » *t I. Pasquill-litteratúránk*. 47 l.

» » » » » 63—64 11. (Eredeti.)

» II. » *A szerelem könyve*. 257 l.

Az 1836-ki I. félévi 47 számban, jún. 11. 185 lapon van közölve saját neve alatt *Szabolcsi Népdal* cím alatt, azon népdal, melynek Erdélyi János *Népdalok és Mondák* című gyűjteménye 1846-ki I-ső kötete 67-ik lapján csak két első versszakát adja s az első így kezdődik: Nem anyától lettél sat., második versszaka így: Arczodnak rózsái sat. Kazinczy ezenkívül még négy versszakot közöl. Ezt népdalköltészetünk szakfőirainak figyelmeztetésül láttam megjegyzendőnek.

igen. Alant fokról, lassan, s csaknem folytonos betegségtől környezve küzdvén föl magát kitűnő írói polczra, érdemesnek láttam őt fejlődése minden fokán tanulmányozni. Más is, de főleg az ifjú írók tanulhatnak életéből sokat. Tanulmányom irodalomtörténeti, tehát mindazt, a mi Kazinczy irodalmi munkásságát jellemezheti, szellemi és tudományi értéke meghatározására képesít, nyomozódásim körébe tartozónak s ismertetendőnek vélem. Ha nem alkotott is világirodalmi műveket, az igazságot átlátó olvasó megengedi nekem azt, hogy sok irányú munkatörédékei az indokokban, irányban és célban összbangzó egészet képeznek, mi által korára hatást gyakorolt, irodalmunknak és kivált a magyar nemzetiségnek nagy szolgálatot tett.

Kazinczynak első ifjúsága műzsengéiben nyilatkozó sze-

e) *A Tudománytárban:*

Litteratura Magyarországon. A Francé Litteraire után, Litt. II. 1838. 412 l.

Pólgárisodás és litteratura, mint ok és eredmény. 1841. Litt. V. 87-1.

A Gracchusok forradalma. Heeren után. 1838. Ért. III. 105 l.

Orosz litteratura. (Németből.) 1837. Litt. I. 271, 387 11. 1842. Litt. VI. 41 l.

Pillantás az orosz litterat. történetére. (Neweroiv után.) 1843. Litt. VII. 41 l.

A spanyol időszaki sajtó. 1841., 1842. Litt. VI. 161 l.

Bulgár litteratura. (Puskin után.) 1841. Litt. V. 167 l.

Olasz litteratura. 1841. Litt. V. 169 l.

A görög litteratura jelen állapota. (Francziából.) Litt. IV. 441 l.

Angol litteratura. 1838. Ugyanott 1841. Litt. V. 207 l.

Laube Henrik. 1841. Litt. V. 300 l.

Demosthenes. 1840. Ért. VIII. 271 l.

Balsac. (Németből.) 1841. Litt. V. 61 l.

» » 1842. » VI. 81 l.

f) *Atlinaeum,* 1837. I. félévi folyamában:

A kép. Sheridan Knowles után. 141 — 144 11.

A halál mint kereszttya. (Angolból.) 215 — 16 11.

Marmontel életéből. U. o. 239—240 11.

Canova életéből. (Angolból.) U. o. 246—48 11.

A jó bramin. (Voltaire után.) U. o. 343—44 11.

A zsidó. (Németből.) U. o. 359 — 360 11.

A veszélyes föltétel. (Németből.) U. o. 389—392 11.

relmét s szabadsági ábrándos bevét a férfiúi évek komoly tapasztalásai és válságos történetek később higgadtá tették, de belső erejét meg nem fogyasztották. Ő Magyarország alkotmányos önállóságának s a nagy francia forradalom közszabadsági eszméinek azon alakban, a mint nálunk az 1825—1848 közötti korszakban kifejlődtek s a nemzet javának szívverébe mentek át, végig híve volt.... Malvina megjelenése után hat hónappal nősült. A dalköltői ideált más váltotta föl. A szeretet érzelmei nála is az ifjúság és költészet, az ideálok és rideg való földszarki nagy távola között azon úton csapongtak, melyet

Athenaeum, 1837. II. félévi folyamában.

Fecomp megvétele. (Németből.) 169—173 11.

Cervantes. (Spanyol novella.) 92—96 11.

A kőcsag. (Angol novella.) 338—383, 390—92 11.

A lelkiismeret. (Francia novella.) 456—464 11.

Athenaeum, 1838. I. félévi folyamában:

Róma. (Quinet után.) 378—79 11.

A hosszú. (ír novella.) 729—734 11.

Lekain. Molière életrója. (Francia novella.) 748—751 11.

Emmi. Báljelenet Seidl után. (Németből) 217—21, 234—37 11.

Az álarcz. Árnrajz Laube után. (Németből.) 392—99 11.

Athenaeum, 1838. II. félévi folyamában:

Selyem harisnya. (Francia novella.) 370—75 11.

Poléon menyasszonya. (Francia novella.) 467—70, 481—486 11.

O. Duplessis Constance asszony után. 547 - 550 11.

Két éj Rómában. 8. I. de Nogent után. 744—50, 764—68 11.

A vén hegedűs. (Francia novella) 828—34, 844—48 11.

A test nélküli lélek. (Orosz mese.) 112—116 11.

Athenaeum 1839. I. félévi folyamában:

Műveltség és litteratura kölcsönös hatásukban. (*Revue française* után) 849—52 11.

Triboulet. Hugo Victor: »*Le Roi s'amuse*« című drámájából, az 5. felvonás, 630—39 11.

Aeshelikai vizsgálatok töredékei, história, tudomány és művészet fölött. (Tullio Dandolo után.) 455—58, 471—74 11.

Az árnyak. (Swift után.) 556—59 11.

Fgességére. (Francia novella.) 620—24 11.

Hol telelnek a rákok? (Orosz történet.) U. o.

Athenaeum, 1839. II. félévi folyamában:

Zarandokság útjai. Töredékek Mickiewitz európai hírű munkájából. 166—70, 185—88 11.

főképen a legszebb lelkek tettek oly járttá és csábítóvá. De érzületének költőiessége a sírig kísérte, a mi levelein meglátszik, a miről művei tanúskodnak, a mi mennyei órákat adott neki, mikor testileg ép volt, enyhítő balzsamul szolgált sebeire, midőn szenvedéseket mért rá a sors.

Mint író, szigorú bírása volt magának. Béla herczeg-ét 1811. decz. 23-diki levelében silányságnak nevezi. Az kétségkívül nem árul el meglepő költői erőt sem eszmében, sem technikájában. De vannak jónevű másodrangú költőink, kik ennél nem jelesebb alkotással léptek a közönség elé; küzdöttek s helyet vívtak ki. Kazinczyt az első nem teljes siker parnasusi útjában megállította: ő lantját félretette, novellát sem írt többé, fordításnak szentelte munkásságát. De azzal sem volt elégtül. Leveleiben nem-dolgozásról panaszol, s hogy sokat kell törölnie; nem érti a nyelv sajtáságait, s mégis, ha nyomtatva megjelent hírlapi művein végig nézünk, a legszorgalmasabbak egyikének bizonyul. Olasz, német, angol, francia irodalmat egyszerre tanulmányoz s mindenikből a legkitünőbb Íróktól közöl fordításokat. Megismerkedik Mickievitz, Puskin, Cervantes, Goethe, Dandolo, Marmontel, Voltaire, Rousseau, Chateaubriand, Victor Hugó, Sheridan szellemével; szenvedéllyel bűvárolván egyszersmind Cicerót, Tacitust, Plutarchot is. E nagy elmék eszméivel táplálta tudnivágyó lelkét s megkedveltetui igyekezett nemzeti irodalmunk olvasóival is; Róma nyelve classicismusával a mienkre kívánt hatni, Róma történet-író férfjaival a mi erkölcsünk nemesítését, politikusaink érztülete emelését célozta.

Ki tette ezt előtte Kazinczy Ferenczen kívül? Az Gessner, Lessing, Schiller, Shakespeare, Ossian, Molière, Metastasio classicus fordításaival megtörte az utat, ez simára egyengette. Amaz Hellasra és az európai nagy nemzetekre fordította nemzetünk figyelmét, hogy példájokon lelkesüljön; ez Róma nagy íróira s a mellettünk és szomszédunkban élőkre vonta azt, hogy megismerkedvén velők, többről-többre igyekezzünk s őket és a mi birtokunkat becsülni tanuljuk. A ki évezredek s annyi nagy nép nagy íróival szellemközösségben élni bír, azok történelmi, philosophiai, romantikái és szépészeti irodalmában oly járatos, érti a századok nyelvét s az emberiség

geniusának civilizáló hatását úgy ismeri, mint Kazinczy Gábor: csoda-e, ha tehetségére nem tudott oly elbizakodott lenni, mint a mi számtalan kisebb-nagyobb Íróink, a kik egy-két nemzet nyelvén kívül — a mi még nem jelenti annak irodalmi ismerését — egyebet alig tudván, magukat és nemzetünket nagyoknak ítélik? Mert kétségtelenül innen származott közöttünk az oly könnyűnek vélt *magyar Petrarca, magyar Shakespeare* s több ily önnagyzoló elnevezés! Semmi sem visz oly könnyen téves Ítéletre, mintha magunkat gyöngékkal és kicsinyekkel hasonlítjuk össze. Kazinczy Gábor e téren akarta szemeinkről a régi hályogot laszakgatni s minket elbizakodástól megóvni. Élete ez első korszakában őt saját emelkedett irodalmi fölfogása s ösztöne vezette, a mi teljesen öntudatossá csak a későbbi évek alatt lett, a mikor elveit kifejtette, rendszert alkotott, s irányáról magának és barátainak számot adván: hogy ő miért míveli e tért s miért nem megy több dicsőséget ígérőre, szellemes leveleiben meggyőzően indokolta. *Ez irányt egyenesen a két Kazinczyénak kell vallanunk*, a minék irodalmi színvonalunk emelkedésére befolyását tagadni nem lehet.

*

**

Kazinczy Gábor írói élete *második időszakát* az 1843—1849-diki évek teszik, melyeket megyéjében töltött. Azt mondják életírói, hogy ő 1838-ban Pestről eltávozván, Zemplénmegyében egészen a megyei nyilvános politikai életnek szentelte magát.... Ezzel ellenkezőt bizonyít számos irodalmi tény. 1839., 1810., 1841., 1842-ben rendezte és egészítette ki Kazinczy E.-féle könyv- és kéziratgyűjteményét. melyet atyja 1831-ben szerzett meg; levelezett Toldyval, cs a mint nyomtatott dolgozatai tanúsítják, különböző irányú tanulmányait folytatta, irodalmi ügyekkel folyvást foglalkozott s csak az 1843 — 1847-dik évekből gyérebbek erre nézve a bizonyítékok, mikor ez évi országgyűlések fontos reformmunkái a megyéktől is megfeszített munkásságot kívánván, azok kitűnőségei egész tetterejét és idejét igényelték. Egy 1843-dik febr. 20-diki levele, melyet Toldyhoz írt, meggyőzően bizonyítja ezt. Ebben mentegetődzik: »hogyan későn válaszol, mert más

épen oly roppant időt igénylő, mint kevésbé gyümölcsöző pályája által elvonatva az irodalomnak — parányi tehetségei miatt úgy is csak kontárkodva mivel — mezejéről, cselekvés helyett csak jóakaratot mutathat. Egyébiránt így is küld a *Nyelvre és Litteraturára* vonatkozó egy csomó töredéket, a *Glottomachusokat*, a *Boszorkányok* címűit, *Ányos egy levelét* jegyzetekkel sat. Mint tagja az országgyűlési utasításokat készítő választmánynak, tanulmányaitól eltérő dolgokra kell — úgymond — pénzt és időt fecsérelnie. Épen most egy Polytechnicum tervén dolgozik, országgyűlési vitatás alá. Sorolja ide — kéri Toldyt — a töméslen gyűlésezést, criminalis pörök ellátását, választmányi munkálatokat sat. s mentse ki önmaga előtt késedelméért.« Sőt hogy még ekkor is irt és fordított, a *Tudománytár* 1843. évi folyamában megjelent s alább látható orosz irodalmi tárgyú fordítása, valamint ugyanezen levelének ama helye: »hol az Akadémia gyűjteményeiből Kazinczyra vonatkozókat kér s viszonzásul ígéri, hogy mindazt, mit irodalomtörténetünkhöz tartozót a sárospataki könyvtár és saját parányi gyűjtemény kéje nyújt, önköltségén másoltatva, időnkint kezeihez fogja juttatni. Azért kér ő is, mert szándékozik összegyűjteni minden Kazinczyt illető, hogy élete *egyetlen irodalmi föladata* miatt egykor pirulnia ne kelljen.«

E korszakból kevés irodalmi műve van. E kevesek egyike ily című fordítás: *Pillantás az orosz irodalom történetére*¹⁾, b. Kemény Dénes felelt *Emlébeszéde*; ²⁾ irt politikai czikkeket az *Esti Lapok* Debreczenben megjelent számaiban 1849. Nem állítom, de évéinek látszanak lenni e czikkek:

a) *Egy új Kazinczyád.* ápr. 20. Az ápril 14-ki határozat corollariumával jöjjünk tisztába. Lerontottuk a múltat, épülni kell a jövőnek. Aláírva: Z.

b) *Még egy Kazinczyád, a Márczius* 15-ke című politikai lap) *számára*, ápr. 21. Sürgette a hatalom és szabadság rendezését. Aláírva: N.

¹⁾ *Tudománytár* 1843. évi folyama. Litt. YXI. 41. 1.

²⁾ *Emlébeszéd Kemény Dénes fülött*, a képviselőház márczius 26-ki határozatából tartá ápril 1. 1849. K. G. Debreczenben, a képviselőház határozatából, a város nyomdájában. 8-drét 1 — 20 11.

c) *Ismét Márczius.* Ápril 27. Védelem Szemere Bertalan, mint igaz republicanus mellett. Aláírva: K.

d) Kazinczyád, ápril 28. Védelem a kormányzó, Nyári és Kazinczy G. mellett, a Mdrzius 15-kével szemben.

e) Négy cikk: Kazinczyád czim alatt, a május 2., 5., 15., 23-ki számokban. A május 5-kiben írja cikkíró, hogy a Mdrzius 15-lce őket: »az istentelen forradalmi conservativ *oppositionalis* pártnak nevezi « *Legyen elég ezeknek* egyedül irodalmi szempontból egyszerű érintése.

Hogy e korszakban nagybátyja hagyatékával is sokat foglalkozott, mutatja azon tény, hogy 1842. óta többször cserélt ki Toldyval Kazinczy-iratokat; 1848. szeptember 5-én írja levelében, hogy átvette az Akadémiától a Kazinczy-gyűjtemény 18., 21., 44., 45., 51., 52. és 76. számú köteteit s Mailáth Regéit.

A Kemény feletti Emlébeszédnek nem politikai tartalmaért — a mit nem vontam tanulmányom keretébe — de mint a magyar szónoklat irodalma kiváló emlékének néhány szép helyét idézni s pár szóban jellemezni szükségesnek vélem, »Beszéde végbúcsú — így szól — mit a rohanó élet az enyészet örök éjjelébe kiált a távozó után Volt egy korszak nemzetünk életében, »Névtelenek« mondhatnék azt, melynek aligha lesz biographusa — az egykori ellenzék kora.... Éjjeli csata volt küzdelmük, nem nyílt vívtér, mit a dicsőség s a nap beszegélyez, mint egy fényes koszorú Fegyverük a puszta, puszta szó. Nem a jövődőről kértek számadást, mert tudták, hogy az a népé, s az majd bíraskodni fog igazsága mellett: a legázolt, megrablott múltnak mutatták fel hosszú bűnjegyzékét, mely riaszson és tanítson egyiránt És ők kőtörök voltak. Megvédték a tért, hogy a teremtés nagy művét szélesb alapon folytathassa a boldogabb jövő Kemény Dénes jellem volt, állhatatos vezér-harczosa ez ügynek A jellem hasonló a napsugárhoz, mely az Isten zsámolya mellől fakad s leúszik a föld poráig, de fényes palástját el nem szennyezi. Legyünk egyetértők. Míg a közveszély kapunk előtt, mint Hannibál, minden nézetet tartson hű egybeolvadásban az, minek szent nevével térdre hull minden, a ki hű — szent nedvénél oh szép, dicső hazánk!... E nemzet élni fog. Egyes

hullámot a part szirtjeire tör a fergeteg — az Óceán azért egyenlő. Irtani, ölni a hóhérok és királyok hivatása, a népe a fellázadás, mely eltépi lánczát, s a szeretet, mely teremt és elevenít

Neked élni kell, ó hon!
S örökre mint tavasz virulni.
Ah mert omladékidon
Reszketve fognék szétomolni
Hazám! Hazám!«

Itt is az a szabad s bátor lélek szól, melyet benne tíz év előtt megismertünk. Az emberi és polgári jog, a szabadság és alkotmány védői mint hősök jelentek meg e beszédben, dicsőítetik a jellem s az egyetértés mint nemzetfentartó talizmán. Az ország helyzete sötét körrajzban tűnik fel. Kazinczy forradalmias szavában a küzdő nemzet haragja szól, mely törvényeire támaszkodva nem fél, de bízik karja erejében. Szentség gyanánt nézeti szónok a hazát s neve említésére hódolattal le borulni hív fel. Jelszava: vagy élni benne s neki, szabadon, vagy halni igaza védelmében Kazinczy úgy szólott, a mint a nemzet érzett, az úgy tett, a mint ez szólott, s szónok és haza egy hosszas martýriumnak lőnek nem sokára a népektől megkönnyezett tárgyai...

*

**

Magyarország legyőzetésével Kazinczy írói élet ének harmadik időszaka kezdődik, mely 1849. végétől 1864-ig, tizenöt hosszú és szomorú évre terjed, melyre alig vetettek egy sebesen átvillanó fényt az 1861-ki dicsőség- és reményteljes napok, mint ahogy a sötét éj felhőin át fut a lángvörös és ezüstszinű villám, hogy ismét elboruljon a közélet láthatára, melyet ő többé földérílni nem látott. 1849. számos társaival halálra ítéltetett, s életét — mint 50 év előtt nagybátyjának — fejedelmi kegy adta vissza. A ki oly hően érzett honáért mint ő, nem csoda, ha megfagyni látszott keblében a szív, midőn azt leigázva látta. A ki csaknem rajongott az alkotmány és megyei élet szabadságáért, nem természetes-e, hogy kétségbeesettnek képzelte magát, midőn idegenek s katonai ordonnance-ok által önkény szerint látta kormányoztatni nemzetét. Az agy idegeit meg-

rázta, a lelket összezúzta a férfi bú ama gyötrelmes hangja, melylyel ő ez időben a közveszélyt leveleiben festi. Mint Marius Carthago romjai felett: úgy keserg ő a bon gyászos sorsán, magát a föld legszánandóbb emberének, nyomorult féreg-lénynek érzi; éveken át e sötét lélekkangulat kísérteties nyomása alatt állván, bitében már-már megrendült. Ekkor szólalt meg Magyarországon Toldy, meggyújtván az irodalom oltárán az áldozat tüzét, áldozatra s munkára híván fel a nemzet bakókéztől és börtönélettől megkímélt jobbait. Kazinczy egyike azoknak, kik meghallották a hívő szót s legelsőek voltak az áldozatban. A mint Toldy felhívása az *Új Magyar Múzeumban* megjelent, ő *Nyiltlevelet* írt hozzá, üdvözölve a bátor felszólalót. »Készti kezet nyújtani neki — írja — az elismerés s elmondani, mily helyesen tette, hogy elméleti viták helyett a múlt kincsásója lett; mert a fáklya, mit e sötét birodalomban gyújt, nem csak azt mutatja, hol valánk, hanem elveti fényét előre is. Ah e múlt! Mint a prófétát a léha gyermek-csoport, sárral dobáltuk egykor az ősz múltat, és megjövénék — ,«¹⁾

Itt a mondat megszakadt, az írónak a censura miatt, gondolatait el kellett hallgatni, de a nemzet a néma pontoknak értelmet adott, és a levél gyújtott, elhatott a velőkig s a csontok megoszlásáig, a munkát az alább nevezett férfiak elkezdték s kiadványaik sorában csakhamar Kazinczy G. nevével mint egyik legbuzgóbb munkásával találkozunk.²⁾ E férfiak az *Újabb Nemzeti Könyvtár* kiadói: Ürményi József, Kazinczy Gábor, Zsedényi Eduard, b. Eötvös József, Toldy Ferencz, Erdélyi János, Ghyczy Ignác, Jókai Mór, Reguly Antal, Páy András, b. Kemény Zsigmond, Somsich Pál, Hunfalvy Pál, Csengery Antal, Vida Károly és Fényes Elek Tisztelet adassék nekik most és mindörökké!

Kazinczy Gábor munkásságát ettől fogva három centrált irányban látjuk nyilvánulni: 1. a magyar történeti

1) *Új Magyar Múzeum*. Második folyam. 1851—52. I. kötet. 438—453 11.

2) *Újabb Nemzeti Könyvtár*. Első folyam. *Gr. Zrínyi Miklós munkái*. Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával, kiadják az előbb említettek, szerkesztik Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz. Címkép: *Csáktornya*, Pest stb. MDCCCLII. 4-drét.

források kútfőszerű kiadásában tettleges részt vett, 2. nagybátyja gyűjteményeiből kiadásokat szerkesztett és létesített, 3. latin, francia és német classikusokból fordításokkal Toldy Új Magyar Múzeum-ki gyarapítólag segítette; Galeotus és Garbó Mátyás királyról írt nagyérdekű iratait bevezetéssel önállóan adta ki. Önálló, nagyobb dolgozata három van: Jászay Pál utolsó éveinek s irodalmi nagy törekvéseinek megindító rajzát adta, a Magyar Emlékirókról lelkesítően értekezett, s Szemere Pál felett a Kisfaludy-Társaság 1864. januári gyűlésében oly emlékbeszédet tartott, mely hatyú dalkép egyedül képes nevét a nemzet szívében és az irodalomban fentartani. ¹⁾

¹⁾ Kazinczy Gábor harmadik életkorszakából való munkásságának nyomtatott emlékei:

a) *Magyar történeti forráskiadások: 1) Gr. Zrínyi Miklós munkái (lásd fennebb.)*

²⁾ *Újabb Nemzeti Könyvtár. Első folyam. Mildósvóir széki Cserei Mihály históriája 1661 —1711.* Eredeti kéziratok és kiadások után szerkesztő Kazinczy G. Második kiadás. Pest, MDCCCLII. 4-drét.

³⁾ *Zerinvári Gróf Zrínyi Miklós összes Munkái.* Első, a nevű kiadatlan prózai műveivel kiegészített kiadás Kazinczy G. és Toldy F. által. Pest sat. MDCCCLIII.

Az eredeti kiadás cízmlapjának mása: ADRIA TENGERNEK SYRENAJA gr. Zrínyi Miklós. Sors bona nihil aliud.

Hátul: A TÖRÖK AFIUM ELLEN VALÓ ORVOSSÁG avagy a töröknek a magyarral való békessége ellen Antidotum.

⁴⁾ *Magyar Történelmi Emlékek.* Hetedik kötet. Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592 —1603. és Hídvégi Mikó Ferencz Históriája 1594—1612, Bíró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy G. Pest, 1863. »Szándéka volt — írja Bánfalván, aug. 31. 1863. — példányairól számot adó előszavában a két férfiről hosszabban szólni, de megrongált egészsége tiltja a kiadás tovább halasztását s e hálás feladatot jobb időkre s szerencsésb erőnek hagyja fenn.«

⁵⁾ *Magy Tört. Emi.* Tizenegyedik kötet. B. Apór Péter Munkái. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. Előszóul a b. Apórét fogadta el, mit az 1732. jan. 20. írt. Megválasztva sok jót találhatni benne a XVIII. század első felére — mondja a kiadó — s hogy hibátlan példányban adhatta, gr. Mikónak köszöni ő s köszönheti az irodalom — azon férfinak, ki az egykori közélet korszót gondjai között is nem lankadó llivé volt mindannak, a mi a haza ügyére vonatkozott. Tartalma: *Lusus Mundi, Synopsis Mutationum* sat. *Metamorphosis Transylvaniae, Cserei Mihály pótlék jegyzetei.* 4-drét.

Művei bő czímét azért adom jegyzésben, mert azok megismerésre érdemesek, hogy magyar bibliográfiánknak s irodalomtörténetünknek szolgáljak s tanulmányom további folyamában az olvasó megértsen, a nélkül, hogy meg-megújuló idézéssel tért foglaljak s a figyelmet fárszszam. Gondolkozó olvasó előtt feltűnik a fordítás és eredetiek közötti nagy aránytalanság. Ennek két oka van. 0 kétségtelenül politikai pályára volt hivatva, arra birt kiváló tehetségekkel s az Író-ságnak csak eszköznek kellvala lenni azon tovább emelkedésében, mint gr. Széchenyinél, gr. Dessewffyeknél sat. Maga tesz erről bizonyoságot 1857. febr. 1-ői levelében. »Egyetlen álmom volt a világ legmagasabb bérceit látni s íme a lapályhoz

b) Kazinczy F. műveiből s gyűjteményéből rendezett kiadások: 1)

Magyar Remek írók. [Gyéántkiadás.] *Kazinczy F. Versei.* A költő arczképével K. G. által. Pest, 1858. sat. Ajánlva Kis-Apponyi Bartakovics Béla egri érseknek, kinek hazafiságát s jötevő lelkét a kiadó magasztalja. »Ő felette áll — írja K. az olcsó dicsőítésnek, s midőn soraiban — tudtán kívül — hazafiúi hódolatát megszólaltatá, csupán azon közérzetnek lett tolmácsa, mely őt oda emelte, meddig nincs e földön méltóság, mely fölérjen«. Előszavában elbeszéli K. F. életét, törekvését s írói érdemeit. Költ Pesten, októb. 27. 1858.

2) *Széphalom.* I. kötet. *Adalékok a magyar nyelv és irodalom Történetéhez.* Kazinczy F. levelezése Kisfaludy Károlylyal s annak körével. [*Vörösmarty, Sletlner, Toldy, Bajza, Helmecezy,* a ki az egykori Triász: *Szemere, Horváth István* és *Vitkovics* helyébe lépett Kazinczy F.-nél.] Kiadta K. G. Pest stb. 1860. Ajánlva Hídvégi gr. Mikó Imrének, polgári hódolat, személyes tisztelet és a bánfalvai szép napok emlékéül. Előszava költ Bánfalván, decz. 18. 1859.

Szophatom. II. kötet. sat. Kazinczy F. levelezése Berzsenyi Dániellel sat. Kiadta K. G. Buda-Pest, 1860. Ajánlva TOLDY FERENCZ barátjának.

3) *Gróf Dessewffy József Irodalmi Hagyományai.* Kiadta K. G. I—III. köt. Gr. D. József levelezése Kazinczy Ferenczczel. 1793—1831. Pest, stb. MDCCCLX.

4) Ugyan a Kazinczy F. gyűjteményéből: Gaal György Magyar Népmesegyűjteménye, kiadták Kazinczy G. és Toldy F. I. kötet Pest, MDCCCLVII.

Az előszót írták Bánfalván, október közepén 1856.

II. kötet, ugyanott ugyanazon évben.

III. kötetet Pest, MDCCCLX. Ez a magyar irodalomban legelső Lili népmese, mit Gaal még 1822-n írt.

5) Kisebb epistola-közlések:

kovácsolt koldus vagyok: egyetlen ambícióm, hogy megtanuljak beszélni — a körülmények szájkosarat akasztottak nyelvemre.« A korszak, melyben ez íratott, értelmét adja e szóknak. A mi Kazinczy akart s tudott volna is lenni — a magyar politikai élet egyik nagysága — a magyar közéletnek tíz évi szünetelése következtében meghiúsítva lőn. Ez évek az ő életterében irtóztató pusztítást tettek. Azt, hogy íróvá lehessen, közép életkorán túl, ő nem hitte és senki vele elhiteni nem bírta.

Erről is fölvilágosít Toldyhoz 1855. márcz. 1. írt levele

»A mi íróskodásomat illeti — mondod te — szabjak ki magamnak munkakört s boldog leszek. Vajmi sok okom van — felelő rá Kazinczy — múltban és jelenben hálás kebellet adózni a

a) *Kazinczy F. Levéltárcájából. Közli Kazinczy G. I. fogás*
1776—1787-ig.

b) » s» Ugyanott 1855. I. kötet II. fogás 1815—16. *Új M. Múzeum*.
1851—2. II. köt. 494—508. 11.
481—496. 11.

c) » » » Ugyanott 1856. I. köt. III. fogás
145—161. 11.

d) » » » 1791—1824. *Új M. Múz.* 1857. I.
480—496. 11.

» » » 1791 — 1824. *Új M. Múz.* 1858.
I. köt. 146 — 151. 11.

e) *Gr. Desselwffy József* leveleiből. Közli K. G. bevezetéssel.
Új M. Múz. 1860. I. köt. 6—31. 11.

c) Kazinczy G. szinműfordításai:

a) *Molice vigjátékai*. Ford. K. G. Kiadja a Kisfaludy-Társaság.
Budapest, MDCCCLXIII. Előszavát írta Bánfalván,
jul. 18. 1863.

I. köt. Tavtuffe. Vigjáték 5 felvonásban. III-dik felv. megjelent *Új M. Múz.* 1855. I. köt. 426—437. 11.

II. köt. A Fösvény. Vigj. 5 felv. és Dandin György v. a kiájtzott férj. Vigj. 3 felv.

b) *Torquato Tasso*. Dráma Goethétől, ford. K. G. Első felv. III-ik jelen, megjel. *Új M. Múz.* 1851—52. Második évfolyam 551—568. 11.

d) Kazinczy G. vegyes prózai fordításai:

Mickiewitz Addm. Egy lengyel kéziratból közli K. G. *Új M. Múz.* 1856. I. köt. 49—66. 11.

Finnland és a Scandínávismus. (Németből) *Új M. Múz.* 1856. I. köt. 529—540. 11.

boldogság azon adagáért, mely számomra juttatott; elmondhatom, hogy mindent összevetve, nem volt életemnek oly percze, mely zúgolódnom hagyott volna a sötét Isten, a Fatum ellen. Egyénileg nincs mit követelnem tőle, lerótta irányomban tartozását becsülettel, néha nem remélt bőkezűséggel. Nincs okom kalandos utakra kelni, hogy az álmok Eldorádójában kutassak. De munkakört kiszabni? ezt nem értén soha, tehát nem kísérlem meg soha. Gyermekkoromban tulkényeztetve, szeszélyeim egyszersmind akarat valának s nem tettem egyebet, mint a mit akartam, helytelenül gyakran, meg-meg-unatkozva többször, cél és irány nélkül mindig, cselekvésem körét a szárnyos ötlet, a makranczos szeszély határozd. Sokfélét tanultam, a mint jött, mert emlékező tehetségem könnyű kezelésű fegyver vala; sokba fogtam, mire a pillanat vagy a fölmerült szükségesség fölhíva; a kimerítéssel, befejezéssel

Finn népmesék. Új M. Múz. 1855. I. köt. 529 — 549. 11.

» *közlemények* « » » 1860. II. » 301 — 306. 11.

A Russzinok. (Egy lengyelnek kéziratából) *Új 31. Múz.* 1855.

I. köt. 204—213. 11.

Lithván közlemények. I. Népmesék *Új 31. Múz.* 1858. I. köt.

461—477. 11.

» » II. Példabeszédek *Új 31. Múz.* 1859. I.

köt. 75-85. 11.

» » III. Rejtélyek *Új 31. Múz.* 1859. I. köt.

138—141. 11.

Népek meséi. I. Oláh. II. Tót. III. Cseh. *Új Magyar Múzeum*

1860. 229-243. 11.

e) Kazinczy G. latin classikus fordításai:

Cicero *Lirjarius melletti védbeszéde* bevezetéssel és jegyzetekkel.

Új M. Múz. 1858. I. köt. 157—189. 11. a beszéd külön

171 — 189. 11.

Tacitus *Római Történetéből*, a szerkesztő bevezetésével. *Új M.*

Múz. 1860. I—XVIII. 132 — 145 11.

MÁTYÁS KIRÁLY kortársai tanúsága szerint. Közli Kazinczy G. Pest, 1863. 8-drét. 1—203 11.

Marlius Oaleot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásairól és tetteiről. Hozzá járul *Carbo* párbeszéde, Mátyás dicső tetteiről s egykorú *Emlékirat a király menyekzőjéről*. Ajánlva Ürményi József barátjának e jelszó alatt: *Eiclic die dem Sturme steht*. Evvel kapcsolatban látható gróf Zrinyi Miklós elmélkedései Mátyás király életéről. *Új 31. Múz.* 1855. I. köt.

nem gondoltam, mert ambícióim csak saját tetszésemig terjedt. Három megyében (hidd el, mert dicselkedni nem szoktunk ily száraz-egyszerűen), jelentékeny átalakító dolgokat csináltam; vérig gyűlölt s ünnevelt ember voltam; sem a gyűlöletet kiengesztelni, sem a szeretetet fölhasználni nem tartám érdemesnek, resignáltam ambíciómnak megfelelő térre lépni föl, mert a föllépés eltávolított volna — például — egy viszonytól, mely örömuajtó vala; az aggatózásig húztam ujjat a hatalmasokkal, mert balga ifjoncz meggyőződésben az »auctoritási« lerombolását elvkötelességnek tartám. Nem írtam soha — firkáltam, ha nem volt mit tenni, minden gond nélkül, figyelembe nem véve, ki és mit mond róla: mit bántam a kit, mi gondom volt a mire! S kijegyzém szép sorban a mi ítélet

f) Eredeti művei e korszakból:

a)	Jászay Pál.	Kazinczy jelszava:	Hunc	hominem	plurimi	con-
	<i>sentium</i>	<i>optimum</i>	<i>fuisse</i>	<i>virum.</i>	<i>Lucius</i>	<i>Covn.</i>
	<i>Sri-</i>					<i>pio</i>
	<i>sírkövén.</i>					

<i>Szépirodalmi</i>	<i>Lapok.</i>	Budapest,	1853.	I.	félév.	Szerk.
Pákh	Albert,	szerkesztőtárs	Gyulai	Pál.	13.	szám
195 — 198. 11. 14. sz. 211 — 214. 11.						

b) *Magyar Emlékirókról.* ÉRTESÍTŐ. Irodalmi, művészeti, ipar- és kereskedelmi Lap. Szerk. *Szilágyi Virgil.*
 1852. márcz. 6-ki 15. szám 115 — 116.11. márcz. 13-ki
 18. szám 136 — 139. 11.

c) *Emlékbeszéd Szemere Pál felett. Tartotta a Kisfaludy-Társaság nagy gyűlésében 1864. január 5-n, hó ki-*
vonatban látható: Budapesti Szemle 1864. XIX.
 kötet, 158 — 178. 11. *Pesti Napló*, 1864, 21. 22. szám.

Ha még ezekhez a teljesség tekintetért hozzá gondoljuk néhány történelmi adat-közlését: *Borsodban a török hódítás korában szedett adók iránti nyomozásokat a XVIII. század első feléből*, melyet K. G. a megyei levéltár eredetijéből másolt s a *Magyar Történ. Tár* 1859. évi VI. köt. 103. 1. közlött, *Zsigmond király 1406. ápril 11. költ levélét*, melyben a radványi nemesek egy 1399-ki adomány-levelét újította meg s melyet Kazinczy az *Új M. Máz.* 1859. I. évfolyam 521. 1., egy más, 1301-ki ered. oklevelet a gr. Vas-nemzetség levéltárából, melyet az *Új M. Múzeum* 1856. I. köt. 439. 1. *Adatok az Arpádokori Okmánytárhoz*, két Arpádokori oklevél, egyik eredeti, másik 1352-ki átirat, melyet az *Új M. Múzeum* 1856. évi I. köt. 438—440. 11. végre: *Előzmények a »Széchenyi konvent történetéhez«*, melyet Szilágyi Sándor a *Magyar Polgár* N. Naptára 1870-ki folyamában közlött — nagyjában előttünk áll K. G. irodalmi munkásságának képe.

rólam mondatott, azon közeledhetlen ellentételeket, miket az Athenaeum és Hírnök, a Budapesti Híradó és Kossuth sat. mondott, úgy, mint szeszélyük hozá magával, ingadozva az abszolút lehetlenség és a génie mérhetlen határai között, a mint a túlkegyes baráti érzelem (mely reményeit s óhajtságát a barátban álmodja), vagy gyűlölet hozá magával s ekkép szemeimben értéktelenül. Négy évig nem vettem tollat kezembe, más mint politikai czélok miatt s így természetesen örökös mysterium levék. S mind ezt azért, (legalább úgy hízelegtem magamnak.) mert azt tettem és addig, inig tetszésem hozá magával. S most? Késő! Ha a csikót jókor hámba nem fogtad, vagy téged, vagy legalább magát töri össze az elkésett kísérletnél. Miért akarjak én valami lenni e téren? nem láthatom. Ha megbírnék is birkózni magammal, az önelégületlenség forrása volna rám nézve; elég kényes szájjzem van, hogy minden kóficz meg ne feleljen neki — s hiszed vagy nem, vajmi parányi szám az, e gombázó kor termékei közt, minek atyaságát elfogadnám, hát még óhajtanám! Innen értheted, hogy számomra, okosan, a fordításnál más nem maradt fenn — a fordításnál, mint azt én értelmezem «

Még két leveléből idézem azon pár helyet, a mik Kazinczy Gábornak a fordítások iránti ezen erős hajlama lélektani magyarázatát adják. »Nevetni fogsz Tacitus fordításával való kínlódásaimon — Írja 1857. május 25. — Toldynak. Híjába. Egyetlen szerelmem nyelvünk s annak gazdagsága csak sötét eszményül ugyan, de rendíthetlen hitként lebeg szemeim előtt. Sem tehetségem, sem akaratom, sem kitartásom, sem ambitióm íróvá lenni; de igen, s háromszorosan igen példákkal tanítani árnyképül legalább, hogy mily sokat bír meg ez Istenek nyelve!« Midőn pedig Moliére vígjátékai kiadására szánta el magát, 1858. febr. 1. ily gúnyos humorral irt barátjához: »Tartuff-et maholnap elkészítem újból, vedd neved czégje alá ismeretlenségemet. Bár nehéz is nekem vén legénynek fordítóként lépni fel e lángelmék között, kik szűrök ujjából rázogatják a mit rázogatnak: én oda vetem magam. Te okadatold az ügyvel. Aztán reményem is van, hogy te megdicsérsz. Az ilyen most baráti jó szolgálat. Hisz így gyűjtogatnak egymásnak tömjént a celebritások« 1858. febr.

17-ki levelében azt írja Toldynak, hogy Cicero Ligarius melletti beszédét most ötödikszor dolgozta át, írt elébe egy történeti, aesthetikai stb. »szalmazást« némi kitérésekkel a jelen irodalmi állapotokra . . . Erről hátrább méltatólag szólok.

Kazinczyt azonban a fordításban nem annak technikai könnyebbsége, de magasb irodalmi és erkölcsi czélok vezették. Ő nyelvünket szépíteni, ízlésünket nemesíteni igyekezett, s míg ekkép irodalmi színvonalunkat emelte, egyszersmind a nemzeti jellemre kívánt hatni. Az iménti levélen kívül fordításainak lelkes és szellemes bevezetései s Toldynak Torquato Tassohoz írt szintén bevezető megjegyzése igazolják ezt. »Kazinczynál — írja Toldy, ép oly igazán mint melegen és megérdemletten — az egész mű fordítása kész, s ez irodalmunkban esemény! Most, midőn a valódi népies hangnál is népiesebb modor kezd uralkodóvá lenni, mely nem mindig a kifejezésben, hanem az érzület és világnézet libertinismusában van: semmi sem lehet üdvösebb, mint oly művek elterjedése, melyek szellemben és formában nemesebb és tisztább körük legét lehelik. Ilyen Goethe Tassoja, mely műben magasztos, azaz rangi, erkölcsi és szellemi felsőbbiséggel bíró kedélyek életét festi s hangjában is tán minden ilyenmű művek közt az első karbeli. Az áttétel e művet szellemben és szóban híven, a legnemesebb urbanitas hangján úgy adja, hogy irodalmunkban hozzá semmi sem hasonlítható «

* *

*

Ideje már, t. Akadémia! hogy Kazinczy G-nak az irodalom különböző ágaiban munkálkodása nyomozásától annak főbb irányaira térjek s hatását concrét eredményekben adjam elé. A mondottakból kitűnik, hogy e munkásság nem lévén szoros értelemben előre meghatározott terv szerint folytatva, élete sem concentrált. Maga írta ezt nem egyszer, s én nem titkolom el, szépíteni kívánva őt, a mit tán a subjectiv felfogás és szónoki hatás érdeke megengedne, de a tárgyiasság és hűség nem. Mint az a szép magyar folyam, melynek kanaáni gazdag vidéke őt szülte, fél országon árad szét: úgy terjeszkedett ki az ő tettszomja is a magyar irodalom egymástól messze

szétágazó nem egy nagy tartományára, de a miknek közös érintkezési pontja a magyar nyelv és nemzetiség megvédése s az ő idejében — a nemzet csaknem tetszhalott állapotában — a germanisatio elleni erőteljes visszahatásra képessé tétele volt. E célért szolgálta K. fordításai, nagybátyja hagyatékának s a magyar történelmi forrásműveknek kinyomtatása eszközzése által. Senki a hazában jobban nem látta, mint a hogy ő Kazinczy F. viszontagságos életpályájából és tanulságteljes irodalmi hagyatékából megtanulhatta: mily rendkívüli hatást gyakorolt nemzetünkre félszázad alatt saját nyelven mívelt irodalma. Akik akkor férfi-korunkat éltük, tudjuk, mily veszélynek volt kitéve nem rég a magyar nemzet léte. Alkotmányunk védelméért nem csak annak felfüggesztésével, de nemzetiségünk elvesztésével kívántak lakoltatni. Horvát- és Erdélyországban kérlelhetlen szigorral vitte ki céljait az egységes birodalmi kormány; csak az anyaország szivében, a fővárosban s a Tiszavidéken a protestáns egyházak tűzhelyein nem volt még kialudva a nemzeti élet tüze. Orosz sisakos és dsidás csendőrök járták be az országot, haj tó vadászatot tartva gyanúba vett békés hazafiakra. Magyarország romban, államlete megszűnve, leigázóit látta mindenfelé; az orosz segélysergek kivonulása után olyan volt külső ábrázata, mint IV. Béla alatt a tatár pusztítás korában. Kazinczy G. levelei e korból siri szózatok, melyekben csak itt-ott csillámlik föl a feltámadás egy-egy reményszikrája. A börtönök tele voltak, a csatatéren honvédeink sirhalmait alig nőtte be a fű, a fegyverképes ifjúság besoroztatott, a faluk lakói: öregek, nők és gyermekek, a templomokban gyászoló özvegyek s árvák imádkoztak elvesztett övéikért; Európa csaknem minden országában lehetett bujdosó magyart látni; kastélyába és udvaraiba vonult vissza a nemes, családja körében zárkózott el a külső gyűlöletes élettől, szótlán egykedvűséggel végezte munkáját a nép, a nemzet meg volt tizedelve, búba merülve a múlton, aggódva azért, a mi következhetik, rettegve a jövő még nagyobb veszélyeitől. Egyetlen tér volt, a melyen a szellemi önvédelem munkáját meg lehetett kezdeni — az irodalom. De ezt is a ceusura mily drákói szigorával! Ujjunkon elehet számlálni az Írókat s elmondani egy huzamban az olvasó közönség szá-

mát. Toldi volt az első, ki Új Magyar Múzeumával a komoly irányú nemzeti irodalmat megszólaltatta.... Ütesse be érette sírj át örökzölddel a magyar, s tisztelje emlékezetét mindaz, a ki Árpád honát saját édes hazájának nevezi A második életadó volt azon conservativ-liberalis férfiak egyesülete, a kik az Újabb Nemzeti Könyvtár kiadására vállalkoztak, kiknek nevei fennebb elő voltak sorolva. Még élnek közülök nebányan, de immár sokan eltávoztak küzdelmeink színhelyéről; de a történetírás egykor bizonyosságot teend róluk, hogy ők bazájok bü fiai voltak s munkájokon az isten jókedve és áldása nyugodott. Kiadványaik ereklýei lesznek mindenha a magyar irodaimnak s az utókor bálával emlegetendi önmegtagadó hazafiságukat. És e vállalatnál a mozgató eró Kazinczy Gábor volt, egybekötő kapocs a régi ellenzéki és conservativ pártférfiak között, kiket a haza és alkotmány féltése most mind egy zászló alá vitt. Ő ismerte fel azon nagy erkölcsi haszot, a mi ebből a hazára és nemzetre háramlik. Ez egyesülés a gordiusi gomolyag vége megtalálása volt; az archimedesi pont, melyről a sarkaiból kiforgatott magyar államot oda ismét visszafordítnunk sikerült. A Múzeum és Nemzeti Könyvtár férfainak irodalmi munkássága az a capitoliumi fellegvára volt a magyarnak, a hová bevonulva, létét megsemmisítini többé nem lehetett, a múlt történeteinek forrás-kiadásai Briareus-karok, mik a levert nemzetet újból lábaira állították. Mátyás király élete, Zrínyi Miklós elmélkedései a törökök kiűzéséről, Illésházy István naplója, Mikó Eerencz története a Basta koráról s Bocskai dicső harczeitől, Cserey, Apor és Szalárdi históriái felköltötték újból az alvó nemzeti lelket, a liazafiui érzelmeket munkásságba hozták, a régi századok nagy alakjai, lelkesítő története s dicsőségesen végzett munkái visszahozták a hazafias lélekbe az önértetet, megelevenítették hitét s jövőjében való reményét, — mindenféle élénkülő munkavágy jelei tűntek fel s nemsokára új élet áradt szét a haza földén. Az ősi erények javítottak, a győzlemes csaták emlékei bátorságunkat emelték, a hősök s nagy királyaink árnyai lelkeinknek megjelentek, buzdítva minket s gondolkodóba ejtve az ellenfelet. A történelmi törekvések mozgalmából eme jós-intelem hanzzott felénk: »Légy egyes

magyar! légy bölcs és kitartó, s hazád ismét szabad lesz! A történelem művelése történeti jogodat, ez alkotmányodat fogja újból föltámasztani!« Igen. Régi történeteink megszólaltása új életre ébredésünk volt. Kazinczy Gr. maga öt magyar emlékiratot szerkesztett sajtó alá, némelyhez bevezetést irt s jegyzetekkel világosította a homályos helyeket. A ki olvassa, látni fogja, mily hévvel buzdítja a nemzetet azok megbecsülésére. »Legyünk tekintettel főleg azokra — mondja egyik művében — kik már századok előtt tündérszépségü nyelvünkön tárták fenn a múlt emlékeit. Oly férfiakat mutathatunk fel e téren, kik a közügyeket magok intézték, s élményükben egyszerűsmind nemzetük történeteit adták, mint résztvevők részletesen, státusférfiúi bölcseséggel s a hazafi melegségével, saját nyelvünkön, mit nálunk a közéletből a rosszul értelmezett érdekek kiszorítottak ugyan, de belső fejlődését meg nem akadályozhatták. Ezek érték, hogy a nyelv az a talizmán, mit ős honából mint védistenét magával hozott a nemzet, mely megvédje öt minden zivatar között. E sorok Írója — mondja tovább — évek óta legfőbb gondjai tárgyává tette föl kutatni, egybegyűjteni a nemzeti nyelv és nemzeti élet amaz ereklyéit, hogy lehetőleg teljes gyűjteményben adja egykor át az életnek. A Nemzeti Könyvtár nagy sikere nemcsak ez óhajtság lehetőségét adta meg, hanem a mire amannál nagyobb szükség volt, az ily törekvések iránti részvétet is biztosítja.« *) Ezután Magyar- és az egykori Erdélyország emlékiróit elősorolván — e században legelsőbben ő — megjegyzi, hogy most csak ismerteti őket, később jellemrajzaikat is fogja adni, amiben azonban, — történetirodalmunk nagy kárára, — korán történt halála meggátolta.

Egy évvel később Jászai Pál halálát megrázólag adja hírüi s másodsor emel hathatós szót történetírásunknak, mint a nemzeti irodalom amaz időben leghasznosabb ágának művelése mellett. »Pusztulás és bánat mindenütt — így kiált fel megrendült lélekkel — szemeink kiszáradtak vagy elfátyolozta irlgalomból a köny. Az enyészet sűrű aratást tart reményeink között, soraink ritkulnak, s nem csak számokban —

1) Értesítő . . . 116. lap.

gyakran kipótolhatlanul. Mennyi és mily vesztések! Az őserdőt irtogatja az élet, hogy új világ teremtődjék romjaiból. A századok gyermekei, mikkel föl volt ékesítve az anyatermészet kebele, egymásután tünedeznek alá. Egy-egy fölríadás, egy tompa moraj hirdeti, hogy valának, egy-egy jajkiáltás az, mely a föld-anyja kebeléből fölfakad gyermeke után Megint . . . Megint . . . Isten ítélete-e vagy a mi bűnünk? de az irtás egyre foly. Csak a teremtésnek nincsenek fényes nagy nyomai. Sírok felett még inkább díszük az aratás — jaj de nekünk minden halottunkkal egy-egy darab történetünk vész el, minket gyötör az aggály: üres nyomaikat ki fogja majd betölteni?« Ezután magasztalja Jászayt, mint a ki egész életét a történelmi források tanulmányozására fordítván, a helyes történetírásra utat mutatott, s észrevételeit így zárja be: »Az egyéni élet — úgymond — csak csöpp az Óceánban, mit az első szélroham eltemet, de jaj a nemzetnek, mely csak egyéni életet él. Nem politikai s aestbetikai czikkek, nem kézi könyvek — a nemzeti szellem teszi a nemzeti életet, a szellem, mely elevenít. A mely nemzetnek igaz és teljes története nincs, ivadékonként egészen új életet kezd a múltak vezérlő útmutatása nélkül, hogy ismét és ismét újra kezdje mind azt a tévedést és balgaságot, mire jelleme s a lengeteg körülmények ragadják. Fogadja a nemzet részvétellel e halál hírére, mely a sebet gyógyítja és nemesíti a szívet. Igen, a fájdalomnak, ha mély és szent, lelkesedése is van, ereje is. Jaj a nemzetnek, hol csak a fényes sírkőnek tártnak ünnepet, s százszor jaj annak, mely ha szegényebb hogyszem hálás legyen, legalább szentül meg nem őrzi híveinek emlékezetét «

E szók, mint a hajdani prófétákéi, mélyen hatottak a kedélyekre. Homályosságuk fokozta az ingert. A bazafiui lélek heve a lelkekbe ment át. Éledni kezdett a szívekben a bit, s a remény — ez Isten drága ajándéka — föllevenítő munkásságát elkezdette. Nehéz volt akkor nyilvánosan úgy szólni, hogy a hatalom meg ne botránkozzék. De Kazinczy értette e titkot, a nemzet értette őt. Eszméi kiáltó szó valának a pusztában, mely czélt mutatott, munkásságra hívott fel, léptenyomon egyengetve a nemzeti ébredés útját.

* *

*

Másik nagy szolgálata a Kazinczy F. irodalmi hagyatéka kiadásának komoly megkezdése. Több levelében szól erről, miket az irodalom más közléseimből ismer, e tanulmányomnak is egyik részét teszi az; de legalaposabban értesülünk felőle Kazinczy G. Toldy F.-hez 1859. júl. 22-én irt leveléből. »Tizenöt esztendő s korom óta — írja ő — egyetlen eszmém az irodalom országában Kazinczy F. volt. Csudáltam, mielőtt fogalmam volt volna nagyságáról, tanultam, mielőtt sejtlemem volt értéséről, s aztán — mély, pirító fájdalom borított el, elgondolva azon szenvedéseit, miket jólétben élő rokonai minden áldozat és megerőltetés nélkül enyhíthettek, sőt a mit megszüntethettek volna. Életem feladatává tettem azt, a mi utólag tölem telik, megtenni érte. így vettem meg 25 év előtt könyvtárát, iratait.*) Tehetségeim szűk mértékének érzete s a külső körülmények távol tartanak az irodalmi Rhodustól, de az eszme megmaradt lelkemben, egygyé növe vele. Tanultam, gyűjtöttem éveken át; pénz, de sőt kérelem is nem lón kímélve a türelmem — a csekély és konok — csak e téren nem lankadott; vártam, hogy megnőjjen eléggé óriási feladatomhoz, hogy el-, belássam, megbíriam azt hogy meghozzam neki e halott-áldozatot s ekként mintegy befejezve lássam életem feladatát . . . «

Igen! ez a különös ember, a kiről önszavai után azt kellene hinnünk, hogy merő szeszély, vére és indulatai vezetik, könnyelműség és szilaj makrancz uralkodó bélyegvonásai, ez a megoldhatlan sphynx-jellem, egyben ifjúkorától halál-órájáig vaskövetkezetességű, egy eszmére mindig lelkesedik, egy célt soha szem elől nem téveszt egy irányban mindig tovább, előre s felfelé halad: Kazinczy F. dicsőítése eszközlésében s egyszersmind önélete e legfőbb feladatának teljesítésében. Élete ifjúkorából számos levelet idéztem bizonyítékul erre. Kiadványainak, főleg Kazinczy Versei gyémánt kiadása és Széphalom két kötetének előszavai ékesen hirdetik azt; halála előtt néhány nappal Toldyhoz irt levelei is folyvást nagybátyja halhatatlansága szent gondjaival elfoglaltatását tanúsítják . . . Miért becsülte

1) Kortársai azt írják, hogy atyja vásárolta meg, de bizonyára fia kedvéért s ösztönzésére. Én nem látok ebben ellenmondást.

ő ezt oly magasra? mi jót remélt ebből a magyar nemzetre? elmondja az utóbbi kiadvány előszavában. Ezek a százados ünnep által költött közlekedés utóhullámszámai alatt adatván ki: magukon hordozzák a kedélyizgatottság s a kor politikai változásra kész jellegét. Három főmozzanat különböztethető meg ezekben: a Kazinczy-ünnep regeneráló hatásának mesteri rajza, Kazinczy P. irodalmi hagyatékának nagy fontossága Toldy F.-nek a Kazinczy-ünnep s avval támadt irodalmi mozgalom indítványozójának megérdemelt magasztalása. »A Kazinczy-ünnep — mondja ő — nem fog eltűnni nyomtalanul. Hála szent áldozata ez a nemzettől nyelve s irodalma hív bajnoka iránt. Viennent ce que pourra. S méltán. Az a kor, mit a Kazinczy P. neve képvisel, sziklára építé a házat, min a pokolnak kapui diadalmat nem vehetnek soha. Szellemi fejlődésünk azon félszázadának történelmét, mit ő élt, nagy részben saját életírásának nevezhetnek. Központ volt ő hamar s az maradt végig, honnan három nemzedéken át indult ki s hová ismét visszatért minden mozzanat. Átala, vele, körüié alakult minden, mi magában nem hordá az enyészet magvait. A zászló magasan leng a hős kezéből s nyomában új meg új hatalmas társak sorakoznak, egy kör, melyet Vörösmarty, Bajza, Toldy, Bárfay, Stettner, Helmecezy és Szevei alkotnak, kiknek ifjú lelkesedése forr, viv, ösvényt keresve ismeretlen új világok felé. A két kor határin bércz-ként emelkedik ki Kazinczy P. egyénisége örökifjú erejének teljességében.« A Kazinczy-hagyatékot, munkáin kívül az irodalomtörténeti becsü ritkaságok egész sora teszi, különösen barátaival, a néma cselekvés ezen hőseivel váltott levelezései. Igaz és megható, a mit Kazinczy Gábor ezekről ír. »Jeles férfiak levelezése egy neme a confessiónak — úgymond ő — irodalmunk alig ismeri még ez írásnemet, pedig az épen a mi Írni rest fajunknál azon Memoire-irodalmat pótolná, mely főleg a francziák köz- és magán-történelmét oly elevenen s hűséggel jellemezve, elredvesedni, a köztudatból kialudni nem engedi, szakadatlan vonatkozásban tartva az étellel. Gyűjtsük híven össze az anyagot, a lángelme majd a nemzeti dicsőség palotáját emelendi belőlük. — Nyissuk meg a sírokat, mikben feledés borong vagy legfeljebb egy-egy emlékezés bolygó tüze lobban fel. hogy nagy halottjainkat ismerjük. Ez rájuk

nézve a feltámadás ...« Toldynak a százados ünnep indítványozásában bátorságát, sikerében rendíthetlen hitét, elérésére lankadatlan munkásságát lángoló szavakban dicsőíti. »Míg mi aggódánk — úgymond — te kebled nemes hevét követted s cselekvői, mint Galilei, midőn vallató bírái előtt mondá: E pur si muove — — — — —! S íme, azon ünnep egy új korszak küszöbét teendi örökre nemzetünk történelmében. Kavics volt ez, a pihenő tengerbe dobva — nincs hatalom, mely hullámverését megállítsa, míg partjaihoz nem ér. Jöhet idő, és jöhetnek események, mik fátyolt borítanak a kezdeményezőre; de a ki a folyam bölcsőjét a szirt szerény forrásában keresi, tudni fogja, hogy a te neved elválaszthatatlan kapcsolatban áll a kezdeménnyel, minek eredményei látásán most már repes a szív s jövőjét a nagy Isten intézi csak . . . Ki hitte volna pár év előtt, hogy az Akadémia ügye, Széchenyi vértanúi halála s a balaton-füredi és niklai napok át rázzák minden rétegében a nemzettestet? Igen, minden rétegében. Nem a választottak csekély köre az, mely áldozik, érez és cselekszik — azoknak örök hivatása s örök érdeme ez — nem! Mint a tölgy, mikor megerősül, a vésszel dacolni tudni, gyökereit mélyen alátemetett sziklába vési be: e szent mozgalom a nemzet összes testét átvillanyozta, a lelkesedés bevilágolá a magyar társadalom minden rétegét, e hit egy gyűpontba vont minden szívet, mint valaha — egy istenért, egy hazáért!«

Ma közönyösnek tetszhetik az némelyek előtt, tán mocsolyt is keltenek a hit és lelkesedés ezen szavai, 20 év előtt áldásos harmat volt a nemzeti élet zöldülő mezejére: hatott minden szó, bátorított a biztatás, lelkesített a jövőben helyezett lelkesült remény. A népszerű férfi s lángoló ajkú szónok beszédére sóvár figyelemmel voltak a paloták urai s a középosztály hazafias zöme, az egész magyar olvasó világ. Kazinczy F. irodalmi munkássága tanulság és Ítélet volt e napokra, az ő korszakának dicsőítése szemrehányás közt szólott ama vésszes jelenre. Mikor a nemzeti érzület magasztalásban tört ki Kazinczy és társai iránt, elfojtott haragjának nyitott utat, melyet érzett a hatalom-polczon ülők iránt. Kazinczy G. az adva levő egyetlen tért, az irodalmi, önmérséklőlég, de erős

elhatározással foglalta el s a toll és szó fegyverét erélyel és sikerrel használta. Több gyújtó elem nem jutott ki a magyar társadalomba, mint az ő bánfalvai magányából. Írásai könyvet csaltak a szemre s felkavarták az epét, elkeseredései megdöbentettek és ellenállásra bátorítottak. Ismerte nemzetünk passivitási erejét s legyőzőink érdekellentéiteit, melyek tartós egyesüléseket lehetetlenné teszik, politikai rövidlátását, mely a történelem tanúságaival s a magyar természettel soha nem számolt. Meg volt győződve lelkében, hogy általok leigáztatásunk állandó nem lehet. E hite oly megingathatlan volt, mint kőszál a tengerben. Jövőnk eshetőségei iránt tisztában volt magával: csak a nemzet marja semmisítheti meg jövőjét, eyyéh és más nem — ez volt meggyőződése. A hit ez ereje adta tolának azt a bübájt, mely elragadott, idealismusának azt a vonzatosságot, melynek ellene állani nem lehetett. Mint az égsarki csillag évezredek óta örkép jár kiszabott helyén: oly szabályos delejes erő volt Kazinczy G. szívében a hazafiság és nemzet-hűség, mely Magyarország és a magyar nemzet államlétét semmi által megingattatni nem engedte, megdöntését lehetőnek nem tartotta. Ezért olvasták és szerették írásait. Ez ad az ő Kazinczy-kiadványainak nagy erkölcsi súlyt.

* *

*

Nem kisebb volt hatása a műfordítás terén. Elveit főleg három fordítása előzményeiben fejtette ki. Az egyik Molière vigjátékai, melylyel lelkének szórakozást, nyelvünknek hatást és erőt s határozott nemzeti jelleget kívánt adni. Modora, melylyel az akkori idők felől nézeteit el szokta mondani, itt is ugyanaz. »Ádáz idők üldöző benyomásai elől gyakran menekvék — úgymond Bánfalván, 1863. jún. 18-án irt előszavában — Molière mosolygó világába, érezve felséges művei olvasása alatt, hogy a művészet emel, vigasztal még az oly gyászok között is, minő a miénk vala.« A nagy költő szeretet s tanulmányozás tárgya lett előtte, a ki francia testestől lelkestől s az ékes forma és csín embere. Ezért szerette őt kiválóan, ezért óhajta, hogy a magyar írók tanulmányozzák, ü büszke rá, hogy teszi, mert magyarul szólaltatni meg a lag-

franciább és legnemzetiebb költőt, oly vállalat, mit csak megkísérrelhet a dilettáns, a kinek a nyelv művészetéről legfőlebb sejtelmek lehetnek s a ki húsz éves korában faragta utolsó rimeléseit. Nincs miért dicsekednünk eredetiségünkkel, a mi csak sántikálás más nemzetek nyomában, s eredetijeik kontár utánzása. A sajtó bírja és őre, a kritika, melynek azt észre kellene vennie, elnémult hazafiságból. Bibliographiai jegyzéseink dagadnak, a vásár zsúfolódik, de kérdés: emelkedik-e ez által a magyar irodalom? gazdagodik-e maradandó művekben történelme? A királyok s géniuszok — a jövő nagy nemzeti írók — váratnak magukra, — tegyük meg, a mi telik tőlünk, mi napszámosok. Neki — ezek zárszavai — főtörekvése az volt, hogy a darab keze alatt is maradjon francziás és molliére-i magyar öltözetben. Ha ezt és a hangot eltalálnia sikerült, ha a finom ecset árnyalatai itten észrevehetőek s az egész nem mosódott el teljesen, elég az tőle és neki.«

E magyar irodalmi magasb célra s az irány művészi tökélyére törekvést mutatják Cicero Ligarius mellett tartott s tőle lefordított védbeszédének bevezető sorai is. »A magyar nyelv — írja ő — mint a magyar föld, a képzeletesség minden elemével bír. A tanulmányozó lángelme kezében fegyver, mely meghódítja a jövőt; de gondatlan, műértelem nélküli bánással el fog sülyedni, elnyomorodni és enyészni, vagy a mi ennél rosszabb, elkorcsosulni. S vajmi balgaság volna hinnünk, hogy nincs okunk többé tanulni s gondokban lenni, sőt hogy csak pihenni is jogunk van! A hatodik nap ránk nézt messze, kétes jövő fellegei mögött borong« »Kevesen és szegények vagyunk — mondja más helyen — és vagyunk, mintegy az ülő és kalapács között« »A mely nemzet — mondja tovább — az értelmi világ remekeit sajátjává nem tette, az ne dicsekedjék, hogy irodalma van. Csalódik. Vagy nyelve sincs még, min visszaadja, vagy érzékel nem bír a példányok élvezetére, műtélettel méltatására: épít alap nélkül, ismeretlen utakon bolyong biztos ösvények helyett, dórén mellözve a múlt vívmányait. Igaz, hogy a lángelméknek adatott átszökdelni, túlszárnyalni a fejlődés logikai egymásutánjának lánczszemeit; de lángelméket, ingyen kegyelemből, s mikor neki tetszik, nem mikor nekünk van rá szükségünk, mutogat fel

gyéren; i végezet; azok messiási jövetelére nem számíthatunk, míg a hú munkálkodás, a korszakalkotó példányok tanulmányozása barázdánként ugyan s arczának verejtékében, de még is hódít és halad folyvást, szünetlenül Híjában vajúdik a gőz-sajtó, ha szülöttét a közelebbi Perez már halottá teszi! híjába szaporítjátok a bibliographiai jegyzetek számát, ha egy-egy nyommal nem vittétek elébb az ügyet, melynek munkásai vagytok, ha egy-egy homok szemmel nem járultok azon öntudat megszilárdításához: e nemzet megérdemli, hogy létezzék Cicero! mily stylista, mily classicus író — mondja lelkesedetten. Beszéde tett súlyával bír. E lángoló igék a szívekbe hatottak: lelkesítettek vagy megdöbbenetettek — mindig hatást gyakorolva a haza sorsára is. Határozott jelleme s benső igazsága érdeket adott beszédének Mily változatosság hangban, előadásban, mily meggyőző eszmék, niik leigáznak, nagy képek, mik elvakítnak. Mivé lesz a nyelv kezei között! Mint választja meg s miként rendezi szavait, hogyan szövi körmondait, mily praecisio és mily melódia miután elménket meghódítja, lelkünket ittasítja meg «¹⁾

Ki ne vágnék ily íróat olvasni? Melyik nemzet lett művelt e classicusok ismerete, műveik nemzeti nyelven bírása nélkül?

A magyar műfordítás legmagasb fokán mutatja azonban őt Marcus Galeotus »Mátyás király«-ának magyar kiadása. E művet mint 14 éves fiú lefordítván: censurára adta, s az számtalan omissis, deletis-tői föltételezett Imprimatur-val jött vissza kezeibe. Védangyala vagy tán saját csonkaság iránti ellenszenve óvta meg — úgymond — egy rossz könyv kiadásától, s most hogyan jutott az kiadáshoz, maga sem tudja; de azt igen, hogy az egykorinak tán egy íze sem maradt helyén, mint azon világnak, melyben született. »Vajmi régen volt — kiált fel Kazinczy, — vajmi más világ volt az! Most ráérünk sok holmire: kutatni porló emlékek s elhalványodott papirosaink között; nézni, miként hoz elé a jelen alap és alkotó erő nélkül új meg új creatiókat, hogy a következő pillanatot tova söpörje« E rövid észrevétel saját erejének túl-

¹⁾ Lásd az előbbi idézetek közt 164, 169—171 lapon.

zott kicsinylése, de egyszersmind zúzó mennykő csak úzerkedési czélből fordítóink kontárkodása ellen, a kik sem a mi nyelvünknek, sem annak, a miből fordítanak, természetes és classikai szépségeit nem ismerik, műízlésök nincs, nem az irodalom intenzív gyarapítását s a nemzeti becsület érdekét hordozzák szívökén, de gyári sebességű munkájokkal csak kenyerüket, vagy kényelmesb létök eszközeit keresik, haszon nélkül a tudományra nézve, nyelvünk rontásával. Mily egészen más cél lebegett Kazinczy G. előtt. Egy nagy magyar király emléket újította meg a magyar nemzet szívében, azon időben, mikor haza és fejedelem a kételkedés válságai között habozott, midőn az egyik a birodalomegység és önakarat s a történeti jog és alkotmányos királyság, másik az engedés vagy merev magatartás vál-útján megállva, nem tudták, mire határozzák el magukat. Hunyadi Mátyás élet- és jellemképét adta, mintegy ideálul állítva fel őt, rámutatva az útra, melyen mindketten egymás szívéhez juthatnak, oly időben, mely az I. Mátyás utáni korhoz sokban hasonlított, midőn az 1848—49-ki Magyarország a rajta elkövetett erőszak miatt hitében, eszméiben, alkotásaiban megrendült, midőn a félretolt magyar államformákkal szétbomlott a régi világ, s véres vívódások után sem tudott megszilárdulni az osztrák új. Megragadó az, a mint e meleg honfiúi szív ecsetje a nagy uralkodót rajzolja: »a kinek agyában óriás conceptiók vannak, keblében nemes szív, a ki mindent akar s többet bír meg, mint bárki más: lovag és király, sőt autocrata, a ki ment a merre nagy eszméi, mély szenvedelmei ragadták, s utába állani nem mert maga a lázadó ország, nem a törvény; önérzetes bátorsággal, kalandos merészséggel a csatatéren s a közéletben lába poráig hajtá azon két hatalmat, min a középkor összes alkotása nyugovók — az egyházi és világi oligarchiát, ő, a »párveim«. kít a hóhérbárdtól a gondviselő történet szabadba meg s börtönből fel a trónra a nép fegyvere emelt. Látkörenek szűk volt Magyarország, a kor, szemei a végtelen jövőn csüggték, mit diadalmasan akart befutni, meghódítva magának és nemzetének; méltó társat nem találva, bűvár szelleme alá merült a classikai őskor halottjaihoz, méltó akarván lenni hozzájuk, vissza akarta idézni az életbe, maga körül látni, s velök élni,

cselekedni, halhatatlan lenni íme a budai világhírű Corvin-könyvtár keletkezésének nagyszerű indokai « »Mátyás legérdekesebb egyénisége a magyar történelemnek — mondja tovább — az egyetlen király, kinek nevét nem csupán a história tartja fenn, hanem az élő halhatatlan emlékezés. Az első szent királyt megünnepeli a nemzet, mert úgy rendelik; az Anjou-ház nagy fiának neve az iskolai könyvekben él; Mátyást máig színről-színre ismeri a nép, tudja hős és jeles tetteit, emlegeti szokásait, élcezeit, kalandjait. Hogyne tudná, hogyne emlegetné, hiszen igaz király volt! hatalmas a hatalmasok ellenében, a gyengék és nyomottak paizsa, a ki meghallá népe jalkiáltását, megtudta néma könyűit, mindent tudott, mert mindenütt jelen volt mint a Gondviselés; ismeretlenül járta be a nép kunyhóit, megkülönböztette a látszatot és valót, parancsolni tudott másoknak, de magának is; ő, kinek akarata törvény vala, mert igazság volt. Azért emelte a trónt oly nagyra, mint az előtt és utána senki, rengeteg áldozatok árán, de megdicsőítve magával Magyarország nevét! Igen, Mátyás király egy *symbolicus* alak, a királyság fogalma magyar agy és magyar szív szerint; egy élő rege, mely a halott múlt fölött örök-ifjan virágozik fel, mint a tavasz; egy *mythosz*, melynek körvonásait el nem sáppasztja, sőt szeretve és áhítva színezi ki az ősidő. A világtörténet nem bír öröklőbb. magasztosabb emléket emelni fejedelemnek, mint a Hunyady Mátyásé, eme szívekbe vésett ióliirással: »Meghalt Mátyás király, oda az igazság!« Ennek betűi nem kabarnak el, míg ur és szolga lesz e földtekén. Tünetény, mit meg nem előz, nem követ semmi, mint Napóleon. A mit XIY. Lajos monda: »az állam én vagyok« — Mátyás csak azért nem tette, mert beszéltek tettei. Ő volt az ország, a hatalom és dicsőség. Az élet szűk határán csüngő szemmel, türelmetlenül meg akart előzni mindent, a történelmi fejlődést, és teremteni akart, sokat, mindent, a mi gazdag lelkében élt, s teremtett palotákat, intézményeket, sergeket. A regék bűbajos alkotásai, az ábrándok álomképei mintegy az igézet szavára emelkedőnek ki; fény és hatalom, tudomány és művészet ragyogák be a trónt; tábornok alakított hősökből. Ha a magyar zászló mesés hőstettek áldozatával idegen országok várfalain pompázik, azt hitte, hogy a

dicsőség napfénye le nem alkonyul soka. A tudománynak nem magvait veteményezé — ki bírná bevárni a lassú aratást — kész erdőket akart ültetni, meghonosítani. Miként diadalmas hadjáratái zsákmányával gazdaggá vélte tenni a hazát: úgy hitte, hogy az értelmi világ kitűnőségeit a trón köré gyűjtve, azoknak színvonalára fogja emelni az összes nemzetet. Egyénisége búbájával megigézte, magával ragadta, koncentrált a nemzet minden életerejét egy lázas költői korszakába az áldozatosságnak és dicsőségnek Tudománynya teremté a hadviselést. Otrántótól Bécsig diadal követte zászlóit s hódolat és rettegés ünnepi világszerte nagy nevét: dicsérte Italia, magasztalta Eranciaország, bámulta Spanyol- s tisztelte Angolország ép úgy, mint reszketett előtte az eltiport Németország, Cseh- és Lengyelország s a pogányok főhatalmassága; felségének egyetlen intése saját határai között tartotta a legnagyobb hadseregeket is E korszakot mind egy ember képviselte s mind e nagyság a király volt; mind e hatalom, melyhez a tudomány üldözött bölcsei mint egy Messiáshoz fohászkoznak s a nyomorgatott nemzetek szabadító Mózesként esdekeltek, Mátyás kezében nyugovók — mind e fény a magyar királyi trón kisugárzása volt... Európa azon országai közt, hol a classikai irodalmat kedvelték, a XY. században Olaszország mellett majdnem első helyen Magyarország állt.«

Ezek egy régi nagy királyról s mintegy az akkori magyar nemzet által, de láthatólag a mostani uralkodónak, a mai Magyarország által voltak elmondva oly loyaltással, mely nem bánt, oly gyöngéd vonatkozással, mely a szívig hat. Egy európai nemzet sem érez királya iránt oly mélyen, királyáról nem beszél oly kegyeletesen, mint a magyar, s I. Mátyás az ő fzemében a királyok királya volt, a nemzet büszkesége, bálványa a népek. Kazinczy szavaiban a nemzet lelke szólt, szive lángolásában az ország szive dobogott. Bensőség, hév és igaz érzések kifejezései voltak azok s a királytisztület Ne tovább-ja. S neki volt joga erre, mert ő royalista volt a szó legnemesb értelmében, volt képessége, mert ismerte nemzete lelkületét, volt bátorsága, mit hazaszeretete adott, és volt ékesen szólása, melyben szép testet öltött a szép érzés, vonzó alakban jelent meg a nemes gondolat. Miután e magasztos képet, a történe-

lem e lélekemelő oktatását olvasói előtt felmutatta, intette a nemzetet, hogy okuljon saját történelméből. O az igék, a kötelesség napszámosa. Lángelmék tegyenek többet — az ő atnbitója csak addig terjed. » E kötelesség liozá e füzetet piacra — így zárta be szép előszavát — a fórum helyét most ez foglalja el: portéka lett a gondolat, az ismeret, a tudomány: halottkincs mindenik, ha nem jó forgalomba, ha ez nem veszi védőszárnyai alá «

Kazinczy e művében a századok beszéltek egymással, a nemzet régi ősei oktatták a mai nemzedéket. A fényes királyi példa a szellemi közlekedés titkos útján lángot gyűjthat a fejedelem szívében s összefűzi a népet és uralkodóját a trón és haza közös szeretetében. Ily fordító a teremő gényusz tisztét veszi át, ily fordítás eredeti mű értékevel bír. Ezek Kazinczy Gr. érdemeit magasan fölülemelik a közönséges fordítások színvonalán. Ő kibékítő szellem, útegyenető író, az erély és önmérséklet politikus, bazaszeretete az idealismus és gyakorlatiasság szerencsés egyesülése. A halála előtti években közzétett lelkes felszólalásai Cassandra-jóslatok, miknek léteit a haza féltése adott, mi őt a hívek leghivebbikének tünteti föl. Kazinczy G. Mátyás király-A irodalmunk egyik kiváló dísz s kedves és keresett olvasmánya lesz minden kor gondolkodóinak Utolsó nyilvános szava, mely kora bármely hasonló irodalmi termékével versenyez, Szemere Pál fölött a Kisfaludy-Társaság kebelében tartott Emlékbeszéde. Kegyeletesen szól itt is az ősi hagyományokról, a nemzeti szellemet a nemzeti lét alapföltételének nyilvánítva; leírja azon kor irodalmi viszonyait, Széphalom remetéje, a nemzeti nyelv és aristocrazia befolyását a magyar nemzetiségre, s Szemerét mint embert és írókat nagy és hív vonásokban példányképűi állítja az utókor elé. »A nemzet, mely ősei hagyományait hűtelenül áruba bocsátja — úgymond — saját testébe oltja a dögvészt, mely elpusztítja — s pusztítsa is el! Az alkotmány és közélet formái a lélek éltető hatalma nélkül hadnélküli erőd, mibe csak be kell vonulni. A nemzeti léteit öntudalma nélkül üres hüvely az és hazug máz, mi alatt lassú rothadás rejtőzik s ezért hiszi ő, hogy főleg bizonyos vészes viszonyok közt a nemzet sorsa nem a közélet vagy a csaták, hanem

belső életének harcmezéjén dől el. S itt a döntés joga a magyar aristocráciáé. Ővé a múlt, az emlékezet: fénypont, mely mint a keleti regék mágneshegye, magához vonja mindazt, mit a szenvedelmek magasabb és sekélyebb nemei fölebbretolnak. Gazdag emberré egy szerencsés üzlet, talált kincs-halom, egy sorsjegy is tehet — úrrá csupán a történelem. Megvenni e kúfár világban mindent lehet, csak a múlt hagyományait nem, sem elveszíteni, de megfertőztetni hűtelenül igen, mert a tükörlap szennyet nem tűr el.« Kazinczy F. koráról, melyhez Szemere is tartozott, s a Kisfaludy-Vörösmarty körről magasztalóan szól. Mint a pók halk és lankadatlan munkával hálót hidaz útjának távol pontjai között: Széphalom remetéje így vonta egy szövődék kapcsolatába a legkülönbözőbb elemeket, a haza gondolkozó fejeit. A Hebe és Auróra csakhamar nem sejtett fényben mutatták fel a magyar lant diadalmát, hajnalsillagai azon virradásnak, miből Nagy Pál és Széchenyi hős alakjai mellett a dal királya lépett elő, ki a classicitás örök formáiba a nemzeti élet pezsgő életét fuvallotta, s maga lón az, a kit keresett

... a ki merész ajakát hadi dalnak eresztvén,
A riadó vak mélységet fölverje szavával,
Késő százak után méltón láttassa vezérlő
Párduczos Árpádot s haddöntő népe hatalmát.

Jellemezvén agg barátját Kazinczy G., egyszersmind magának is képét adja. »E gyülékony természet — úgymond — mely lobbanásaiban nem ismert korlátokat, a legnemesebb szívvel van egyesülve, mit meghajtani erővel senki, megkérlelni akárki bírt. Rideg frázisokkal szórta áldozatait. Merev ragaszkodás szokásaihoz, gyarlóságaihoz s gyermekteg kedély jellemzettek, mit a bänni-tudás kénye szerint hajtogatott... • Nem volt önbizalma — mondja más helyen — s tanulmánya szigorának tehetségei nem bírtak megfelelni. Fáradatlan dolgozó, még sem készülhetett el semmivel. Mint művész, másoknak kísérleteit is gyermeki örömmel üdvözölte, míg önmagára ideáljainak mértékét alkalmazá. Mint a tudomány embere, hatást nem tűzött ki s nem talált soha. Gondolatai egy óriás és fegyelmezetlen tábor: kalandos utakon járta be a szellem

összes világát, de rendezni, összpontosítani nem bírta a vezérlés parancsszava. Vizsgálatai a tudomány legmélyéig, elemzései gyakran a kisszerűségig ragadák. A ki műveket alkothata, egy-egy periódus új szövésére pazarlára erejét. E törekvés a tökéletes, az abszolút felé, Danaida-munkában pazarlára gazdag tehetségeit Nagy szellemeknek — így zárja be szavait — van egy közvetlenebb, teljesebb hatása, mint a munkáik általi — mondja Humboldt. Ezek csak egy részét mutatják valójoknak, teljesen és tisztán egyéniségükben nyilvánul az...» A ki e tanulmányt figyelmére méltatta, megtart engem abban, hogy e szellemi arczkép Szemereé és Kazinczy Gáboré egyaránt, a mi a biographia-irodalomban igen gyakori jelenség. Egyébiránt az egyéni jellemzés annak teendője, a ki emlékbeszédet tartand fölötte. En itt eszmerokonságnál fogva csak érintettem.

*

**

Szólnom kell, t. Akadémia! Kazinczy G. irálya árnyoldalairól is. Legfőbb a dagályosság és szónoki sallang, a mi egész írói pályáján — utóbbi éveiben kevesbedve — megmaradt s a mit makacs természete és gondolatai mint azok formája iránti elfogultsága miatt, sem barátai és az olvasók figyelmeztetése, sem a kritika sokszor éles megrovása benne jóvá tenni nem bírt. Szerette az új, eredeti és szokatlan mondatfűzést, a mi sokszor csaknem természetellenessé és erőszakoltá lett, a sallustiusi széthányt latin szó-elhelyezést, mit megérteni ugyan lehetett, de egyik sem lévén a magyar nyelv szellemével egyező, sőt a finomabb nyelvérzékét és művészi formákat sértvén: a benyomások hatását csökkentették. Nyelve dagályosságára csak azon egy példát hozom fel, hol az ember parányiságát Isten nagyságával állítván szembe, így szól: »És az ember, e nyomorult féreg, vergődik a világhatalommal? egy nyomorék ambíció pislogó gyufáját állítja a viharba, mely világokat, történelmeket sodrogat forgácsokul magával...« Az ilyen mondat számtalan irataiban. Kifejezései szokatlansága igazolásául álljon itt egy-kettő: lelke leajzott — — a *pók hálót hidaz útjának* — — ő, a ki egész életében a hegyekre, magasra vágott, íme a lapályhoz kovácsolt koldus — — teszen, a mit arasznyi ereje enged. Istenről

szólván, így fejezi ki magát: Elődbe hullok ember s honfi — én. A nyelv erőszakolására két példát idézek ifjúkori költészetéből. Vágy című versében ily hely fordul elő:

Itt a távol kék ölén, hol
 Illatosb a rétvirány,
 Ragy' b egem, hol él az angyal,
 Hű szerelmi! *báj-leány*. . .

Marihoz irt versében pedig ily szokatlan kihagyás jó elé:

Ki hozza vissza a múlt éjjeléből
R.... ' örökre bájos napjait?
 Ki adja vissza a szív édenéből
 Elszaggatott kéj dúlt virágait?
 Ki veszi el keblemnek emlékéből
 A *paradiznek* pillanatjait?

Ezek voltak a később visszakerített és megsemmisített versek. Negyven—negyvenöt év előtt, midőn Kazinczy Gábor írni kezdett, ő és báró Kemény Zsigmond volt az a nagy tehetségű két ifjú író, kiket a kritika egyebekben kitüntetőleg méltányolt; de a szokatlan kifejezéseket és nehézkességet, a mi az irályt nehézzé, sokszor dagályossá tette, ép úgy megróttá bennök, mint b. Eötvös gyönyörű Karthauzi-ja germanismusait s gr. Széchenyi közbetett mondatokkal elterbelt bosszú periódusait. írói modorában látszik némi vidékiesség, de nyelvérzéke ép s gondolatai folyamata tömött és hatásos, gúnyja maró és epés, satyrája kíméletlen. Csak egy példát idézek. 1862. július 26-kán irt levelében a magyar olvasó közönségről írván, ily hely jó elő benne: »Én jól-rosszul sokat mondtam el a Kazinczy-kiadványok előtt. Kinek? Nem lett volna-e mindegy, ha semmit sem szólok? A kiket érdekel, úgy is értik, tán jobban mint én, ha semmit sem szólok is. Hajh! de ezen értők csekély humus-rétegen túl a kamsatkai butaság talaja kezdődik, és tart a föld fundamentumáig!«

A mint itt mondani szokás — a provinczián — birtoka jövedelméből, függetlenül élvén, irodalmi nézetei szigorúan puritánok maradtak. Ő, a vagyonos és egykor hatalmas táblabíró szempontjából Ítélt meg, annak szemüvegén lát mindent, s bár igen becsülték, s ő olykor örömmel és hosszasan maradt

közöttük, szívesen mulatott velök, a központi író-világgal soha egészen egybesimulni nem tudott. Sokszor élesen róttá meg a fővárosi életet, melynek ipari és kereskedelmi szelleme az irodalomban is túlságos mérvben nyilatkozott; a kazafiság és idealismus e szép munkaterét közönséges üzelem helyévé süllyedni bosszankodva látta, s mintha bántotta volna érzelmeit, hogy a magyar Parnassust, hol egykor csak a nemzet legnagyobb írói, e — szerinte, félistenek! laktak, a politikai és polgári egyenjogúság után, ifjú és alig ismert nevű irodalmárok egész tábora lepte el. Nyilvánosságra adott műveiben tart mértéket itt-ott, de barátaihoz irt bizalmas leveleiben szenvedélyességig éles, néha csaknem goromba, a dolog érdemében azonban igazságos. Hitte-e, óhajtotta-e, hogy azok nyilvánosság elé jöjjenek? nem tudom, de a mai viszonyok közt közlésük hasznos-voltáról meg vagyok győződve, mert ma ismét az ő korabeli hibák s visszaélések kezdenek mind sűrűbben feltűnedezni irodalmunkban. Jókai Kortársairól írván, Kazinczy Gáborról azt jegyezte meg feltűnő röviden: »falon lakott s csak néha jött fel Pestre, a mikor mindenkit elragadott gyönyörű szellemes előadásával, melylyel férfiasán szép arcvonásai összhangban voltak. Mi kár — mondja ő — hogy nem tudott úgy írni, a hogy beszélt!« Petőfi így éneklí meg őt:

Föl, föl barátom! hangoztsad szavad,
 Áraszd ki lelked e lángözönét,
 Hogy fellobbantsd a rokonszíveket
 S hogy szétégesd az ellenség hadát

Barátai, nyilvános beszédeinek sikere, az olvasó közönség magasra emelik őt mint szónokot; azt hiszem, a magyar nemzet ünnepelt íróit megillető halhatatlanságból neki a nagyobb rész egykor mint ilyennek jutand ki; mindamellet én irányát sem tudom elítélni: az egészen övé, eredeti, senkitől nem kölcsönzött. Az ő nézetei itt is önálló, öntudatosak; irodalmi leveleit s műveit — úgy látszik — rögtönözte, leírta gondolatait egy huzamban, a mint jöttek, szépítgetéssel, a stylus ornamentikájával nem bajlódva, a mit igazol az, hogy sok javítás csak fordításaiban látható; képei és hasonlatai megragadok szintűgy, mint személyisége és lelkülete rendkívül rokonszen-

vés. A forma hiányait Kazinczynál a tartalom értéke és válasz-
tékosság bőven pótolja.

*

**

Engedjen még a t. Akadémia néhány perczet, míg Kazinczy Gábor irodalmi hatásáról nézetemet összevontan előadom s helyét az irodalomban kijelölni megkísérlem. Három erős alapon nyugszik az ő irói érdeme. 1. A Kazinczy F. szét-
szórva volt irodalmi hagyatékának összegyűjtése, gyarapítása; részben kiadása s ezek által a nemzetben csodákat növelő lelke-
sedés felköltése; 2. a hazai történelem XV.,XVI., XVII. századi magyar Scriptorainak felkutatása s közzététele; 3. classikus fordításai. A Kazinczy-gyűjtemény már 1839. 2000 ivén felül volt, ő 25 éven át gyarapította, s ma 100 rendezett vaskos kötetnél több. Bárhol találta fel nagybátyja Írásait, megszerzte eredetiben vagy lemásoltatta, rendezte, leveleit commentálta, kiegészítette a hiányokat, megvilágította a homályos helyeket. Bámulatos a munka és fáradság, mit ő egy életen át e gyűjteményre fordított s alig van ív vagy füzet az ő jegyzése, pótlása, igazításai nélkül. Immár sok van belőlök kiadva, s mégis annyi még az anyag, hogy ha valaki, vagy többen — kiket a Kazinczy F. dicsősége inkább érdekelne, mint a maguké — annak szakonkint kiválasztására és sajtó alá rendezésére magukat elhatároznák, fáradozásukat az Akadémia díjazná, hogy azok kizárólag Kazinczy nevét viseljék s az érdem egészen övé legyen, ritka irodalmi becsű könyvsorozatot lehetne belőlök rendezni. Ha e tudományi kincs az angol vagy más gazdag és nagy nemzeté lenne, világhírűvé tudná tenni általa íróját. Kazinczy Gábor akarta ezt, élete főczéljának tartotta, híven s hosszasan munkálkodott létesítésében; de ereje sokfelé megoszlása, az olvasó közönség csekély száma, gyakori betegség, külső anyagi segélyhiány s kora halála meggátolták. A Scriptorokhoz nem írhatta meg jellemzéseit, sem műfordításait nem végezhette be... Meghatóan jósolta ő ezt meg már 1856-ban, Toldyhoz január 21-én írt levelében. »Az én végzetem az, hogy életem töredék maradjon. Mindenütt a küszöbig érve állt elém a: Ne tovább! Nem volt oly merész álmom, mely érintketleu távolban maradt

volna, s mégis félben maradt minden Torso.« 1862. febr. 26-án reményvesztetten írja: »Minden nap zeng fülemben a: Memenio mori!« 1863. ápril 22-én csaknem kétségbeesetten kiált fel: »Barátom! nincs képzeted, mily munkaképtelenné tett a betegség. Vagy elveszek, vagy fel kell hagynom az irodalmárkodással. Félség egész életem!« Ez a félség volt utóbbi időben a lelkére súlyosodó szikla-teher. Post equitem secleris cura — írta Toldynak. E sok hasznos és szép kezdet félben maradása fatuma neve emlékezetének, örök kár irodalmunknak. Teszünk-e már most Kazinczy F. kiadatlan kézirataira nézve valamit? mikor s hogyan teszünk? a jövő mutatja meg. Akadémiánk nagy és sokféle feladataihoz képest csekély pénzereje oka, hogy sok szép és szükséges elmarad. Ez oka, hogy Cornides, Pray, Horváth István gyűjteményeiből nevékhöz közvetlenül fűződő valami emlékezetest nem bírunk tenni. Anyag maradt egy életem át folytatott óriási munkásságuk minden sikere, miről belőlök sokszor kellett volna bővebben merítő Íróink csak igen fősvényen emlékeznek meg. Most Toldy F. töredékei vannak e ponton, hogy elválték: folytatói hogyan emlékeznek meg róla s anyagösszehordási tenger fáradtságáról, kik sok tárgyban kész tervet, másban félig, némelyikben csaknem egészen kész anyagot kaptak? Viselendi-e valami az ő nevét? Vagy róla is el lesz egykor mondható az, a mi boldogult gr. Kemény Józsefről, Fejérről s más úttörőkről: Es elosztók az ő ruháját t's sorsot vetőnek köntösére!

Azon ténynek, hogy Kazinczy Gr. eredetét nem írta, a fölhozottakon kívül oka a haza akkori politikai viszonyai is. Az ő eszméi önálló alakban nem fértek volna be a Bach-rendszer keretébe. Hatott tehát úgy és annyit, a hogy és mennyit koczkáztatás nélkül tudott. B. Kemény Zsigmond Forradalom titán című művével a nemzet egy része előtt elveszítette népszerűségét. Ez visszaretentette a legjobb hazafiakat. B. Eötvös és Somsich Pál külföldön írták nagyhatású műveket, gr. Széchenyi álnév alatt s németül, Szalay történetírása ott szakad meg, a hol rá legnagyobb szüksége lett volna a nemzetnek, Horváth Mihály nagy áldozatot tett művei megjelenéseért, s előbb ő is álnév alatt írt. Kazinczy Gr.

1850—1860 között az ő valódi szakmájában — ami a politika volt — nem írhatott, 1861 után már elbetegesedve, késő volt Íráshoz kezdenie; de hogy az ő különböző kiadványokban és beszédekben megjelent eszméi eljutottak a nemzet szívéhez, fennebb kimutattam; itt még csak 1861-ben az alsóházban tartott emlékezetes beszédét említem meg, melyből kevés fáradságba került volna neki egész politikai könyvet írnia, oly mélyen és államférfíúi tájékozottsággal kutatta a magyar állam fenmaradása s alkotmánya megvédése alapjait. Így is viharos hatást keltett a házban, eszméi és az éljen és taps lelkesítő híre kimentek a hírlapok útján a fővárosba, szétterjedtek az országban, elhatottak a Lajtántúliakhoz, nem kis fejtörést okozva sokaknak, sőt eljutottak Európa minden országába. Magyarország közjogát népszerűbb fegyverekkel mint ő senki sem védte, az osztrák Beamterféle németnek hübb képét ember nem adta. Kevés beszédnek volt az övének nagyobb hatása, mely mint politikai-irodalmi termék amaz időnek mindig becses emléke lesz.

Mint könyvgyűjtő is nagy szolgálatot tett az irodalomnak. Erre csak egy példát idézek Toldyhoz 1862. május 27-én írt leveléből, melyben egy könyv értékéről kérdi őt meg, a mi szép leikéről tesz bizonyosságot, midőn a többek közt így ír „Clusius C.: Bariorum Stirpium per Pannoniam, Agriam stb. História. Antwerpiae. 1583. Ugyanattól: Stirpium nomenclat. Pannon. 1584. Bitka könyv-e ez? s mit érhet? Én hozzá nem értek, de a porba is szerelmes vagyok, a mi hazám földéből fölverődik.«

Fordításai az úttörő magas példányképét mutatják benne. Magyarország a tudományokat magyar nyelven s teljes alaposággal művelő nemzetek sorába addig nem jut, míg 1. magyarul commentált teljes görög és latin eredeti classikus kiadványai, 2. a többi művelt nemzetek remek íróiból szintén magyarra fordított s jegyzetekkel kísért classikus gyűjteményes művei nem lesznek. Dicséretes az, hogy Kölcsey, Szabó, Czuczor, Fábíán, Zichy Antal és mások a görög és római, Vörösmarty, Arany, Petőfi és Szász Károly nagynevű íróink az angol, francia, német és olasz classikusok rájuk nézve nagyobb vonzerővel bíró remekeit lefordítják; a nemzet halá-

ját érdemli, hogy a Kisfaludy-Társaság a görög classikus költő-írókat összefüggő rendszerességgel fordítja le és bocsátja közre; de sem-egyik, sem másik által nem érjük el azt a nagy nemzeti czélt, a melyre én rámutattam, a mi pedig irodalmunkban már régen érzett szükség. Ezt csak a t. Akadémia, a Kisfaludy- és Petőfi-Társaság egyesített erejével lehetne egykor elérni. Míg ez nem történik meg, míg egész ifjúságunk előtt az ó- és újvilág classikus irodalmi művei ily módon föltárulva s könnyen hozzáférhetővé téve nem lesznek, addig tőle mély kutatásokat, valódi tudósi irányt, a tudomány-ágak továbbvitelét, új fölfedezéseket, irodalmunknak világirodalmi rangra emelését híjába várjuk. Minden igazán nagy nemzet bírja ezt. Nekünk is arra kell törekednünk. A két Kazinczy sejtelemmel birt erről, sőt tudta e szükségét; azért oly nagy előttem a fordítási tén is mindkettőnek érdeme.

A mit Kazinczy Gáborban némelyek megrónak, hogy nézeteit szabadon, egyenesen, néha nyersen is kimondotta, nem nézve: kit illet, kit bánthat az? én — tekintve a mi viszonyainkat — hibáztatni nem tudom. Ő nem francia finomságú, de igazmondó és specifikus magyar író akart lenni. S nekünk ilyen kellett akkor, ilyen kellene ma is. Oly irodalomban, melyben különböző érdekszövetségek adnak irányt, hivatott, jóakaratuokról ismert, független állású férfiak véleményének nagy az értéke. Ezt a közérdek nevében kívánnunk kell, nem helytelenítnünk. Kazinczy G. ilyen volt. Ő nem szorult arra, hogy írással keresse kenyerét. Ma már igenis táblabíróiasan hangzik ugyan s tán némelyeknél gúnyos nevetést költ, de tény, hogy ő csaknem dicsekvőleg mondja Toldyhoz irt levelében, hogy ő életében semmit sem szerzett. Ősei megszerezték azt, mi utódaiknak kellett arra, hogy a haza közdolgaiban munkás részt vehessenek. Ő is örökölte azt, a mi neki szükséges volt; de ezzel ama kötelességet vélte egybekapcsoltnak, hogy ne az emberek kegyét s mosolyát, de a közjót és igazságot gyámolítsa véleményeivel. Az egészen irodalmi munkáira szorult író ezt — sajnos — nem teheti mindig. Az ilyenek kénytelenek egymásnak szolgálatokat tenni, előmozdítják egymás érdekeit, tán még a köznek kárával is; támogatják céljaik elérésében; engedékenyebbek, elnézőbbek hibáiknál.

S ezek még mindig csak emberi ártatlan gyarlóságok, melyek megbocsáthatók. Hát a pártgyűlölség, személyes ellenszenv s más szenvedélyek mily erős befolyást gyakorolnak Ítéleteinkre! Ily helyzetekben valódi szerencse csak az ügyet tekintő férfiak bírása. Kazinczy G. ilyen volt, őt Ítéleteiben és tetteiben a haza, közjó és irodalom érdekei és egyedül csak azok vezették s határozták el.

Lelke szerénysége példa nélküli. Akkorra tömege mellett a politikai és társadalmi, nyelv- és tudományos ismereteknek, oly szép állásban, az ő nagy ékesszólása s magakedveltető nyájas modora birtokában, oly kevéssé lenni követelőnek, tiszteletet érdemlő jellemre mutat. Ő, a tényleg 20—25 éves író, publicista, ünnepelt szónok s parlamenti tag nem dicsekedett íróságával, vonakodott eredetileg írni, fordított végig. Pedig milyenek előszavai, némely kritikai bevezetése, emlékbeszédei s egypár parlamenti szónoklata 1848—49 és 1861-ben! Mily különbség közte és némely mai dicsszomjas ifjú író között, a kik királyok és miniszterekkép még ide-oda távozásukat is a közönség tudomására méltónak vélik. Ezekre igazán illik: ignotos állít, notis est derisui. E hamar élni s ilyen válogatatlan eszközök által dicsőíteni vágyakozók Kazinczy Gábor példájából vehetnének — vajha vennének is oktatást!

Még csak egy vonását említem meg nemes jellemének — hazaszeretetét s szinte ábrándos nemzet-cultusát. Szent volt előtte e föld és a magyar nemzet, s nyelv és irodalom iránti önadaadása határtalan. E kettő mint fenmaradásunk megronthatlan erőmagva élt lelkében. A nyugati német, az északi és déli szláv tengeráramlatban csak e kettős erkölcsi hatalom — melynek lakása szíveinkben s lelkeinkben van, kell hogy ott legyen — az, a mi minket fentarthat. Ha az alkotmányosan önálló állami és nemzetiét beccsel bír előtünk, e két kincset becsülnünk, féltünk, mindentől óvnunk kell. Itt, e kettőben alkut, egyezést, capacitatiót nem engedett meg, de egy kis okos féltékenykedést szükségesnek látott. Ebben megszűnik nála barátság, szomszédság, rokonság s minden, a mi nem magyar nemzeti érdek. A bölcs magyar liberalismus határait — szerinte — az önfentartás érdekei

szabják ki. Bárminő alakban nyilatkozó cosmopolitismus a magyar faj veszedelme. A ki nincs velünk, ellenünk van.

Minden ember legyen ember és magyar,
A kit e föld hord s egével betakar

ez volt Kazinczy életmaximája Ezt hirdette és tanította szóval, Írásban, tettel. Ezekben kifejezhető irói hatása, mely neki első rangú publicistái Íróink közt biztosít helyet. Meg vagyok róla győződve, hogy a míg lesznek e hazában, a kik a megfontolt, okos és igaz szót, a bátor és egyenes véleményt, az önzetlen hazafiságot és bü nemzeti érzést, és a mi ezeknek őre, a nyelv és irodalom szent birtokát becsülni tudják, addig Kazinczy Gábor neve Árpád honában nem lesz elfelejtve.

EMLÉKBESZÉD

URHÁZYG YÖRGY

FELETT.

SZILÁGYI SÁNDOR

M. T. AKAD. R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1880. márcz. 22-én tartott ülésében.)

BUDAPEST, 1880.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖN YVÍVI ADÓHIVATAL A.
(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

Budapest, 1880. Az Athenaeum r.társ. könyvnyomdája.

Épen egy hó múlva — április 21-én — hét éve lesz, hogy a férfiú, kinek ma emlékét ünnepeljük, nem hosszú, aligfélszázadra terjedő élet után örökre behunyta szemeit. Tevékeny és küzdelmes élet volt az övé, kitéve erős megpróbáltatásoknak, s a tisztelt név, melyet kivívott, az elismerés, mely végre is jutalmazta, sok lemondás és nélkülözés, sok csalódás és keserű tapasztalatok árán lett megszerezve.

Akkor volt ifjú, midőn a nemzet vére pezsgett, ere lüktetett, mert a haladás zászlajára felírt szabad eszmék »Kárpátoktól Adriáig« minden zúgot, minden tért betöltötték. A meggyőződés és a bizalom ama jelszava »Magyarország nem volt, de lesz«, kit ne sarkalt volna a küzdők közé lépni, a kínálkozó szép pályabérért, hogy e diadalnak ő is munkása volt?

S midőn eljött a pályaválasztás ideje s az ifjú a ponton állott, hol életcélzt kell maga elé tűznie, a régi kilátások, mint egy szép álmokép, elfoszlottak. A rideg jelen a remények virágait elhamvasztá, s a tarolt mezőn hijában keresték a régi Magyarországot. Magyarország már csak volt s hogy legyen, újra meg kelle teremteni. Azok közé állt, kik az újra megteremtés küzdelmes és üldözött munkájához fogtak, s kiket bizony más pályabér akkor nem kecsgetett, mint a mit egy eljátszott élet árán a hazafi kötelesség teljesítésének öntudata adhat.

És midőn Magyarország újra lett. a nemzedék, mely az építés munkájához hordta a köveket, már belépett a férfikor ama hanyatló szakába, hol keveset vár a jövőtől, mert nincsenek többé ábrándjai, s sokakkal együtt neki is azzal kellett beérmie, hogy a diadal művének napszámosa volt.

Az volt. Becsületes, kitartó, soha nem lankadó munkása Küzdő erős akarattal, remény nélkül. Helyét emberül megálló, soha nem tétovázó harcos volt. Késze van a műben, mely visszaemelte hazánkat az önálló államok sorába, s alkotmányos életének folytatását összekötő a múlttal.

Szenteljünk egy órát emlékezetének.

I.

Az Urházy-család a magyar Alföldről, Nagy-Kőrösről származott. Czimere: arany kalász fölött örökös sas, mely sarlót tart szájában, mutatja földműves eredetét. Vagyonos és tekintélyes volt a XVII. század második felében. Biró, senator telt ki tagjai közül, kik erős kézzel folytak be ama kis republicának kormányzásába.

Sajátságos idők voltak azok. Körös is a török hódoltságának egy részét tette, mely Kecskeméttel és Czepléddel bizonyos solidaritásban, félönállóságot élvezett, daczára, hogy egyszerre két úrnak: a töröknek és magyarnak szolgált.

Munkás embernek vagyonhoz jutni ott sem volt lehetetlen. E városok mellett roppant puszták terültek el, melyeket polgáraik két — magyar és török — földesúrtól egy kis pénzért, egy pár szattyán csizmaért, török szőnyegért béreltek ki — a bér inkább csak »recognitio juris dominalis« lévén. Az Urházy család egész Mízseért néhány tallért és egy pástortmát fizetett. A marhatartás egy-egy ily pusztán jól jövedelmezett, s midőn az Urházyak meglépesedtek, a nemesség megszerzésére gondoltak. Abban az időben hódoltsági embereknek ez nem járt sok nehézséggel. E területen a jobbágy magyar földesura szemében semmi értéket sem képviselt — hisz egész jogbirtoklása csak képzeleti volt. Hat szép lóért, egy kis pénzért maga a

földesúr járta el a nádori cancelláriát s megszerző a czimeres nemeslevelet. így kapta meg azt a három Urházy testvér is.

Midőn azonban a hódoltság napjai vége felé jártak, s a három város kezéről a visszafoglalt területen a puszták egymásután estek el, a megszorodott Urházy család is elszéledt. Egyik ága Gömörmegyében telepedett le — honnan a múlt század közepén Zilahra költözött.

Ezen ághói származott György, ref. lelkész. Eleinte Laskay consiliariusnak volt udvari lelkésze Zálnokon. Ennek udvarában ismerkedett meg a család egyik rokonával, Kemény Teréziával, kit nőül is vett. Urházyné 1823-ban Tokajba ment szülei látogatására, s ez év december 15-én itt született első fia György. Atyja Zálnokról 1825-ben Kusalyra ment lelkésznek. 1831-ben meghívást kapott Zsibórol, Közép-Szolnokmegye egyik jó egyházától s ő szívesen el is fogadta azt. Oda költözött *) s a gyermek lelke az első benyomásokat e regényes és költői vidéken nyerte, melyhez két nagy történeti emlék fűződött: a Rákóczyé és Wesselényié.

»Oh! Zsibó — mond Kemény — egy tartalmas könyvhez hasonlít, melyben a szív legszendébb meséitől kezdve, a bős indulatok vad történetéig és a hazaszeretet megszentelt álmáig, annyi vonzó s idegfeszítő jelenetekre találunk, mint a regényes iskola költeményeiben.«

Soha el nem enyésző nyomokat vésett a gyermek szívébe az, mit e hely történeti emlékeiről hallott: ama végzetes napról, melyen a fejedelem elvesztő csatáját s a Rákóczy-hegyről végig tekintve a völgyön, elhagyta Erdélyt, hogy többé ne lássa azt — és a két Wesselényiről, kiknek viharos élete a megtörni nem tudó jellemek példáját állítá elibe.

S midőn atyja három évi ottlét után (1834-ben) egy jobb, de onnan nem messze fekvő egyházba, Nagy-Dohára tette lakását, ez emlékek oda is elkísérték s egész életére kiható benyomással voltak rá.

*) A »Vasárnapi Újságban« (1873. 19. sz.) közlött életrajz Urházy Györgynek atyját csak zsbói, Nagy Iván (IX. 414.) csak dohai papnak említi. Az 1877. évi Erdélyi prot. Névkönyv szerint 1831 —34. zsbói s 1834—1864. dohai pap volt.

Nagy-Dobától Zilah nincs messze, s a reformáltaknak ott virázó középiskolája van. Az akkori gymnasiumi tanítás sokban különbözött a maitól. Főfigyelem a latin nyelvre, történetre és számtanra fordított, s minthogy e kevés tantárgy mellett jutott rá elég idő, nagy gondot fordítottak a tanárok a szellemi tehetségek fejlesztésére. Olyan erős judiciummal és sok ismerettel bíró férfiú, mint Salamon József adta ott az irányt s az iskola növendékein meg is látszott az. Urliázy is ott végezte be a gymnasiumi tanfolyamot, s onnan jött Kolosvárra a collegiumba, tovább folytatni főiskolai tanulmányait.

De még Zilahon volt, midőn neve nyomtatásban először megjelent. A legtekintélyesebb pesti szépirodalmi lap, Garay »Regélő Pesti Divatlapja« tudósításokat s verseket hozott tőle*) s midőn Teleki József, az első reformált kormányzó, Kolosvárra jött elfoglalni székét, az ottani ref. főiskola deákjai, tulajdonkép az »olvasó társaság« azaz egy mai értelemben vett önképző kör, elhatározta üdvözölni a kormányzót, Egy füzetke költeményt adtak ki „Örömhangok“ cím alatt s e füzetkének első versét, úgy szólva prologját, Urházy írta.**)

A vers tiszta, szabatos formájával bizonyos hatást tett, s midőn néhány hó múlva Urházy Kolosvárra ért folytatni tanulmányait, az »olvasó társaság« tárt karokkal fogadta. Urházy már ekkor nemcsak a divatlapokban, a zsebkönyvekben is utat tört magának: 1843-ban Vakot Országgyűlési Almanachjában — s az »Aradi Vészlapok «-bán is jelentek meg versei.***)

*) 1842. febr. 22., jún. 19., aug. 4. (Regélő 19, 55.64. sz.) vidéki tudósítások s népdal és régi görög hölgyek, versek (a. o. 90. 102. sz.)

**) »Örömhangok a Nemzet ünnepén.« Kolosvár, 1842.

***) »Az ős bújja« Orsz. Alin. »Ritornellek« az Aradi Vészlapok után, mindkettő 1843-ban,

Csinos, szép ifjú volt, nem magas, de egyenes, katonás magatartású, széles kidomborodott mellel, élénk szemekkel, tinóm metszésű mosolygó ajakkal, de a mely alatt nem ritkán rejtett sarcasmust lehetett észrevenni. Bírt bizonyos szónoki verve-el, hangja erős volt s a hallgatóra nem tett kellemetlen benyomást, Előzékeny modora mindenkit megnyert, s mindenkivel jól volt, azonban mélyebb és bensőbb barátságot csak kevesekkel fűzött. Távoll állt az önzéstől, de önfeláldozó sem volt, inkább száraz, de még sem ment az utópiáktól. Phantasiája nem ragyogó, de józanese önmaga iránt is szigorú bírálatra készíté. Kitaró szorgalommal tanult, gyarapító ismereteit, mert feltörekvő lélekkel bírt s neki is meg volt nagyravágása, habár hazafias kötelessége teljesítése körüi soha sem vezette mellékes cél.

Ilyen tulajdonokkal túl az iskolai körön is csakhamar népszerűvé lett. Habár első dolgozatai versekből állottak is, melyeket nem annyira mélyebb gondolatok, mint csin, forma-érék s gondos kidolgozás jellemeztek, hamar a tehetségeinek inkább megfelelő út választó.

Méhes Sámuel az »Erdélyi Híradó«-nak, a szabadelvű párt közlönyének szerkesztője, a még csak joghallgató ifjút lapjához fogadta belmunkatársul, használta a melléklapnak a »Nemzeti Társalkodó«-nak szerkesztése körüi s ebben már nemcsak versek — lyrai költemények, költői elbeszélések, balladák, románczok — jelentek meg tőle, hanem prózai dolgozatok és politikai tartalmú cikkek.

Ezek mozgalmas évek voltak Erdélyben. A reform eszmék, melyek Magyarországon a zöldasztalok vitáit képezték, áthatottak Erdélybe is s erős pártküzdelmeket idéztek fel. Az erdélyi országgyűlések szervezete hozta magával, hogy a kormány ott magának többséget teremthetett s ez ellenében az ellenzék csak a szó s az eszmék terjesztésének fegyverét használható. »Erdély hét fő bűne« — mint nevezék — a három nemzet és négy vallás, tulajdonképen az ország rendi szervezete még nem kopott el. A partium visszacsatlása sem tudott végbemenni — s a szabadelvűek az orvoslásnak, a kibontakozásnak csak egy módját látták: az uniót. Arra irányoztatott minden törekvés, hogy ennek a talaja készíttessék elő, s midőn az

1846. szept. 9-ére Kolosvárra összehívott országgyűléstől sem vártak semmi eredményt, még lázasabb izgatottsággal folytatták az agitációt az unió mellett.

E törekvések hatása alatt támadt Urháznak az az eszméje, hogy irodalmi téren egyesítse a két ország magyar íróit. Igen alkalmasnak látszott erre egy zsebkönyv — díszes alakjáért, válogatott tartalmáért a közönség igen szerette azt. Összekötetései azokkal, kik az Erdélyi Híradót fentartották, főként gróf Teleki Domokossal — ki a szabadelvű pártnak már is egyik vezérférfia volt — személyét a szerkesztésre alkalmassá tették. A buzgalom, melylyel a napisajtó portálta az igazi unió eszméjét, a komoly elhatározás, melylyel a szabadelvű párt vezérei kivitelét felvették a *politici actio* programjába, s a lelkesedés, melylyel »túl és innen a Királyhágón« a közönség fogadta, biztosították a sikert. Hinni lehetett, hogy a magyarországi írók nem vonják meg támogatásokat — hogy az erdélyiek csatlakoznak, az bizonyos volt.

Ez volt az első momentuosusabb jelenség, melylyel az erdélyi irodalom Magyarországot is érdeklőleg életjelt adott, egyes írói: Kemény, ki már Pesten lakott, Gyulai, Szász Károly, Mentovich, Dózsa, Veress, Lőrincz András, Megyes Lajos a pesti lapokban nem mint speciális »erdélyi«, hanem mint magyar írók szerepelvén — s ez is épen a *separativus* törekvések ellen volt irányozva. Ezért buzgalommal karolta fel a pesti irodalom is. Petőfy, Jókai, Pap Endre, Kiskó, Tárkányi, Berecz, Lisznyay sőt még az öreg Döbrentey is küldtek be dolgozatokat s nem egy közülök magának az uniónak eszméjét karolta fel és dicsőítette. A fiatal erdélyi irodalom is becsületet akart vallani s legjobb erejét kívánta bemutatni — úgy, hogy a szerkesztőnek az irodalom támogatása ellen nem lehetett panasza.

Annál többet kellett technikai és censurai nehézségekkel küzdeni, s épen azért 1847 helyett csak 1848-ban láthatott világot.

De mire világot látott: az unió nem sokára bevégzett ténynyé vált.

Új élet kezdődött: szenvedélyes, izgatott, mozgalmas, de azért a jövőben erősen bizó. Nagy, fontos, az ó-világot átalakító események hírei egymást követték. A mi még tegnap álom volt, az ma valóvá lett, s mit nemrég a távol jövő képében látánk csak, azt egy szép nap mint valót üdvözlöttük. S ki gondolt volna ekkor egyébre, mint épen ezekre? És mégis az »Unió« tudott hatást tenni.

Kiállításra választékosabb, mint az erdélyi sajtó eddigi termékei; már azzal is meglepte a közönséget. Szerkesztve gondosan volt, cikkei jól összeválogatva — egészen az irodalom színvonalán állott. Jókai, Petőfy, Pap Endre s a több ünnepelt nevek mellett is az erdélyi írók becsületet vallottak. Gyulainak egy novellája egészen ráfordítá a figyelmet, annyi alakító tehetség s erő nyilatkozott abban. Maga Urházy politikai és szerelmes verseivel igazolta jó hírét. Erős benyomást tett Lőrincz Endrének egy szép verse »A bujdosó.« Ki hitte volna akkor, hogy a költő dala látnoki jóslat volt, s nem sokára be fog teljesedni az, mit énekelt:

S melylyel díszlett hajdanában
Szent királyok homloka,
Gyöngyeid el hova hulltak
O magyar szent korona?!
Veszve minden, a mi dicső,
A mi szép volt, a mi jó;
S a világon a magyar nyelv
Ezután csak pusztá szó!

Ó bizonynyal senki se hitte ekkor az új élet kezdetén. Pedig a láthatár már borulni kezdett, s a szép napokat aggodalmasabbak válták fel.

Urházy még mindig az Erdélyi Híradó mellett volt, melynek szerkesztését Ocsvay Ferenc vitte s melynek dolgozó társa kívülre Jakab Elek volt. De Ocsvaynak Pestre kellett

mennie, Jakab Elek július végén megvált a laptól — mint magános fiatal ember magához méltóbbnak tartván inkább karddal, mint tollal védeni a hazát. S ettől fogva a lap szerkesztése egészen vállaira nehezült. Ez év elején Maros-Vásárhelyt a királyi táblán letévén az ügyvédi vizsgát, s az »Unió« szerkesztésének gondjaitól is megszabadulván, egész idejét a lapnak szentelhető. Higgadt gondolkozásig mérsékelt ember volt, s a koczkáztatásra semmi hajlammal sem bírt. Valamint az életben sokat adott a megjelenés elegantiájára, úgy az irodalomban is nagy súlyt fektetett a styl választékosságára: ez biztosítékot nyújtott, hogy keze alatt a lap nem fog az Ízléstelenségek s pizkolódások mocsarába süllyedni. De azért volt erős akarata, meggyőződéseivel szívósan ragaszkodott, s ha valamire elhatározta magát, nem ingadozott.

Míndezek szükséges tulajdonok egy szerkesztőben, s ha barátai már ezekért is marasztották, ő szíve hajlamát is követte, midőn szavokra hallgatott. Szerelmes versei ebből az időből kételkedésre mutatnak, mintha még nem volna bizonyos abban, ha viszonzotnak-e érzelmei? S talán éppen ez tartá még egy ideig vissza — de nem sokáig. Már elmondó a búcsúszót:

Isten hozzád gyöngyvirágom,
Zúg a had!
Itt maradsz bár, ah, de képed
Nem marad.

S augusztus derekán beállott az akkor Kossuth, utóbb Mátyás nevét viselő XV. huszár ezredbe.

Az őrnagy gróf Mikes Benedek, s a kapitány gróf Bethlen Gergely nagy örömmel fogadták s az előbbi, midőn a századnak, melybe osztott, bemutatta, egész kedvteléssel mondá: már van két újságírónk, van történetírónk is — gondoskodni kell, hogy legyen történetünk is.

Urházy szerette a kényelmet, undorodott a pizoktól s a lovaglás is nehezére esett, s éppen ezért sok lemondásra és ön-elhatározásra volt szüksége. Mindkét tulajdon meglévén benne, s erős köteletségérzete s hazaszeretete által is sarkaltatván, beletörődött a katonai életbe, s vígan tűrte a táborozás nyo-

morait. De az még csak kezdet és próbálkozás volt, s hideg véret és bátorságát kitüntetni csak egyszer nvilt alkalma.*) Agyagfalvára okt. 16-ikára székeley népgyűlés volt hirdelve, s Mikes egy tisztet és öt közhuzárt küldött Aranyos-székebe, az ottaniak részvétét megszerezni. Urházy és Jakab ez utóbbiak közt voltak. Útközben Radnótnál egy fölkelő oláh csapattal találkoztak, melyen csak erős és véres, több óráig tartó harcz után vághatták keresztül magokat.**)

Tudjuk, hogy minő szerencsétlen vége lett ez első erdélyi táborozásnak. Ez alatt ő Beczmann alerezdes oldala mellett volt. A marosvásárhelyi szétszökött táborhelyről utoljára távozott barátjával Jakab Elekkel könyek és aggodalmak közt, Oltszemre gróf Mikó kastélyába. Azon két hónap alatt, midőn Erdély el volt veszve, itt tartózkodtak, — de midőn Bem rész vállalatának híre hozzájuk elhatolt, különböző utakon elindultak felkeresni a magyar tábort. ***) Urházyt Csikban el is fogták, s csak szökéssel menekülhetett. Végre Kolosvárra érkezett a Bem táborába — s azonnal csatlakozott hozzá. Ott volt Szeben bevételénél is, többször kitüntette magát, s gyorsan haladt a katonai pályán. Mint galopin a Bem táborkarául nyert alkalmazást, részt vett ennek délmagyarországi hadjáratában. E vállalat csaknem végzetessé lett rá nézve. Bem b. Apor Sándorral Káránsebesen túl kémszemlére küldő ki — s ők messze előnyomultak, midőn egy közel faluból egy

*) Jakab Elek barátomnak, elhunyt kartársunk fegyvertársának köszönhetem az ő honvédeletére vonatkozó adatokat. Ő tőle tudom a következő jellemző dolgokat. Kővári Józsa hasonlóan író s közhuzár vétett a subordinatio ellen. Egy arbitrativum fórumot hívtak össze Ítélni fölötte, s Urházy, ki jól tudta, hogy minő bajok fognak származni a fegyelem meglazulásából, mint katonabíró barátja elítélésére szavazott. Kőváry egy heti fogságra ítéltetett. — Midőn egy hajnalban egy osztrák katonai kitörő csapat Gyula-Fejér várról Galieziába katonai fölszerelvényeket szállított, Urházy kezdeményezésére a Kossuth-huszárok feltartóztaták a csapatot, míg kormánybiztosi engedélyt nem mutatnak elé.

**) Agyagfalván a rend és fegyelem fentartásával a Kossuth-huszárok bíztak meg. Urházy a tribüné egyik oldalánál őrködött.

*) Hármán voltak ilyen vállalkozók: Urházy, Jakab, Macskásy s mind három más utat választott s szerencsésen eljutott Bemhez.

csapat császári katona rohanta meg őket. Makacs küzdelem után. Apor a hareztéren maradt — de Urházy visszatérhetett.

Urházy e táborozás alatt kapitányává lépett elő s a szabadságharcz utolsó napjáig ott volt a küzdők közt. Kötelességét, mint mindig egész életén át itt is liiveu teljesítette. De mint dalnok sem hallgatott: néhány — katona társai, s töhh a nép ajkán élő költeménye tett bizonyosságot élményeiről.

A forradalom leverése után szerencsésen kikerülte a besoroztatás veszélyét. Tokajba menekült anyai rokonaihoz.

II.

Magyarország 1850-iki újjászervezése az akkori fiatal-ság nagy részének kettévágta pályáját. Annyira más volt az a szervezés, mit akkor készítettek, hogy a múltból senki sem találta magát belé, kiben magyarszív lüktetett, sem az ostromállapot szigorába, sem a német absolutismus atyai gondoskodásaiba, A »Kronland Ungarn« mindenkinek idegen volt, s a ki csak tehette, ha benne is, de érintése nélkül akarta fész-két megrakni. Ha »biztosinak neveztek is a Kreishauptmaut: német közeg volt az, idegen a nemzettől. S az ügyvéd, akár-milyen diplomája volt is, nem hivatkozhatott hazai törvényekre. Magyar író ilyen systema keretébe legkevésbbé illeszthette be magát.

Urházy is író maradt, akármilyen silány existentia volt is az ingadozó jelenének s bizonytalan jövőjének. Míg az ostromállapot első legdühösebb rohamain túl nem volt, ott-hon maradt Tokajban, rokonainál s levert kedélyét francia politikai olvasmányokkal, s az angol nyelv tanulásával szóra-koztatta.

Midőn Császár Ferencz 1850-ben megindította a Pesti Naplót, meghívást kapott tőle s ő szívesen fogadta azt. E lap első évi folyamának cosmopoliticus iránya, mely egészen a kremsiri alkotmány álláspontjára helyhezekedett, — nem igen volt ínyére, de mint a külföldi rovat egyik vezetőjének, nem volt része benne s aztán ez irány csakhamar meg is vál-tozott.

A külföldi rovat volt akkor a lapoknak legfontosabb része. A mint a viszonyok állottak, a nemzet sorsának javulását csak a külföldi események alakulásától várhatta. Épen nem volt tehát közömbös dolog, hogy azokról jó és biztos képet nyerjen. Sőt szükség volt úgy csoportosítani az eseményeket, hogy a szunyadó remények, az elhalni készülő bizalom felélesztessenek.

S annak a névtelen harcosnak, ki hol a vezércikkben, hol a »Külföld« című rovatban e munkára vállalkozott, nem volt könnyű feladata. Úgy kelle azt írni, hogy a rendőrség ne vegye észre, de a magyar olvasó megértse. S író és közönség jól be is gyakorolták magokat, s értették egymást.

Ezt a munkát végezte Urházy a Pesti Naplónál, erős tudatával annak, hogy hazafi kötelességet teljesít s lankadatlan buzgalommal, hogy jól teljesítse.

Valóban a nemzet, mely kezdetben naponként várta a külföld intervencióját, a mint csalódását belátta, az európai constellatióktól remélte lánczai összetörését. Figyelemmel kísérte az uralkodó eszmék módosulását s az európai diplomacia átalakulását.

A decz. 2-iki államcsinban nem a francia republica bukása érdekelte, mely úgy sem volt barátságos íranta, hanem a napóleoni eszmék felülkerekedése, melyből kivált emigratiója befolyásával hasznot húzhatni remélt. Napóleon törekvését, hogy mennél több oly dynastiát állítson fel, mely mint ő, a nép souverainitásra támaszkodik, épen meleg részvéttel kísérte: annyira kiirtással fenyegette az új rendszer a nemzet régi legitim jog-érzetét. Elénk viszhangra talált a nemzetiségi eszme is, de nem az osztrák »Gleichberechtigungja« a szolgaságban, hanem az, melyet Napóleon hirdetett: hisz volt-e ekkor Európában elnyomottabb nemzet a magyarnál? Azonban mindkettőt csak mint reményei horgonyát fogadta el, oly mozgalmat az európai politikában, melyből hasznot fog húzhatni. Máskülönből fellázadt erkölcsi érzete az államcsiny cynismusa ellen, egészen tisztában volt a Napóleon absolutismusának értéke iránt, melyet ez a nép-souverainitás mázával vont be.

Urházy csak a sikert tekintvén, egész lelkesedéssel csatlakozott a napóleoni eszmékhez s csinált azoknak propagandát. Meg volt győződve, vagy legalább beleélte magát az eszmébe,

hogy Európa abnormis állapotának csak caesarismus vehet véget, ez volt szemében a legtökéletesebb kormányforma, mely utoljára is a társadalmat szabadságra, jól létre fogja vezetni. S ezen kormányforma és az attól várható eredmények personificációjául tekinté Napóleont. S lia ma, rendes viszonyok közt, különösnek is tetszik a látvány, hogy egy fiatal ember, ki a szabad eszmék harcában nőtt fel, s tollát és kardját egyenlő kitarással bocsátotta szolgálatába, azt hitte, hogy úgy marad következetes eddigi pályájához, ha az igaz szabadságnak azt a negatióját fogadja el, melyet a suffrage universelle inaugurált, s mely a parlamenti kormányformát úgy, mint azt a 48-iki alkotmány nálunk életbeléptette teljesen kizárta — ne feledjük, hogy abban az időben Magyarországon sem ő, sem más nem várhatta egyébtől azon rendszer megbuktatását, mely hazájának integritását megtámadta, s nemzetének nyelvét a hivatalos életről leszorította.

Hogy az államcsin s Napoleon ifjúkori kalandos vállaltai nem voltak alkalmasak népszerűséget szerezni neki, azt jól érzé Urbázy. O Napóleont a napóleoni eszmék örökösének tekinté; a strasbourgi és boulognei kalandokra missiójának tudata ragadta s a hideg vér és biztos számítás, melylyel az államcsint elkövette, lélek nagyságának bizonyítványa. Hogy ezt igazolja a magyar nemzet előtt, melynek, úgy Ilivé törekednie kell megnyerni a Caesar jóindulatát, egy nagyobb önálló munkát írt »III. Napoléon« czím alatt s azt 1853. végén kiadta.*) Egy hosszabb bevezetésben »Előzmények« czím alatti, és II. Napóleont jellemző: az elsőt úgymint anapoleonismusmegteremtőjét, a II-ikat úgy, mint atyjának legitim utódját. A könyvnek nagyobb fele foglalkozik III. Napóleonnal. Nem akart politikai röpiratot írni, még kevésbé pamfletét, határozottan a történetírói álláspontra kívánt helyezkedni. Minden magasztalás nélkül bizonyos históriai nyugalommal mondja el a császár ifjúságának s trónrajutásának történetét — de mégsem tudta kikerülni, hogy története politikai mű ne legyen. Amint csoportosítja az eseményeket, összeilleszti azokat, amint különböző manifestá-

*) III. Napoleon. Írta Urházy György. Pest, Miiller Gyula tulajdona 1854. 8-adr. 280. 1.

tioit felsorolja kétségtelenül nevezetes és nyomatékos irodalmi működéséből leginkább a czéljára tartozókat emeli ki — mutatja, hogy műve nem egyéb, mint a császár politikai igazolása, ki e törekvéseit azzal viszonyozta, hogy őt a becsület-rend lovagiává nevezte ki.

E törekvésnek a magyar nemzet szeme előtt lehetett s volt is jogosultsága. A magasb intéző körökben hazánkra nézve kedvező fordulatot csak külföldi constellatiók idézhettek elő, csak Napóleon külföldi politikája buktathatta meg a bécsi kormányt. Az, mire ez törekedett: utolsó rongyait is kitépni a bécsi congressusnak a nemzetközi jogok codexéből, úgy hívék, szükségkép maga után vonandja a bécsi politika belügyi fordulatát is. Aztán ki nem látta, hogy neki erre törekednie kell? Midőn annyira éreztették vele, hogy parvenunek tekintik, s annyira meg akarták alázni a Caesart nemzete szeme előtt, hogy uralkodó családból még egy herczegnőcskét sem akartak hozzá adni nőül, nem olyan külföldi politikára kényszerítették-e, mely a »glorie« varázsával takarja el e kudarcot, s fedezze a belső szolgaságot?

De mi közünk volt nekünk ahoz, hogy minő jármát hozdoz a francia nemzet, ha a küzdelem, mit diplomacziája a kabinetekben felidézett, aspiratioinknak kedvező volt? ki hitte akkor utópiának, ha Urházy e diplomaczia sükereit úgy regisztrálta, hogy a nemzet belőle reményeket merítsen? ki ne örült volna, midőn látta, hogy e várakozások és remények kezdenek a teljesülés stádiumába lépni ama nagy conúagratio által, mely Európa keletét és nyugatát egymással szembe állítá?

Ő is remények közt tekintett a kitörendő francia háborúra. S egy missio teljesítésére vállalkozott. A földön, mely harczerévé volt válandó, vagy annak szomszédjában feküdt, barátokat, esetleg szövetségeseket szerezni, ezt tekinté feladatának. Nem hitte chimaerának, 48 és 49 véres emlékeit, mely a magyar és a szerb nemzetet elválasztá egymástól, kitörölni ezek emlékéből. Úgy hitte, hogy azokat, mint egy félreértés keserű maradványait, tisztázni lehet. Azzal a szívóssággal és kitarással, melylyel kedvencz eszméihez ragaszkodott, 1854. jan. 11-én, miután a Pesti Naplóban a keleti csataternek rövid ismertetését adta — útra kelt keletre, mint a Pesti Napló

levelezője. Belgrádon látogatást tett a török hatóságoknál, hol tolmácsolta a nemzet hálóját emigrációnk barátságos fogadtatásáért, de fölkereste Garasinint, Vusicsot s Knizsinint is, kiket a magyar nemzet iránt barátságosan kívánt hangolni. Nem tévesztő el e célját sehol egész útjában — nem főként a Viddinben a francia és angol levelezők közt.

És ha célja volt útjában barátokat szerezni a magyar ügynek, (honnan sok elismerő iratot hozott magával) midőn hazatért honfiai akarta barátságosb hangulatra bírni azok iránt, kiket künn előzékeny modorával megnyerni hitt. Ez óhaj veres vonalként húzódik át útleírásán, melyet még ezen évben kiadott. *) Ez ellenséges nemzetek testvérisftlése s a török és magyar nemzetek szellemi egyesítése épen oly kedvencz gondolata volt, mint ragaszkodása a Napóleoni eszmékhez — melyekhez egész pályáján egyenlő kitartással ragaszkodott. »Én — írá könyve végén — inkább a jókat vizsgáltam, hogy beteljesedjék, mit a muzulmán török közmondása tart: az író azt, mi ellenére van, nem szokta írni. A jó példányul szolgálhat; a rosszra inkább fátyolt vetek.« Embert, ki ily elhatározással utazik, ki ne fogadna szívesen? kívált ha becsületes arczán látja az őszinteség kifejezését. Valóban Urházy kedves emlékeket hozott haza útjából és tolmácsolt azzal az óhajtással, hogy hazánk népeit a jog és szabadság alapján egyesítse:— de tán maga sem hitte, hogy el fogja érni célját.

Míg a keleti háború tartott, egészen a politikai tanulmányokba volt mélyedve. A Pesti Napló szerkesztését Kemény Zs. vette át, s ez időben főként 1855-ben gyakran találkoztak e lap olvasói magvas és mélyebb tanulmányokra mutató vezércikkeivel. Szerette külföldi, főként francia és angol írók tekintélyével támogatni nézeteit, nagy súlyt fektetett rá, hogy ő az újabb gyakorlati iskola növendéke, kinek semmi más köze akár a régi doctrinaire, akár a régiebb conservatív iskolához, mint hogy életrevaló eszméket vesz tőlök át. **) De mindig és minden kö-

*) Keleti képek, írta Urházy György. Emich Gusztáv könyvnyomdája. Pest, 1854. 8-adr. 214. 1.

**) A Pesti Napló 1855. évi folyamában — regény fordításokon kívül sok önálló cikkével találkozunk. »Eszmék a politikáról!« ez. cikkso-

rülmények közt hirdette a napóleoni eszmék életrevalóságát, s ezt akarta szolgálni, midőn tervbe vette eddigi politikai tanulmányait két kötetben kiadni.

Nem létesülhetett kétségtelenül az akkori irodalmi viszonyok miatt, melyek valóban sokkal mostohábbak voltak, mint ma közönségünk hiszi. Politikai lapjaink (maga a Napló is) csak anyagi áldozatok árán voltak fentarthatók, kelete egyébként mint szépirodalmi könyveknek nem igen volt, s az érdeklődés ugyanazon hiánya, mely miatt Urházy politikai tanulmányai nem láthattak világot — okozá, hogy »Kaukázus« című, földrajzi, népismeai és történeti bárom kötetre tervezett munkája sem láthatott világot. Ekkor a politika mellett nemzetünk őstörténetét is bevonta tanulmányai körébe — ennek lett volna előfutárja a »Kaukázus« — se czélból, és hogy nyelvészeti, történeti és népköltészeti kérdéseink felderítéséhez járuljon, neki feküdt a keleti nyelveknek és irodalmaknak.

Ennek sem lett eredménye. S számára továbbra is legnagyobb részben csak a hírlapírói tér maradt fenn. Heckenast »Vasárnapi könyvtár« cím alatt egy nép-vállalatot indított meg, mely évenként »Világ Krónika« című »jutalék-kötettel« szolgált olvasóinak. Két évben 1857. és 1858-ban a Világ Krónika az ő tollából került ki. *) Mint költő, teljesen elhallgatott — de a műprózát továbbra is művelte. A külföldi kitűnőbb regény és beszélyírók műveiből egyet-mást átültetett a Napló számára, s ezen kívül szépirodalmi lapokba is dolgozott, melyek a csinos, művészi törekvésű stílistának szívesen adtak tért. **)

rozata (1601. s köv. sz.) polémia volt a Budapesti Közlönnyel. »955. aug. 10« válasz volt az Augsb. Alig. Zeitungnak — s ez nagy hatást tett. Következő évben többi közt »Angolország politikai jövőjéről« írt tanulmányt.

*) Világ Krónika. Irta Urházy György. Pest, 1858. és 1859.

**) Ilyenek: 1853. »Homer« Lamartine után, »Szépirodalmi Lapok« 324—27.11. — 1854. Báthory István, tört. jellemrajz. Müller Gy. Nagy Naptára 71—81.11. — 1855. Basi bozuk. Müller Gy. Nagy Naptára. 1855. 205 — 7. 11. Pikelama, orosz beszély Puskintól, Divatcsarnok 24—27.11.1857. Brunet tábornagy, Család könyve III. 1857. 243. 1. Nimon de l'Enclos u. o. 658. 1. Egy tündér szerelme. Pesti Napló 1857. 123. s következő szám.

Azért, hogy tervbe vett tudományos irodalmi törekvéseinek nem tudott érvényt szerezni, azzal kárpótolta magát, hogy politikai működésének nyitott nagyobb tért.

A független magyar sajtót abban az időben, mondhatni, csak egy újság képviselte (egy másik nem a kormánytól ugyan, de másfelől nyert támogatást) az, melynek Urházy is dolgozó társa volt. De az az egy nagy és drága volt. Urházynek az a gondolata támadt, hogy egy kisebb és olcsóbb lap pályát törhet magának. Jó lesz, gondolá, megpróbálni, hátha egy kis és eleven újságocska legyőzheti a magyar ember apathiáját, a kisebb nemesség közönyt, mely hazafi kötelességének tekinté nem taníttatni fiát — és nem olvasni semmit. Talált kiadót: Emichet. 1857. júniusban kiadták a programmot és próbalapot. S csakugyan egy, akkor hallatlan eredményt értek el — összehozták 1500 előfizetőt.

A »Magyar Posta« július 1-én megindult. Eleven kis lap, sok oldalú, változatos tartalmú s gondosan szerkesztett. A jobb irói erők csatlakoztak hozzá. Gyulaitól »Egy régi udvarház utolsó gazdája« az első számokban látott világot—mesteri rajza a forradalom utáni időknek, mely a magyar ember szívének legtitkosabb húrjait érinté. Greguss az irodalmi rovatnak munkatársa, Szigligeti polémiái a művészeti rovatot élénkíték. Nagy gond volt fordítva a nemzetgazdasági rovatra is. Ebben és a politikai események összeállításában a szerkesztő következetesen ragaszkodott elveihez: tolmácsa volt a napóleoni eszméknek s ugyanakkor egyengette az útját, hogy hazánk jó viszonya a déldunai tartományokkal helyreállítsák, s épen ezért súlyt fektetett nemzetgazdasági érdekeink közösségére.

Már-már azt lehetett hinni, hogy a lap megszilárdult, midőn egy nem várt esemény megbuktatta azt. A hírlapi sajtó két ellensége, a censura és a nemzet közönye mellé csatlakozott egy harmadik: a hírlap-bélyeg, mely 1858. elején lépett életbe. A »Magyar Posta« előfizetési ára e miatt tetemesen megnöveke-

dett, s ekkor kitűnt, hogy a lap nem tudott új olvasó kört teremteni. Előfizetői elmaradtak s Emich január 17-én megszüntette.

Az utolsó távirat, mit hozott, Pietri merénylete volt Napóleon ellen. »Különös, mondá Pákh Albert, amint egy számban olvasta a merénylet híret s a lap megszűnését, azzal a jókedvű humorral, mely legnagyobb betegségében sem hagyta el — Napóleonra lőttek és Gyurit találták.«

Urházy eszméi terjesztésére ismét idegen lapokban keresett és talált otthont. Amint lapja megszűnt, átment a Magyar Sajtóhoz, mint a külföldi rovat szerkesztője. Az volt az olasz háború idejében is s journalistikai tapasztalatai nagy hasznára voltak a lapnak. S ha a politikának, melynek ő mindig lelkesült tolmácsa volt, diadala örömmel töltötte el, az elismerés nyilatkozatai sem maradtak el. A német absolutismus bukása után, a mint a nemzeti élet tért foglalt a törvényhatóságokban, ezek gondoskodni kezdtek róla, hogy a magyar államiságnak felülről különben sem pártfogolt képviselőit kitüntetésekben részesítsék. 1851-ben Urházyt Dorosma díszpolgárrá, Pest városa és Kővárvidéke tisztt, főjegyzővé választották. Az ilyen megtiszteltetéseknek akkor gyakorlati értéke volt: hazafi érdemek elismerése, nyújtva a nemzet által.

Már ekkor javában folytak a választások az 1861. ápr. 8-ára hirdetett országgyűlésre. A hírlapírói pályán szerzett tapasztalatok és érdemek alapján Urházy is elhatározta kilépni a politikai küzdőtér arenájára.

Barátai a zsidói kerületből felszólították, hogy lépjen fel mint képviselő jelölt, s őt örömmel tölté el a felszólítás. Hogy ne? hisz Zsidó a két Wesselényi ősi fészke — azon Wesselényiéivé, kik hazánk politikai küzdelmeinek két emberöltő alatt zászlóvivői voltak, s már maga e név is egy program volt. Aztán nem volt-e az elvek közt, miket II. Miklós báró hirde-

tett »Szózatában« s miket ő vallott a nemzetiségeket illetőleg, bizonyos analógia?

Márcz. 24-én kiadta programját.

Rá nézve ez nem volt minden nehézségtől ment munka. A 48-iki törvényeket nem könnyű dolog kiegyeztetni a suffrage universelle-el, a napóleoni politika egyik sark-elvével s azon elvekkel, melyeket ő a nemzetiségi kérdésben felállított, s melyeket ismételve hangoztatott, midőn Mileticsnek programját »az eltemetett szerb vajdaság feltámasztása ügyében« commentálta. *) Megkísértette. A restitutio in integrumot kívánta, de azon hozátétellel, hogy a nemzetiségek egyenjogúsága a lehető legszélesebb alapon léptetessék életbe, s ha a népszavazást nem mondhatta is ki, hirdette a népfensőséget.

Csakugyan megválasztották. E két eltérő nézet azok mellett, melyek akkor a nemzetet komolyan foglalkoztatták, annyira az idealismus világában járt, hogy nem szolgált akadályul abban, hogy ne a párthoz csatlakozzék, melyhez régi barátai tartoztak: a felirati párthoz. Az országgyűlésen a nemzetiségi bizottmányba osztották be.

Annak bezárása után pedig ismét felvette a hirlapírói tollat, s mint ilyennek nemsokára új alkalmá nyílt a nemzetiségi kérdésben vallott elveit hirdetni: akkor, midőn 1856-ben a törökök Szerbia fővárosát ostromolni kezdték. Mint a szerbek igényeinek védelmezője lépett fel a »Magyarország« hasábjain s elismerésül Mihály fejedelem nagy értékű gyűrűvel tiszteie meg. Ugyanez évben (1862) megvált a »Magyar Sajtótól« s a Hon szerkesztőségébe lépett — melynek 1863-ban aug. 17-én tényleges szerkesztését is átvette, midőn a lap tulajdonosát s eddigi szerkesztőjét, Jókait a katonai törvényszék elítélte, s vitte is két éven át (1865. aug.) a kedvezőbb fordulat beálltaig — mialatt magának is egy hosszú, 5 hóig tartó pert kelle kiállani.

Akadémiánk 1861. decz. 20-án választotta meg levelező tagjai sorába, mint journalistát. Ez ösztönül szolgált neki, hogy a politikai tudományokban mélyebb tanulmányokat tegyen, s egy nagyobb munkához fogott: »A jelenkori szabadság, tekintettel a magyar alkotmányra.« Csak körvonalait s egyes

*) Magyar Sajtó 1865. 19-ik sz.

részleteit készíté el, melyeket, mint székfoglalót, 1865. júl. 24. bemutatott az Akadémiának. Az értekezés, mely, mint Csen-gery monda a Pesti Naplóban, sok emelkedettséggel van írva, a hallgatóság tetszéssel fogadta — de Urházy nem tette közzé, mert az egész munkával soha sem készült el. Óvatos és titkolódzó természete mellett azt bitté, hogy az egészből kikapott részek közlése ártana az egésznek — s az Akadémia bizalmát nagyobb művel akarta meghálálni.

De ki, mint journalista, hivatását annyira komolyan vette s a sokoldalú és terhes napi teendőket annyi buzgalommal teljesítő, annak kevés ideje jutott másnemű irodalmi dolgozatokra. S ha (U.) írói jegyével naponként találkozott is a közönség, annál gyérebben olvasta nevét politikai tanulmányok vagy értekezések alatt. Azon az egy pár kérdésen kívül, melyben külön álló nézettel bírt, elvei, meggyőződése a Deák-párthoz fűzték, oda vonzották régi baráti összeköttetései is — s az alkotmányosság helyreállása után kivált az ellenzéki Hon munkatársai közül s az »Esti Lapok« külföldi rovatát vette át.

Zsibói barátai az 1865-iki év decz. 14-ére kitézött országgyűlésre felléptették képviselőjelöltül, de ő a választás napján, nehogy a pártot visszavonásnak tegye ki, visszalépett. Több szerencsével léptették fel az 1869. ápril 20-iki országgyűlésre — ekkor nagy lelkesedéssel megválasztották. De a következő 1872-iki választás alkalmával megválasztását nem vihették keresztül.

Ennél keserűbb megpróbáltatás is várt rá. Alkotmányos államban, parlamenti választások alkalmával bukni közönséges dolog. Könnyen kiheverte — de mit nem tudott feledni — mert nagyon szívéen találta: az a sedani nap volt.

Napóleon csillagának bár lassú, de folytonos hanyatlása mélyen elkésérítő. Midőn a válság már készült s a közelgő vihar fellegei már jelentkeztek a láthatáron, buzgó apostola volt az osztrák-magyar monarchia szövetkezésének Eranciaioi'szággal. Ó a veszteséget fájalta, mely hazáját fogja érni e szövetkezés elmulasztása által — Eranciaország bukását combinatioba sem vette. Annál váratlanabb volt a sedani fegyverletétel. Húsz éven át gonddal ápolat ábrándját látta összedőlni.

Látta, de nem hitte el. Nem tudta elképzelni, hogy annak a nagy érczbálványnak agyag legyen a talpa. S ettől fogva az első fájdalmas felocsúdás után a napóleoni eszmék feltámadásába vetette reményei horgonyát: látta lelki szemeivel, hogy mint a Vandome-oszlop, ezek is szebben és fényesebben fognak a sárból felemeltetni.

Már ekkor meg voltak számlálva napjai. A zsigódi képviselőválasztásra utazása alkalmával átázott s nagyobb meghűlést vont magára. Ettől fogva folytonosan rosszabbul lett, mígnem szeretett neje ápoló karjai közt 1873. ápr. 21-én meghalt. Temetése ápril 23-án d. u. 5 órakor ment végbe nagy és díszes közönség részvétele mellett. *)

Ily fiatalon, legjobb éveiben, pályája közepén történt halála minden körben mély részvétet ébresztett, s az napi sajtóban, úgy mint a nemzetben. Szerették rokonszenves, becsületes lényéért, kipróbált szilárd jelleméért, önzetlen hazafiságáért. Becsülték szorgalmát, kitaró igyekezetét, nemes, önzetlen ambitiojáért. Sajnálta mindenki, hogy nem jutott ideje eddigi tanulmányainak maradandóbb emlékét hagyni bátra annál, mi a politikai lapok rövid életű hasábjain van fentartva, s melyek összegyűjtésére akkor, midőn Kemény cikkei is kiadatlanok, kilátás sem lehet.

Sorsa nem kedvezett neki. Itt kelle hagyni reményeit, ábrándjait s mindazt, mit feltörekvő lelke a jövőtől várt, hogy nevét a magyar irodalom arany könyvébe journalistikai működésénél maradandóbb művel vésse be.

*) Urházyról következő életrajzok jelentek meg: Danielik, Magyar írók II. Pest, 1858. 357. l. — Jelenkor. Encyclopaedia, Pest 1858. 241. l. Nagy Iván, Magyarország Családai XI. k. Pest 1865. 415. l. — Üstökös 1865. 'J-ik sz. Jókaitól. — Hazánk és a Külföld 1866. I. f. é. 24. sz. Zilahi Imréől. — Vasárnapi Újság 1873. évf. 19-ik sz. Szász Károly tói s ugyan ezen lapban (206. l.) egy necrolog.

Mert a journalistikai babérok napokhoz vannak kötve. A tapsok, melyeket a szónok és színész arat, épen oly mulékonnyak, mint ephémer a hírlapíró hatása. Az események, mint egy kaleidoskop képei, gyorsan váltakoznak s a közönség gyorsan feled. Ijabb nemzedék áll elő, mely mitsem tud arról, mi hozta emotioba, mi tartotta forrongásban a korábbit.

Az már csak a történet tárgya lesz.

Hagyján, nemes barátom! te emelt fővel fellebbezhetsz e fórumhoz. Műveidből kortársaid tanulságot, bátorítást s kitartásra erőt merítettek. Segítetted, előmozdítottad azok munkáját, kik a nemzetet az erős és egyenetlen harcban diadalra vezették. Részesed voltál a küzdelemnek, osztályosa vagy a diadalnak. Neved emlékét, kik barátaid s törekvéseidnek tanúi voltunk, szívünkben őrizzük — a történet meg fogja menteni a feledés mohától.

PALACZKY FERENCZ EMLÉKEZETE

ZSILINSZKY MIHÁLY

Lev. TAGTÖL.

(Olvasta az 1880. febr. 23-ki összes ülésen.)

BUDAPEST, 1880.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.
(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1880. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Palaczký Ferenc emlékezete.

I.

Esmék által vezérelt öntudatos hazafira és államférfiúra nézve, alig lehet fájdalmasabb érzés annál, melyet a nemzetnek, melyhez tartozik, fokozatos sülyedése és romlása képes okozni. Az ily szomorú tapasztalás folytán elkeseredett lélek nem talál vigasztalást a rideg bölcsész azon mondásában, liogy nemzetek elvesznek és nemzetek lesznek; nem talál vigasztalást a történelmi változásokból vont azon állításban sem, melynél fogva idők folytával, sok nemzet levetette nemzeti jellegét, vagy más népek sajátságaihoz idomította át saját nemzeti tulajdonait.

Az önálló nemzeti egyéniség sajátságainak megőrzése, és szabad fejlesztése mindenkor szent kötelességnek tartott, és az a körül önzetlenül fáradozott férfiak, mindenütt a legnagyobb jutalomra, a nemzet elismerésére és hálijára tették magokat érdemesekké.

A fajszeretet természetes és jogosult érzelem; egyértelmű a nemzet szellemi és erkölcsi sajátságainak szeretetével. Aki a nemzet sajátságos szellemi tulajdonságai iránt érzéketlen; a ki az ősök szokásait, intézményeit és nyelvét megveti, nagyobb bünt követ el, mint azon egyén, a ki megtagadja szülőjét. Nem csoda tehát, hogy különösen a kisebb nemzetek, melyek ellenséges elemekkel vannak körülveve, leginkább nyelvök fenmaradásában és mívelésében keresik a nemzeti öntudat megőrizését; nem csoda, hogy a közmíveltség terjedtével a nemzetiségi kérdés oly kiváló tért foglalt el a politikában, úgy mint a társadalomban.

Mert a nyelv, mint az egyes nemzetiségek különbségének legpregnansabb jele, legmagasabb eszközét képezi az emberek szellemi közlekedésének. A nyelv képezi azon szellemi légkört, melyben az ember a bölcsőtől egész a koporsóig folyvást mozog; a nyelvben rejlik azon varázserő, mely a szívet rezgésbe hozza, valahányszor a költő vagy a szónok a természet és világ bájait, a haza és nemzet szeretetét eleveníti föl. A nyelv átváltozásával vagy megsemmisülésével változik el és hal meg a nemzet is. Ennek fogalmával van összekötve mindaz, a mi a népek szellemi javainak, szellemi fejlődésének és általában léteinek biztosítására szolgál.

Íme ezért oly jelentékeny a nemzetiségi kérdés. Minden gondolkodó hazafi érzi, hogy ebben nyilvánul a szellemi létnek és nemlétnék nagyszerű dilemmája. Mindenki érzi, hogy mért lett e kérdés épen a felvilágosodott XIX-ik századnak egyik legfontosabb s egyúttal legfenyegetőbb kérdésévé. Nem szükséges európai mozgalmakra, a keleten lefolyt eseményekre hivatkoznom. Itt áll hazánk legújabb története; az absolutismus, a dualismus és foederalismus bölcsességének alkalmazásával és a jó kormányzás hiú kísérleteivel.

De mért említem én ezt épen ez alkalommal? Mi összefüggésben vannak ez eszmék azon férfival, a kinek emlékeztét, mint kiváló tudós férfiút, mint akadémiánk külföldi tagját felújítani szándékozom?

Könnyen felfogható ez összefüggés, t. Akadémia, ha meggondoljuk, hogy Palaczky a cseh nemzet történetírója, a nemzetiségi eszmének egyik legbátrabb, legszellemesebb és legfáradhatatlanabb előharcosa volt. Nyilvános működésének ez volt vezéreszméje, úgyis mint Íróé, úgyis mint politikusé. Ezért lett ő a cseh nemzetnek Széchnyie és Deákja; ezért tisztelte őt meg a cseh nemzet »a haza atyja« szép czimével; ezért siratta meg tüntető gyászában a nép, midőn az élet nehéz küzdelmeit a sír néma csöndjével váltotta fel. († 1876. máj. 26-án.)

Rajongásig menő fajszereteténel fogva, sokszor túlment a higgadság határain; nemzetünknek az övéhez hasonló jogosultsági törekvéseit elvben ugyan helyeselte, de a valóságban

kárhoztatta, azon oknál fogva, mert ebben látta a szláv népek egyesülésének fő akadályát.

Ki ne ismerné Palaczkynak a magyar nemzet európai jelentőségére vonatkozó ama nevezetes szavait, melyek szerint a magyaroknak Európába költözése, a szlávoknak egyesülésére nézve a legnagyobb csapásnak tekinthető? Kimé tudná, hogy a szlávság hatalmi törekvéseit gátló magyar államférfiak eljárását kárhoztatta? És végre ki ne emlékeznék vissza arra, hogy midőn hazánkban 1848-ban a magyar nemzet, alkotmányos jogainak védelmében, a bécsi kormány által felbujtogatott nemzetiségek által is megtámadtatott, Palaczk felhasználta ez alkalmat nemcsak arra, hogy a cseheket, hanem, hogy az osztrák birodalomban lakó összes szlávokat meghívja Prágába, a szláv nemzetiség közös megvédése fölötti tanácskozásra?

Ez események nem régen zúgtak le felettünk; de mégis elég régen arra nézve, hogy most már teljes objectivitással és nyugalommal vizsgálhassuk a körülményeket, melyek között e nagy tudós élete lefolyt, s melyek döntő befolyással voltak eszméinek megérlelésére és egész nyilvános működésére.

Szándékom e sorokban híven feltüntetni az ivót, a ki rendkívüli szorgalmával, rendítletlen bátorságával és alapos tudományosságával még ellenségeit is hódolatra kényszerítette; a ki egy félszázad alatt újra teremtette és felvirágoztatta a cseh irodalmat, mely már-már kihalóban volt. Szándékom végre megismertetni őt, mint államférfiét, mint politikust, a ki a műveiben minduntalan kitüntetett nemzetiségi eszmét, a szlávság egyenjogúságát, egyesülését és uralmát, a parlamentben úgy mint azon kívül, minden kortársa között a legszellemesebben és a leghatározottabban követelte. Egyúttal ki fogom mutatni túlzásait és tévedéseit is, melyekbe nem annyira a magyarok gyűlölete, mint inkább a szláv faj iránti előszere-tete sodorta. Mind a két szerepében közről érintette hazánkat, s ezért méltó vele részletesebben foglalkozni.

II.

Palaczky, Morvaország Hodslavic nevű falujában született 1798! jún. 14-kén. Ősei a »cseh atyafiak« neve alatt felmaradt huszitákból, s utóbb evangyeli protestánsokká lett családok egyikéből származtak. Atyja P. György ev. tanító volt Hodslavicban, s 1790-ben vette nőül Krizsan Annát, kitől Ferenczen kívül, még három fia és három leánya született. A jó apa, gyermekének jó nevelést kívánván adni, az elemi ismeretek megszerzése után, Kunewaldba küldte a kis Ferenczet, hogy ott a német nyelvet elsajátítsa; mert akkor az volt a magasabb műveltségnek egyedüli eszköze. A közép-tanodát Magyarországon végezte. 1809-ben ugyanis a trencsini gimnasiunmba, 1812-ben pedig a pozsonyi ev. lyceumba vitte őt a vallásos apa. Itt fejlődtek ki voltaképen Palaczky tehetségei; itt vetett lobbót legelőször az ő nemzeti érzelve is.

Pozsonyban ugyanis még 1803-ban állíttatott fel egy tanári szék a tót-cseh irodalom számára, leginkább azért, hogy a papi pályára készülő fiataloknak alkalmuk legyen magokat azon nyelven is kiképezni, melyen később hivatva voltak hirdetni az Isten igéjét. Palkovics Gy. volt e tanszék tanára, s a 14 éves Palaczky egyike volt azon tanítványoknak, a kik segédkezet nyújtottak neki irodalmi vállalatai körül, jelesen a cseh-német-latin szótár, a latin és tót nyelven megjelenő lapok szerkesztésében.*) A sok másolás gépies munkája azonban majdnem elidegenítette őt az irodalomtól, midőn egy véletlen alkalomból erősen lett hozzá csatolva. Ugyanis 1813-ban, midőn Palaczky a nyári szünnapok után visszatért Pozsonyba, útközben vihar által éretvén el, betért Trencsénbe Bakos János házához, kinek fia jó barátja volt. Az öreg Bakos lelkes barátja volt a cseh irodalomnak; sok jeles könyvet szerzett és járatta a Hromádka által szerkesztett cseh nyelvű bécsi újságot.²⁾ Az újságban előforduló sok ismeretlen szó megmagyarázására Palaczky t szólította fel, a ki restelve, pirulva kénytelen volt beismerni, hogy ő sem tudja. Ez a szégyenérzet

¹⁾ A latin újság czime: Ephemerides politico-statisticae Poseniensis; a tót újságé: Tydennik.

²⁾ Videnské Noviny.

ösztönözte most a cseh nyelv bővebb tanulmányozására. A figyelmes háziúr észrevette a pirulás indokát, néhány napra magánál tartotta őt, s könyvtárából átadta neki Jungmau fordításában Comenius és Chateaubriand néhány munkáját, és egy cseh folyóiratot, melyben különösen Jungmannak egy értekezése a cseh nyelvről ragadta meg figyelmét.

Pozsonyba visszatérve, folytatta ez irányú tanulmányait; szorosabb ismeretségbe lépett a szlávérzelmű tehetségesebb ifjakkal, jelesül a szellemes Benedikti Jánossal, a költői lelkű Kollár Jánossal és a komoly törekvésű Safárikkal, ki ekkor már a jénai egyetemen tanult. Ezekről bátorítatva, ő is az irodalmi pályára lépett. Első költői kísérlete azon ólégia, melyet Bakos János halálára irt. Aztán lefordította Ossiánnak néhány dalát Macpherson után, s 1818-ban Safárikkal együtt kiadta a cseh költészetről és prosodidról szóló jeles munkáját.¹⁾ E mű által magára vonta Jungman figyelmét, a kinek cseh prosodiája kéziratban már készen állott. Levelezésbe állott vele, miből később bensőbb baráti viszony fejlődött.

Palaczký gondolkodására és további önművelésére kedvező körülmény gyanánt kell itt felemlítenünk azt, hogy 1817. év végén nevelőséget vállalt egy kiváló műveltségű magyar családnál, Zerdahelyi asszony gyermekei mellett. A nevelőséggel járó vesződést bőven kárpótolta az, hogy Palaczký alkalmat nyert, a magyar családi és társasélet viszonyaiba bepillantani; hogy a szegényebb sorsú tanulóknál tapasztalható társadalmi szegletességet korán levetkőzhette, és hogy összeköttetésbe jött még egy más családdal, jelesül a Cuzi családdal, melynek két sarjával 1820-ban Bécsbe, az irodalmi tevékenység e fő színhelyére mehetett.

Bécsben új alkalmat nyert Palaczký tehetségeinek kiművelésére és irodalmi tevékenységének folytatására. Megismerkedett Dobrovskýval és Kopitárral. A sok történelmi és művészeti nevezetességnek szemlélete, önkénytelenül a széptan és történelem felé fordította figyelmét. 1822-ben jelentek meg tőle némi széptani tanulmányok az emberi szel-

¹⁾ Pocátky ceského básnictwi obwzláste prosodii. Pozsony, 1818.

lem működéséről; ¹⁾ három évvel utóbb adta ki a széptant irodalom átnézetét; ²⁾ írt egy rendszeres széptant is, de amely nem jelent meg.

Palaczky már ekkor habozott a felett, hogy vajjon a széptani tudományok terén maradjon-e, avagy egész lélekkel a történelem művelésére adja magát. Mióta a bölcsészettel foglalkozott, s mióta különösen Kant olvasása folytán megismerte az emberi értelem határait; azóta végképen szakított azon gondolattal, melyet apja, mint erős lutheránus, folyvást élesztett benne, hogy t. i. pappá legyen. Kiábrándult a missionáriusok fenséges hivatása iránti lelkesedéséből, melynél fogva egyszer már a dán missionáriusok közé akart lépni. Tanulta a művelt nemzetek nyelvét, minek folytán eredetiben olvashatta a magyar, német és tót irodalmon kívül a franczia, olasz és angol irodalom szép termékeit is. A régi cseh irodalom tanulmányozása ellenállhatlan vágyat ébresztett benne a történelmi szak iránt. Így történt, hogy a bölcsészeti tanulmányokkal felhagyott, s a történelemhez fordult, melyet ő bölcsészeti nézeteinél fogva úgy tekintett, mint az emberiségnek végtelen fokozatokon való közeledését a bölcseséghez és a tökéletességhez.

Bölcsészeti tanulmányok alapján megszerezte a magasabb világnézetet, az elméleti és gyakorlati életbölcseletet; költészeti és széptani kísérletei pedig, kifejezésbeli könnyűségét és ízlését mozdították elő. Epén azon tulajdonokat szerrezte meg magának, melyek eddig hiányoztak a cseh történetíróknál, t. i. a bölcsészeti magasabb nézponot, és az irodalmi styl művészetét. Tudományos kutatói voltak eddig is Csehországban; de oly történetírója, a ki a felkutatott anyagot élvezhető alakba tudta volna önteni, Palaczky felléptéig nem volt. Csehországnak szép és érdekes története volt; de azt idáig senki sem tudta népszerűvé és érdekessé tenni.

Palaczky volt az első, a ki erre vállalkozott; a ki egy egész élet munkásságát e feladat megoldására szentelte; és a ki e feladat megoldása mellett még egy más, sokkal magasabb czélt, t. i. a cseh nemzeti öntudat felélesztését is ki tűzte

¹⁾ Povseché skoumání ducha clovecilio v jeho cinnostech.

²⁾ Pfehled dejín krasovědy a její litteratury.

magának. Ő erősen meg volt győződve a felől, hogy a cseh nemzet, mely szellemileg alásülyedt, mely erkölcsi és politikai súlyának érzetét elvesztette, mely tehetetlenségében saját jövője felett már-már kétségbeesett: zsibbadozásából és tétlenségéből azonnal fel fog emelkedni, mihelyest látni fogja őseinek tetteit és dicsőségét méltó fényben feltüntetve. Ezt az önérzetes felemelkedést akarta Palaczký létrehozni; s ezt kitartó munkával sikerült is elérnie. A történelmi emlékek felújításának csodálatos hatalma, épen úgy nyilatkozott Csehországban, mint hazánkban, midőn költőink és történetiróink az éji homályban késedelmező régi dicsőségünkről kezdtek regélni, midőn nemzeti irodalmunknak s ezzel karöltve politikai életünknek új és derültebb korszaka kezdődött a harminczas évek elején.

III.

Palaczký, a kitűzött nagy cél elérése tekintetéből, a cseh történelemnek azt a korszakát választotta ki, melyben a csehek tettei világtörténelmi fontosságiba emelkedtek, t. i. a buszítabátorúk korát. Tudta, hogy e korszakra büszkeséggel szokott hivatkozni minden cseh hazafi, midőn néha nemzete sorsáról megemlékezni merészel.

Hogy azonban e kort úgy tüntethesse fel, a mint azt a tudomány újabb igényei megkövetelik; hogy rajzában igazán bű és életeleven alakokat tüntethessen fel, arra a legelső feltétel az volt, hogy a történt események színhelyét pontosan ismerje, hogy az eredeti okmányokat gondosan fölkeresse és összegyűjtse.

Ezért ment Prágába a huszonöt éves ifjú, hogy a nagy események színhelyén új anyagot és erőt merítsen nagy feladatának megoldásához.

Prágában való megjelenése nagy fontosságú eseményt képez a cseh irodalomban. Azt lehet mondani, hogy ettől számítatik a cseh irodalom felvirágzása. A régi cseh írók, mint az öreg Jungman, Presl, Celakovszky, és Dobrovszky, tárt karokkal fogadták Palaczkýt, s mindent elkövettek arra nézve, hogy őt állandóan Prágához csatolják. A főurak között azok, kik a nemzeti kultúrának őszinte barátai voltak, mint

gr. Kolowrát, hg Schwarzenberg, gr. Kinszky és a két gr. Sternberg testvér, munkával látták el, liogy állandó kereset mellett biztosabban folytathassa kutatásait.

A sternberg grófi család genealógiájának alapos összeállítására) megnyitotta előtte a cseh irodalomba azon utat, melyen aztán a dicsőség oly magas fokára emelkedett. A Sternberg család egyike volt a leghíresebb ősi családoknak Csehországban; tagjai között sokan nemcsak a katonai pályán tűntek ki, hanem az irodalom és művészet terén is halhatatlan nevet vívtak ki magoknak. Ferencz gróf körülbelül azt a szerepet játszotta Prágában, melyet gr. Széchenyi Ferencz Pesten. Alapítója lett a cseh nemzeti múzeumnak, s annak alapjául odaajándékozta nagy szenvedéllyel gyűjtött könyv- és kézirat-gyűjteményét, régiségeit és mükincseit. Testvére Gáspár szenvedélyes botanikus, ki összeköttetésben állott Európa legelső természetbúváiraival, minő volt egy Humboldt, S. Cuvier, Berthollett stb. E főurak salonjaiban szoktak összegyülekezni a cseh előkelő hazafiak, az elnyomatás azon korszakában, midőn csak titokban és magánkörben lehetett áldozni hazafias érzelmeiknek. Itt nyerte meg Palaczký is bizalmát a kitünő családnak, melynek kegye nélkül soha sem lett volna képes oly eredményt mutatni fel. Mert tudnivaló, hogy ez időben a bécsi censura, nemcsak saját hazánkban, hanem Csehországban is, gyanús szemmel fogadott minden oly irodalmi vállalatot, mely a nemzetiség ápolását czélozta.

Gr. Sternberg Ferencz éles szeme csakhamar fölismerte Palaczký bán a cseh nemzet jövődjé vezérért, és hogy ebben elősegítse s a rendőrség netaláni zaklatásaitól is megkímélje, kinevezte őt évdíjas levéltárnokának; azután gondoskodott arról, hogy a cseh Tudós Társaság Palaczkýra bizza a régi cseh évkönyvek szerkesztését. Már 1822-ben készen állott az első kötet, mely az 1378 — 1526 évi évkönyveket tartalmazza ²⁾. Két évvel előbb testvére gr. Sternberg Gáspár meg-

¹⁾ Die Ahnentafeln der Sternhegve, 1. Hormayr és Mednyánszky »Taschenbuch für die vaterländische Geschichte« VI. 1825.

²⁾ *Stari Letopisove cesti* od roku 1378 do 1527 cili pokračování o kronikách Pfibika, Pulkavy a Benese z Horovic, z rukopisu starych vydané. Azaz: Régi cseh évkönyvek, 1378 — 1527 vagyis Pribik, Pulkava

alapította Palaczký tanácsára a múzeumi folyóiratot, melynek szerkesztését szintén reá bízta. Ugyanis egyszer a nemes gróf asztalánál, Palaczký jelenlétében, a cseh nemzet jövőjéről folyt a beszélgetés. Gáspár gróf, ki ekkor a Múzeum elnöke volt keservesen panaszkodott, hogy a nemzet közönyös e hasznos nemzeti intézet iránt. Palaczký ennek okát magában a Múzeumban kereste, mint a mely eddig kevés életjelt adott magáról; egyúttal indítványozta, hogy alapíttassék egy múzeumi folyóirat, mely által a cseh irodalom legkiválóbb férfiai próbálnák föléleszteni a nemzetet. Gáspár gróf és Dobrovský ezt már késői kísérletnek jelentették ki; szerintük a cseh nemzet már többé nem éleszthető fel.

Palaczký a csüggedő reménytelenség e szomorú nyilatkozatai által meghatva, kigyúlt arcczal és kemény szavakkal fordult Dobrovský felé, a ki nem csehül, hanem németül szokott írni. »Ha, úgymond, mindnyájan így fogjuk magunkat viselni, akkor természetesen el kellend vesznie a nemzetnek szellemi táplálék hiányában. Én a magam részéről, ha mindjárt a cigány néphez tartoznám is, s annak már utolsó sarjadéka lennék, mégis kötelességemnek ismerném legalább arra törekedni, hogy róla tiszteletreméltó emlék maradjon fel az emberiség történelmében«. E lelkes szavak nem maradhattak hatás nélkül a jelenvoltakra. A házi úr helyesléssel fogadta Palaczký nézetét, és bucsuzáskor niegbizta őt azzal, hogy egy ily célból alapítandó tudományos folyóiraatra vonatkozó tervezetét Írásban nyújtsa be neki. Ez megtörtént. A gróf beterveztette pártolólá a múzeumi igazgató-tanácsnak s ennek helyesléseivel egyszerre két tudományos folyóirat lett megalapítva, t. i. a csehnyelvű »Casopis«¹⁾ és a német nyelvű »Monatschrift«.²⁾ Mind a kettőnek szerkesztőjévé Palaczký lett, mint a kinek agyában fogamzott meg az életrevaló eszme.

és Benes folytatása, régi kéziratokból kiadva. Prag. 1829. Ez harmadik kötetét képezi a «Scriptores rerum bohemicarum. Annales patrio sermone scripti» stb. című vállalatnak.

¹⁾ *Casopis spole'nosti rolastenského Muzeum v Ceehách, w Praze 1827 — 38.* Jelesebb értekezései Palaczkýnak: a régi cseh kalendáriumok, ról, Ősi cseh nevekről, a legrégebb cseh népességről, Lobkovicz váráról, Dusán szerb fej. törvényeiről, Sz. Wenczelről, régi cseh topographiáról stb.

²⁾ *Monatschrift der Gesellschaft des böhmischen Museums in Prag*

Nem szükség mondanom, hogy a közönség és az írók örömmel üdvözölték a cseh folyóiratot; de annál inkább kikeltek a német Monatschrift ellen, melyet 4 év múlva részvét hiányában be is kellett szüntetni.

Annál nagyobb virágzásnak indít a Casopis. Az írók mohón kaptak a cseh irodalom és nyelv emeléséhez. Első kötelességnek tartották a nyelvújítást és a nyelvtisztítást, mivel a régi cseh nyelvet nem tartották többé alkalmasnak az újabb kor eszméinek kifejezésére. Heves viták és czivakodások támadtak a helyesírási és nyelvtani törvények felett. A neologok és puristák azt sürgették, hogy újítsák meg az irodalmi nyelv; a régiség pártolói megelégedtek a régi formákkal. Amazok, újítási buzgalmukban, nemcsak új eszmék és fogalmak számára gyártottak új szavakat, hanem a régi jó szavakat is megtámadták; emezek hivatkoztak a XVI-ik század irodalmilag virágzó nyelvére. Egyes betűk használata felett oly heves cikkek jelentek meg, hogy a gondolkodók félni kezdtek az irodalom fontosabb érdekeinek bukásától.

Palaczky egyik párthoz sem csatlakozott, — s azért mind a két pártnak haragját magára vonta, kivált midőn az ily meddő polémiát végképen kizárta folyóiratából. Ő még Pozsonyban tanulta volt meg a cseh irodalmi nyelvet, leginkább Dobrovoszky és Jungmann után. Ezeknek elve pedig az volt, hogy igenis tanulni kell a nyelvet a múlt irodalmi emlékeiben, de a mellett a nép szájából is, melynek beszéde élő hagyomány. Nem zárták el magokat attól, hogy a nyelv a kor szükségéi szerint fejlesztessék; de a régi jót nem kívánták könnyelműleg elvetni.

Ily zajos viták közepette Palaczky komolyan előrehaladt pályáján, egy perczig sem feledkezve meg eredetileg kítűzött czéljáról. Folyóiratában időnkint megjelenő értekezései mindenkit meggyőztek arról, hogy hivatását szem elől nem tévesztette. Tizenegy évig szerkesztette a cseh múzeum folyóiratát,

1827 — 29. Ebben Palaczkynak sok történelmi értekezése jelent meg, többek között: Eschenloer's Geschichte der Stadt Breslau. — Einiges über die ältesten Familiennamen des böhmischen Adels. — Die Burgen Biesenburg und Biesenberg in Böhmen und ihrer Geschlechter etc.

1838-ban átadta régi jó barátjának Safáriknak, s megérte azt az örömet, hogy ötven éves fennállása után is írhatott bele.

Egy másik nem kisebb fontosságú irodalmi alkotása volt Palaczkynak a cseh »Matica« nevű könyvkiadó vállalat, melyről ez alkalommal legyen elég csak annyit mondani, hogy ennek kiadásában kezdett megjelenni a tudományos ismeretek szótára, továbbá kiadatott Jungmann híres szótára, Palaczkynak és egyéb íróknak több jeles munkája. A bécsi kormány ezt sem nézte szívesen, s csakis a cseh főurak közbenjárásának sikerült elhárítani a veszélyt, mely e hasznos vállalatot fenyegette.

IV.

Azonban e vállalatok teremtése Palaczkynak csak eszközül szolgált a cseh irodalom terjesztésére. Ő maga történelmének megírására fordította főfigyelmét.

Mintegy bevezetésül tekinthető azon jeles kritikai munkája, melyet 31 régi cseh történetíró krónikájáról írt, s melylyel elnyerte a cseh tudományos társaság pályadíját.^{x)} Mindenekelőtt megismertet bennünket a cseh történetírás fejlődésével. Elvezet a leprimitívebb följegyzésekhez, s úgy mutatja ki fokokonként a haladást, némely öntudatosabb krónikás élvezhetőbb előadásában. Három fejlődési szakot különböztet meg a hazai történetírás mezején, melyeket a kiválóbb írók nevei szerint, Cosmas, Hájek és Dobner korszakának lehetne nevezni. Az első terjed 1100—1510; a második 1540—1760, a harmadik pedig 1760-tól a legújabb korig. E korszakok a czél^ eszköz és kivitel szempontjából úgy jellemezhetők, hogy az elsőben korlátolt czélok, gyenge eszközök, s meglehetősen kivitel; a másodikban korlátolt czélok, jobb eszközök, gyenge kivitel; a harmadikban nagy czélok, gyenge eszközök és meglehetősen kivitel volt észlelhető.

A legelső író, kivel Palaczký megismertet bennünket, a prágai dékán Cosmas, kit ő Csehország Herodotosának nevez. E nélkül nem tudhatnák, minő volt a csehek őstörté-

¹⁾ *Würdigung* dér *altén* *böhmischen* *Geschichtschreiber*. Eine von dér k. böhmischen Gesellschaft dér Wissenschaften gekrönte Preisschrift v. Fr. Palacky. Prag. 1830.

nete. Előadásában sok meseszerű dolog fordul elő, de méltóságáteljes és kellemes elbeszélő. Az ő előadására támaszkodó későbbi krónikásokat két osztályba sorozza Palaczky. Az egyikbe olyanokat, kik Csehország egész történelmére, a másikba pedig olyanokat, kik csak saját korukra fordították figyelmüket. Az elsők között kiemelendők: Dalimil, Pulkowa, és Aeneas Sylvius. Dalimil egy költői hajlamokkal bíró cseh lovag volt, a XIII-ik századból, II. Ottó kortársa, ki rimes versekben adja elő a sok mondái részt magában foglaló kor történeteit. A csehek őseit egész a Babel tornyáig viszi föl, ép úgy, mint azon magyar krónikások, kik Árpádot Nimród egyenes utódjának tartják. Természetes, hogy időnkben senkisek veheti komolyan a középkori észjárás e regényes kalandozását. Pulkowa szorgalma nagyobb elismerésre volna érdemes, ha több belátást tanúsítana a dolgok fejlődésébe. Igaz, hogy elődének meséit mellőzi, de nem következetesen. Sokkal többre becsüli Palaczky Aeneas Sylvius emelkedett felfogását és kitűnő előadásmódját. E nagymíveltségű férfiú kiváló szerepet játszott az európai diplomáciában, s teljesen képesítve volt a XY-ik század eseményeinek hű előadására, s a cseh viszonyok kellő méltatására. A ki a cseh történelmet alaposan akarja megírni, az nem mellőzheti el Aeneas Sylvius munkáját.

A cseh történetírás második korszakából sok ismeretlen író, és névtelen évkönyv mellett Hajek Wenczel († 1553) emelkedik ki. Egyike azon Íróknak, a kik kevés érzékkel bírtak a történelmi igazság iránt; a ki azt hitte, hogy eleget tesz történetírói hivatásának, ha az összehalmozott adatokat az ő képzelőtehetsége szerint kiszínezi, s a felmerült hiányokat önkényesen kiegészíti. Nagy olvasottsága, művének nagy terjedelme és biztos előadási módja majdnem kétszáz esztendőn keresztül ámította a történetírókat és a közönséget, jeléül annak, mily későn ébredt fel a kritikai szellem. Egész serege a történetíróknak vakon követte őt; míg végre jött Dobner Gelasius († 1790), a ki Hajek szemfényvesztő eljárását megtámadta, és mint Prochazka találóan megjegyezte, »mentiendi finem fecit«.

Palaczkynak minden sora, melyben a régi cseh historiku-

sokat méltatja, alapos tanulmányra vall; a sok ismeretlen író, apátsági, egyházi és egyetemi évkönyv, életrajz, legenda és monda, melyekkel bennünket e kritikai munkájában megismerttet, oly tárházát mutatja fel a tudományos előkészületnek, mely mindenkit feljogosíthatott azon állításra, hogy ez az férfiú, a ki a cseh nemzet történelmének megírására van hivatva. A cseh rendek 1829-ben az ország tői ténétirójának választották meg, mely minőségben azonban csak kilencz év leforgása után lett elismerve a király által.

Sokan azt akarták, hogy Palaczky fejezze be Pubicskának »Chronologische Geschichte Böhmens« című nagy munkáját, mely 1770 — 1801. években tiz kötetben jelent meg, de mely csak a harmincz éves háború elbeszéléseig terjed. Palaczky azonban tisztában lévén azzal, hogy két, teljesen eltérő nézetű író nem irhát meg jól egy művet, kijelentette, hogy erre nem vállalkozik, nem különösen azért, mert a cseh nemzet méltóságának csak egy, a kor színvonalán álló, eredeti kútforrásokon alapuló monumentális mű felelhet meg.

Egy ilyennek a megírására vállalkozott ő, mindazon nehézségekkel szemben, melyek az adatgyűjtés fáradságos munkájában minden lépten-nyomon felmerültek.

Elődeit nem vádolta sem tudatlansággal, sem hanyagsággal. Tudta, hogy számtalan kedvezőtlen körülmény akadályozta őket a cseh nép történetének bü megírásában. Ezek között legnagyobb akadály volt a régi kormányoknak abbéli törekvése, hogy mindazon okmányok, melyek a cseh nép két legdicsőbb korszakára, t. i. a huszita és a 30 éves háborúra vonatkoztak, végképen elpusztíttassauak, nehogy általok a későbbi nemzedék nyugalma megzavartassék. Századokon keresztül azon sajnos nézet uralkodott, hogy a lelkiismeretbeli szabadságért és szabadkutatásért folyt ama háborúk emléke, ragályos voltánál fogva eltörlendő; s ebhez képest hallatlan barbarismussal égették el az emlékeket. S a mit a fanatismug megkímélt, azt az utódok közönye tette semmivé. Midőn c közöny a múlt század végén megszűnt, s egyes lelkes Írók kritikai búvárlata új nézpontokat kezdett érvényre emelni, akkor a censura szigora lépett közbe, mely még olyanokat is üldözöbe vett, minő volt Balbin a jezsuita atya. A cseh történet kritikai

megállapításában kétségen kívül nagy érdemeket szereztek magoknak: Dobner, Pelzel és Dobrowszky. De a forrásgyűjtés el volt hanyagolva. Az írott emlékek ismeretlenül heverték még nagy részben a hazai és külföldi levéltárak porában. S ekkép Palaczky kénytelen volt mindenekelőtt a források gyűjtését megkezdeni. Bejárta Cseh- és Morvaország levéltárait; fáradhatlan kitartással gyűjtötte és vizsgálta a régi codexeket. S mikor a hazaiakkal készen volt, a külföldre is kiterjesztette figyelmét. Meglátogatta Olaszországot, hol Kolowrat, Sternberg gróf és más befolyásos férfiak ajánló leveleivel ellátva, a pápa is kedvezőleg fogadta s a vatikán titkos levéltárába is bebocsátotta. Palaczky Rómában tíz hét alatt 45 ezer okmányt olvasott el s 400-at lemásolt *). Rómából Nápolyba, Münchenbe, majd Frankfurtba és Párisba utazott, s onnan dús adathalmazzal haza érkező, öt évi előkészület után kiadta *Csehország történelmének első kötetét*²⁾, mely után aztán több félbeszakítással 1864-ig még négy 1874-ig pedig kilencz kötet következett.

E mű megjelenése esemény volt Csehországban. A kritika osztatlan örömmel fogadta, mint oly dolgozatot, mely Pelzelhez és Pubicskához képest igen nagy haladást jelez a cseh történetírás terén, mind a tartalombőség, mind a műalak tekintetében.

Csehország legrégebb lakosainál, a *bajoknál* kezdi az elbeszélést; leírja a markomannok uralmát, a hunnok birodalmát, melynek felbomlása után jut Csehország a szlávok birtokába. Palaczky kiemeli, hogy a szlávokat kedvezőtlen színben szokta feltüntetni a történetírás, pedig azok földműveléssel foglalkozó békés népek voltak. Patriarchalis intézményeik mellett sem örökös urat, sem rabszolgaságot nem ismertek. A háborúban csak oly vitézül harcoltak, mint bármely más nép. A *Cseh*

¹⁾ Olaszországi útja cseh nyelven a múzeum folyóiratában, német nyelven pedig külön is megjelent »*Literarische Reise nach Italien im Jahre 1837. zur Aufsuchung von Quellen der böhmischen und mährischen Geschichte*« cím alatt 1837-ben.

²⁾ *Geschichte von Böhmen. Grösstentheils nach Urkunden und Handschriften v. Fr. Palacky. Prag, 1836. Újra 1864-ben. II. köt. 1839 — 1842. III. 1851—54. IV. 1857 — 1860. V. 1865—1868.*

név eredetileg egy harcziás törzsfőnök neve volt, kinek emlékezetét fentartá a hagyomány. Az avarok egyidőre meghódítják Csehországot, de Samo a szláv hős és király felszabadítja azt. E harczoeknál mesés hagyományok, mondák és legendák foglalják el a történelem helyét; Palaczký volt az első, a ki tudományos apparátussal igyekezett elválasztani a tényt a mesétől. A Premyslidák fellépésétől és Prága városának felépítésétől kezdve határozottabb alakot nyer Csehország fejlődése; a mondák korának helyébe a történelmi korszak lép — Cyrill és Metód apostoli működésével; a magyarok beütésével és letelepedésével a négy folyam partjain. Ez utóbbi esemény elbeszélésénél Palaczký felkiált: ez a legnagyobb csapás, mely ezredévek lefolyása alatt érte a szlávágot. S ebben igazat is adhatunk neki azon hozzáadással, hogy másfelől meg a magyarok bejövetele a legnagyobb hasznára volt a nyugoti népek szabadságának és a nyugoti civilizációnak. Ebben áll Magyarország európai létének jogosultsága és hivatása.

Minél tovább halad Palaczký az események elbeszélésében, annál inkább melegszik bele tárgyába. A cseh történelemnek első dicsőségkora II. Ottokár alatt volt, a ki szerencsével barczolt a magyarok ellen, s Észt- és kurlaudi hadjáratával magára vonta Európa figyelmét. A kik a csatában bámulták, vas-királynak nevezték el; a kik prágai udvarának fényét látták, arany-királynak nevezhették. Palaczký ép oly elragadtatással beszél róla, mint a cseh nemzet egy más bőséről, I. Károlyról, ki IV. Károly néven a német császári trónon ült. Senkinek emléke sem oly népszerű a csehek között, mint Károlyé: ez tette elsőrendű hatalommá Csehországot Európában. Palaczký egészen fellelkesül mellette, s határozottan és sikerrel védi a német írók ellenében, a kik emlékéet csupa nemzeti irigységből lealacsonyítani kívánták. Itt tűnik fel legvilágosabban, hogy a hazafi szemei másképp látják az eseményeket, mint a külföldi bírálókéi; és hogy lehet lelkesen írni bizelgés nélkül és hazafiasán írni elfogultság nélkül.

Palaczký tanulmányainak egyik legfőbb tárgyát — mint fennebb is említők — Hús János és a huszita háború képezte. Ezt ő úgy fogja fel, mint a cseh nemzet szellemi misszióját, melynek feladata volt az emberi szellemet felszabadítani a

középkori tekintélyek uralma alól, s visszaállítani a szabad meggyőződés, a szabad kutatás jogát a bit dolgaiban is. Ez többé-kevésbé sikerült is; de a történetíró érzi, hogy ez által a cseh név gyűlölet és megvetés tárgyává lett. Elbeszélésében gondosan megkülömbözteti Húsz János vallásos mozgalmát kezdetben; majd a nemzeti fölkelést Ziska alatt és végre a rajongók ama forradalmi kicsapongásait, melyekkel magok a vezérek sem bírtak. Zsigmond iránt hidegen marad; jellemzését Aeneas Sylviusból veszi át. Annál inkább kiemeli a Jagellók időszakát, mely átmenetet képezett a cseh rendi alkotmány azon formájához, mely az újkoron át egész 1848-ig fentartotta magát. Az átmenet annál viharosabb lett, mivel nemcsak politikai, hanem egyházi átalakulások is ekkor folytak le. Ezt Palaczky emelte ki először a cseh történelemben. Elődei sejtélemmel sem bírtak az Ulásló-féle 1500-ki alkotmányról, mely a cseh államjogra nézve korszakalkotó volt.

Palaczky műve 1526-ig terjed. Az utolsó kötetben határozottan megígéri, hogy egy külön pótkötetben közölni fogja még a felkarolt kornak alkotmányi, közigazgatási, erkölcsi és társadalmi, továbbá művészeti és tudományos viszonyait is; Ígéretet tesz továbbá arra nézve is, hogy a cseh történelemnek fénypontját, a huszita-korszakot, új adatok alapján újra át fogja dolgozni, mert a munka folyamán sok olyat vett észre, a mi elébb elkerülte figyelmét és sokat más szempontokról tekintve új világításban látott maga előtt.

Palaczky nem volt az a történetíró, a ki munkáját tökéletesnek hitte volna. Ítéleteiben soha sem ment tovább, mint a mennyire az ítélszileg megállapított adatok arra feljogosították. A hol ez adatok cserben hagyták, ott őszintén bevallja, hogy nem tudja biztosan a valót. Elénk érzékkel bír az isteni és emberi jog, a rend és törvényesség, a szabadság és igazság eszméi iránt. Tudja, hogy a teljes igazságot, mely isteni tudást föltételez, ő nem képes előadni; érzi, hogy az ember csak külső tények látszata szerint, saját nézete és szenvedélye üvegén keresztül ítél, s gyakran a legjobb szándék mellett is csalatkozik. Történetírói főfeladatának tekintette a történt dolgoknak hű előadását; de a mellett egy pillanatra sem feledkezik meg arról, hogy ő a cseh nemzetnek fia és történetírója. Ez

öntudat vezette tollát; ez kölcsönöz művének külön specialis érdekét: ez képesítette őt arra, hogy Ottokár, Károly és Húsz korát oly magas epikai előadásban, és művészi csoportosításban ecseteli, minovel előtte senki nem ecsetelte. Meg is támadta ezért a német kritika. A németek, kik — közbevetőleg legyen mondva — Palaczkynak politikai ellenfelei voltak, csak közönséges írásműnek tartották az egészét, mely a cseh nemzeti aspiratiók igazolása végett Íratott. Szerintük Palaczky egy ügyes apologeta, de nem historikus, ügyes epikus, a ki idylli képeket fest, de nem objectiv író, a kinek a valóságot kellene előadnia. Ily vádakkal szemközt nem csoda, ha Palaczky dr. Höflerrel folytatott irodalmi vitájában¹⁾ ügyét védelmezve, a németeket nemzeti irigységgel vádolta, sőt egyszer annyira ragadtatta magát, hogy a német nemzetet *rabló* nemzetnek nevezte. Bármint legyen is a dolog, annyi bizonyos, hogy Palaczky, a ki időközben számtalan történelmi czikket és önálló művet irt, a csehek és általában a szlávok eredetéről, Csehország régi nemes családairól és főhivatalairól,²⁾ s a cseh nemzet és városok művelődési állapotairól, városok, várak elpusztulásáról³⁾; a ki az »*Archiv Cesky*« czim alatt közzétett történelmi emlékekben a cseh történelemnek valóságos bányáját nyitotta meg⁴⁾; aki Safárikkal együtt kiadta a cseh nyelv régi emlékeit⁵⁾; a ki a nemzeti múzeum, a cseh művészeti akadémia,

¹⁾ *Die Geschichte des Hussitentums* und Prof. C. Höfler. Prag, 1868. Három év múlva: »*Zur böhmischen Geschichtschreibung*«. 1871. Apróbb dolgozatai »*Gedenkbücher*« czim alatt 1874-ben.

²⁾ *Prehled soucasny nejwysich dustojnikü a úředniku zemskych a dworskych ve Kralovství Českém od nejstarsich casü az do ninejska*. 1832.

³⁾ *Popis království Českého, cili podrobné poznamenání vsecli dosavadnich krajuv, panství, statkuv, měst, mesticek a vsnie, nekdejsich hraduv a tvrzcé, tez samot a spustlych osad mnohych v zemi České*. 1848. Vagyis: A cseh királyság leírása, vagyis a fennálló és elpusztult falvak, városok, várak stb.

⁴⁾ *Archiv český, cili staré písemné památky české i moravské. Z archivu domácích i cizích sebral Fr. Palacky*. Azaz: Cseh levéltár, vagyis régi írott cseh és morva emlékek, hazai és külföldi levéltárakból kiadva. Öt rész. 1840—46.

⁵⁾ *Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache, kritisch bearbeitet*, Prag. 1840.

a zenede és iparegylet gyűjteményeit összehozta egy épületbe; aki minden cseh nemzeti vállalatban, mint intéző, mint irányzó és mint főmozgató szerepelt; bizonyos, mondom, hogy ily férfú, honfitársai előtt csak győzelmesen kerülhetett ki a harczból, melybe a német tudósokkal keveredett.

Egy körülményt azonban fel kell említenünk, mely a nemzetiségi ügy eme főkorifeusának műve vizsgálatánál önkénytelenül felmerül; s ez azon kérdés: honnan van az, hogy Palaczky e munkáját nem az ő imádott cseh anya nyelvén, hanem az általa ostromolt német nyelven adta ki? Nem-e saját kortársainak és ezek nyelvének kicsinylése foglaltatik ez eljárásában?

Nem. Palaczky sokszor, de különösen a németektől szenvedett sérelmek után, erősen feltette magában, hogy művét csak cseh nyelven fogja folytatni. Azonban a rendek sürgették elébb a német nyelvű kiadást, hogy a külföld is hamarabb megismerkedhessék nemzetük múltjával. Palaczky a cseh kiadás első kötetében, mely a Metternich-féle absolutismus végnapjaiban Íratott, menti magát azért, hogy a cseh nép óhaját mind ekkoráig nem teljesíthette; egyúttal Ígéri, hogy ezentúl minden erejét erre fogja szentelni. Minden eddigi munkáját csak úgy kívánja tekinteni, mint előkészületet e cseh nyelvű főmunkájához. Hogy azonban a bekövetkezett politikai reakció súlyát némileg enyhítse, eltérve előbbeni tervétől, mindenek előtt a huszita-kor kiadásával sietett. Ezt mind a két nyelven 1851-ben végezte be. Minthogy a nemzeti bizottmány ellenkezése következtében nem adhatta ki a cseh szöveget addig, míg a német meg nem jelent: legalább abban követte szíve ösztönét, hogy ezentúl cseh nyelven fogalmazott, s úgy fordíttatta le mások által németre — csupán az átnézést tartván fel magának. így folyt a munka 1867-ig. A hetvenes évek elején új átdolgozásban adta ki a huszita-történelmet három kötetben cseh nyelven, majd az egész ország történelmét is 1526-ig vágys a mohácsi vészig.

A folytatást utódaira hagyta. Sem kora, sem a politikai viszonyok nem engedték neki a további nyugodt munkálkodást. Az utolsó évtizedek politikai változásai annyira igénybevétték őt, hogy sokszor éveken át bevertette történetírói tollát, mely

politikai harcok fegyverévé változván, kevésbé vonzó lett a nagy világ előtt. A kik a történelmi tudományban feltétlen tisztelői és követői voltak, tartózkodással és kárhoztatólag szóltak róla, mint politikusról.

A cseh hazafiak azonban már 1848-ban úgy tekintettek reá, mint vezérökre, a ki nemcsak a tudomány terén, hanem a politika hálátlan mezején is hivatva van nemzete ősi jogainak, alkotmányos szabadságának és a mindig kiváló előszeretettel ápoltnemzetiségi érdekeinek megvédésére.

Vázlatunk nem volna hű, nem volna teljes, ha e téren működését mellőzni akarnék. Lássuk tehát röviden Palaczky-nak *politikai szereplését*.

V.

Az osztrák birodalomnak e század elején alig volt csendesebb és türelmesebb népe, mint a cseh. Úgy látszott, hogy e nemzet elfeledte régi múltjának fényét, elfeledte alkotmányát és függetlenségét.

Azonban a negyvenes évek elején ébredezni kezdett; az országgyűléseken bátor hangok kezdtek emelkedni az osztrák absolutismus ellen. S ebben kétségen kívül nagy érdeme volt a cseh történetírónak, ki mesteri vonásokban tüntette fel a nemzet múltját, ki finom tapintattal és tudatos célzattal használta fel az egyes korszakok alakjait arra, hogy általok a jelenkor fiainak nemzeti önérzetét fölébreszse. A cseh rendek, a hosszú álmomfolytán, elvesztették volt kedvüket, elfeledték jogaikat, törvényeiket, politikai szerepüket és alkotmányos formáikat. Palaczky volt az, a ki mindezekre felhívta figyelmüket. 1843-ban rendes előadásokat tartott nekik hg. Schwarzenberg Károly házában, a cseh alkotmányos jogról.

Ez előadásoknak igen fontos következménye volt.

Ez időtől fogva kezdtek követelni, hogy országgyűlésüknek azon régi hatásköre, melyet 1627-ben nyertek, visszaadásék. Ez időtől fogva kezdtek buzdító példa gyanánt mutatni a magyar országgyűlések zajos üléseire, ellenzéki sikereire, és ez időtől fogva kezdtek remélni, hogy kellő kitartás mellett siker fogja koronázni küzdelmeiket. Havlicsek Károly journalistanem egyszer fejezte ki abbéli reményét, hogy ha a csehek

ezen az úton fognak haladni, a cseh állam oly önálló és hatalmas lesz, mint Magyarország, mely önerejére támaszkodva, bámulatos erélyvel védi alkotmányát az osztrák kormány abszolutismusa ellen.

Midőn 1848-ban a magyar független és felelős minisztérium kinevezetett s a népképviselőlet alapján választott képviselőház összeült — a csehek is türelmetlenül várták reményeiknek teljeseését. Palaczky a cseh hazafiak élére állt, s a szelíd tudósból egyszerre heves pártvezérré lett.

Két nemzetiség erősödésétől féltette a szlávok ügyét: a némettől és a magyartól; azért kezdettől fogva e kettőnek törekvései ellen küzdött.

Mikor a magyarok, a márcziusi események folytán, erőlyesen követelték a király által szentesített törvények életbe léptetését; midőn a bécsi kormány különféle ürügyek alatt akadályokat gördített útjukba és felbujtogatta az apróbb nemzetiségek dühét: akkor Palaczky, ki a bekövetkező eseményekben a birodalom s ebben a szlávok veszélyét látta, összehívta a cseh és német Írókat Prágában, tanácskozni a teendőik felett. A tanácskozás P. javaslata alapján kijelentette, *hogy a jelen voltak szóval és tettel védelmezni fogják a Csehországban létező mindkét nemzet egyenjogúságát és a cseh korona kapcsát az osztrák monarchiához.*

Ez volt Palaczkynek és a cseh hazafiak többségének első programja 1848-ban; ennek eszméit fejtette ki bővebben azon nevezetes levélben is, melyet ápril 21-kén válaszául a frankfurti ötvenes bizottság elnökségéhez írt *). A német egység barátai ugyanis Palaczkyt is meghívták volt a frankfurti gyűlésre. De ő nem jelent meg. Válaszában bőven kifejti elmaradásának okait. »Én — úgymond — nem vagyok német, legalább nem érzem magamat annak. . . ha Frankfurtba mennék, akkor vagy érzelmeimet kellene elpalástolnom, vagy hangosan ellentmondanom. Az elsőre nagyon is nyílt és szabad vagyok, a másodikra pedig nem elég vakmerő és kíméletlen. . . . Én szláv eredetű cseh vagyok, s mind azzal, a mi kevésse rendel-

1) *Eine Stimme über Oesterreichs Anschluss an Deutschland.* An die Fünfziger-Ausschuss zu Hamien des Herrn Presidenten Soiron in Frankfurt am M.

kezem és a mivel bírok, arra szenteltem magamat, teljesen és örökre, hogy szolgáljam nemzetemet. E nép ugyan kicsiny, de mindenkor kiváló és önálló volt; uralkodói ugyan századok óta részt vettek a német fejedelmek szövetségében, de a nemzet maga sohasem számította magát a németek közé, mások sem számították oda évszázadokon át soha. . .«

A másik főök, melynél fogva Palaczký Frankfurtban meg nem jelent, az vala, hogy szerinte a németek törekvései egyenesen az osztrák birodalom gyengítését, sőt megsemmisítését célozták. Ő úgy volt meggyőződve, hogy Ausztria népei nek a Duna mentében szorosan össze kell tartaniok; mert ez a kisebb nemzetek fennállásának főfeltétele. »Valóban — úgymond— »ha régi időktől fogva nem léteznék az osztrák birodalom, Európa érdekében, sőt a humanizmus érdekében is sietni kellene, hogy az minél előbb megteremtsék.« A népek boldogságát és az állami hatalom központját még ekkor Bécsben kereste. Ő nem hiszi — úgymond — hogy Magyarország »mely nemzeti egyenjogúságról a maga határain belől hallani sem akar« a monarchia központjává lehessen. »A dunai szlávok és oláhok, sőt a lengyelek önkényes csatlakozásáról Magyarországhoz, vagyis oly államhoz, mely alapelvül állítja fel, hogy mindenek előtt magyarnak kell lenni és csak azután embernek, szó sem lehet, — erőszakos odacsatolásról pedig még kevesbbé.«

Ez emlékezetes szavak, oly mozgalmas időben, csakhamar nagy feltűnést okoztak. Az egységet óhajtó németek és a magyarok törekvései ellenében ez volt a szlávok részéről az első tiltakozó nyilatkozat. Ezt hangsúlyozta Jellasics is, midőn Magyarország ellen vonult; — Ausztria, mint a kisebb nemzetiségek kikiáltott védője, volt a jelszó, a széltiben hirdetett »magyar zsarnokság« ellenében. A reactionárius bécsi kormány nem is akart háladatlan maradni Palaczký iránt. Pillersdorf miniszterelnök máj. 8-kán Bécsbe hívta őt, s a következő napon már közölte vele ő felségének sajátkezü iratát, mely által közoktatásügyi miniszternek lőn kinevezve. Ez, úgymond Pillersdorf, azért történt, hogy a kormány bizonyítsa a csehek és szlávok ügye iránti jó indulatát. Azonban Palaczký, kinek a magyarok ellen követendő eljárásra nézve egy nézete volt Pillersdorffal; a németek törekvései ellen határozott tiltako-

zást követelt a miniszterek részéről. Pillersdorf kijelentette, hogy ámbár az összes minisztérium kárhoytatja a frankfurti dolgokat, de most, midőn a fővárosban e miatt oly nagy forrongás van, e lépés nem lenne czélszerű, Palaczký ennél fogva lemondott a miniszterségről — nem is sejtve azt a roppant fölháborodást, melyet az ő kineveztetésének híre a fővárosban okozott. A »Národ« című lap szerint egy mészáros arra vállalkozott, hogy a nagy panszlávot megöli.

Alig szükséges mondanom, hogy Prágában e hír nagy sensatiót idézett elő. Az úgynevezett nemzeti bizottság, mely gr. Thun Leó elnöke alatt kezébe ragadta a hatalmat, örömmel vette Palaczkýnak szándékolt kitüntetését, és abbeli biztatását, hogy a szlávok győzelme többé nem kétséges.

Pl győzelem biztosítása tekintetéből a nemzeti bizottság máj. 31-kére a monarchiában lakó valamennyi szláv fajoknak egy közös gyűlést hirdetett, melyben »mindazon férfiak, kik a szláv faj jólétét szívökön viselik, az ősi szláv Prágában mind arról közösen tanácskoznának, mit fajok érdekei kívannak«.

Az összegyülekezett szlávok Palaczkýt választották elnöknek. Rajongó szónoklatokkal emlegették a szlávok egyesülését; és minthogy ebben legnagyobb akadályul szolgált nekik egy erős, alkotmányos Magyarország, tehát ez ellen fordították leginkább támadásaikat. Oly időben — mondák — midőn a déli szlávok és a magyarok között borzasztó népháború van kitörőben. . . a szlávok egyebütt sem maradhatnak csupán néző szerepben. A birodalom megmentése egyedül a népek szoros egyesülése, együttműködése által lehetséges. Kiváltképen pedig szükséges a szláv népek egyesülése. A szlávok más egyenjogú nemzetiségnek is szívesen nyújtják jobbjaikat a szövetségre. ... A magyarországi szlávok nem lehetnek többé a magyarok uralma alatt. . . A németek hallgassák ki a szlávot a maga nyelvén. A magyarok is erre kényszeríttessenek országgyűléseiken. Különben, ha a dolog Magyarországon harcra kerül: a bizottmány ünnepélyesen kijelenti, hogy a polgárháborúban a csehek is fel fognak kelni rokonaik mellett.«¹⁾

¹⁾ Érdekes, hogy e congressuson, a birodalom különböző részeiből összejött szlávok egymást a magok nyelvén meg nem érthetvén, kénytelenek voltak végre is németül tanácskozni!

Ennyire ragadtatta magát a szláv congressus, azon néhány magyarhoni felföldi tót ember kedvéért, kik titokban e congressuson részt vettek, s kik hazugul a magyar kormányt nemzetiségük elnyomásával rágalmazni nem átalották. Hazánkban megvolt a sokat emlegetett egyenjogúság oly értelemben, hogy minden nemzetiséghez tartozó honpolgárok, fajkülömbőség nélkül, a törvény előtt egyenlőek voltak, mindenkinek szabadságában volt e törvénykezésnél saját nyelvét használni.

De mindez nem volt elég. A szláv egyesülés eszméje által felbujtott népek reményei a legmagasb fokra lettek felcsigázva. Fájdalom, nem maradhatott el az összeütközés. A szláv congressus tagjai még együtt voltak, midőn jún. 12-kén kiütközött a prágai forradalom, és a lázítók fejüket vesztve futottak széjjel. Gr. Thun Leó a diákok kezei közé került, honnan Palaczky ugyan kiszabadította, de a rendet nem tudta visszaállítani.

A fejtelenségnek roppant következményei lettek. A bécsi udvar, mely már kész volt a cseh alkotmány visszaadására, s mely a bécsi mozgalmak folytán Prágába készült, most egyszerre Innsbruck felé fordult, s a szlávok reményei füstbe mentek.

Még csak a júl. 22-kére Bécsbe összehívott osztrák alkotmányozó gyűléshez volt némi bizodalomuk. Palaczkyt e gyűlésre hat helyről választották meg. Ő a prágai új városi mandátumot fogadta el. Mint a szlávok elismert vezéré, beválasztották azon 30-as bizottságba, mely az új alkotmány kidolgozására volt hivatva. Itt fejtette ő ki először azon foederalistikus eszméit, melyeket későbbben annyiszor ismételt, de melyek annál elfogadhatatlanabbakká lettek, minél részletesebben fejtegette azokat. A bécsi zavarok, s Latour miniszter kivégeztése után Kremsierbe áttett birodalmi gyűlésen a németekből álló többség már a bizottságban elvetette Palaczky alkotmány-tervét. Az e miatt és a frankfurti ügyekben tett interpelláció folytán támadt ingerültség arra bírta a kormányt, hogy a birodalmi gyűlést szétoszlassa és egy centralistikus alkotmányt oktroyált a birodalomra. A csehek ismét elégtelenül és csalódva mentek haza. Palaczkyt gyanúsítani kezdték s járt honfitársai, s oly nagy lett ellene az ingerültség, hogy élete is veszélyben forgott.

Ily kellemetlen helyzetben 1849 végén a Havlicsek által szerkesztett »Národní Noviny«-ben kezdte bírálni a centralisatiót, s ennek ellenében igazolni a maga foederalistikus eszméit ¹⁾. Kiindulási pontul ismét csak a nemzetiségi eszmét veszi fel, mely szerinte oly erős korszellemmé vált, hogy azt semmiféle mesterséges hatalommal elnyomni nem lehet. Különösen hangsúlyozza a Magyarországon lefolyt szomorú dolgokat: s azok alapján sürgeti, hogy a szlávok és oláhok szabaddíttassanak fel a magyarok és németek uralma alól. Szerinte 1848-ig e két faj volt az uralkodó nemzetiség — a többiek pedig ezek alattvalói. »Ha a magyarok — u. m. — szabadságot akartak, akkor előbb le kellett volna mondaniok bitorlott előjogaikról. S minthogy ezt sem elméletileg sem gyakorlatilag nem tették, ezért lakolniok kellett. A szabadság csak ott tényészhetik, ahol a társadalom minden tagja egyforma jogokat élvez«.

Az osztrák kormány által behozott centralisatiót azért kárhozhatja, mert nem alapszik a nemzetiségek egyenjogúságán; mert a német elemnek túlsúlyt és uralmat ad a többiek felett. A centrál-parlamentben csak a német nyelv használtaik, következőleg az fog használatni a magasabb adminisztrációnál is, a többi nyelvek kiszorításával. Ez a többi nemzetiségeknek halálos veszedelme, mely nemcsak a szlávokat, de a magyarokat is fenyegeti. Népképviselő, u. m. nem jelenhetik meg egy oly parlamentben, hol az ő nemzeti érdekei veszélyeztetnek, és ha megjelennek, kérdés, ha vájjon ez törvényes erővel bírna-e, mivel erkölcstelen fogadalmak és szövetségek emberi és isteni jog szerint érvénytelenek.

Palaczky ez újonnan felállított *programmjában* és alkotmánytervezetében annyi autonómiát kíván adatni minden népnek, hogy az egyenjogúság a birodalom egységének veszélyeztetése nélkül valósággá lehessen, hogy egyes nemzetiségek uralma s másoknak szolgálása kiegyenlítettessék. Ha Ausztria erős alapon kíván állani, akkor, az ő nézete szerint, a birodalmi központnak csak a következőket kellene kezelnie: 1. a császári

¹⁾ *Megjelent németül is » Über Centralisation und nationale Gleichberechtigung in Oesterreich cím alatt.*

ház ügyeit; 2. a külügyet; 3. a tengeri és szárazföldi katonai hatalmat; 4. a birodalmi pénzügyet; 5. a kereskedelmet, és 6. a közlekedést. A többit bátran lehetne az egyes nemzetek önkormányzatára és parlamentjeire bízni. Hogy aztán a gyakorlati életben minő viszonyban lennének a központi birodalmi kormány és az egyes nemzetek kormányai és parlamentjei egymás között — azt Palaczký részletesebben nem fejtegeti. Csak általánosságban mondja, hogy minden nagyobb nemzetiségi complexum élén álló miniszter egyenjogú lenne a bécsi birodalmi miniszterekkel. Ilyen nemzeti miniszter lenne bét, és pedig a németeké, a cseli-szlávoké, a lengyeleké s ruténeké, a magyaroké, az oláhoké, a dél-szlávoké és az olaszoké. Ugyanennyi parlament és semmitőszék lenne felállítandó. Fontosabb közösügyek tárgyalására az egyes országok miniszterei olykor Bécsbe mennének stb. Így lenne Palaczký szerint az egyenjogúság elve keresztül vive az osztrák birodalomban.

De hát ki lenne az a legfelsőbb bíró, a ki e nemzetek eltérő vagy esetleg ellentétes érdekei felett ítélné? Ki tudná a közösügyek tárgyalására Bécsbe járó, s az otthoni parlamentnek felelős minisztereket egyértelmű határozatra vinni; és ba esetleg egyértelmű végzések hozatnának is, hol lenne a biztosíték arra nézve, hogy a birodalmi miniszterek nem élnek vissza hatalmukkal; hogy egyes kérdésekben nem kedveznek valamilyen nemzetnek a többiek rovására?

Aztán mire vezetne az, ba az egyes országok territóriuma nyelvek szerint szakgattatnék fel. ba a históriai jog felforgatásával Csehország németjei Ausztriához, Magyarország tótjai Csehországhoz, vagy Lengyelországhoz csatoltatnának? Mi lenne Erdélyből és Bukovinából? Ki lenne ura a nyelvek szerint ügyis csak nagyjából csoportosított nemzetiségek között okvetlenül bekövetkezendő bábeli zavarnak? Ezer ilyen ellenvetés támad P. terve ellen, melyet Becsben is úgy fogtak fel, mint a Bach-kormány megbuktatására való izgatást, és a birodalom szétdarabolására célzó törekvést.

Ezért szigorú rendszabályokhoz nyúltak Bécsben. Havlicsek lapját betiltották, Palaczkýnak pedig tudtúl adatott, hogy ha folytatni fogja izgatásait, akkor hatalmi eszközök által fog ártalmatlanná tétetni.

Így jutalmazták Pécsben azon szolgálatait, melyeket nem rég a birodalom egységének érdekében és a magyarság önvédelmi harcának ellensúlyozására tett!

VI.

Ez időtől fogva 1860-ig, vagyis az alkotmányosság visszaállításáig nem törődött a politikával. Csalódásaiért az irodalom terén keresett kárpótlást.

Az októberi diplomát, mely az ő általa ostromlott centralisatiót megszünteti, úgy tekintette, mint a saját eszméihez való közeledést. Ez új politikai viszonyok között tehát újra fellépett, mint a cseheknek egyhangúlag elismert vezére. Veje, dr. Rieger László, oldala mellett küzdött, Braunerrel és Havlicsekkel együtt. Azonban ismét eredménytelenül. A februári pápens épen nem kedvezett a csehek foederalistikus eszméinek; azért Palaczký azt tanácsolta honfitársainak, hogy ne jelenjenek meg az 1861-ben újonnan összehívott birodalmi gyűlésen. De mivel sokan eltérő nézetben voltak, s kiváló súlyt fektettek arra, hogy e tárgyban szakadás ne történjék a csehek között, abban történt a megállapodás, hogy hát menjenek legalább meggyőződni a felől, lehetne-e jóvátenni azt, a mit Schmerling miniszter elrontott. Palaczký a császár által az osztrák felső ház tagjává nevezetett ki. Ily minőségben szólalt fel a felirati vita alkalmával Schmerlingnek azon híres beszéde ellen, melyben a magyar nemzetet a Deák-féle második feliratban foglalt férfias határozottságáért szidalmazta s melyben az alkotmány-eljárás theoriját fejtegette.

Palaczkýnak e beszéde két szempontból nevezetes. Először azért, mert határozottan kárhoztatja Schmerlingnek a magyarok iránti szeretetlen és kíméletlen szavait; másodsor, mert ettől számítható nagyobb mérvű elkeseredése Ausztria ellen, és hajlama Oroszország iránt. Ugyanis a vita folyamában, aug. 27-kén fejtegetvén a maga ismeretes álláspontját, kárhoztatni kezdte a kormány germanizáló eljárását. Kijelentette, hogy a csehek nem bízhatnak oly parlamentben, melyben a német többség elnyomja a kisebb nemzetiségeket. Itt az elnök, hg. Auersperg figyelmezteti, hogy maradjon a tárgynál. Palaczký azt hiszi, hogy a dologhoz szól, s midőn az elnök ismétli, hogy

eltér a napirendtől, — Palaczký sértett önérzettel monda: »tehát hallgatnom kell« és leült. Bizonytalan időre szabadságot kérvén, Bécsből eltávozott és soha többé nem jelent meg az osztrák urak-házában.

Későbbi nyilatkozatai azt bizonyítják, hogy ezentúl nem bízott többé az osztrákokban. Nemzete érdekeinek megvédését itt tovább nem remélhetvén, Oroszország felé kezdett hajlani. Midőn 1863-ban kitört a lengyel mozgalom, és a cseh nép látható rokonszenvet tanúsított e mozgalom vezetői iránt, Palaczký azt mondá, hogy e rokonszenv árt a csehek ügyének Pétervárott. A szlávság üdvét csak az orosz czárban keresi. Nem hiszi, hogy a lengyelek győzzenek, de ha ez megtörténnék, az a cseheknek legnagyobb szerencsétlensége lenne!

Íme hová juttatta Palaczkýt az ő elkeseredése! Ő, a ki 1848-ban cseh nemzeti szempontból határozott híve volt az osztrák öszszirodalom eszméjének, most Pétervárott keresi a csehek üdvét! Ő, ki irtózott a frankfurti gyűléstől, mert ő cseli és nem német, most Pétervárra utazik az orosz birodalom évezredes fennállásának ünneplésére! Ez az, a miért sokan méltán kárhoztatták, a miért következetlen politikusnak rossz híreb e keveredett. Ez az, a miért őt gr. Dürckheim osztr. képviselő — megnevezés nélkül ugyan — egy országos ülésben (1868. nov. 6.) a »cseh nép ámitójának« és »nyilvános hazaárulónak« nevezte.

Az 1863—1866. évek erős próbára tették a hazafiak türelmét. A birodalom politikája oly veszélyes irányba tereltetett, mely érzékeny csorbát ejtett a birodalom nagyhatalmi állásán és tekintélyén. A fejedelem, szíve sugalmát követve, elbocsátá rossz tanácsadóit, és az elidegenített nemzetek bizalmának és javának előmozdítására országgyűlést hívott össze 1865 végén. Újra a közjogi kérdés megoldása jött előtérbe. Hazánkban Deák Ferencz a dualismus alapján oldotta azt meg; Csehországban Palaczký ismét a foederalismust ajánlotta, mint egyedül lehetséges tant. »Azon nap —mondja az osztrák állameszméről irt művében ¹⁾, melyen a dualismus proklamál-

¹⁾ Megjelent előbb cseh nyelven a »Národ-küského« czímmel; utóbb német nyelven külön röpirat gyanánt »Oesterreichs Staatsidee von Dr. Franz Palacky, Prag. 1866.« czímmel.

tátik, ellenállhatlan természeti szükségnél fogva a panszlavismus születés napja leszen, és pedig a legkedvezőtlenebb alakban... Mi szlávok fájdalommal, de félelem nélkül nézünk eléje. Mi léteztünk még Ausztria létezése előtt, és létezni fogunk ennek utána is. Az nem leket, hogy a birodalomban csak a *német* és a *magyar* nemzet uralkodhassék, a többi pedig azok szolgája legyen».

A magyarokat figyelmezteti azon nagy szolgálatokra, melyeket nekik a csehek tettek a XVII-ik század folyamán, midőn a török háborúk folytak; felhossa, hogy akkor még nem voltak elnyomva hazánkban a nemzetiségek, mivel latin volt a hivatalos nyelv.

Kiváló érdekel bír Palaczkynak ezen politikai művében az, hogy a nyelv kérdésében meggyőzve vallja magát b. Eötvös Józsefnek azon eszméi által, melyeket a nemzetiségek történelmi-politikai egyéniségéről kifejtett. A magyarosítást azonban itt is kárhoztatja. Nem mellőzhetem azon érdekes szavait, melyekben a magyarság létért való küzdelmének okait fejtegeti.

»Én — úgymond — nem vagyok, s nem is voltam soha a magyarok ellensége; fiatal koromban baráti viszonyban éltem velők; ... ismerem azon mélyebb okokat is, melyek őket nemzetiségek érdekében túlkövetelőkké teszik és az ő magokviseletét, ha nem is igazolják, legalább érthetővé teszik. Ok fájdalommal érzik az európai népek közötti elszigeteltségüket. Mióta a híres Herder megjósolta nekik, hogy idővel az európai népek tengerében fognak elveszni; és mióta II. József ez időt meg akarta rövidíteni; azóta új életre ébredtek, s természeti erélyüknel fogva minden lehető segédeszközt megragadnak arra, hogy a fenyegető veszélyt elhárítsák magoktól. E mellett ingerelték őket a statisztikusok adatai is, melyek szerint a magyar házasságok terméketlenebbek, mint a szláv és oláh házasságok, s hogy ennél fogva nemzetük fogy, míg a többieké növekszik. »Mindezeknél fogva, mondja folytatólag P. — mintegy öntudatlanul fejtett ki bennük a törekvés más nemzetiségek fölemésztésére, megsemmisítésére, hogy ők magok meg ne semmisüljenek. Pedig ha sikerülne is nekik a tótokat megmagyarosítani, még akkor is gyengébbek lennének a többiek-

nél, melyek majd őket fogják felfalni. A gyenge ne hatalmaskodjék, hanem szövetezzék azzal, a mi a földön legerősebb — a joggal és igazsággal, mely, ha néha elnyomatik is, de előbb-több kivívja magát.«

E sorok is bizonyítják, mily ügyesen tudta Palaczký összekötni saját eszméit a magasabb szempontok hatásos okával; milyen nagy figyelemmel vizsgálta ő azon nemzet szívóságának természetes okait, melyet az ő álmainak valósításában a legfőbb akadálnak ismert. Nyugodtabb perczeiben dicsérettel is tudott nyilatkozni a magyar szellem életrealóságáról; sőt, midőn a foederalistikus alapon terveit nemzetiségi autonómiáról beszélt, a magyar alkotmányt *példány szerűnek* és lényegében a csehek által is elfogadhatónak nyilvánította. »A magyar institutiók, úgymond, magokban véve oly egészségesek és életrealók, hogy azokat más országokban is ápolni kellene. Magokban foglalják ezek életképes csiráját a valódi tartományi autonómiának, mely nélkül sem politikai, sem polgári szabadság nem tarthat soká; magokban foglalják egyúttal a reformképességet is, mely nélkül minden emberi intézménynek elsatnyulnia és pusztulnia kell. Különösen a választási alapon nyugvó megyék bizonyultak be az autonóm szervezet valódi palládiumának. Ebből lehet megmagyarázni a magyarnak régi alkotmányához való ragaszkodását és az annak védelmében kifejtett erélyességét is. A magyar nemz. élet, nem lehet boldog a bürokratia alatt. E részben különbözik leginkább valamennyi más európai nemzetektől, például a francziáktól is, kik hivatalnokok és rendőrök tanácsa és segélye nélkül alig moczcznak. Nem inkább követendő-e a magyarok példája, mint a francziáké?«

Valóban nagy kár, hogy Palaczký, a magyar nemzet életrealóságának elismerése mellett, a kétségen kívül előfordult egyes hibák és visszaélések által, 1848-ban oly messzire ragadtatta magát a magyarság elleni buzgalmában. Alig lehet érteni, hogy ő, ki tanulmányainál fogva mélyebben pillantott be a nemzet életébe, a bécsi absolut kormány által annyiszor jégre vitethette magát. A következmények megmutatták, hogy a magyarok ellen felzúdított nemzetiségek, csak a divide et vinces-féle elv alkalmazásának eszközei valának, és hogy a

vihar lecsendesedtével reájok is csak azon éjszakája borult az absolutismusnak, mely germanisáló erőszakosságaival sokkal inkább veszélyeztette az egyes nemzetiségek életét, mint a magyar alkotmány szelíd és méltányos követeléseit.

Hogy a múltnak eseményei kiábrándították-e azokat, kik az állítólagos magyar zsarnokság elől, az osztrák absolut hatalom védszárnyai alá menekültek, azt a jövő fogja megmutatni. Mi bízunk a történelem oktató erejében, a méltányosság és igazság diadalában.

Palaczký, mint láttuk, kiábrándult egykori nézeteinek nagy részéből. Minthogy reményei nem teljesedtek; minthogy az ő foederalistikus államszervezete helyett, a dualismus lett életbeléptetve, visszavonult végképen a politikai pályától. Politikai hivei is csak a legújabb időben (tavaly) szakítottak ellenállási politikájokkal, újra megjelenván a birodalmi gyűlésen, hogy a többi népekkel egyesülten mozdíthassák elő országuk javát.

Íme, ilyen nagy és messzeható befolyása volt Palaczký működésének.

E befolyás titka az ő egyéniségének kiváló tulajdonaiban és jellemvonásaiban keresendő. Ő nem valamely előkelő család palotájában született; családi összeköttetésekre nem támaszkodhatott. A mi őt Csehország legnagyobb férfiai közé emelte, az az ő eszének fénye, nemzeti érzelmeinek melegsége és akaraterejének ruganyossága volt. Küzdelmeiben nem rendelkezett oly eszközökkel, minőkkel a hatalmasok szokták eszméiket érvényesíteni. Az ő fegyvere a toll és a szó, az ő pajzsa a hazafias jellem, mely előtt ellenfelei is tisztelettel hajoltak meg. Ő szellemi eszközökkel hajtotta végre a cseh nép újjászületésének és megifjodásának munkáját. Ő a cseheknek maga egy akadémiaja volt, nyelvbúvárjok, irodalomtörténészők, forráskutatójok, gyűjtőjük és történetírójok; tudományos egyletek és folyóiratok alapítója, szerkesztője, és a szláv népfajnak képviselője a politikában. A történetírás terén oly időben tűnt fel, midőn Németországban Schlosserrel és Rankével, Franciaországban pedig Thierssel és Guizottal

új történelmi bűvárlás kezdődött; a politika terén pedig oly időben, midőn világszerte forrongtak a nemzetek milliói — a nemzetiségi eszméknek megvalósítása körül. Senki sem volt ez eszmék által jobban elragadtatva, mint Palaczký; és senki nem küzdött azok mellett oly melegen és kitaróan, mint ő. A cseh nép atyjakép tisztelte; arczképével díszítette hajléka falát a legszegényebb cseh hazafi is; az ő szava volt a jelszó, melyre százezrek szíve és keze megmozdult. Honfiaknak és idegeneknek, egyeseknek és egyesületeknek, közpolgároknak és fejedelmeknek elismerése mint gyógyító balsam hatott azon sebeire, melyeket a küzdelem folytában kapott. Több mint ezer város választotta meg díszpolgárául; a prágai egyetem jogtudományi fakultása tiszteletbeli tudorrá tette; a jénai egyetem háromszázados ünnepe alkalmával, emléktáblával jelölték meg azt a házat, melyben egykor mint tanuló lakott;

1861-ben az osztrák urakházának tagjává neveztetett ki;

1862-ben tisztelői emlékpénzt verettek emlékére; ugyanekkor lett a Sz. Wladimir orosz-rend — 1866-ban pedig az osztrák vaskorona-rend vitézévé. Mindezen kitüntetések között kiváló érdeklődéssel bír a számtalan hazai és külföldi tudományos társaság tagjai közé való megválasztása. A magyar t. Akadémia a legelső között még 1835-ben nyújtotta neki az elismerés koszorúját; jeléül annak, hogy a tudományt — elvontan minden politikai színezettől — idegen nemzet fiában is méltányolni tudja.

Csehország történelme nem egyszer jött szoros összeköttetésbe hazánk történelmével. Voltak századok, midőn e két nemzet erősen befolyt egymás sorsára, s királyai fényes szerepet játszottak Európában. Természetes tehát, hogy azon korokra nézve a cseh emlékirók a mi történetírásunknak is forrásait képezik; és hogy Palaczký, midőn a XV-ik század történelmi adatait gyűjtötte, egyúttal a Hunyadiak korára is megbecsülhetlen adatokat szolgáltatott gr. Teleki Józsefnek, a kivel sűrű levelezésben állott. így tett szolgálatot Palaczký a magyar történettudománynak is.

Az Akadémia hálás volt e szolgálatokért, mert őt külföldi tagjául választotta; és elismerésének tanúbizonyságát adja most is, midőn ez órát emlékének szenteli.

A megpróbáltatás nehéz napjaiban Palaczky nem volt a mi barátunk; politikai eszméi ellentétben állottak hazánk szent aspirációival: de ez nem akadályoz bennünket abban, hogy biven tüntessük fel őt annak, a mi volt, t. i.: példányképe a fáradhatatlan munkásságnak, buzgó keresője az igazságnak, rajongó védője a cseh nemzetiségnek, és fölkent bajnoka a tudománynak.

A

NEMZETGAZDASÁGTAN
ÉS MÓDSZERE

S A TÁRSADALMI TUDOMÁNYUK TERÉN VALÓ KUTATÁS
NEHÉZSÉGEI.

DR WEISZ BÉLÁTÓL.

(Olvastatott a II. osztály ülésén 1880. febr. 9.)

BUDAPEST, 1880.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.
(Az Akadémia épületében.)

A nemzet gazdaságtan és módszere *)), s a társadalmi tudományok terén való kutatás nehézségei.

Minden tudomány, tárgyhöz képest, saját módszert választ, azaz saját útját és jellemző módját az elemei vizsgálatában használt logikai eljárásnak. Bár évezredek óta keresi az emberiség az igazságot, mégis csak az újabb időben jött rá az igazságok alapigazságára, arra tudniillik, hogy mindennek előtt a tudomány helyes módszere keresendő. És valamint a természettudomány mai nap az érzéki benyomások igazi törvényét keresi, úgy keresik a társadalmi tudományok is a tárgyuk és annak természete által követelt szellemi eljárást.

A nemzetgazdaságtan sem maradt távol e mozgalomtól; ez is részt vesz azon küzdelemben, mely e kérdés körül kifej lő - dött. E tudománynak, mely először Skótságban lépett föl, első módszere a speculativ, vagy, a mint különösen nevezni szokták, a deductiv módszer. A tudomány, néhány a tapasztalattól és az ethikától kölcsönzött elvre alapítva, különben logikai okoskodásokból állott mindaddig, míg Smitb belőle egy önálló tudományt alkotott. Azonban ő is, ki könyvében különben a statisztikai, történeti és tapasztalati adatokat nagyban értékesíti, mégis egész gondolkodása módjában inkább a deductiv módszert követi. A deductió igazolására előtte kétségkívül az akkori francia iskola természetbölcséleti iránya szolgált, melyből azután a *természeti érték*, *természeti ár*, *természeti munkabér* stb. fogalmához jutott. A rohamos lendület is, mely azt a kort a természet, az absolut szabadság s az állami tevékenység negatívja felé vezette, nem engedé, hogy az inductió csirája, mely Smitb módszerében mutatkozott, erőteljesen fejlődjék.

1) Az e kérdésre vonatkozó irodalmat lásd: Weisz: A nemzetgazdaságtani eszmék újabb fejlődése. Budapest, 1874. Athenaum.

Smith munkája a continensen alapos és terjedelmes tanulmányokra ada alkalmat és e tanulmányok a folyó század első tizedeiben majdnem teljesen absorbeálták tudományunk körét. A Smith-féle rendszer csalhatatlansága szinte megtámadás nélkül állott fenn mindaddig, míg egy Sismondi és egy List történeti tanulmányokon alapuló érveikkel az ellen először fellépnek. Azon nagy vívmányok következtében, melyeket különösen a jogtudomány, de általában a tudományok e század elején tőnek, a gazdasági jelenségekre is mindinkább alkalmazták az úgynevezett történeti módszert, melynek különösen Németország Roscher vezetése alatt hódol. Roscher kitűzte a historismus zászlaját a gazdasági tudomány terén is. Utalt ama gazdag anyagra, melyet a nemzetgazdaságtan a történetben talál és a mely, eltekintve ama számos verőfény tői, melyet a gazdasági élet jelenségeire vetett, különösen a relativismus fontos eszméjére vezetett, melyet Arnold »Recht und Wirtschaft« című munkájában így fejez ki: »tudományunkban minden relatív, és csak a relatív abszolút.« Ez irány által az inductív módszer egyik neme mindinkább elterjedt és tényleg amaz eredményt idézé elő, hogy az új módszer alapján gazdasági nézeteink változtak és mindinkább tágult az ür, mely az újabb kor gazdaságtanát a Smith-féle fölfogástól eltereli.

A történeti kutatások megkönnyítették ama módszer elfogadását, melyet különösen a természettudományokban e módszer segítségével elért haladás ajánlott, és a mely általánosan inductív módszernek nevezetik. Ez alatt, röviden mondván, nem ama kísérletek értendők, melyek a gazdasági és természeti jelenségek közti analógiát keresik és csak azon értékkel bírnak, hogy az egész társadalmi kosmos fölismerésére magasabb szempontokat nyújtanak, a mennyiben általában a tudományosság határai közt maradnak.

Az inductív módszer a nemzetgazdaság tanban is azt az eljárást jelenti, mely az egyesből, a positive adottból, az észleletből, tapasztalatból, tényből indul ki, és az ezekben észlelt általános jellegek alapján ama magasabb igazságokat deríti ki, melyekhez általában a tudomány segítségével eljuthatni. E módszer tehát első sorban lemond minden be nem bizonyított transcendentalis, vagy metaphysikai elvről, egy szóval,

minden subjectív vélelemről s egyedül a külső valóságot tekinti első alapkőnek a tudomány épületében. Helyesen felfogva, e módszer szűkebb a deductív módszernél, mely csak külső tényeket ismer; de szélesebb az ultra positiv módszernél, mely szolgálilag ragaszkodik a pusztá tényekhez. Utal mindenekelőtt a jelenségek tág mezejére, melyek a társadalmi élet minden pontján kifejlődnek; azzal kezdi, a mi közvetlenül megfigyelés tárgya lehet, hogy azután az eszmék magasabb alakjaihoz emelkedjék. A jelenségek vulgári alakjából kivieszi azt, a mi bennök lényeges, genetikus, s így megfelel a természetes, az alsóbbtól a felsőbbre, a tárgytól a fogalomra vivő fokozatnak. E módszer, mint ilyen, már régebben alkalmaztatik a természettudományokban. Miért nem a nemzetgazdaságtanban is? Ezt különösen Mill fejt ki, kinek érvelése összefoglalja mindazt, mi az inductív módszernek a társadalmi tudományokban való alkalmazása ellen felhozott, és így leghelyesebben vélünk cselekedni, midőn Mill eszmemenetét vizsgáljuk és megjegyzéseinkkel kísérjük.

Mill a deductív módszerről következő dolgozataiban behatóan értekezik: »Definition and method of Political Economy« (»Essays on some unsettled questions«) valamint . »Logikáját utolsó könyvében.

»A nemzetgazdaságtanról adott definióknban azt lényegileg abstract tudománynak neveztük, módszerét pedig aprioristicusnak. Ez kétségtelen jellege, a mint ezt legkitűnőbb tanítói értették és gondolták. E tudomány következtet, és pedig a min nem is kételkedünk, szükségkép föltevésekből és nem tényekből következtet. Oly hypothesiseken épül, melyek teljesen azonosak azokkal, melyek mint definióik más abstract tudományok alapját képezik. A geometria oly vonal definió-ját tételezi föl, melynek csak hossza van, de szélessége nincs. Hasonlóképen a nemzetgazdaságtan az ember fogalmának önkényes definió-jából indul ki, mely szerint az ember oly lény, mely mindig azt teszi, a mi által a szükségletek legnagyobb számát a fizikai megerőltetés és munka legkisebb mennyiségével éri el, a mennyiben ez általában a tudományok mostani állapotja szerint lehetséges. — Tehát a nemzetgazdaságtan következtetései is, mint a geometriái — a szokásos szólasmó-

szerint — csak in abstracto igazak, azaz igazak csak bizonyos föltételek alatt, a midőn csak általános okok, melyek t. i. a tekintetbe vett esetek egész osztályával közösek, Tétetnek tekintetbe. De még tovább is megyünk azon állítással, hogy az aprioristikus módszer a társadalmi tudományokban a bölcseleti kutatás jogos alakja, mert azt állítjuk, hogy ez az egyetlen módszer. — Hiában remélik, hogy a nemzetgazdaságtanban, vagy a társadalmi tudományok más terén is, az igazság oly konkrét tények vizsgálása által található fel, melyek egész complex jelenségekkel vannak körülveve, mint a melyekkel a természet őket összekapcsolta, és hogy az iuctiv eljárás által a részletek összehasonlítása alapján lehetséges egy általános törvényt levezetni; nem marad tehát más módszer, mint az aprioristikus vagy az abstract speculatio.«

Mill tehát azt kívánja, hogy a gazdaságtan tárgyát elvontan, tekintet nélkül a valóságra, eszmében vizsgáljuk. Valamint a mértan, úgy ez is mindentől tekintsen el, és a gazdaságot — valamint amaz a vonalat — oly nagyságnak tekintse, melynek csak egy kiterjedése, egy tartalma van és pedig ama törekvés, hogy a legnagyobb előnyöket a legkisebb hátránnyal érijük el, oly elv, melyet, melleleg megjegyezve, először Senior (Angliában), Hermann (Németországban) mondott ki, és melyet különösen Schäfte böven kifejtett. Ez elvből kellene tehát a gazdaságtannak kiindulnia és a Syllogismus szövetségén emez elv következményeit levezetni. Ezt azért tartja szükségesnek, mivel az emberek gazdasági tevékenységükben ezer meg ezer befolyás alatt állanak, melyekből csak a legkisebb rész észlelhető, tehát csak a legkisebb rész ismerhető fel iuctiv úton. Ezt azonban kikerüljük, ha a gazdaságtan egy bizonyos legfőbb alapelvből indul ki, és figyelmét ez elv következményeire szorítja. Ha eme fictiót elfogadjuk, akkor Mill szerint biztosabb alapon állanánk, mint ha a valóságot fogadnák el alapul. Ő lehetetlennek tartja, hogy az a számos elem, mely a társadalmi életben működik, számba vétessék. Ehhez járul még a következő. Az iuctiv módszer leghatályosabb eszköze a természet-tudományban: a kísérlet. Ez a társadalmi tudományokban nem alkalmazható. Hasonlóképen nem rendelkeznek a társadalmi tudományok oly számos észlelet fölött, mint a botanika, zoolo-

gia, stb. Mill nem lát semmi lehetőséget arra nézve, hogy ez akadályok, t. i. a működő okok complexitása, a kísérlet hiánya és az észleletek kis száma, melyek az inductiv módszernek a gazdaságtanban való alkalmazását gátolják, eltávolíttassanak, és azért az csak elvont tudomány lehet, mely egy legfőbb tan-tételből deductiók által jut bizonyos abstract igazságokra. Ez elvont tételek más, a gazdasági organismusban szintén működő elvekből levont deductiók által egészítettessenek ki módosítottassanak, és mindamaz elveknek szigorú tekintete vétele által a valóságban érvényesülő elvekhez közelebb hozassanak. Alább látni fogjuk, miszerint már a többi elveknek ezen tekintete vétele veszélyesen megingatja a deductiv módszer értékét.

Mindenekelőtt Mill alapnézete ellen kell fordulnunk. Valamely tudomány helyes módszere kérdését nem szabad összezavarni vagy fölcserélni azzal, hogy melyik a lehető közt a legkönnyebb, a legkényelmesebb. Az első kérdés az, mely módszer vezet bennünket a tárgy helyes fölismerésére? Ha Mill a természettudományokat az inductiv módszerre utalja, s pedig abban a meggyőződésben, hogy e tudományok csak a tények alapján épülhetnek fel, ez esetben fennebbi nézete meg nem állhat mivel a társadalmi tudományok alapja sem lehet más, mint a tény, amaz utilitási elv pedig, mely a deductiv módszer mellett szól, nem sokat nyom. Ha ily igazságokat leginkább csak tényekből lehet nyerni, akkor a nemzetgazdaságtannak is be kell lépni az élet laboratóriumába, és figyelnie, észlelnie, tényeket gyűjtenie, és azokat lehetőleg verificálnia. Ha a nemzetgazdaságtan complicáltabb jelenségeket tárgyal — a mi szintén nem áll oly általánosan, mint hiszik, de másrészt a megfigyelések köre szűkebb és könnyebben áttekinthető. Mill elismeri, hogy a deductió gyakran kényszerűi fictiókhoz fordulni, és azt kívánja, hogy azokat lassanként kiküszöböljük. Miután ez csak inductió alapján történhetik, ez állítás nem egyéb, mint az inductiv módszernek in integrum restitutiója. De soha se feledjük, hogy minden deductió általánosított inductión alapul, a mi különösen a nemzetgazdaságtanban azt a hibát szülte, hogy — a mint Mill maga megjegyzi — az angol nemzetgazdák az emberi természetnek oly empiristikus törvényeit fogadták el

hallgatagul, a melyek csak Nagybritanniáról és Éjszakamerikáról érvényesek, és hogy minél előbbre halad az etimológia tudománya, annál kevesebb lesz valószínűleg ama tételek száma, melyek, mint az emberi természet általános törvényei, elég biztosaknak fognak tekintetni, hogy rájuk tovább építsünk. Tagadhatatlan továbbá, hogy a deductió soha sem fog túlemelkedni az adott positiv viszonyokon. Még a legnagyobb bölcslők közt is alig találunk néhányat, kik társadalmi és politikai eszméinket tényleg újakkal gazdagították volna; a mit tettek a legtöbb esetben, csak abból állott, hogy a jelen vagy a múlt története által nyújtott tényekből általános igazságokat vezettek le. Ezt mondhatjuk *Machiavelli*-ről, *Spinozá*-ról, *Kant*-ról és *Hegel*-ről, kik társadalmi, politikai és jogi bölcselekedéseikben a concretet nem kerülték, mint ezt Mill kívánja, hanem azt abszolúttá, általánossá tették.

Mill túlságos befolyást enged a czélszerűségnek, a mely természetesen oda is vezette, hogy a deductiv módszernek a skót gondolkozók által alkalmazását mindenben helyeselte. Oly korban, midőn a nemzetgazdaságtan segédtudományai még fejletlenek valának, midőn sem a gazdaságtörténet, sem a statisztika még nem nyújtottak gazdag kincseiket, az inductiv módszer természetesen nem igen volt alkalmazható. De ez körünkben megváltozott, és a legkülönbözőbb tudományok által szolgáltatott bő tények alapján egészen új társadalmi elméletek keletkeztek, melyek a régi tanépület majdnem minden követ kiszorítják helyökből. E szellemi állapotnak csak az inductiv módszer felel meg, és csak az augol conservatismus hatásának tulajdonítandó, ha a deductiv módszer még ma is előtérben áll, a mely pedig a tudománynak csak kivételes korszakaiban alkalmazható sikerrel. Hiszen a természettudománynak is volt oly kora, midőn a deductióra volt utalva, midőn a vallás a szabad, objectiv kutatást tiltotta, midőn a technika még nem támogatta, és sok más körülménynél fogva az inductiv módszer alkalmazása lehetetlen volt.

Sőt még ha oly részei volnának is a nemzetgazdaságtannak, melyek deductiv módon ép oly jól vagy még jobban mivelhetők, még az sem bizonyítana semmit az inductió ellen. A természettudományban is vannak oly jelenség-körök, melyeknél

a kutató az inductióra nem támaszkodhatik, mivel az észlelések vagy csak nagyon ritkán tehetők meg, vagy egészen ki van zárva a kísérlet. Amaz áll a csillagászatról és földtanról, emez a boncztanról és az orvosi tudományok egy nagy részéről. Különben is kétségtelen, hogy a természettudomány is igen sokat köszön a deductiónak, a nélkül, hogy azért az inductió ellen kifogást tenni lehetne. Bizonyítják ezt a következő szavak: (Mohr, Allgemeine Theorie der Bewegung und Kraft, Braunschweig: Vieweg).

Die Thatsache ist der Baustein, aus welchem der Naturforscher sein Gebäude auführt. Die Thatsache hat aber immer nur einen objectiven Werth und keinen geistigen, und derjenige, welcher den Zusammenhang vieler oder aller findet, ist der eigentliche Schöpfer der Lehre. Alle Thatsachen zusammen sind nur Bausteine und mag der einzelne Stein noch so schwierig zu bearbeiten sein, der Ziegelbrenner und Steinbauer tritt zurück gegen den Baumeister, welcher den Plan des Gebäudes entworfen hat. Vor Newton war eine Menge von Thatsachen bekannt, die mit der Gravitation im Zusammenhänge standen, allein Newton schuf zuerst das ganze Gebäude der neuen Lehre durch einen einzigen Gedanken. Vor Lavoisier war die Gewichtszunahme verbrennender Metalle bekannt, vor ihm war der Sauerstoff entdeckt, allein Lavoisier wurde der Gründer der heutigen Chemie, weil er zuerst den Gedanken des chemischen Elementes aussprach und damit Klarheit in die Summe der Erscheinungen brachte. — Durch einen lichten Gedanken Liebig's, dass die Aschenbestandtheile zum Wachsen der Pflanzen unentbehrlich waren, entwickelte sich die ganze Agricultur-Chemie. — Der Gedanke, dass die Nerven zur Fortleitung der Schwingungen dienen, wurde die Grundlage der ganzen Nervenphysik und erklärte tausend Thatsachen von Nervenwirkungen.»

A természettudománynak is volt speculativ korszaka, midőn t. i. a teremtés legutolsó problémáit megoldani kívánták, és midőn, Comte szerint, még metaphysikai korszakát élte. Ezen módszerről az újabb időkben lemondott ama tudatban, hogy a mindenség utolsó problémáit valószínűleg soha nem fogja megoldhatni. Míg azonban az ellenkezőt remélték, tenné-

szetesen nem használták az inductiót, mint a mely a jelenségeken túl nem emel; a mely a szerényen, de biztosan és öntudatosan működő tudomány eszköze; s a mely nagyszerű eredményeivel beigazolta Goethe ezen szavait: »In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister.«

A természettudomány példáját követheti már a nemzetgazdaságtan is. Emez is túlságosan foglalkozott magas problémákkal. mielőtt a gazdaság sejtjeinek, — hogy úgy mondjuk a gazdaság protoplasmájának — elméletét kiderítette volna. Túlságosan mozgott a politika és a kosmopolitika magas sphaeráiban, túlságos buzgalommal nyúlt a világboldogítás koszorúja után, holott feladata mindenekelőtt abból áll, hogy a mindennap nyilvánuló erőket és előidézők jelenségeket tanulmányozza; már csak azért is, mivel ezeket majdnem mindig, de mindenesetre igen gyakran vizsgálhatjuk, és így természetükről sokkal biztosabb tudomást szerezhetünk. Itt az inductiónak tág tér nyílik, itt az új jelenségeket, új irányzatokat, új okozati összefüggést észlelhetni, itt vethetni meg alapját a biztos tudásnak.

Mill ama megjegyzésére, hogy a rendelkezésre álló észleleti anyag igen csekély, azt válaszoljuk, hogy csak a tárgy választásától függ, hogy mily számú észleletek fölött rendelkezhetünk. Igaz, hogy világgazdaságokat nem igen észlelhetünk; de már a magángazdaság kis sejtjében is megeljük a nagy gazdasági testnek majdnem minden szervét. És ha segítségünkre hívjuk a történetet és az általa főlhalmozott tényeket értékesítjük — mint azt a történeti iskola nagy sikerrel meg is tette — akkor azt látjuk, hogy az inductiv módszer a társadalmi tudományokban is elég tért talál. Sőt a múlt időket úgy tekinthetjük, mint egy nagy laboratóriumot, melyben elég oly kísérlet van, a melyekből a nemzetgazdaságtan tanúihat, habár a kísérletek keresztülvitele nem a tudomány céljához és nem annak szigorú módszere szerint történt.

Sokkal fontosabbnak látszik azon ellenvetés, hogy lehetetlen a társadalmi jelenségek nagy complexitása mellett az ok és okozat közti összefüggést észrevenni. Ezer tényező találkozik a gyakorlati életben, melyek egymást erősítik, gyengítik, megsemmisítik, sőt némelyek egészen észrevétlenül működ-

nek a kedély camera obscurájában. Mikép volna tehát lehetséges ily nehezítő körülmények közt az okozati összefüggést világosan és biztosan kimutatni, s azt állítani, hogy bizonyos oknak mindig milyen hatása lesz, és általában az okozati összefüggéseket mindenkor kideríteni? Erre természetesen az inductiv módszer sem képes. Azonban talán nem fogunk ellentmondásra akadni, ha azt mondjuk, hogy nem is szükséges a jelenségek emez anatómiáját túlságig vinni, és ltogy a társadalmi tudományokban megelégedhetünk azzal, ha annyira juthatunk magyarázatainkkal, hogy a gyakorlatilag észrevehető, döntő befolyásokat kimutathatjuk. Ha nem szerezhetjük meg az egész igazságot, még azért nem fogunk lemondani arról, a mi általában lehetséges. Mi legalább nem osztjuk eme tudományszer pessimismust, és ama módszerrel tartunk, mely ha nem is nyújt mindent, de a lehetőleg legtöbbet, — és ez az inductiv módszer. Különbén bizonyos, hogy gyakorlati szempontból nem is kívántatik meg, miszerint az okok és okozatok összesége ismeretes legyen. Hacsak a társadalmi és gazdasági tényezők legfontosabb mozzanatait ismerjük is, a gyakorlati élet szempontjából többnyire beérhetjük velök. Hiszen látjuk »si parva licet componere magnis«, hogy a gyakorlati ész mindig a tényekből indul ki, és a legtöbb esetben — megelégedhetik a főbb tényezők számbavételével. Minden kereskedő, minden gazda, s mindazok, kiknek tevékenysége kiválóan gazdasági, számítgatják és latolgatják a pozitív és elöttök ismeretes tényeket, és daczára a viszonyok nagy complexitásának, cselekvényeik helyes irányát többnyire megtalálják. Mindnyájan tudják a legfontosabb és irányadó elemeket a »gazdaság« nevet viselő nagy szorzatban feloldani és némi correcturák után a kisebb, a jelentéktlenebb tényezők hatását számba venni. Némikép hasonló ehhez amaz eredmény, melylyel sok esetben a gazdasági események tudományos feltalálásánál is meg kell elégednünk.

Az inductiv módszer alkalmazásának visszautasítása ellenkeznék továbbá mindennapi cselekvésünkkel. Ha igaz volna, hogy inductió által helyes következtetésekre nem juthatunk, mivel a társadalmi jelenségek nagyon complicáltak, és így a működő erők fel nem ismerhetők, akkor a legnagyobb

kulturái törekvéseinkről is le kellene mondanunk, mert ez esetben a történetből merített igazságok prekár értékűeknek mutatkoznának, és bizonyos tünemények jó vagy rossz hatásának a történet fonalán való tanulmányozása hiú törekvés lenne. Ezen állítással egy pszichológiai örvény előtt állunk és elvégre oda jutunk, hogy összes törekvéseinkben a fatalismust szentesítjük.

Hogy azonban ez nem így áll, hogy ellenkezőleg a társadalmi tényezők hatásának tanulmányozása a kultúra haladásával mindig könnyebb, sőt oda vezet, hogy a történetnek néhány főbb elvek alapján való tudományos construálása bizonyos mértékben lehetségessé válik, azt *Mill* többször említett logikájában maga elismeri. Szerinte ugyanis a társadalom állapotja a lefolyt múlt által mindinkább megköttetik olyképen, hogy az új erők befolyása mindinkább csökken. Minél régibb a társadalom, annál inkább megköttetik állapotja a múlt által, annál könnyebb tehát az új befolyások mérlegelése. De a mi így az egész társadalomról áll, az áll egyúttal a gazdaságról is, mivel benne a nemzedékek egyetemlegessége talán a legáltalmasabb.

Ez röviden az inductió jelentősége a nemzetgazdaságban. A deductio alkalmazhatósága csekélyebb, bár megfelelő különösen a tudomány régibb állapotjának és kivételesen egyes lángeszű embereknek most is mutathatja az irányt, melyet máskülönben az emberi ész évszázadokon át hiába keres. Alkalmazása inkább kivételes, nem oly általános mint az inductioé. Ezért általánosan alkalmazva csak veszélyt hoz. Ha példákat keresnénk, úgy a nemzetgazdaságban is eleget találunk. Mennyi sok haszontalan szórszálhasogatással foglalkoztak addig, míg a deductiv módszer általánosan dívott! Az inductiv módszer ellenkezőleg gyakran csak igen csekély, de mindig hasznavehető anyagot fog szolgáltatni. De szerepe ennél még sokkal jelentékenyebb. Az inductiv módszer a nemzetgazdasági jelenségeket egészen új oldalról fogja nekünk bemutatni, új kérdésekre fog figyelmeztetni, új területeket fog előttünk megnyitni, új relatiókat fog földeríteni. A gazdasági élet jelenségeit helyesebben, igazabban, mélyebben fogjuk megismerni, mint ez a deductiv eljárás mellett volt lehetséges. De egyedül az inductiv módszer segít-

ségével lehet általában a gazdasági jelenségek nagyobb részéről pozitívabb ismereteket szerezni, míg a deductiv módszer néhány egyszerű általános elven túl nem igen juthatott. De még arra is, hogy ez általános igazságok nagyobb értékkel bírnak. a deductio az inductió által szolgáltatott anyagból induljon ki.

Az inductiv módszer a gyakorlati életben is hasznosabb lesz. Mindenekelőtt figyelmeztetni fog az élet és követelményei különféleségének helyes méltányolására, a népek és országok különböző műveltségi fokaira és természetes képességeire, tekintettel lesz a társadalom összetételére, és mindenekelőtt meg fog óvni amaz egyoldalú gazdasági chrematisticai felfogástól, mely felé az absolut deductiv theoriák befolyása által hajtottunk.

A fődolog természetesen az marad, hogy a legtöbb esetben csak az inductiv módszer vezethet helyes ismeretekre, míg a deductio legfeljebb az által szolgálhat a tudománynak, hogy az inductió által szolgáltatott igazságokat megragadja és elemeire felbontja.

Figyelmeztetni kell továbbá azon előnyre, mely a nemzetgazdaságtan és más tudományok közti összefüggés kiderítésében áll és a mely eddig kevés figyelemben részesült. Az inductió különösen a természeti, társadalmi és politikai tényezők fontosságára fog figyelmeztetni, megvilágítja ama befolyást, melyet a földrajzi fekvés, az éghajli viszonyok, a légtüneti jelenségek a gazdaságra gyakorolnak; megvilágítja a statisztikai és történeti kutatások fontosságát, a jogviszonyok, a magasabb vagy alacsonyabb erkölcsi qualificatio, az egyesek és népek ethológiájának befolyását. Figyelmeztetni fog az emberi fajok, az állatok, és növények eloszlásának jelentőségére, egy szóval gyarapítja a nemzetgazdaságtant az által, hogy megismerteti azon igazi törvényeket, melyek a gazdaság életében uralkodnak és lehetségessé teszi elemeinek teljes fölismerését. Ezt pedig tudományunk jelen stádiumában csak az inductió módszere képes tenni.

Miután Millről behatóan értekeztünk, a többi, ugyanazon irányt képviselő Írókról rövidebben szólhatunk. — Ezek közül csak *Cairnes* érdemel még említést. Eszmemenete a következő:

Minden tudományban a módszer a tárgyak természetétől függ. A nemzetgazdaságtan tárgya a vagyonosság. Minden tüneménynek, mely a vagyonosságra vonatkozik, részint természeti, részint szellemi tényezők és törvények képezik alapj át. E szerint a nemzetgazdaságtan sem a természettudományok, sem a szellemi tudományok körébe nem tartozik egészen, hanem, igen is, ez ismeretkörökből kölcsönzi rendszerének alapját. A mennyiben már ez alapelvek, az inductiv kutatás eredményét képezik, a nemzetgazdaságtan is inductiv, positiv alapon nyugszik. Mindamellert rendszere kypothetikai, mely a deductió alkalmazásán alapszik. Ez következik ama tünemények természetéből, melyek a gazdasági életben előfordulnak. E tünemények nagyon complex természetűek, mindig mint egész jelentkeznek, melyet nem lehet részeire és rész-okaira bontani és melyek kísérlet tárgyát nem képezhetik. Ha ez a nemzetgazdaságtannak némi tekintetben gyenge oldalát képezi, úgy másrészt ereje abban fekszik, hogy a vég-okokat, melyek a tüneményeket szülik, megismerjük. Míg a természettudós a pkysikai világ végcélját nem ismeri és így azt az általa felállított tételeknek próbakövüül sem használhatja, addig a nemzetgazda tudja, hogy minden gazdasági tevékenységnek végoka a jólétre való törekvésben fekszik, a minek ismerete pedig nagyon előmozdítja vizsgálatait. Míg a physikus kénytelen a tüneményekből azok okaira következtetni, addig a nemzetgazda következtethet az okokból a bekövetkezendő okozatokra; ezért a physikus ama czélből állít fel hypothesiseket, hogy a végokok ismeretlenségét pótolja; a nemzetgazda hypothesisai pedig arra szolgálnak, hogy a tényleg mutatkozó tünemények föltételeit formulázhassa. Ezért a nemzetgazda rajzai csak hypothetikailag igazak, nem positívek. és csak irányzatokat mutatnak. A nemzetgazdaságtan oly stádiumban van, melybe a természettudományok — legalább részben — későbben fognak jutni, egyesek azonban már jutottak, a midőn tudniillik egy megállapított elv segítségével ez elv következményeit és eredményeit deductió által kiderítik; ily úton találta Newton a Galilei-féle dynamikus törvénynek a világegyetemre való alkalmazása által a nehézkes törvényét, mely mintegy speciális esete amaz általános nehézkes törvénynek. Ezen tágabb

értelemben használják is gyakran olyan emberek, mint Herschel, Whewell, Mill az *inductió* fogalmát, a midőn ugyanis az deductió nincsen kizárva, hanem az inductióban beufoglaltatik, s a midőn tehát az inductiónak nem a deductió képezi ellentétét, hanem az intuitió. A természettudományban is a deductió csak előkészítő stádiuma az inductiónak. Ha tehát a nemzetgazdaságtanban a deductió szükséges, mivel a kísérletet nem lehet alkalmazni, és mivel a gazdaság utolsó principiumát ismerjük, akkor leketséges a gazdaságtanban a kísérletet pótolni egy oly eljárás által, melyet Cairnes »hypothetikai kísérletnek« nevez. Érti ez alatt a tetszés szerint csoportosított előfeltételekből való deductiv következtetést. Ily »hypothetikai kísérlet« p. szerinte azon kérdés vizsgálása: miképen változik a pénz értéke, ha annak mennyisége szaporodik vagy apad? Hasonló »szellemi kísérletek« útján jutott Ricardo a nemzeti jövedelem eloszlásáról felállított tanához. Ily szellemi kísérlet azonkívül a tényleges viszonyokkal való összehasonlítás alapján — különösen a statisztika segítségével — verificálható. Ezek szerint hiba a természettudományok és különösen a physika módszerét a nemzetgazdaságtanra alkalmazni, egy oly módszert, mely épen a physikai jelenségek sajátzerű természetében és a vizsgálódók azokhoz való viszonyában találja igazolását, oly módszert, mely a nemzetgazdaságtanban nem alkalmazható; ellenben visszavetni azt, melynek annyi rendkívüli előnye van, sőt a melyen a nemzetgazdaságtan ereje nyugszik. Épen a természettudományok példája mutatja a nemzetgazdának, hogy a forrást a deductió képezi, és hogy az észlelet és kísérlet eredményei a tételek verificatiójául szolgálnak. Ily módon és csakis ily módon használják a tapasztalatot ama természettudományok is, melyek a deductiv stádiumot már elérték és a melyek, problémáinak logikai jellegére nézve, a nemzetgazdaságtannal némi reális analógiát mutatnak.

Míg Mill és Cairnes, még a legújabb időben is, a deductiv módszer mellett harcoltak. addig a nemzetgazdaságtan vagy általában a sociologia módszerének egy kitűnő bűvara támadt már a negyvenes években, és ez senki más mint *Comte Agoston*, kinek épen tanokban és tettekben buzgó apostola volt John Stuart Mill. Comte is méltatja a sociologiai kutatások nehéz-

ségeit; Comte is elismeri a deductiv módszer előnyeit, de mélyebben fogván föl az egész kérdést, sokkal helyesebben jelöli ki az irányt, melyet a társadalmi tünemények tanulmányozásánál követni kell. Halljuk röviden fejtegetéseit.

Comte az észleletből indul ki, mint a tudományos kutatás alapjából. Azonban szerinte a tudomány nem állapodik meg az észleletnél, hanem arra törekszik, hogy az észleletekből törvényeket vezessen le. Ez által a tudományos kutatás iránya aztán idővel megváltozik, mert minél több törvény jut tudomásunkra, annál könnyebb az abstract eljárást az experimentális módszer helyébe tenni. Bár bizonyos hiú tudományos büszkeség az első módszert az empirismus vádjával illette, mely pedig sokkal inkább illenék a másokra, miután az okoskodás is ép oly hiányos lehet, mint azt az észleletről állítják, eme különbség még sem zavarja semmiképp sem az illető törvényeknek bizonyosságát, föltétvén, hogy azok pontosan megállapítvák azon módszer szerint, mely a tárgy természetének legjobban megfelel.

Az összes tudományok mutatnak példát mind a két egymást kiegészítő módszerre; különben pedig tudva van, hogy a logikai tökély, melyet mindig szem előtt kell tartani, e szempontból abban áll, hogy *egyik módszer által megerősítjük azt, a mit a másik által találtunk*. Mindamellett bizonyosan minden tudomány foglal magában oly alapelveket is, melyek a tudományos kutatásnak csak egyik módja által találhatók fel, azért azonban ezek nem kevesbbé igazak, az esetben, ha minden föltételnek megfeleltek. A két tudományos módszer előnyei nagyon változnak a tudományos kutatás tárgyai szerint: a deductiv módszernek elsőbbséget kell adni a részletes kutatásoknál, ellenben az inductiót fentartani az általános alapelvekre nézve. Ha a másik módszerrel való visszaélés egyenesen azon veszélylyel fenyeget, hogy a tudomány az egymással össze nem függő törvények halmazává váljék, másrészt az is bizonyos, hogy az elsőnek túlságos alkalmazása okoskodásaink hasznosságát, világosságát és valóságát szükségképp veszélyezteti.

A mi a különböző tudományoknak e tekintetbeli különbségét illeti, az tulajdonképen sokkal kisebb mint azt közönségesen hiszik. Egyrészt igaz. a magasabb tudomá-

nyok tüneményei fölötté nagy bonyolódottságuk miatt nagyobb nehézséget mutatnak a deductióval szemben és rationalis úton nem közelíthetők meg oly könnyen, mint az alsóbb rangú tudományok, a melyeknél a tárgy nagy egyszerűsége a positiv argumentáció alkalmazására önként látszik ajánlkozni. Bár a képzeletnek a különböző okoskodásoknál igen nagy jelentősége van, mégis mindig úgy találtuk, hogy az az észleletnek alá yan rendelve, azaz arra szolgál, hogy az észlelt tények közti kapcsot létesítse vagy tökélyesbítse: azonban a kiindulás és a vezetés őt nem illeti. Még ha tényleg a priori okoskodunk, világos, hogy az általános vezérelveket az észlelet által nyertük, mert pedig vagy az illető tudományban, vagy egy másikban, mert igazságuk és termékenységek egyedüli forrása — az észlelet. Amit különösen ki kell emelni, az a kutatási módszereknek — tekintettel ezen bonyolult tárgyra — szaporítása. Eltekintve a különböző, korábban fejlődött módszerektől, a társadalmi tudományok sajátos nehézségei egy új eljárás folytonos és túlnyomó alkalmazását teszik szükségessé, mely nélkül az összes előbbi segédeszközök felhalmozása majdnem mindig elégtelen és gyakran csak képzelt lenne. E nélkülözketlen kiegészítése a positiv logikának a történeti módszer. — A sociológiábau a tudományos eljárás a következő három módszert különbözteti meg: a tiszta észlelet módszerét, a tulajdonképeni kísérlet és végre az összehasonlító módszert. A mi a tiszta észleletet illeti, ennek nehézségeit, tekintettel a társadalmi jelenségekre, túlságosan nagyíták, anélkül, hogy tekintetbe vették volna ama számos biztosítékot, melyekkel a hibákat távol tarthatjuk. Igaz, hogy a társadalmi jelenségek nagycomplicációt mutatnak, de ha az ebből származó nehézségeket elismerjük is, másrészt amaz előnyt is el kell ismernünk, mely ebből származik és melynél fogva épen e complexitás alkalmat nyújt arra, hogy a tárggyal több oldalról megismerkedjünk és arra, hogy ahhoz többféle úton közeledhessünk. A második eszköze az inductiv módszernek egészen kizártnak látszik a társadalmi jelenségek köréből, bár ez még nem okozná, hogy inductiv tudomány ne lehessen az. De ha közelebbről tekintjük a dolgot, könnyű átlátni, hogy a tudomány nem nélkülözi teljesen ez eszközt sem, bár annak főnemét nem alkalmazza.

Meg kell tudniillik különböztetni a direct és az indirect kísérletet. A kísérlet bölcsészeti jellege ugyanis nem abban áll, hogy a tényezőket önkényünk szerint csoportosítjuk, a mi közönségesen annak jellegéül szokott tekintetni. Akár szándékosan, akár nem szándékosan történt, az eset mindig kísérletnek tekintendő, valahányszor a tünetemény lényeges változást szenved. Ily módon pedig a kísérlet a társadalmi tudományok terén is érvényesül.

Az újabb időben különösen *Schäffle* foglalkozott e kérdéssel »a társadalmi test alkata és élete« című munkájában. Az eredmény, melyre jut, röviden a következő: Az inductiv módszer alapján szerzett következtetések értéke attól függ, vajjon a társadalmi tünetemények egymásutáni következtetésében észlelt összefüggés állandó-e? Az inductio alapján tett minden következtetésnek föltétele az, hogy az összes közreműködő tényezők fölismertettek. E föltevés a sociológiában csak ritkán érvényesül. Igen gyakran a coefficientsek rejtőzködnek olyképen, hogy a felismerhető tényezők által előidézett hatás egy része ismeretlen coefficientsek hozzájárulása által megerősítettik vagy gyengítettik. Továbbá, az inductio alapján szerzett ismerete az okozati összefüggésnek gyakorlati értékében szenved, s pedig az által, hogy a ható tényezők complexuma ritkán tér vissza ugyanily számban és ugyanazon intenzitásban változatlanul. A társadalom a legváltozóbb test, és így különböző állapotok összehasonlítása igen nehezen sikerül.

Azonban mindezen nehézségek daczára, kijelenti *Schäffle*, hogy az inductiv eljárás még mindig több eredményt képes szolgáltatni, mint minden egyéb módszer. Még a deductio is, melynek pedig *Schäffle* elég jelentőséget tulajdonít, csak akkor nyújt nagyobb tudományos eredményt, ha a főmondat, melyből a Syllogismus kiindul, elég széles alapú inductión nyugszik, és ez által a tényleges okozati viszonyoknak elég tekintélyes sorát képviseli. A jogos deductiv következtetés jellege nem egyéb, mint egy szűkebb inductio, viszonyítva egy általánosabb, bővebbhez.

Tekintve végre a társadalmi jelenségek sokoldalúságát és szövevényes természetét, a társadalmi tudományok sokféle módszert kénytelenek alkalmazni, ha tárgyukat teljességében fel

akarják ismerni, melyek közül, hogy melyiket kelljen egyes esetekben alkalmazni, csak alapos kutatás által állapítható meg.

Csodálatos, hogy daczára Comte kitűnő fejtegetéseinek, Mill, Cairnes és mások is sokkal hiányosabb módon tárgyalták e kérdést. Ideje azonban átlátni, hogy a sociologiai tünemények tudománya, sőt talán semmiféle tudomány sem nélkülözheti egyetlen egy eszközét, vagy módját is az ész általi megismerésnek. Minden tudományban a kutatás az ismeretesből az ismeretlen felé halad; egyik esetben az ismeretes egy általános elv, és akkor a deductió útján haladhunk előre; egy másikban egyes empirikus tények, és akkor az inductio segítségével keressük az általános törvényt. A mellett minden tudományos tétel ereje emelkedni fog amaz arányban, amint azt mindinkább verifikáljuk. A verificacionál pedig legcélszerűbb lesz, mint ezt Comte mondja, a deductió által nyert tételeket inductio által verificálni, az inductio által szerzetteket pedig deductió által. Végre soha sem szabad elfelejteni, hogy a választandó módszerre nézve a tudomány állapítja dönt. Vannak oly tudományos korszakok vagy a tudományoknak bizonyos oly stádiumai, a melyekben sikerrel csak az egyik vagy a másik módszert lehet használni, mivel a másik alkalmazására vagy nincsenek meg az előfeltételek, vagy egyikre nincs szükség stb.

így fogván fel a dolgot, a kérdés nehézségei eltűnnek, a mi úgy történik, hogy minden módszernek kijelöljük a maga helyét, s biztosítjuk a maga jelentőségét. Azonban valamint minden lépés, melyet a tudományban előre teszünk: nemcsak megaláztatással jár, mely az akadályok leküzdésének eredménye, hanem aggodalommal is, mivel új meg új nehézsége^ új meg új feladatok mutatkoznak, úgy a módszer kérdése sincsen azért befejezve. Ama kérdés helyett, vájjon a deductió vagy inductio alkalmazandó-e, ama kérdések merülnek föl, hogy melyek az egyes módszerek nehézségei s veszélyei; miképpen alkalmazandók az egyes módszerek és hol s milyen óvadékokkal; az exacticitás milyen mértékével bírnak az egyes módszerek által nyert tételek, és végre milyen bizonyítási eljárások

állanak az igazságok igazolása végett egyik-másik módszer rendelkezésére?

E kérdések megoldása igen fontos a sociológiára nézve; azonban egyelőre igen nagy nyereségére lesz e tudománynak, ha a deductio s inductio fölötti vitát befejezettek tekintetjük, és Comte nézeteivel megismerkedvén, az ismeretben ezen fontos kérdése a sociologia minden művelője előtt egészen világos lesz. Ennek előmozdítása volt értekezésem célja.

A

MAGYAR JOGI MŰNYELV

KÉRDÉSÉHEZ.

JOGIRODALMI ÉS NYELVÉSZETI TANULMÁNY

TEKINTETTEL JOGI MŰNYELVÜNK JELENÉRE, MÚLTJÁRA, MIVOLTÁRA
ÉS GYÖKERES JAVÍTÁSÁRA.

ÍRTA

BAKOS GÁBOR.

(Olvastatott a II. osztály 1880. ápril 12-ki ülésén.)

BUDAPEST, 1880.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1880. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A magyar jogi műnyelv kérdéséhez.

Hálás tisztelettel köszönöm mindenekelőtt a tek. Akadémia becses engedélyét, melynek folytán mint vendég, nemzeti tudományosságunk templomában szót emelhetek azon helyen, hol oly hatalmas szellemek folytatók nemzeti tudományosságunk művelését. Jól érzem velők szemben elenyésző csekély voltomat, s merészségemet, hogy e helyre léptem. De azt is érzem, hogy ide — mint őket — engem is tudományosságunk iránti igaz buzgalom vezetett. És azt is tudom, hogy még ama nagy elődök is számos olyan befejezetlen művet hagytak reánk, melyet tovább fejleszteni a mi kötelességünk. Csak kötelességet teljesítek tehát, midőn a reánk váró feladatok megoldásához, ha csak porszemnyivel is, csekély munkámmal hozzájárulok.

I. A társadalmi tudományok közül századunkban egy se fejlődött olyan terjedelmesen, s egy sem alakult át olyan gyökereesen, mint a jogtudomány, a társadalmi tudományoknak ezen az újabb korban különben is egyik legjelentősebbike. Úgy hogy nemcsak a már megszokott frázist, hanem magát a valóságot is nagyon megközelítenénk, ha századunkat a jogászok századának neveznők el. A múlt század végéig fennállt autokráciákat ugyanis századunkban a legtöbb helyen demokráciák, s az úgynevezett isteni jogokat a népjogok válták fel. S ma, midőn az államtársadalmak egyaránt a »jogállam« eszmei képe felé gravitálnak, méltán mondhatnánk a jogtudományt és irodal-

mát az államtársadalmi műveltség fokmérőjének. Érzei, tudja ezt ma minden törekvő nemzet, s a jogállam jelszava a kultúra zászlaján ma épen olyan tüntetőleg ragyog, mint hajdan az »in hoc signo vinces.« — Nem csoda tehát, ha egy nemzet, elmaradása tudatában, megfeszített erővel küzd és törtet előre korunk államtársadalmainak eszmei képe: a jogi állam felé. Sőt az se csoda, ha e túlhajtott küzdelemben a jogért a nemzet észre se veszi, hogy balútra tévedt, rossz eszközöket alkalmazott, s hogy lázas munkájának eredménye alkotás helyett gyakran csak rombolás.

E visszas sikerek egyik legkathatósabb eszköze a jogok mintázása. Az elmaradott nemzet, mint mindenki a ki siet, a rövidebb utat és kevesebb munkát választja; s ha valami hiányzót megalkotni akar, a mely egy másik kultúrállamban már megvan, per analógiám juris azt egyszerűen lemintázza. *)

A jogok mintázásának, s jogirodalmunk ez olykor balútra tért lázas munkájának következesit a jogélet és jogtudomány szempontjából bővebben itt nem taglalhatjuk. De a visszas sikerek már nemcsak a jogéletben jelentkeznek. E lázas munka, e világpolgári tudakosság irodalmi termékeinek kóros kinövésével már nyelvünk tisztaságát is megrontással fenyegeti; s fenyegető támadásával szemben mindnyájunkat egyaránt terhel a kötelesség, hogy jogéletünk és jogirodalmunk e túlhajtásait, erről a nyelvromlásra vivő balútról a helyes irányba vezessük vissza.

*) Így mintázták rá a germán jogászok a germán hűbérállamok maradványából és a francia forradalom által életre keltett elemekből újjá alakúit germán társadalomra az angol alkotmányt, a nélkül, hogy annak százados fejlődését figyelembe vették, s az annak megfelelő alapokat hozzá lerakták volna. Az állam és társadalom meghasonlásának romboló föllépése kellett, hogy belássák, hogy e mintázó tudakosság volt vétkes abban, hogy az államot és társadalmat a belső meghasonlás hínárjába vitte. A germán tudakosság ez alaptévedése fölött a nemzetekre nagyon tanulságos »*mea culpa*«-t mond Gneist 11., a germán jogászok egyik veterán vezére (1. Bakos G. »A közigazgatásjog tudománya« I. k. Alaptanok 74—77 l.). S vallástétele fölötté tanulságos, főleg nekünk, kik a jogok mintázása útján törvényeink, rendeleteink, folyóiratunk és szakműveink anyagát szintén nagy részben idegen s különösen a germán tudományosság gyakran hibás tanaival szaturáltuk.

Sajnos, hogy e külömben se csekély feladat, melynek jogtudományunk és nyelvészetünk kielégítését egyaránt kell czéloznia, részletes megoldásában annál terheőbb leendő, mert jogtudományunk és nyelvészetünk követelései közt ez idő szerint tetemes elvi eltérések, sőt ellentétésségek mutatkoznak.

A jogélet és jogtudomány fennebb érintett fejlődése folytán ugyanis egyfelől az eddig fennállt jogfogalmak, jogelvek és eszmék történeti joggá váltak, s helyüket a jogéletben a jogfejlődés szülte tételes jogok, a jogirodalomban pedig a jogfejlődést közvetítő jogbölcselet által levont újabb észjogok foglalák el. De mindez újabb jogok a legtöbbször egészen más joganyagot, más jogfogalmakat, elveket és eszméket tartalmaznak, mint ama már történetivé váltak, melyekből a jogfejlődés útján leszármaztak, s melyektől azokat a jogásznak az újabb jogtartalmat kifejező, tehát szintén újabb műszavakkal kell megkülönböztetnie. Ezenkívül a kultúrintézmények mintázása, idegen jogok átvevése, nemkülömben újabb észjogi elvek származtatása útján korunkban az eddig ismeretlen, olyan merőben új jogfogalmak egész körei keletkeztek, melyeknek jogtörténetünkben még csak rokon alakjaira sem akadhatunk, melyek kifejezésükre tehát szintén új műszavakat szükséglenek, ha mindjárt ez új szavakat elavult szóelemekből alkotnánk is meg.

Egy csak valamennyire is kifejlődött és megizmosodott nemzeti nyelv — minő a mienk is — már magában is szívósan konzervatív. De nyelvészetünk még tovább megy, midőn a jogfejlődés e fényeivel szemben jogirodalmunktól azt követeli, hogy ez a változott újabb jogfogalmakat is ugyanazon műszavakkal fejezze ki, mint ama régieket, melyekből ezek leszármaztak. E követelés semmibe se veszi azon körülményt, hogy ama régi műszavaknak ma is határozott és nélkülözhetetlen jogtörténeti jelentésük van; s ha velők egyszermind tételes jogokat is jelölnék, ez csak a történeti és tételes jogok, egymástól gyakran merőben különböző jogfogalmak összezavarására, s a félreértések végére járhatatlan útvesztőjébe vezetne. — S ez még nem elég. Az átvett idegen jogok kifejezésére nyelvészetünk »orthos« jogi műszó hiányában általán azt ajánlja, hogy ez idegen jogokkal inkább vegyük kölcsön az illető idegen

nemzet műszavait is, semhogy esetleg nyelvünkben a neolog termékeket szaporítsuk. *)

A nemzeti nyelvtudomány tekintélyére támaszkodó ez ortholog követelések azonban jogi műnyelvünk szókészlete iránt annyira megrendíték a bizalmat, hogy a gondosabb jogász, a lelkiismeretesebb szakíró számos, a legszükségesebb műszavaink mivolta és használhatósága felől is gyakran kétségben van; és ez ortholog követelésekhez képest készségesen törölné neolog műszavaink egész tömegét, ha az ortholog nyelvészet kijelölné egyszersmind ama szókészletet, — vagy legalább ama szóelemeket, elveket és törvényeket, melyek segítségével az ekkép törölt neolog jogi műnyelv helyébe egy »orthos« jogi műnyelvet állíthatna. De a magyar jogász a mi nemzeti nyelvtudományosságunkkal s különösen ortologióánkkal szemben ilyenféle egyes óhajtásokat — legalább még ez időszert — ugyan ne tápláljon. Forgassuk bár végig a »Nyelvtudományi közlemények«, az »Értekezések« és a »Magyar Nyelvőr« vas-kos köteteit; kutassuk bár át a neologia és orthologia újabb liarczának összes termékeit, a »Helyes magyarság elvei«-t, »Az idegen és hibás szólások bírálatá«-t; és mit találunk? Találunk — noha csekély számmal — egyes jogi műszavak nyelvtani, de még egymással szemben se mindig következetes, s rendszerint jogtar talmok figyelembevétel nélkül írt, tehát egyoldalú bírálatát. Itt-ott a jogi műnyelv némi homályos sejtésével, sőt a »Nyelvőr« hasábjain még oly föltevással is találkozunk, a mely — borrendum dictu — nyelvünk megférfiásodhatásának okából jogi műnyelvünknek mint olyannak még mivoltát és létezését is megtagadja. Ez minden. Útba igazító feleletet jogi műnyelvünk elemi kérdéseire, annál inkább megnyugtató kitanítást, hogy úgy mondjuk: instructiv nyelvtudományt, legalább jogi műnyelvünkre vonatkozólag, ugyan nem találhatunk sehol se.

*) Kétségtelen, hogy a kényszerűség eseteiben úgysis gyakran a szókölcsönzéshez kell folyamodnunk. De ha valamennyi neolog, tehát ipso facto rossz jogi műszó helyett csupa kölcsönzöttet alkalmaznánk, úgy egy p. o. csak Gneist és Beaulieu tanait módszeresen földolgozó jogbölcséleti *magyar munkát* — ad majoréin orthologiae glóriám — legalább felerészben angol, német és francia műszavakkal kellene megírnunk, noha a tanulmányozni vágyó magyar jogászok orthologióánknak ezt aligha köszönnék meg.

E visszás helyzetben — méltán kérdehetjük — mit tegyen a jogi szakíró, kinek szükségletét sem a közönséges irodalmi, sem az újabb időkben annyira bolygatott tájnyelv készlete soha ki nem elégítheti? Semmibe se vegye talán a gáncsoló kritikákat, melyek meddő voltát különben vitatni is felesleges? Vagy talán tegye le tollát és várja be azt a bizonyos jövő századot, a mikorra majd nyelvészetünk az »orthos« jogi műnyelv föltételeit és eszközeit megállapítja és kezébe adja? Nem gondolhatom, hogy tudományosságunk terén bármelyik is méltó és üdvös dolog lenne.

Nem tartozik, jól tudom, a nyelvészet feladatahoz a jogtudományok szakértő méltatása; ebhez ott rendszerint a jogi szakképzettség sincs, nem is lehet, s nem is követelhető meg. De épen azért, ha már a nyelvészek mégis hivatva érzik magokat, hogy a jogi szakírók irodalmi termékei fölött Ítéljenek: kétségen kívül üdvös és méltó dolog lenne, ha a nyelvészeink által gyakorlott ezen osztracizmusz előtt a jogászok is meghallgatnának mindama kérdésekben, melyek a két tudományt közösen illetik. Mivel ha a nyelvészetnek vannak követeléseai a jogtudományval s ennek irodalmi működésével szemben, — nem csekélyebbek amaz okszerű követelések se, miket a jogtudomány az instructiv nyelvészettel szemben támaszt. Mert, midőn a nyelvészet azt követeli, hogy a jogtudomány »orthos« írjon: emez viszont megkívánhatja, hogy amaz határozottan jelölje meg ama szókészletet, vagy legalább ama szóelemeket és nyelvtani törvényeket, melyek az általa követelt orthos jogi műnyelvet föltételezik.

Íme jogtudományunk és nyelvészetünk noha csak kölcsönös, mégis ellentétes követeléseai, melyeket összeegyeztetni és kielégíteni annál nehezebb leend, mert beható komoly munka helyett mindegyik a másiktól követeli azt, a mit csak mindkettő egyetértő, egymást kiegészítő összeműködése útján valósíthatni meg.

Ez ellentétes áramlatok összeegyeztetésére irányul első sorban jelen szerény dolgozatom, mely már korlátolt terjedelménél fogva se terjeszkedhetik ki az érdemleges feladat: jogi műnyelvünk javításának részletes megoldására, melynek nagy munkáját csak elején kezdve megnyitja. De már az is dúsan

jutalmazná fáradozásomat, ha jogi műnyelvünk elemi kérdéseit, amaz ellentétek összehangzásba hozását, s műnyelvünk gyökeres javításának föltételeit megvilágítani, s ezzel a hivatottak érdeklődését e feladatokra irányozni sikerülne.

*

**

II. Le egész a XVI. századig hiába keresnők jogi műnyelvünk nyomait. Tudományosságunk és közéletünk, s így a jogélet is, a tevékenység minden ágában és alakjában a latin kultuszt uralta; s a reformációban fellépő nemzeti visszahatás kelté csak az első hathatós törekvést a latin kultusz korlátozására, s vele szemben a nemzeti nyelv, irodalom és tudományosság fejlesztésére. E nagy visszahatás nemcsak a vallástan irodalmának nyitá meg a tért, s teremté meg a tényezőket. A forrongó közszellem a nemzeti élet egyetemes közegévé tette a magyar nyelvet, mely mint ilyen, helyét a hatósági és állami közélet minden körében elfoglalta; és az addig inkább csak társalgási és tanácskozási magyar nyelv rövid időn minden Írásbeli közlekedés, hatósági és állami ügyvitel, okiratok, törvények és rendeletek s végre a jog és államtudományok irodalmi nyelve lön.

Kétségtelen, hogy műnyelvünk ilyen rendkívül nagy arányokban és felette gyorsan történt kifejlődése, és e fejlődés folyamán jogi műnyelvünk ilyen hamaros keletkezése, nem eshetett meg csupán a nyelv u. n. természetes növése útján. És ha egybevetjük Pesti Gábor és előzői szókészletét a Nádasdy Tamás udvarából és Erdösi-Dévai iskolájából kikerült nemzedéknek, mondjuk a Nádasdy-gárdának, úgy a kedély-állapotok, mint a jogfogalmak és jogszabályok szabatos kifejezésére is alig két évtized alatt alkalmassá képzett gazdag nyelvezetével, —mai ortbologjaink legalább is megütköznének ama hatalmas neologian, mely csaknem erőfeletti evoluczióival nemzeti nyelvünket a száműzött klasszikus latin helyébe oly rövid időn a jogszolgáltatás és közigazgatás alkalmas eszközévé fejlesztette, s jogi műnyelvünket mintegy öntudatlanul megalkotta.

E nagy munkából az oroszlárnész a Nádasdy-gárdát illette, melynek minden tagja nemcsak a közélet követeléseire képest képzett tisztviselő, hanem egyszersmind nemzeti nyelvünknek alapos ismerője, tudós búvárlója és egész az ultrapurizmusig oly buzgó híve és művelője vaja, hogy inkább elkeresgél, válogatott, töprengett, alkotott és képzett, — sem-hogy beszédét vagy Írását idegen szavakkal rútitotta volna. *) Nyelvünk e buzgó apostolseregének működése, s ennek eredményeképpen jogi műnyelvünk keletkezése a XYI. század első felére esik; tévedve állítván nagyérdemű Toldynk, hogy törvényes műnyelvünk alapját Veres Balás 1565-ben kiadott »Magyar Decretum«-ával vetette volna meg. A »magyar Decretum« műnyelvezete nem kora és Írója alkotása csupán, hanem előzői: a nemzet száz meg száz szerény napszámosa hangyaszerű munkálkodásának gyümölcse. A mohácsi véaszt közvetlenül követő oly mozgalmas időszak férfiai, élőkön a Nádasdygárda példaadó tagjaival, voltak azok, kiket jogi életkörükből, az igazgatási és jogszolgáltatási ügyekben magyarul írni, a nemzeti buzgalom és a gyakorlati élet követelése egyaránt készítette; s kik a latin nyelven tanult törvénytudomány kifejezésére jogi műnyelvünket hivatalos munkakörük adalékaiban esetről-esetre megalkották, — úgy hogy »Veres Balás, Byhar wármegyének író deákya ees Varady few Byró« mint két nagy hatóság első rendű tisztviselője, a kezéhez jött ügyiratokban már teljesen kész jogi műnyelvet talált.

Ha ezen, a való élet talajában, a jogi tevékenység műhelyeiben keletkezett műnyelvünket, s purista alkotói neolog tevékenységét tüzetesen méltatni akarnék: egy külön vastag kötetre volna szükségünk. — Itt tehát csak annyit említek föl, hogy a Veres Balás »Magyar decretumá«-ig, 1565-ig terjedő időszak jogéletének Írásos termékeiből mintegy 300 praedikatív gyökszót; és mint ezek származékait közel 3000 jogi műszót gyűjthettem, a források megjelölése mellett, szótáramba össze. E szókészlet már maga egy teljesen megalakult jogi

*) A Nádasdy-gárdának s különösen Nádasdy Tamásnak, Horváth Markónak, Kerecsény Lászlónak, Csányi Ákosnak, Szél Jakabnak és a többinek irodalomkeltő működéséről és hatásáról bővebben Bakos G. »A közigazgatás jogtudománya« II. Kész: Irodalmi bevezetés 61. és 100. aiban.

műnyelvet tár elénk, mely azon idők jogéletének szükségletét kellően kielégíthette, — és a mely, noha nagy részben neolog alkotás vala, mégis nemzeti nyelvünk megrontása nélkül három század után ma is él, sőt jogi műnyelvünknek épen azon műszavait alkotja, melyeket még maga az ortholog kritika se kifogásol.

Nem illenék dolgozatom keretébe, hogy jogi műnyelvünknek az ismét bekövetkezett ellatinosodás és nemzeti hanyatlás időszakában átélt viszontagságait nyomról-nyomra kövessem; hátatlan is volna, mert jogi műnyelvünk a XVII. és XVIII. század alatt csak elenyésző csekélységgel gyarapodott; és egyébiránt ama hanyatlásról már irodalomtörténetünk is elég bőven fölvilágosít.

Annál behatóbb figyelmet érdemel korunk, az újjá születés és nyelvújítás kora. — Mint a XVI. század elején, ugyanazt az egyetemes nemzeti visszahatást és erőfeszített törekvést látjuk támadóban, sőt már kemény munkában a XIX. század elején is; csakhogy kedvezőbb időben és viszonyok közt amannál. Mert míg amaz erejét hittani, társadalmi és politikai tusákra szétforgácsolni kényszerülvén: a kedvezőtlen viszonyok hatalmával szemben szilárdan megállhatót nem alkothatott, s alkotásait és azok tovább fejlődését nem biztosíthatta: addig emez minden erejét a nemzeti nyelv, irodalom és tudományosság fölemelésére fordíthatván, — mind az alkotás arányaiban, mind annak életrevaló és maradandó eredményeiben amazt sokszorosan túlszárnyalta.

Besenyey föllépése jogirodalmunk terén is csakhamar viszhangot keltett, *) s ott mint adott jelre mind szélesb körben indult meg a mozgalom, melynek jogosultságát már az

*) Egerből egy névtelen már 1782-ben síkra száll és az »Instantiák csinálásmódja« című munkájában mutogatja, hogy nyelvünk a jogélet közegéül alkalmas. Orczy és Aranka »Az anglus és magyar igazgatás egybevetése«; egy másik »A magyar asszonyok prókátora«; Bardótz pedig »Erdély országa törvényeinek rövid summájá«-val adta a példát a jog- és államtudományoknak nyelvünkön való művelésére. Ugyancsak Bardótz Alsófehér-, Yizsoli Felsőfehér- és Szeben-, Kenderessy meg H unyad- és Zarándmegyék közgyűléseiről adnak ez időben szak-szerű tudósításokat, bemutatván bennük nyelvünknek a hatósági működés terén teljes életrevalóságát.

1790. XVI. t.-cz. is dekretálta, melyet Kenessey Gy. »A magyar haza szabadságainak visszatérte« című munkájával üdvözölt, cselekvésre induló lelkesedést óhajtva vele költeni közéletünk tényezőiben.

A megyék (nagy része) önkormányzati jogaik alapján, eleinte ugyan inkább csak a közigazgatás szakában, azonnal használatba is vették nyelvünket; sőt a helytartó-tanácshoz fölterjesztéseiket is magyarul intézték, noha annak hivatalos nyelve továbbra is a latin maradt. De az alapvető intézkedések valamint országszerte, úgy az államigazgatás körében is megtennék gyümölcseiket. Ilyen alapvető intézkedés volt a magyar nyelv és rás tanítását elrendelő 1790. XVI. t.-cz.; s még inkább a nyelvünket köteles tantárggyá emelő 1792. VII. t.-cz., mely azt is kimondván, hogy a közhivatalok idővel csak magyarul (is) tudókkal fognak betölteni: nagy ösztönzésül szolgált nyelvünk országszerte neki indult tanulására és tanulmányozására.

Mindamellet, hogy jogászaink az irodalom terén is mind nagyobb tevékenységet fejtettek ki *): mégis másfél évtized kellett, míg nyelvünknek az igazgatás és jogélet terén, a hivatalos latin nyelvvel szemben legalább egyenjogúságát kivívhatták. Az 1805. IV. t.-cz. alapján ugyanis a törvényhatóságok már az udvari kancelláriához, sőt 0 Felségéhez is magyar (vagy tetszés szerint latin) nyelven intézhették fölirataikat, s azokra a helytartótanácsnak már szintén magyarul kellé válaszolnia.

A közigazgatás terén mindez még csak könnyen ment, miután közigazgatási jogtudományunk az egyéni, társadalmi, hatósági és állami élet köréből vette nyelvünkön is jól ismert adatait. De perlekedésünk és jogszolgáltatásunk addig szazon

*) Így például a többek közt Balla S. »Erdélyország közöns. nemzeti törvényeinek első része« című s »A törvényszerző hatalom« kérdését behatóan fejtegető munkájával (Kolozsvárit, 1791); Aranka »Az igazgatás formáiról és az uralkodók kötelességeiről irt dolgozatával (Becs 1791); Dienes »Martini természet törvényének magyarázatá«-val (Bécs. 1792); Décsi: »A magyar királynék királyi jogai«-val (Pest, 1795); Nánási B. »A magyar végrendelkezési és örökösödési jog«-ot tárgyzó dolgozataival (Pest, 1798 — 9); Cserey F.: »A magyar és székely asszonyok törvényé«-vel (Kolozsvárit, 1800) és Virágli B.: »II. András aranybullájá«-val (1805) stb.

időben csak latin nyelven tanult és ismert elvont jogi fogalmakon és műnyelvezeten alapulván: a művelt klasszikus latin jogi műnyelvet a mi (általánosan nem is ismert) külömben is csekély szókészletű nemzeti műnyelvünkkel helyettesíteni már nem oly egyszerű és könnyű feladat vala. Az 1805. IV. t.-cz. megengedé ugyan, hogy a bíróságok a magyar nyelvet is használhassák, — noha a kir. Kúriát még az ilyen magyarul vitt perekben se kötelezte nyelvünk használatára, — de mintegy a sorok közt mondja, hogy: a ki tudja, ám tegye. Kedvelt gúnyszava volt ez, és több ehhez hasonló amaz idők konzervatívainak, a kik aggódva féltek e nagy nemzeti visszahatás erős áramlatától, esetleges politikai következéseitől; és a kik ragaszkodva a megszokott latin nyelvhez, nyelvünknek a jog-élet és tudomány követeléseivel szemben csekély szókészletét s ennek folytán hasznavehetetlen voltát vitatták.

Azonban e törvényczikk folytán a magyar nyelv előtt a jogi élet legtevékenyebb műhelyei: a birói fórumok országszerte megnyilván: a hová a nemzeti buzgalom így beférkőzliete, ott — ha erőfeletti munkával is — csakhamar teljes diadalt aratott és a lehetlent is lehetővé tette.

Sokan voltak a hivatottak és kevesen a választottak, de emberül megfeleltek feladatuknak, kötelességöknek. S midőn látták, hogy az akarat országszerte megvan és sok helyen csak a cselekvésre képesítő tudás hiányzik; nehogy e miatt a közbuzgalom leohadjon: azonnal munkához láttak, hogy a tudás eszközeit megteremtsék és közhasználatba bocsássák.

A Veres Balás által magyarra fordított, majd Heltai, Laskai, Fodorik és Tóthfalusi által kiegészített és javított »Magyar Törvénykönyv« századunk elejéig mintegy tizenöt kiadásban került és forgott ugyan a közönség kezén, — de nyelvanyaga és szókészlete még távolról sem elégítheté ki jog-életünk nyelvszükségletét s e célra nem is szolgálhattak alkalmas segédkönyvekül. A meglevő nyelvanyag áthatása és kiegészítő földolgozása kellett ide, mely már tanultságot, tudományt föltételezett. S ezt a másfél évtized alatt (1790—1805) azon fentebb említett alapvető intézkedések eredményezék, melyek folytán nyelvünk tanulása és tudományos áthatása már az 1792-dik évet követő időszakban országszerte olyan

átalános buzgalommal megindult. Úgy hogy mikor az 1805. évi IV. t.-cz. folytán előállott a szükség, melyben a gyakorlati élet a tudományt hívta segítségre: akkorra e tudomány is megvolt; s ha sok nem is, legalább annyi, hogy ama törvény életbelépését követő évben, 1806-ban, a magyar törvénykönyvek szókészletét szótár-alakba foglalták, a gyakorlati élet adataiból bővítették, meghatározásokkal és egyéb hasznos kommentárokkal látták el. *)

Jogi műnyelvünk szakirodaimának ez első önálló termékeiben a nemzeti közszellem és egyéni buzgalom találkozásának fölötté érdekes jelenségeivel találkozunk. Valósulva látjuk az axiómát: »Valeas quantum (et ubi) potes.« E műszókönyvek írói érezték, hogy egy kiegészítő kézi könyvre égető szükség van; azt is tudták, hogy kimerítő, tökéletes munkát nem alkothatnak, de azt nem is sejtették, hogy Budapesten, Kassán, Egerszegen és Veszprémben egy időbe négy eszmétől lelkesedve, mindannyian ugyanazon egy munkán fáradoznak. **) S ezen nem csodálkozhatunk. Irodalmi munkásságunk országos közép-pont hiányában az ugyanazon célra irányított törekvéseket még nem tudta közös működésre egyesíteni és a nagyobb

*) Alig hangzott el a törvény kihirdetése, mely nyelvünknek a jogélet gyakorlati tág terét megnyitá, máris megjelent Pesten (1806) Péchy Imre munkája »A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában«, mely azonban inkább csak oktató, mint kimerítő gyakorlati kézikönyv akart lenni. Ugyan e téren, s némileg az újító áramlattal szemben, noha nem tanulságos kritikával, jelent meg Veszprémben (1807) »Észrevételek a magyar nyelv hivatalos alkalmazásáról« czímen egy kis füzet. Többet használtak azonban jogi műnyelvünknek a velők csaknem egyidejűleg megjelent, noha kezdetleges műszókönyvek; ilyenek voltak: »A tisztbeli írásmód saját szavai« Ottliktól (Pesten, 1806); »Pesti gyűjteménye a tisztbeli Írásmód saját szavainak« (Pest, 1807); »Magyarország azon szóknak, melyek a magyarországi polgári peres dolgokban előfordulnak« Szirmay Antaltól (Kassán, 1806); »Veszprémi gyűjteménye a törvényeket érdeklő kifejezéseknek« (Veszpi-ém, 1807); a »Zalamegyei tiszti szótár« és a csak kézirati másolatokban használt »Baranyamegyei szavak gyűjteménye.«

**) Csak Szirmay A. fentt id. kis munkája előszavából közlök itt egy-két pontot: »Ia talán nem szintén tökéletes is ezen gyűjteményem, legalább az a sikere léssen, hogy nyelvünk iránt buzgóságot, hazafias szent hevet gerjesztek nemzetemben, mely által élesztetvén, előadott

feladatok megvalósítására szükséges munkát az erők között megosztani. Nem volt útbavezető, nem volt oktató, nem volt vezér. Jogi műnyelvünk módszeres átdolgozására törekvő ez első kísérletek ezek folytán mindannyian csak az egyéni korlátolt erő és képesség termékei lettek, melyekben inkább csak azon buzgalom kelti föl elismerő tiszteletünket, mely azokat alapos nyelvtudomány hiányában s az ily munkához szükséges eszközök oly csekély volta mellett is létrehozni tudta.

Mindamellett ezen — noha inkább a gyakorlati jogéletnek szánt — segédkönyveket már alakjuk és tárgy ok kidolgozásánál fogva is egyszersmind nyelvtudományunk zsongéihez kell sorolnunk, annál inkább, mert azokat a gyakorlati jogélet figyelembe vétele mellett egyenesen jogi műnyelvünk, tehát a nyelvészet egyik ága megteremtése és művelése céljából Írták, és velők az e téren mutatkozó szükségletet egyelőre ki is elégitették; mert e szakban, majdnem egy évtizeden át (1807-től 1815-ig) semmi újabb termékkel se találkozhatunk.*)

De ez évtized alatt jelentős átalakulás alapjai vettek meg, mind nyelvészetünket mind jogtudományunkat illetőleg. Egy igénytelen pozsonyi szerzetes és egy ráczkevi uradalmi szerény ügyész: Révay és Geörch hatása volt ez a korra. E két hatalmas szellem alapvető munkálkodása a kor nemzeti törekvéseinek határozott irányt és minden addigit túlszárnyaló lendületet adott. Révay 1805-ben kiadott Grammatikájával a

munkámat lassanként tökéletesebbé fogja tenni, és *megegyezett akarattal* (mert az orthologok és neologok ez időben is ugyancsak torzsalkodtak) *egy gáncstalan szótárt készít magának*« (a mi még ma sincs); de Szirmay — mint alább mondja — csak a Pestmegyében folyó szógyűjtésről tudott.

*) Nem számítjuk ide ugyanis azon inkább csak a jogirodalom körébe tartozó dolgozatokat, melyek a joganyagot nyelvünkön tárgy ázván: jogi műnyelvünk terjesztésére annál sikeresebben hatottak, mert a törvényhatóságok munkakörében keletkeztek. Ilyenek voltak: »Fehérmegyei kurrens a gyermekölők végett« (1807); »Fehérmegyeinek közbátorság iránti rendszabásai«; Abaujmegyének, továbbá Kassa sz. kir. városnak »községi rendtartás-a (1812); Pest-Pilis-Solt t. e. vármegyék statútumai; Borsod vármegye statútuma a községbírói számadások tárgyában; és Heves vármegye, úgy Kolozsvár sz. kir. város statútuma a szegények és koldusok ellátása iránt (1806); stb.

magyar nyelvtudomány széles körű és biztos alapjait veté meg; utat és módot mutatva nyelvünk tudományos művelésére. A jogász, ki ez útra tért s jogi műnyelvünket Révay Grammatikája világitó fényénél tanulmányozó: hiányzó műszavaink kiegészítő megalkotásában, a legtöbb esetben már nyelvünk ősi törvényeit követheté. Geörch Illés pedig az ugyanakkor (1804—8.) »Hönyi törvény« czímen kiadott három-kötetes nagy munkájával az első volt, a ki összes törvényeinket egy kora tudományos színvonalára emelkedett rendszeres jogi műben nyelvünkön feldolgozván: ezzel tudományos nemzeti jogirodalmunkat egyszerre egész jelentőségére emelte föl. Munkája a latin kézikönyveket csakhamar kiszorítván: majd két évtizeden át mint a legkedveltebb tankönyv ifjúságunkat a törvény és jogtudományban magyarul oktatta, s e két évtized alatt az országban jogéletünknek nyelvünkön számos tudományos tényezőt nevelt. *)

Révay és Geörch hatása folytán a jogtudomány nyelvünkön főleg a gyakorlati jogélet terén, egy rövid évtized alatt oly nagy kifejlődésnek indult, hogy szükségleteit ama fennebb elősorolt nyelvészeti segéd munkák már nem elégíthették ki, s jogi műnyelvünk gyarapítása sürgető szükségkép mutatkozott; minekfolytán az előzőkénél sokkal teljesebb szókészlettel és alaposabb kidolgozással a jogi műszótárak és segédmun-

*) Nem hagyhatom el, hogy itt, legalább e jegyzetben, Geörchnek némi csekély elégtételt ne szerezzek egy nyelvészkedő bírálójával szemben, a ki Geörch munkáját megjelenése után majdnem másfél évtizedre a »Tudom. Gyűjt.« 1822. évi V. füzetében bírálta. Elismervén és kiemelvén a tárgyak alapos fejtegetését és szabatos meghatározását, az üres szóvirágok kerülését és népies nyelvezetét: egyszerismind nyelvbéli hibáit, úgynevezett helytelen új szavait, s ezek közt különösen az »álladalmat« és »kiváltság«-ot erősen megtámadta; s végre abban állapotott meg, hogy a statust »álladalom«-nak írni hát talán még csak lehet, de már a »kiváltság«-ot (t. i. a privilégiumot), magyarul helyesen csak »kegyelemlevél«-nek írhatjuk. Főlöskéges mondanom, hogy az utókor és tudományossága Geörchnek adott igazat, de e nyelvészkedő gáncs azon kor areopágiának folyóiratában jelenvén meg, Geörchnek annál fájóbb keserűséget okozott, mert ilyenek alapján a nyelvtudós bíráló azután Geörchnek nyelvünkben való járatlanságát hánytorgatta.

káknak ez időszakban két évtized alatt (1815—1835.) egész sora keletkezett. *)

A jogi műnyelvünk érdekében kifejtett ezen, olyan felette buzgó és termékeny irodalmi tevékenységhez járultak még ama hathatós intézkedések is, melyekkel egyes hazafias megyék jogi műnyelvünknek a hatósági életben mind tágabb tért nyitónak. — így Vasvármegye már 1827-ben; Tolna, Temes és Arad vármegye 1831-ben; Verőcze, Hont és Esztergom vármegye pedig 1832-ben, nyelvünknek a hatósági jogélet minden ágában kötelező használatát statuálta. így továbbá Bihar, Komárom, Nyitra, Pest-Pilis és Solt, Sopron, Temes és Torontói vármegyék 1834-ben már mindannyian magyar nyelven terjeszték fel az u. n. »országos munkálatok« tárgyában kidolgozott véleményes jelentésüket; sürgetve egyszersmind mindannyian nyelvünknek országszerte, törvény útján elrendelendő és kötelező általános használatát. **)

Ezek folytán az 1836. III. t.-cz. végre a már oly nagy számiján magyar nyelven vitt perekben a kir. Kúriát is magyar ítélet szerkesztésére kötelezte, mi a megcsontosodott latin kurialis stylus nem remélt gyors megmagyarosodását eredményező, ***) úgy, hogy e sikerek után műnyelvünk ügye már gyorsan közeledett diadalához; sálig pár évre az 1840. évi

**) Ilyenek voltak: »Aradmegyei tiszti szótár« Perecsenyi Nagy Lászlótól (1815-ben); »A tiszti Írás alkotásának és módjának sommás tudománj« Huszár Károlytól (Pest, 1816); Geörch Illéstől: »A magyar helyesírás főrendszabásai« (Pest, 1821); Verseghy F. »Tudományos mesterszókönyv« élén a mesterszavak készítését igazgató regulálkkal (Buda, 1826); Pauly Károlytól: »A magyar tiszti írásmód a polgári igazgatás és törvénykezés szótárával« (Buda, 1827); Puky Károly: »Honi törvénytisztár«-a, egy a jobbak közül, melynek I. kiadása 1827-ben, II. kiadása 1831-ben jelent meg; Fogarassy János »Jogtani műszókönyve« (Pest, 1833), mely három kiadásban (1833—42) jelent meg, szintén a jobbak egyike; Kunoss Endre »Szófüzér«-e (1835); »Gyalulat«-a; és végre a Trattner-Károlyifőle nagy »Magyar törvénykezési szótár« (Pest, 1837.)

**) Sajnálattal jegyezhetjük meg, hogy Pest, az ország fővárosa, e téren csaknem az utolsó volt; és csakis az 1840. VI. t.-cikk rendelkezése folytán intézkedett (1840-ben aug. hó 8-án) a magyar nyelv hivatalos használatbavétele iránt.

***) Alig egy évre, már 1837-ben megjelent a »Debreczeni kerületi Tábla szótára« és »A pesti kir. Curia szótára« (Pesten); ezeket

VI. t.-cz. elrerdelé, hegy a hatósági és országos feliratok, a kir. helytartótanács körrendeletéi, végzései; valamennyi világi és egyházi hatóság intézkedései, levelei; a hiteles kiadások záradékai; s végre 1843-tól az összes anyakönyvek magyarul szerkesztessenek.

Ama kölcsönös egymásra hatásnál fogva, melylyel a jogélet, jogirodalom és jogi műnyelv egymás fejlődését fokozzák: mindez intézkedések és eredmények jogirodalmunkat is virágzásnak indították, s több olyan jeles egyedirat és számos olyan eredeti jogi szakmunka keletkezését mozdíták elő, melyek viszont jogéletünkre és jogi műnyelvünkre fejlesztőleg és gyarapítólag hatottak vissza. *)

követte a különös jogok műnyelvét tárgyzólag: Császár Ferenc: »Váltójogi műszótár«-a; Fogarassy J. »Kereskedői szótára-a; a jus caonicum és a jus metallicum műszavai, stb.

*) *Az egyediratok közé sorolhatjuk az időszaki folyóiratokban megjelent kiválóbb dolgozatokat is; ilyenek voltak: a »Tudományos gyűjtemény«-ben: »A magyar melléktartományok függéséről« (1821); »A városok eredete és alkotmánya* (1822); Raisz Károly: »Az utak igazgatásáról« (1823); »Az egyház joga a mezzei tisztításokban« (1824); »Az egyházi rendek intézete« (1826); V. Jankovich M.: »A magjai-nyelvek I. Ferdinánd idejében a mostaninál gyakorltoabb voltáról« (1830); Ujfalusy J.: »A házassági társaságról« stb. — A »Tudomány tör«-bán: Bertaut után Jakab I.: »A törvények philosophiája« (1835); AVarga J.: »Az okosságtörvény« (észjog) (1835), — »A társi észjog« (1836). — »A nyilvános észjog«, — és »A nemzeti észjog alapvonalai« (1837); Kállai F.: »A törvények és szokásjog analógiája, tekintettel Magyarországra« (1836); stb. — Az -l *lhetaeum* -bán: Schiedel (Toldy) F.: »Az írói tulajdonjogról« (1838); Varga J.: »Nézetek az egyenlőségről« (1838), — »A jogról és »A szabadságról« (1839); »A népegység« (1840); Beöthy Zs.: »Monarkhiai elvek és reformok« (1842); stb. »A magyar tudományos Akadémia évkönyvei«-ben: Nyíri I.: »Női jogtan«-a (1834); Szász K.: A törvények eredeti kútféjéről (1834); Szlemenics P. »A leányi negyedről« (1836); és »Az örökségi jószágokról« (1839); Szalay: »Kollár Adám mint jogtudós« (1839); Sztrokay: »A házassági törvények szemléje« (1839); Zsoldos J.: »A bírákról és bíraskodásról« (1839), — és »A magyar álladalmi szabadság jogi szemléje« (1842); Szlemenics P.: »Törvényeink története« (1840-tól kezdve jelent meg); Fauler T.: »Az álladalmi jog-alapjáról« (1844) stb. — *Végre hatósági statutomok és egyéb egyediratok:* Náray A.: »A főispán birói hatalmáról« (1823); Révkomárom tűzrendőri rendszabásai (1825); Szepes és Pest vármegye statútumai (1827); Miskolcz lakosai részére tett statútumok (1828); A jász-*

Politikai teljes diadalát jogi műnyelvünk az 1843—44. évi II. t.-cikkkel érte meg; ez rendelvén el az ide vonatkozó törvények kiegészítéséül, hogy a kir. leiratok, a törvények és rendeletek, az országgyűlési tanácskozások, úgy a magy. kir. udvari Kancellária, a kir. Helytartótanács, a kir. Kúria és valamennyi ítélőszék hivatalos nyelve azontúl kizárólag a magyar legyen. Es e diadalát nyelvünk apostolai a tudomány terén azon még ma is becses munkával ünneplék meg, melyet tudományos Akadémiánk »Törvénytudományi műszótár« címen ugyanakkor (1843-ban) bocsáta közre.

E mű már nem egyéni korlátolt erő és képesség terméke, hanem azon időszak összes kiválóbb szakértői tudományos és ügybuzgó munkálkodásának gyümölcse. — Már az első nagy-gyűlés (1831-ben) elhatározá e műszótár kidolgoztatását és a munkát Szlemenics Pál, Stettner György, Sztro-

kúnok Begulatiója és Statumai (1835 — 40); Nyáry Pál: »Javallat Pestmegye közigazgatási rendszere iránt« (1840); és »Indítvány megyei bűnvádi eljárásunk javítása iránt« (1841); Sréter: »Hivatalos jelentés Nógrádmegye beligazgatása állapotáról (1842); stb. — *Az önálló rendszeres jogi szakművek közül* pedig különösen a következőket említhetjük föl: Szilágyi I. »Természeti törvény tudomány« (1813); Székely M.: »A nemes székely nemzet constitúciói« (1818); Kelemen: »A magy-ar törvények históriája« (1820), — és »A magyar hazai polg. törvénykönyvről írt tanítások« Czövek I. fordításában (3. k. 1822); Köwy: »Polgári magyar törvény (1822); Perger J.: »Bevezetés a diplomatikába« (1822); Czövektől a »Planum Tabulare« magyarul (1825); Ujfalusy: »A természetihármas törvény (1825); Pukytól: I. »A vármegyék szervezete; II. »A magyar vármegyék politikai igazgatása« (1828); Pergettől egy újra átdolgozott »Magyar Törvénytár« (1830); S. Vajda L.: »Az erdélyi magyar törvényekkel való ösmerettség« (1830); »Az erdélyi nemzetek törvényes könyveinek indexe« (1832); Stettner Gy. »Váltójog«-a (1832); Császár F.: »Beccaria büntörvényének magyar fordítása« (1834); Szlemenics P.: »Fenyítőtörvényszéki magyar törvény«-e (1836); Csacsko: »Természetjog«-a (1839); Szalay: »A büntető eljárásról« (1841); Szemere B.: »Halálbüntetés« (1841); Zsoldos I.: »A szolgabírói hivatal« (1842); Szalaytól: »A magyar büntető törvénykönyv javaslata« (1843); Hunfalvy P.: »Magyar váltótörvény«-e (1843); Palugyay: »Megyerendszer«-e (3 k., 1844); és ez időszak termékei közé sorolhatjuk még Miskolczy »Magyar közjog«-át; Beöthy Zs.: »Elemi magyar közjog«-át; valamint az állainjog és politika Széchenyi, Szalay, Deák és több más jelesek műveivel gazdagodott irodalmának számos kiválóbb termékeit.

kay Antal, Perger János, Kölcsey Ferencz, Lassú István, Jászay Pál, Szász Károly (idős), Bártfay és Waltherr, Fogarasy János, Császár Ferencz, Zsivora György és Csapó Dániel vállalták el. Szétosztván egymás között az addig megjelent jogi műszótárakat és egyéb jogi szakmunkákat, a műszótár anyagát a negyvenes évekig terjedő jogirodalomnak lehetőleg összes termékeiből szedték össze. A gyűjtött és megrostált műszavakat és szólásokat, jelesül a synonymákat gyűjtőtételekbe, ezeket pedig szótári rendbe előbb Perger sorozta, majd ennek elbunytyával Sztrokay A. állította egybe. Első kiadása (8r., 28 nagy íven, 44-1 lapon) 1843-ban; második s egyszersmind utolsó, tetemesen bővített kiadása pedig (8-r., 31 íven, 488 lapon) 1847-ben jelent meg s mindkettő gyorsan elfogyott. *)

Akadémiánk e törvénytudományi nagy műszótára mellett nem hagyhatjuk még említetlenül jogi műnyelvünk szakirodalmának azon egyéb termékeit se, melyek jogi műnyelvünk művelése és fejlesztése céljából részint az akadémiai műszótárral egyidejűleg, részint azóta megjelentek. Ilyen volt: Ponori Thewrewk Józsefnek »Verböczi diák műszavai, régi magyarításokkal« czímen (Pozsony, 1844) inkább a nyelvtudomány, mint a gyakorlati jogélet számára írt munkája, de a melynek — mint ilyennek — nagy fogyatkozása, hogy az állítólag régi műszavak forrásait tüzetesen nem jegyzékeltte. Bokrányi Jánosnak »A magyar tiszti Írásmód példákkal világosított szabályai« című gyakorlati, hasznos munkája (Kassán, 1844). Ezt (1845-ben) egy igen becses segédkönyv, a magy. kir. udvari tanács »Hivatalos műszótár«-a követte összevont, határozott, szabatos s egy jogfogalmat lehetőleg csak egy jól megválasztott műszóval jelölő és szókészletünket számos hiányzó műszóval kiegészítő szerkesztéssel, melynek ez újabb adatait, Ponori munkája és Fogarasy műszókönyve (3. kiad. 1842) hasonló adataival együtt az akadémiai műszótár (1847-ki) második kiadásába is fölvtették. Kovács Lajos »Tisztirási szótár«-a (1846) és Kassay A. »Váltó-

*) Tüzetesebben és behatóbban alább, a jelen értekezés vége felé ismertetjük és bíráljuk.

jogtan szótár«-a (1852) című kisebb munkái mellett kiváló lielyet foglal el Báth György »Az új törvényhozás szótára« címen 1853-ban, újabban bővítve »Magyar-német és Német-magyar jogi műszótár« címen 1863-ban, valamint Kolonics László »Német-magyar egyetemes hivatali műszótár« cím alatt 1870-ben közrebocsátott dolgozata. Ezek azonban valamennyien csak amaz ismeretes politikai változások okozta szükségleteknek törekedtek eleget tenni, s mindannyian nélkülözik egy tudományos műszótár föltétien kellékeit.

*

III. Jogi műnyelvünk e tekintélyes szakirodalmával, ama fennebb hivatkozott számos (mintegy 35 drb.) műszótárral, s ezekben felhalmozott (körülbelül 40,000 szónyi) hatalmas szókészletével szemben azonban azt mondja egyik orthologusunk, hogy visszatekintve azon nagy műszógyárakra, melyek nyelvünket (gyermekkorában) a hibás szók egész rajával elborították, — nyelvünk férfiasodásának kell tekintenünk, hogy azokat korunkban figyelmen kívül hagyta, s azok termékei: a műszótárak valaliára már a lomtárba kerültek.

Csak történeti paradoxon ugyau azon állítás, mintha csak Európában már majd egy ezer évet élt nyelvünk épen ama műszógyárak és táruk idejében, tehát 30—40 év előtt élte volna gyermekkorát s csak is e 30—40 év alatt férfiasodott volna meg. De ha e paradoxontól eltekintünk, az a föltevés, hogy a műnyelv művelésével valamely nyelv csak gyermekkorát éli, s férfiasodásának föltétele, hogy a műnyelv fejlesztését abbahagyja, — elvi szempontból már annál behatóbb figyelmet érdemel, mert jogi műnyelvünk létjogát vonja á priori kétségbe. Föltárnád a komoly kétlés, mely azt mondja, hogy a műnyelvek csak olyan eszközök, melyekkel a nemzeti nyelv történeti szükség idején, fejlődését fokozott arányokban hajthatja végre; s ekkor e célra felette hasznos, hogy azok beható művelés útján a nemzeti nyelv ily fejlődési eszközeivé képeztessenek. Mihelyt azonban a nemzeti nyelv a történeti szükségnek megfelelő e kifejlődését a műnyelvek segélyével

és kimerítésével az idő szerint befejezte: ezen elhasznált eszközökre (t. i. a műnyelvekre) szüksége továbbra nincs, ennél fogva azok termékeit egyszerűen a lomtárba kell tennünk. E komoly és alapos kétlés hathatós vétó egyszersmind minden, e téren ok nélkül erőpazarló kísérlet ellenében. És a ki jogi műnyelvünk gyökeres reformját czélozza, annak először is ezen, az egész kérdésre döntő kétléssel kell leszámolnia, nehogy balútra tévedő kísérletekre vetemedjék. Mert ha evető megállja helyét, akkor ez irányban nincs többé mit tennünk; akkor jogéletünk és szakirodalmunk nyelvszükségletét — a jogi műnyelv mint ilyen mellőzésével — más úton és módon kell kielégítenünk. E kétlés megvizsgálásánál tehát le kell vetkeznünk minden elfogultságot, mely jogi műnyelvünk diadalát, minden áron kierőszakolni akarná. Föl kell tennünk, hogy a mutatkozó szükségletet más úton is kielégíthetjük. A jogtudomány követeléseivel szembe kell állítanunk nemzeti nyelvünk egységét, romlatlan ősi tisztaságát, melynek mindent s melyet fölálodni semminek se szabad. Ilyen alakban egész megdöbbenő komolyságával áll elénk a kérdés: beszélhetünk-e hát még ma is ogi műnyelvről? Nemzeti nyelvünk anyatörzsének oly életerős kisarjázása volt-e az, mely azzal együtt aunak holtáig él? Vagy talán egy tűnékeny jelenség volt csak, mely egy gyorsan elreppenő kor mulékony szükségletével támadt, virágzott és elenyészett?

Hivatkozhatnánk jogi műnyelvünk irodalmára, melyet mint fennebb láttuk, eddig is tekintélyes tömeg, mintegy 35—40 szakmunka képvisel, — s mely — már azzal, hogy van — jogi műnyelvünk létezését bizonyítja. De a tudományok története meg mást is bizonyít. Hogy csak egyiket szembeötlőbb történeti tanúságra hivatkozzam: a mágia, az alkhimia, az asztrológia stb, egykor még nagyobb szakirodalomra támaszkodtak, s mégis kivesztek. Irodalmok mai nap már csak megvoltukat bizonyítja, s aligha akadna valaki, aki irodalmi hagyományaik tömegére mutatva, ezzel azok mai létezését vitatni akarná. — Ez volt sorsa minden oly tudománynak, melynek alapeszméjét a kor túlszárnyalta, s a való élet elejtette. És ez leend sorsa valamennyi olyan mi még tán hatalmié tudománynak, mely tévedésben gyökerezik. A való élet — mint hajdan az

alkhimiának és asztrológiának — egykor s egyenkint minden tévedésnek fölmondja szolgálatát, s hatalmas tudományok enyésznek el örökre, noha irodalmokkal talán ma is már tárházakat tölthetnénk meg.

Mondhatnánk, hogy Akadémiánk műszótára már maga is egy kifejlődött kész jogi műnyelvet tár elénk. Ez már megvan, tehát jogi műnyelvünk létezését, minden kétléssel szemben bizonyítja. — És még se bizonyítja. Mert midőn tudományoságunk nemzeti nyelvünk összes szókészletét »A magyar nyelv nagy szótárába kodifikálta: e kódexbe ama műszótár minden használható szóanyagát felvette s ezzel azt a jogi műnyelv kizárólagos birtokából elvonván, nemzeti nyelvünk egyetemes közös tulajdonává tette. Ama műszótár tehát tartalmát s tartalma addig megvolt különállóságát veszttette el az által, hogy egyetemes, közös nemzeti nyelvünk testébe olvasztatott be.

Mindezek jogi műnyelvünk létezését nemhogy bizonyítanák, sőt még kétesebbé teszik; s a mellett inkább csak a nyelvtudomány történeti (külső) fejlődésére vonatkozóan: a kérdést magát csak felületesen érintik, a helyett, hogy annak lényegébe hatolnának be. Sokkal mélyebbre, a nyelv keletkezésének s természetes növésének tényei és törvényeibe kell behatolnunk, hogy e kérdést alaposan megoldhassuk.

Ha ugyanis a törzs-szerkezetben élő nomád népekre tekintünk, azt látjuk, hogy ugyanazon népfaj különváltan élő törzsei, noha egy közös ősi törzstől vett s így lényegében azonosj egymástól mégis gyakran egymás meg nem érthetéseig különböző nyelvet beszélnek. A törzsapa nyelve lett családja nyelve, a családé a nemzetség, s így tovább az elszaporodással különváló törzs nyelve. — Ha valamely történeti eset a törzseket egymástól örökre szétválasztotta: a szétváltak nyelve századok múltával egymástól merőben különböző lett, noha gyakran ezredéven át is, sőt a míg csak élnek, megőrzik családi közösségök jellegeit. A hol pedig valamely történeti eset a törzseket a törzsszövetség s utóbb az állam szorosabb kötelékében »nemzet-«té kapcsolta egybe, annak keretében a törzsek önálló tagjai egymással gyakrabban s huzamosabban érintkezvén, ez érintkezési közös életköreikben, jelesül: hadi, igazgatási és jogszolgáltatási életkörükben a törzsek nyelve ismét egy

közös egységes nemzeti nyelvvé csiszolódott és simult össze. A közélet tényezőiképp működő törzstagok ezen közös életkörei s azokban történő érintkezéseik azonban a szálláson levő törzsnépet és annak egyéni életköreit már nem igen érintvén, annak saját keblében élő s egymástól törzsenként eltérő nyelvét a törzs egyéni életköreiben továbbra is érintetlenül hagyták.

A törzsek ez eltérő sajátos nyelvét ama közös nemzeti nyelvvel szemben, mellyel származásuknál fogva lényegben teljesen megegyeznek, tágabb értelemben nyelvjárásnak, szorosabb értelemben pedig tájnyelvnek nevezzük, mely mint ilyen a nyelvjárásoknak csak egyik főága, és sokban különbözik a nyelvjárások másik főágától, melyről alább szólándunk.

Kétségtelen, hogy mikor és mielőtt egy nemzeti nyelv keletkezett: az előtt és akkor mindig számos tájnyelv volt meg már a nemzeti nyelvet életre keltő népfaj, más meg más, noha szomszédosán, de különváltan élő törzseinél. Kétségtelen továbbá, hogy a törzsszövetségben egyesült törzsek közéletében: hadi, igazgatási és jogszolgáltatási élet köreiben keletkezett egységes, közös nemzeti nyelv eredetében maga sem egyéb, mint a törzsekben élő tájnyelvek konglomerátuma; melyek szókészletét a törzstagok a közös életkörökbe magokkal vivék, s azokból együttműködésök folyamán, a szükséges értelemki-fejező s közösen is könnyen megérthető szavakat használatba vevén; belőlök összeségökben a közös nemzeti nyelvet megalakították. *) Ez tehát épen nem valami vadonúj nyelv vala, hanem csak bővülve, fejlődve s megnöve azon közös ősi törzs nyelvét tárja elénk, melyből a törzsek származtak s melynek nyelvéből a törzsekben élő tájnyelvek mint ősi törzsnyelvből

*) Ama hét ősi törzs, melyek egymástól függetlenül s különváltan éltek, s melyek Almos alatt egyesültek először a törzs-szövetség, majd szent István alatt az állam szorosabb és szilárdabb kötelékébe; úgy a Kiev alatt csatlakozó kún törzsek legalább is megannyi nyelvjárást hoztak magokkal az államalkotó nemzetbe, a honszerzés idején. E törzsek a honfoglalás befejeztével az osztás útján nyert s egymástól természetes határokkal elkülönített, saját területeiken, úgynevezett szállásaikon továbbra is partikuláris törzséletet. folytatván: egyéni életköreikben, ott a magokkal hozott tájnyelveknek azontúl is természetes éltetői és fentartói maradának,

kisarjartzak. És midőn valamely történeti eset a törzseket újra egybekapcsolta, s a táj nyelvek egybeolvadásából nemzeti nyelv keletkezett: ez csak az ősi törzsnyelvnek a táj nyelvekben végrehajtott természetes növése útján nyert kifejlődésében, ismét erőteljes közöskép való jelentkezése vala. De mindezek folytán végre az is kétségtelen, hogy a nyelv természetes növése már eredetétől fogva a táj nyelvekben folyt és folyik nagy részben ma is. És minthogy e tájnyelveket az előre haladó és központosító művelődés ezredéven át máig se tudta kiirtani: azok természetét nemzeti nyelvünk gyarapítása céljából nyelvészeink ma még szorgalmasabban gyűjtik mint valaha. *)

Kissé hosszasan időztem a táj nyelveknél, hogy azoknak mint nyelvjárásoknak keletkezését, természetes mivoltát és hivatását némileg megvilágíthassam. De e megvilágításnál legálább könnyebben meg fogjuk ismerni a nyelvjárások azon másik ágát, mely a tájnyelvtől nemcsak keletkezésére és miséjére nézve különbözik, de hivatása és jelentősége tekintetében is azt messze túlszárnyalja. Hogy azonban a nyelvjárások e másik nevezetes ágának keletkezését, mivoltát, és hivatását alaposan méltathassuk: vissza kell térnünk a nemzeti nyelv alakulási és fejlődési fázisaira.

A törzsszövetség közéletében: hadi, igazgatási és jogszolgáltatási életköreiből keletkezett nemzeti nyelv, nem tekintve a tájnyelvekből nyert (noha csekély) gyarapodását, az államélet hosszú korszakán, évszázadokon át megtartá szoros értelemben vett egységét; **) mert azon okok, melyek életre kelték, és azok melyek föntarták, e tekintetben egyaránt

*) Az Álmos és Árpád alatt keletkezett nemzeti nyelv a törzsek és szállás népeinek tájnyelvet érintetlenül hagyván: azok mindinkább eltérő kifejlődését még azon körülmény is elősegítette, hogy az itt talált s a szláv nyelv megannyi nyelvjárását beszélő hódított törzsek nyelvéből a hódító törzsek nyelvszükségeik kielégítésére a napi élet számtalan szavát vették át, a mi azután nemcsak tájnyelveink dús tenyészetét, de számos újabb keletkezését s valamennyinek szerteágazó fejlődését okozta.

**) Álmos és Árpád alatt keletkezett nemzeti nyelvünk megismosodását hathatósan előmozdítá azon körülmény, hogy a törzsek a honfoglalás idején hosszú évtizeden át együtt táborozván és élvén: folytonos érintkezésük nyelvjárásaik eltéréseit hathatósan elsimitotta, összeegyeztette. Főleg ennek köszönhetőek nemzeti nyelvünk azon erős szívóssá-

központosítólag hátának. Az ezen életkörökben együttesen kifejtett közös tevékenységnek a táj nyelveket egy közös nemzeti nyelvbe összesímítő hatását csak fokozá és állandósítá azon körülmény, hogy úgy a törzsszövetség mint a kezdetleges államélet szervezetében ama közös életkörök: a hadi, igazgatási és jogszolgáltatási életkör, egymástól szorosabban különválasztva nem valának. A kormányzásnak mind e bárom főága még a tér és helyhatóságokban is rendesen egy és ugyanazon intéző alany kezében összpontosult. S ez alanyok: a köztisztviselők — kevés kivétellel — egy személyben igazgató, hadakozó és jogszolgáltató közegek lévén: személyegységekkel a nemzeti nyelv egységét a közélet e különböző munka köreibben is épségben föntartották. Ebhez járult, hogy ez életkörök, úgy a hadi, igazgatási, mint ez időben még a jogi is csak a közönséges élet általánosan ismert tárgyaival (nem pedig mint később elvont elvekkkel) foglalkozván: azok kifejezésére már maga egy tájnyelv, annál inkább a több tájnyelvből támadt nemzeti nyelv tökéletesen kielégítő szókészlettel rendelkezett. És valamint az ősi törzsnyelvből sem oly rögtönösen, minden különös ok nélkül, hanem vagy túlnépesedés vagy más történeti eset folytán sarjaztak ki lassan az eltérő tájnyelvek: épen úgy a nemzeti nyelvet életre keltő és fen tartó okoknak is módosulnia és más újabb okoknak is közrehatnia kellett, hogy a nemzeti nyelv, saját egysége ideiglenes hátrányával is — mint hajdan az ősi törzsnyelv a tájnyelveknek — egy a közös életkörökben a táj nyelvekéhez hasonlóan eredő, noha attól lényegesen különböző újabb nyelvjárási tenyészetnek adjon életet.

gát, melylyel a törzsek csakhamar bekövetkezett szétválása és különböző vidékeken lett letelepedése után is egységes jellemét, századokon át konzerválni tudta; s hogy a tájnyelvek által átvett idegen szavakat saját törvényei szerint assimilálván: eredeti tisztaságát megőrizte. De konzerválólag ide hatottak még fejlődő államintézményeink is: a szent Istváuféle királyság, mint hatalmas központi kormány, hathatós közegevel: az országszerte egyöntetűleg szervezett várszerkezettel; a gyakran tartott országgyűlések, törvénynapok és egyéb tömegesebb érintkezések, melyek nemzeti nyelvünket ama folyton folyó nyelvjárási tenyészetrel szemben is föntartották, annak túlhajtásait korlátoták, kiegyenlítő és folytonosan ellensúlyozták.

Az ideható újabb okok legjelentősebbike a tudományok ébredése vala. A középkor végén s az újkor elején a dogma-uralommal szemben támadt szabad szellemű tudományosság ugyanis, nem elégedett meg sem a közigazgatási sem a jogi életkörben, a dolgok százados folyásával. Megfigyelte ez életkörök tényeit és jelenségeit, s azokat egymással és a régi bölcselő iskolák eszméivel és elveivel viszonyítván: ebből az államélet addig ismeretlen feladatainak, és a kor jogérzetét kielégítő újabb jogi fogalmaknak és szabályoknak egész sorát vonta le. Az így támadó munkásság azonban már oly szavakat és kifejezéseket is szükséglett, melyeket a nemzeti nyelv kész alakban nem nyújthatott, hanem vagy annak alkalmas szöveleimeiből kellett megalkotnia, vagy ba ez újabb eszméket és fogalmakat más nemzet tudományosságától vette át: azon nemzet szókészletéből kellett egyelőre kölcsönvennie.

A tudományosság e fellépését és működését ennek hatása és eredményekép okszerűleg követé jog és államintézményeik azzal párhuzamos fejlődése, tehát a nyelvegységet konzerváló okok módosulása is. És azon fennebb tüzetesebben méltatott körülmény, mely szerint ama közös életkörök ugyanazon alanyok kezében összpontosultak, s mely ennélfogva nyelvünk egységét még e különböző munkakörökben is oly hathatósan konzerváló, — csakhamar módosult és megváltozott. Egyfelől a közigazgatás körében a tudomány és az élet által egyaránt sürgetett újabb állami feladatok megvalósítása; a jogélet körében pedig a kor jogérzete által követelt újabb jogelvek és szabályok alkalmazása csakhamar különös tudományos képzést és szakismereteket szükséglett. Másfelől az addig elnyomott s most orvoslást váró és kereső sérelmek föltámadásával az ügyek és teendők hatványozott fölszaporodása egy-egy intéző alany egyéni összes erejét már egy munkakörben külön is teljesen elfoglalta. E fejlődések lépésről-lépésre jog és államintézményeink azon átváltozására és fokozatos újjászervezésére vezettek, melynek keretében a hadi, igazgatási és jogszolgáltatási ügyek ellátása, úgy a központi mint a tér és hely-hatóságokban külön közegekhez utaltatván: eme közös életkörök egymástól határozottan különváltak s önálló munkakörökké alakultak, melyek mindegyikében az odautalt feladatokkal,

jogelvekkel és szabályokkal szakszerűleg foglalkozó munkálkodás, mint a tudomány, úgy itt a való élet terén is a szükséglett, de a nemzeti nyelvben készen nem igen levő alkalmas szavak és kifejezések esetről-esetre kiegészítő megalkotására, esetleg más nyelvből való pótlására vezetett. *Es mint hajdan az ősi törzsnyelvből a túlnépesedés és törzskiválás útján a tájnyelvek, — épen úgy sav jastak ki a tudományosság hatása alatt történő fejlődés e természetes folyamán a nemzeti nyelvből a munkaszaporodás és a különböző életkorok különválása folytán ezekben a műnyelvek. *)*

A műnyelv e szerint ép úgy nyelvjárás, mint a tájnyelv; ketten együtt alkotják a nyelvjárások teljes körét, külön pedig csa k egyik főágát. Mint ilyenek magokban ismét több kevesebb ágra oszlanak, jelesül a tájnyelvek a különféle vidékek, a műnyelvek pedig az élet és tudomány terén önállóvá fejlődött munkakörök szerint. Mindketten a nyelvfejlődés ugyanazon természetes folyása útján, amaz az ősi törzsnyelvből, emez a nemzeti nyelvből, — tehát a nyelvfejlődésnek már sokkal magasabb stádiumán — keletkeztek. A táj nyelvet területi határok, a műnyelveket a társadalom és állam szervezetében fennálló korlátok határolják körül; azok területhez, ezek hivatásszerű szakmunkához vannak kötve; azok szóanyagát a népélet, a mindennapi egyéni élet, ezeket a közélet önálló munkakörei szolgáltatják; a műnyelvek e munkakörökben tehát országszerte tenyészhetnek s a nemzeti nyelvre országszerte visszahatnak. És valamint az ősi törzsnyelv a táj nyelvekben, az államélet és tudományosság közegéül szolgáló nemzeti nyelv épen úgy a műnyelvekben folytatja életét és természetes növekedését; s megfordítva: a táj nyelvek az ősi törzsnyelv, a műnyelvek pedig a tudományos (irodalmi) nemzeti nyelv természetes növést folytatják és eszközük. **)

*) »Keletkezettek nyelvjárások egyes osztályok szerint is — mondja Müller 51. — (Fölolvasások a nyelvtudományról. I. k. 55. 1.) és ismét: »Nem csak helyi és vidéki, hanem egyes osztályoknak is megvan a magok szavajárása« stb. (1. u. o. 60. 1.)

**) A nyelvjárások fontossága — Slüller 51. szerint is — épen abban áll, hogy a nyelv természetes növést, folytatják. — V. ö. id. munkája I. k. 59. 1.

Jogi műnyelvünk ezek szerint mint a műnyelvek, tehát mint a nyelvjárások egyik mellékága, nem csupán egy gyorsan eltűnő időszak mulékony szükséglete, nem egy tünékeny jelenség, s a nyelvfejlődésnek nem ad hoc eszköze, hanem természetes következése; a nemzeti nyelv mint anyatörzs egy oly életerős kisarjázása, nyelvjárása, mely azzal annak holtáig él; s hatalmas nyelvjárási tenyészetével annak folytonosan gyarapító hatásos tényezője.

IV. De lux már idej irtottunk, lássuk még röviden a nyelvjárások viszonylagos jelentőségét és jövőjét is.

A nemzeti nyelv gyarapodásának egyik módja ama folytonos természetes folyamatban tárul elénk, mely szerint a nyelvjárások egyes jól termett, kifejező, közösen is könnyen megérthető, és az élet által is szükséglett szavait az élet és irodalom, esetről-esetre általánosan használatba veszi, közforgalomba hozza; s ez úton azokat a nemzetinyelv szókészletébe sorozván be: azok annak gyarapodását eszközük. Kétségkívül ez a nyelvnek a legtermészetesebb, legközvetlenebb s így a legtisztább és legbecsesebb növekedése; de lassú és csekély voltával nem mindig elégítheti ki a kornak a nemzeti nyelvvel szemben támadt, olykor sokkal nagyobb szükségletét. Ilyenkor a való élet lassú és csekély munkája helyett a tudományos munkásság közvetíti a nemzeti nyelvnek a nyelvjárások fölös terméséből egyszerre tömegesebb gyarapodását; s ez a nyelvgyarapodás másik, amannál sokkal jelentősebb módozata. *) — Az erre vállalkozó tudományos munkásság feladata abban áll, hogy a nyelvjárások termését: szavait összegyűjti, előkészíti; s egy nagy műben módszeresen földolgozván, közhasználatba bocsátja. A nyelv ilyen gyarapodását közvetítő munkásság tehát tisztán reproductív; újat mit se termel, nem

*) E módozatban indult ki azon tudományos munkásság is, mely félszázad előtt nyelvünk összes szókészletének a nagy szótárban leendő kodifikációját célozta, s a mely ennél fogva a tud. Akadémia táj- és műszótáraiban először is a táj- és műnyelvek mint nyelvjárások termését gyűjtötte össze; hathatósan előmozdítván e műszótárakkal egyzersmind azon szaktudományok teljesebb megmagyarosodását is.

is termelhet, csak a meglevőt dolgozhatja fel; a mi újat reprodukál, azt csak is a nyelvjárások természetétől merítheti; s így csupán a nyelvjárások termésére szorítkoztatik. *)

Ha már most azon életkört tekintjük, melyekben a folyton termelő nyelvjárási tenyészet folyik: látnunk kell azon nagy különbséget, mely egyfelől a tájnyelveket tenyésztő népélet szorosán vett egyéni körei, másfelől a szaktudományok és a hivatásszerű szakmunkásság azon életkörei közt létezik, melyek a műnyelvek nyelvjárási tenyészetének éltető talajául szolgálnak. A nép szoros értelemben vett egyéni körei annak közönséges napi életéből nyerik általánosan jól ismert tárgyait, melyek nevei ugyanazon tájnyelvben bosszú időn s gyakran mindvégig megtartják egyszer elfogadott alakjokat. És ha ezeket a nemzeti nyelv is fölvette, s közhasználatba adván, általánossá és állandóvá tette: felette ritka eset. hogy azokkal szemben a tájnyelv egynek-egynek elvétve ismét újabb alakot adjon. Valamint az is ritka eset, hogy a népélet közönséges körei addig nem volt, új, tehát elnevezést szükségülő tárggyal szaporodjanak; s a mennyiben a fölfedezések és találmányok ilyen új tárgyak kép jelentkeznek is: a népélet köreibé azok rendszeren magokkal viszik már nevöket is; s nagyon kevés adalékot szolgáltatnak a tájnyelvek termésének gazdagításához. Ezekhez képest a táj nyelvek nagyobb jelentősége csak addig tart még, a míg összes eddig figyelmen kívül hagyott szótermésüket összegyűjtjük és földolgozzuk. Hosszú időre kimerítjük ezzel tájnyelveinknek ma is már csekély arányú termését. Mert mihelyt a népoktatás eléri fejlődése azon fokát, melyen általánosan és teljesen megvalósúl: a népcsaládok újabb nemzedékeinek már különben se nagyon eltérő táj nyelve az iskolák útján az egységes közös nemzeti nyelvhez még közelebb térend vissza; s az így

*) A nyelvtudomány megtaníthat arra, hogy ini a nyelv, az etymologia és összehasonlító nyelvészet, megmutogathatja eredeti vagy átvett idegen, élő vagy kihalt összes gyökszavainkat és ragjainkat, az esetleges hangheli romlásokat, azt az ősi törzsnyelvet, és azon rokonynyelveket, melyekkel amabból nyelvünk kisarjazott és megnövekedett; de magát a nyelvet semmiféle nyelvtudomány egyetlen egy új alakkal, egyetlen egy új szóval se növelheti, ha csak nem a nyelvjárások természetes terméséből. — V. ö. Müller M. id. munkája I. k. 35—36. l.

iskolázott nemzedékben a népkönyvtárak, lapok, ismeretterjesztő népies irodalom és egyéb közművelési eszközök a nemzeti nyelvet mind szélesb körben állandósítandják. És ba e tényezők a tájnyelveket végleg ki nem irtják is, de tenyészetüket csak jelentéktelen nép töredékekre szorítják, tenyészeti erejüket elnyomják, s termelésüket — legalább a nyelvgyarapítás céljára — elenyészőleg csekélylyé silányítják.

Ez a táj nyelvek jövője, s most nézzük a műnyelvekét s különösen a jogi műnyelvét.

Kétségtelen, hogy valamennyi szaktudomány tárgyai tüzetes jelölésére műszókat, azok viszonyításához és feldolgozásához pedig műkifejezéseket szükségei; s így a hány szaktudomány, tetteleg ugyanannyi műnyelv keletkezett és létezik; mégis nagy különbség van a műnyelvek viszonylagos szükségessége és jelentősége közt, a való élet szempontjából. Vaanak kifejlődött önálló hatalmas szaktudományok, minő p. o. a csillagászat, a kbémia, stb., melyek jelenét és jövőjét folytonos nagy szolgálataik örök időkre biztosítják, — de a melyek mégis elszigetelten saját tudományos műhelyeikben élnek, fejlődnek és munkálódnak; s a társadalom csak már kész gyümölcseiket használja. Vannak ismét olyanok, mint a geometria, számtan fizika stb., a melyek működésüket már nemcsak a tudomány zárt műhelyeiben, hanem azonkívül a társadalmi élet terén is folytatják; noha belső fejlődésök még inkább csak tudományos művelésökhöz van kötve. És végre vannak olyanok, mint p. o. általán a társadalmi tudományok, melyek az elmélet és gyakorlat, a tudomány és a társadalmi élet terén egyaránt élnek, fejlődnek, és a társadalom való életével ízről-ízre a legszorosabb szerves összeköttetésben állanak. S ilyen a jogtudomány is. — Nem mondjuk, hogy a szaktudományoknak magoknak, hanem azt bátran állíthatjuk, hogy műnyelvük mint nyelvjárásnak szükségessége épen e viszonytól, épen attól függ, hogy azok a társadalmi való élettől elkülönözve, vagy, hogy abban mekkora: kissebb vagy nagyobb körben élnek és munkálódnak-e? E kör nagyságától függ ama szükségesség aránya, melyet a társadalom való élete a nemzeti nyelvvel szemben s ez viszont ama szaktudomány műnyelvével mint nyelvjárással szemben támaszt, hogy annak terméséből magát ama szükség

arányában gyarapíthassa és kiegészítse. S minthogy a jogtudomány úgy a szaktudományok mint a köz és magánélet terjedelmes és fontos, mondhatnánk első rendű köreit öleli föl: műnyelve, *a jogi műnyelv tehát* ezek arányában kétségtelenül már a jelenben is a *legszükségesebb és legjelentősebb nyelvjárá-sok egyike*. — És jelentőségét csak növeli, hogy nyelvjárási tenyészte gyors, gazdag, kimeríthetetlen és állandó. Gyors, mert egyes jogeszmék felette rövid időszakokban átalakítják a jogtudományak néha egész fogalomköreit. Az így átváltozott jogfogalmak egyszersmind rendszeren új műszavakat szükséglenek, melyek gyakran még alig válnak köztulajdonná, midőn egy újabb változás már ismét újabbakat teremt. Gazdag, mert termelő tenyészte az elmélet és gyakorlat, a jogtudomány és jogélektág terén egyaránt folyik, itt a kodifikálhatatlan szokás-jog fejlődéseiben, amott az észjog és jogbölcseles határt nem ismerő, rombolva alkotó s mindig nagyobb kiterjedésű működésében. Kimeríthetetlen, mert gyors és gazdag tenyészte — ha természet a tudományosság valamelyik időszakban földolgozza, mire ezzel elkészül, ezalatt már ismét tömeges újabb fölös terméssel szolgálhat a nemzeti nyelv gyarapításához. És végre állandó, mert nyelvjárási tenyészte a jogtudomány és jogélet fejlődésével kapcsolatban mindaddig élni és virulni fog, míg csak e nemzet nemzet lesz s míg csak nyelvünk a jogtudomány és jogélet köréből ki nem pusztul. — Ez röviden a jogi műnyelv szükségessége és jelentősége. És ezek alapján bátran kimondhatjuk, hogy a jogi műnyelv mint nyelvjárás, már jelenleg is bármelyik táj nyelvnél jelentősebb és fontosabb. Azt tehát a nemzeti nyelv javítására, vagy épen gyarapítására irányzott tudományos munkálkodásnak nemcsak hogy figyelmen kívül hagyni nem szabad, — de jelentősége túlszárnyaló arányában azt minden táj nyelvnél behatóbban és kimerítőbben méltatnia kell.

V. A fennebbiek kapcsán azonban éppen helyén lesz, hogy jogi műnyelvünknek a neologióhoz és orthológiához való természetes viszonyával is röviden tisztába jöjjünk.

Miután műnyelvünknek mint nyelvjárásnak egyik fő hivatása és rendeltetése abban áll, hogy medrében a nyelv természetes növést folytassa: kétségtelen, hogy jogi műnyelvünk fejlődése — mint nyelvjárási tényészet — irányában és lényegében teljesen neolog természetű. Éppen a nemzeti nyelv és természetes növéstének amaz élettani törvénye rendeli, hogy termeljen, teremtsen, újítson és alkosson; mert nyelvjárási tényészete csakis ebben jelentkezhetik. Jogi műnyelvünk tehát irányában, fejlődésében és egyetemes cselekvőségében a neologia hivatásszerű tényezője, s az lesz és az kell, hogy legyen mindaddig, míg csak a nyelvnek a nyelvjárások rendeltetését és cselekvőségét határozottan kijelölő ama nagy törvénye meg nem lazái, meg nem dől. *)

A nyelv ez alaptörvénye azonban, mely a neolog termelést a jogi műnyelvnek mint nyelvjárásnak egyenesen feladatává teszi, a szakíróat még éppen nem jogosítja azon vagy kell vagy nem-féle felesleges s a legtöbbször egyszersmind helytelen és hibás új szavak gyártására, melyekkel jogászaink szakirodalmunkat, különösen az újabb időkben annyira elárasztották. Ama törvény csak a szükséghez képest újabbnak, de nem hibás és rossznak, hanem kapcsolatban a nyelv természetes életének és növéstének egyéb idevágó törvényeivel csakis helyesnek és jónak termelésére utal. Ezen alapú a jogi műnyelvnek az egymással ellentétes orthológiához és neologióhoz való ama viszonya, mely őt föltételes vonatkozásaiban mind a kettőhöz egyaránt csatolja; s ez igazolja a jogi műnyelv innen levont

*) Jogirodalmunk termékei bírálásában a hajdan szokásos »bírálaton alól áll«-féle frázist orthologiaink közül többen azon újabbal válták fel: hogy »e mű a neologia utólérhetlen terméke« stb. azon jóhiszemben, hogy ezzel a bírált munka nyelvezetét már meg- és elítélték. Pedig tévednek. A nyelv természetes növéstének fennebb ismertetett. egyik alaptörvénye a jogi műnyelvnek mint nyelvjárásnak a neolog termelést természetes hivatásává tette; s így ez egymagában véve egy jogirodalmi terméknek se róható fel vétkül, még azon esetre se, ha netán abban egyes neolog szavak az orthologia követelése alapján megtámadhatók és hibázthatók volnának is.

azon, egyébiránt paradoxonnak látszható alaptörvényét, mely szerint: *a jogi műnyelvnek irányában, fejlődésében, egyetemes cselekvőségében, szóval: abszolúte neológnak eme cselekvőség konkrét alkotásaiban relatíve pedig ortholognak kell lennie.* *)

Ez az az alaptörvény, a melylyel szemben nem nevezhetjük paradoxonnak a jelen dolgozat azon lényeges tartalmát és törekvését se, a mely az alább tárgyalt módozatban amaz ellentétes áramlatoknak jogi műnyelvünkre vonatkozó összeműködését czélozza. **)

A jogi műnyelv kérdéseiben ezekhez képest nem lehetünk általánosságban s kizárólag se neologok sem orthologok, de mind a kettőnek kell lennünk a szerint és azon irányban, a mint az egyes kérdéseket ez alaptörvény csak az egyikre vagy csak a másokra vagy mind a kettőre vonatkoztatja.

*
**

VI. S most haladjunk egy lépéssel ismét közelebb, dolgozatunk érdemleges feladatához. S minthogy jogi műnyelvünknek mint nyelvjárásnak méltatása s termékeinek a nemzeti nyelvbe való földolgozása már úgy is inkább a nyelvészet feladata: vele ezentúl inkább csak mint jogtudományunk eszközével foglalkozunk, annál behatóbban, mert ép mint ilyenek hibái és hiányai azon okok, melyekben mai tarthatatlan

*) Ha általán íróra, úgy különösen a jogi szakíróra nézve szabályul vehetjük Kazinczynak a Tud. Gyűjt. 1819-ki XI. füzetében mondott szavait: »Jól és szépen az ír, a ki tüzes neologus és tüzes orthologus egy-szersmind; s egyezésben és ellenkezésben van önmagával.« — Imre S. szerint is (I. Nyelvtörténeti Tanulmányok 95. l.) a műszavak (neolog) alkotása a szakférfiak feladata, de közülök is csak annak sikerülhet, a ki tud tüzes neolog és ortholog lenni; azaz érti a fogalmat, és ismeri a szók hangzatának és alakjának kellékeit.

**) E föltevés ellen már előre is azon előzetes eset alkalmából védekezem, mely szerint kitűnő encziklopedistánk, Brassai S. ur felszólalását a neo- és paleologia ügyében egykor szintén paradoxonokkal vádolák; talán éppen azért, mert az ellentétes áramlatokkal szemben nem egyoldalúlag ítélte, hanem — noha inkább csak destruktíve — de az igazat jobbra és balra egyaránt megmondta.

állapotunk gyökerezik; s melyek a gyökeres javítás kérdésében teendőinket sorban magok jelölik ki.

Legnagyobb és leggyökeresebb hibája, mondhatnánk kinövése jogi műnyelvünknek, kétségtelenül ama sokszor merőben felesleges s egyszersmind helytelen és rossz új szavak gyártásában áll, melyekkel jogászaink szakirodalmunkat, főleg az utóbbi időkben tömegesen elárasztották, — s melyek keletkezését különösen két időszakra vihetjük vissza. — Az első ítésvay és Geürck fellépésével kezdődött s a Kölcsey és Kazinczy nyelvújító áramlatával párhuzamosan, a negyvenes évek végén a magyar jogélet eltörlésével végződött. A másik pedig az ötvenes években behozott idegen joganyag assimilációjával vette kezdetét, a nemzet új életre kelésével a hatvanas években indult nemzetiesebb irányú nagyobb fejlődésnek, s azóta másfél évtized alatt és ma is nagy terjedelmű fejlődésében amant jóban rosszban egyaránt túlszárnyalta. Az első időszak termékeit azon idők buzgó munkásai egy rendszeres műben, az Akadémia törvénytudományi műszótárában foglalván össze; ez mint a jogász és szakíró kezében könnyen kezelhető segédkönyv oktatólag s egyszersmind korlátozólag hatott minden fölösleges termelés ellen. Mert a már meglevő összes jogi műszavakat a szinonimák egész készletével az író elé tárván: ez a már meglevő (de e szótár hiányában általa esetleg nem ismert) műszavak helyett fölösleges újabbak képzésére épen nem, új szavak alkotására tehát csak azon felette ritka esetben utaltatott és kényszerűit, midőn valamely változott vagy új jogfogalomra megfelelő műszót jogi műnyelvünk e kódexében nem találhatott. — Ehhez járult, hogy a műszótár készítői közül többben — hogy csak Kölcseyt, Jászayt, Fogarasyt és Szász Károlyt említsem — nemcsak jogászok, hanem egyszersmind koruk jeles nyelvészei is valónak, kik a műszavak megválasztásában — legalább a magok részéről, a szembeszökőleg rossz új szavak ellen már is szigorúan jártak el. — De mit találunk ezekkel szemben a második, mondjuk saját időszakunkból? Semmit, a mi műnyelvünk termelését behatókig szabályozta vagy korlátozta volna. Az ötvenes évek óta gyökeresen átalakult jogtudomány irodalmi művelésében fáradozó szakíróink, műnyelvünket illetőleg, a szó szoros értelmében magokra vannak

utalva, — noha nem állíthatnék rólok, hogy jogászok és nyelvészek volnának egyszersmind. Jogirodalmunk ez időszakban olyan terjedelemben fejlődött, s termékeiben a változott és újabb jogfogalmakra alkotott műszavaink olyan nagy tömegben vannak szétszórva és elrejtve, hogy — a mi csaknem lehetetlen — újabb jogirodalmunknak szóról szóra való ismerése kellene ahhoz, hogy a jogász és szakíró ez időszak összes műszavait ismerhesse, tudhassa; s hogy kényszerítve ne legyen a létező, de általa nem ismert, gyakran jó szavak helyett újabb, felesleges és sebtiben rosszul képzett műszavak gyártására. A szakíró előtt ama pillanatnyi szükség dönt, mely egy újabb jogfogalomra olyan kifejezést sürget, melyet saját egyéni szó-készletében nem talál, nem ismer, másokéból pedig a kellő segédeszközök hiányában nem kereshet ki, a melyet tehát neki kell megalkotnia, hogy munkájában egy-egy szócska miatt lépésről-lépésre fenn ne akadjon, hogy egyáltalán dolgozhasson. Innen van azután, hogy újabb jogirodalmunknak csaknem valamennyi terméke, megannyi úgynevezett műszógyár; szakíróink a hányan, csaknem megannyian neologok, a nélkül mégis, hogy konkrét alkotásaikban egyszersmind orthologok volnának.

De lehet-e ez ma máskép? Van-e egyetlen egy segéd-könyvünk, mely a már meglévő műszavak egybefoglalása és közhasználatbaadása által a legártalmasabb túlhajtásnak: a fölösleges új szavak gyártásának elejét venné? Van-e egyetlen egy olyan nyelvészeti szakmunkánk, mely jogi műnyelvünk mivoltának, alapelveinek és élettani törvényeinek tüzetes föl-tárásával egy-egy újabb szó képzésének ritka, de elkerülhetetlen esetében lehetővé tenné, hogy az absolute neolog jogász az ily konkrét alkotásokban egyszersmind relative ortholog is lehetne? Nincsen.

Hát Akadémiánk műszótára, melyet a jelen dolgozat is oly nagy elismeréssel említett?! Szinte hallom, mint hivatkoz-nak némelyek czáfolásul első kérdésem ellenében, munkától vissza nem riadó tudós elődeink fáradozásainak ezen mindig csak elismeréssel említhető gyümölcsére, jogi műnyelvünk e majd negyven éves kódexére. Vagy mondjunk még többet is róla? Talán nem lesz merőben fölösleges.

Már az a körülmény maga se hagyható figyelmen kívül, hogy műszótárunk mindkét kiadása teljesen elfogyott s egy-egy példánya antiquár útnán is csak ritkán kapható. A mai nemzedék általános használatba tehát már ez okhói se veheti; noha — ezt nem tekintve — jogi műszótárunknak a mai követelésekkel szemben egyéb gyökeres hiányai, hibái és fogyatkozásai is vannak.

A mi ugyanis műszótárunk azon üdvös föladatát: a fölösleges műszógyártás korlátozását illeti, szótárunk ennek csakis a maga korában felelhetett meg. A mai nemzedékből vajmi kevesen találják meg benne: mi, hogyan, hányféleképen s kik által fejeztetett ki eddig. — Mert a szinonimákat benne egy tétel alá gyűjtötték ugyan, de a gyűjtő tételeket latin vezérszavak szerint sorozták szótári rendbe s abba a magyar szinonimákat — legalább utalással gyűjtőtételeikre — külön föl nem vették. »Törvénytudományi műszótár«-unk tehát voltaképpen csak egy szinonima-gyűjteményekkel gazdagon fölszerelt latin-magyar részletes szótár, mely a maga idején, a latinál tanult és ismert jogtudomány megmagyarosítására nagyon alkalmas, de használható inkább csak addig vala, a míg jogászaink a latint — nem mint ma hézagosan vagy sehogy, hanem — második anyanyelvkep tudták és beszéltek. A jogot magyarul tanult újabb nemzedéknek különben is nem a latin műszavak magyar szinonimáira, hanem összes jogi műszavaink könnyű áttekintetésére, bármelyiknek gyors kikereshetésére, úgy eredetük, miségök és használhatóságuk földeríthetésére van szüksége; noha épen ez az, a mi belőle — említett hiányos szerkezete folytán — nagy nehezen is csak vajmi ritkán sikerül.

Jogosult panasz továbbá ellene, különösen nyelvészeink részéről az, hogy benne a tételek jelentését, jogi tartalmát csak egy-egy latin műszóval és annak magyar szinonimáival fejezték ki; definíciók- és disztinkciókkal pedig nem határozták meg. A mű e nagy hiányát készítői nem érezték, mert jogászok voltak és a munka is főleg csak jogászok számára készült, kik a tételek jogi tartalmát már a jogtudományból szabatosan ismerték. Szerzőik nem gondoltak rá, hogy műszótárunk anyagát egykor a nyelvészet olyan szaktudósai is föl-

dolgozás alá veszik, a kik már nem lesznek egyszermind jogászok is, a kik nem ismervén szakértőleg a tartalmazott jogfogalmakat s ezek tételes vagy történeti jelentésének különbségét: munkájokkal a legjobb akarat mellett is csak a tartalmat az alaknak fölládozó, az alak kedvéért a jogfogalmak összezavarására vezető s így a jogélet és jogirodalom részéről egyaránt használhatatlan eredményekre jutnak.

Ebhez járul, hogy jogi műszótárunk nem teljes. Szókészlete csak az 1565—1840-ig terjedő jogirodalom termékeit öleli föl; s belőle úgy a Veres Balást megelőző jogélet, mint a negyvenes évek óta előzőjét, minden tekintetben túlszármaló jogirodalom műszavai egyaránt hiányzanak.

Végre megbízhatatlan is már e műszótáruuk, — egyfelől azért, mert szókészlete a kellő bírálat nélkül halmoztatott össze és bocsáttatott közre; másfelől azért, mert negyvenezer nyi szótömegének egy negyede, mint szembeszökőleg rossz és helytelen soha életre se kaphatott; egy negyede történetivé vált; egy negyede elavult és újabbakal váltott fel, sigy legfeljebb csak egy negyede van még ma is használatban; dehogymelyek ezek, s hogy még ezek közül is melyik a valóban jó és megbízható, — azt ugyan, legalább e műszótárból, még csak nem is sejtethjük.

Bátran állíthatjuk tehát, hogy egyetlen egy olyan segéd-könyvünk sincs, mely a szakírókat a fölösleges új szók gyártásától megkímélné, vagy olyan a mely az elkerülhetetlen esetekben »orthos« szóalkotásra képesítené.

Ezek azon főhiányok, melyekben visszás állapotunk ferdeségei és jogirodalmunk kinövései gyökereznek s melyek orvoslásáról hova előbb gondoskodnunk kell.

Azt mondják nyelvészeink, hogy a jogirodalom e tulajtsaival szemben az ő föladatuk csak a korlátozás és szabályozás. Elfogadjuk, de nem azon értelemben, a melyben ők azt teljesítik. Állíthatná-e valaki, hogy egy nagy komokhegyet korlátozott és szabályozott már azzal, hogy abból néhány maroknyit fölkapott és szélnek dobott? Állíthatják-e nyelvészeink, hogy jogirodalmunk túlhajtásai tömegét korlátozó és szabályozók már azzal, hogy abból, jogirodalmunk számtalan, úgy is halva született terméséből egy-egy hibás műszót — akár

egy porszemet — a szélnek dobva vitézül megkergettek? Nem kérünk rá nyílt feleletet, se mentegetődzést, mert nem ezekre, s nem ilyen porszemmel dobáló munkára, hanem azon alapos komoly munkásságra van e téren szükségünk, mely jogi műnyelvünket teljesen áthassa, s összes kóros kinövéseit gyökerestől irtsa ki. Ha korlátozás és szabályozás a feladatuk, hát korlátozniok kell mindazt, a mi túlment a határon, és szabályozniok mindazt, a mi ferde és helytelen. Ebben áll a feladat teljesítése a szó való értelmében; s ez csak egy a jogtudomány és nyelvészet követeléseit egyaránt kielégítő jogi műszótár alkotása, utján érhető el.

Jól tudom, hogy e nagy feladat hamaros megoldására a mi korlátolt erőnk elégtelen; s hogy ahhoz tetemes előkészítő munkával, jogi műnyelvünk anyagával, a definíciók és distinkciók készletével jogászainknak is hathatósan közre kell működniük. Sőt első sorban épen jogászainkat terheli a kötelesség:

a) hogy a kidolgozandó műszótárba mind a történeti és bölcséleti, mind a tételes jogtudománynak, — tehát a régi műszótárban foglaltakon kívül úgy a Veres Balást megelőző jogéletnek, mint a negyvenes évektől máig terjedő jogirodalmunknak valamennyi egészséges és hasznavehető műszótermését gondosan egybe gyűjtsék;

b) hogy a szinonimákat egybefoglaló gyűjtőtételeket szótári rendbe a magyar vezérszavak szerint sorozzák;

c) hogy a szinonimákat — legalább utalással gyűjtő tételeikre — a szótári rendbe külön is fölvegyék;

d) hogy a gyűjtőtételek, illetőleg vezér-műszavak jogi tartalmát szabatos meghatározásokkal is kifejezzék;

e) hogy a szinonimák történeti vagy tételesjogi jelentését, illetőleg eltérését a szükség és lehetőséghez képest distinkciókkal jelöljék.

f) hogy az avulttá vagy fölöslegessé vált elhagyandó szinonimákat gondosan megjelöljék.

Ez előkészítő munkálatok bevégeztével pedig nyelvészeinkre vár a feladat:

(i) hogy az összegyűjtött műszavak és szinonimáik miséjét, használhatóságát és viszonylagos értékét meghatározzák;

h) hogy a merőben fölösleges, s főleg a rossz, hibás vagy idegenszerű műszavakat és szinonimákat kijelöljék;

i) hogy az olyan rossz műszavak helyébe, melyeknek egyéb használható, vagy éppen semminő szinonimái sincsenek, nyelvünk avult szókészletéből föllevenítés, vagy esetleg szókölcsönzés útján alkalmasabbakat javasoljanak;

szóval: hogy nyelvünk törvényei alapján jogi műnyelvünk összes természetét és szókészletét, fölburjánzott tömeges kinövésével egyetemben, minden ízében gyökeresen korlátozzák és szabályozzák.

Ha jogirodalmunk túlhajtásaival, jogtudományunk és nyelvészetünk szétágazó áramlataival és ama ferde helyzettel szemben, melybe a szakíró ez ellentétes áramlatok közt jutott, egyszer valahára átható gyökeres javítást célozzunk: azt csak ez egyetlen úton érhetjük el.*) Jogirodalmunk balútra tért s túlhajtott termelését csakis a jogtudomány és nyelvészet e vállvetett összeműködése útján sikerülend, legalább nyelvészeti mivoltában a helyes irányba terelni s nyelvünk élettani törvényei közé szorítani vissza. Nyelvészetünk viszont csak egy ilyen alapos mű hozzájáruló megalkotásával tér azon instruktív irányba, mely korlátozó és szabályozó nagy feladatának megoldására vezet. És csakis ez eljárás útján egyesíthetjük jogirodalmunkat és nyelvészetünket azon összehangzó, s egymást azontúl is inkább folyton kiegészítő működésre, melyre mind jogi műnyelvünk hasznavehetősege, mind nemzeti nyelvünk tisztasága érdekében már ez idő szerint is égető nagy szükségünk van.

Jól tudom, hogy mind jogi műnyelvünk teljes anyagának egybegyűjtése, előkészítése és kiegészítése, mind pedig nyelvészeti átdolgozása nagy és terhes feladat leend. De még ezzel szemben is elég beható tekintet elavult régi műszó-

*) A mi pedig a jogi műnyelv mivoltát, alapelveit és nyelvtani törvényeit tárgyzó segédkönyvet illeti, kétségtelen, hogy jogi műnyelvünknek tudományos áthatása és a műszótárban való földolgozása előtt egy ilyen kézikönyv megírása nem csekély feladat lenne; noha addig is, míg a műszótár elkészül, egy ilyen kézikönyvnek hatása jogirodalmunkra föltötte hasznos, hálás és üdvös volna. Itt, egyébiránt is hosszúra nyúlt dolgozatunkban azonban sem időnk se terünk nincs reá, hogy vele részletesebben foglalkozzunk.

tárunkra, annak hatalmas anyagtömegére és íróinak azon cél-szerű munkafelosztására, melylyel e műszótár mintegy tizenkétezer tétele alatt közel negyvenezer műszót gyűjtöttek össze s dolgoztak föl, és be fogjuk látni, hogy éppen nem meggyőzhetetlen feladatok várnak reánk, s hogy munkás elődeinkkel szemben az utódok előtt csak pirulhatnánk, ha e feladatoktól a kínálkozó üdvös sikerek daczára is visszarettenénk.

Talán fölösleges is mondanom, hogy egy ilyen, a jogtudomány és nyelvészet magasabb követeléseihöz mért nagy munka létrehozására első sorban csakis tudományos Akadémiánkat tarthatjuk hivatottnak és illetékesnek; és hogy jogi műnyelvünk anyagának összegyűjtése, módszeres kiegészítése, rendbe-szedése, és a nyelvészeti feldolgozás alá előkészítése iránt a kezdeményező intézkedés, a II. osztály jogászainak volna hivatásszerű feladata.

Tekintve végre azt, hogy régi műszótárunknak is mindkét kiadása — mert szükséges volt — gyorsan elfogyott: kétségtelen, hogy e mű nemcsak jogirodalmunk üdvös gyámolítására s nyelvünk ősi tisztaságának hathatós védelmére és fentartására szolgáland, hanem anyagilag is gyümölcsözni fog, mert arra nagyobb szükségünk van most, mint volt valaha.

A

FÉMVALUTA KÉRDÉSE

A TUDOMÁNY JELEN ÁLLÁSA SZERINT.

ELSŐ RÉSZ.

„EGYSZERŰ VAGY KETTŐS VALUTA?“

É R T E K E Z É S

K A U T Z G Y U L A

AKADÉMIAI RENDES TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1880. évi november 8-án tartott ülésében.)

B U D A P E S T, 1880.

A M. TÓD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1880. Az A t h e n a e u m r. társ. könyvnyomdája.

A Fémvaluta Kérdése

atudomány jelen állása szerint.

Első rész.

Egyszerű vagy kettős valuta?

I.

Azon nagy kérdések sorában, melyek napjainkban a két művelt világrész államférfiak; és törvényhozásait, úgy mint a szaktudósokat és üzletembereket egyaránt és kiváló mértékben foglalkodtatják, egyiket a *valuta* (vagy országos pénzbecs) *kérdése* képezi. Képezi tudományos és gyakorlati fontosságánál fogva; s főleg azért, mert nemcsak első rendű közgazdasági és pénzügyi, hanem még juridikai, politikai és műveltségi érdekek és feladványok is fűződnek hozzá, s alig van a népek életének egy köre is, ahová az gazdag elágazásában bele ne nyúlna. — Ezen tekintet, meg azon további körülmény, hogy a pénzbecs kérdése saját hazánkra nézve is bir s pedig nem csekély jelentőséggel, s eddigelé, legalább tudtomra, sem Akadémiainkban, sem irodalmunkban tüzetes és érdemének megfelelő részletességű megvitatásra nem talált, volt rám nézve az indok, hogy jelen értekezésem tárgyává válaszszam, ¹⁾ s első sorban (mai előadásomban tudniilik) a feladvány *elméleti részé-*

1) Csak melleleg említem meg, hogy az itt tárgyalt kérdéssel összefüggésben, és annak mintegy *bevezetékekéül* értekeztem már ezelőtt a »Nemes Erezel; az Emberiség Történetében« (Budapesti Szemle 1877.) »A nemzetközi pénzegység« (U. o. az 1878-ki folyam május jún. füzetében) és a »Fémpénz- és Valutaügy a törvényhozás és tudomány jelen állása szó vint« (Nemzetgazdasági Szemle 1877. folyam, 2. füzet) című dolgozataim bán; a melyekre ugyanazért a t. olvasót utalnom is kell.

nek egynémely kiválóbb pontját, lehetőleg rendszeres foglalatban, a tudomány mai állása szerint előterjeszszem; a kérdés más oldalról való megvitatása, valamint praktikus (jogi- úgy mint pénzügyi) folyamányainak feltüntetése egy későbbi értekezésre maradván fenn.

A valuta, jelesen a nemes érezre alapított azaz fémvaluta feladványa, az *elmélet* jelen állása szerint, de egyidejű vonatkozással a tényleges viszonyokra is, több, külön, bár szoros kapcsolatban álló kérdésre osztható szét; így például arra: »mit kell tartanunk az egyszerű és a kettős valuta rendszere, s különös azon újabb érvelés felől, amelylyel az utóbbinak liivei (az úgynevezett bimetallisták) a *monometallistikai* (vagy egyszerű-valutai) felfogást megerőteleníteni törekszenek; — azon esetre, hogyha a tudomány és a helyes irányú praxis szempontjából az *elegyszerű* valuta rendszere mutatkoznék megfelelőbbnek, melyikére a két nemes fémnek, *aranyra* avagy *ezüstre* alapíttassék-e az; — kívánatos és lehetséges-e, hogy a kizárólagos arany valuta-rendszerre történjék az áttérés, az ezüst valuta-fémi szerepének elejtésével, azaz demonetisatiójával; — mily összefüggésben áll különösen a *valuta-változtatás* kérdése a *pénztartozások jogi tartalma* meghatározásának kérdésével; — mikép megy végbe valamely *papírvalutás* országban a valuta-rendezés, azaz a *fémvaluta rendszerre* való visszatérés, úgy pénzpolitikai, mint pénztechnikai tekintetben; — végűi mit tarthatni az úgynevezett »világpénz« eszméje felől, megvalósítható-e az, s melyek volnának előfeltételei?«

II.

A jogilag rendezett csereforgalom, mint egyik alapzata a művelt emberiség gazdasági viszonyainak, bizonyos *törvényszerű meghatározásokat* tesz szükségessé, azon fizetési eszköz iránt, a mely valamennyi javak, áruk, értékek és Szolgáltatások szabályszerű s általános *érték- és ár-mérőjét* képezi; az előforduló fizetések és tartozás-lerovások biztos (hitelezőre úgy mint adósrá nézve minden önkényt kizáró) és akadálytalan *közvetítésére* szolgálni van hivatva. E törvényileg megállapított fizetési eszközt képező, *közjogi* jellegű (az állam által törvényes fizetési joggal és fizetési értékkel ellátott) pénznem: a

valuta, a melynek eszméje és jelentősége (jogilag úgy mint gazdaságilag) abban rejlik, hogy az állam határain belül a valuta-jav az *általános ár- és értékmérő*; minden más pénznem egységeinek értéke a valuta pénznem *egységeihez* viszonyítva határozandó meg; a valuta-pénz, a törvényes közérvényű fizetési szer (legal tender), melyben minden pénzbeli tartozások végleg leróhatók; a mely mellett minden *egyéb* pénznemek csak *tényleges* fizetésszerként szerepelnek; s a mely ezek szerint *elfogadási kényszerrel* is jár, azaz senkitől vissza nem utasítható, s esetileg a *bírósági Ítéleteknél is* alapú szolgáló. ') -) Azon országos pénzrendnél, a hol csak *egy* pénznemnek van az imént jelzett közjogi jelleg az állam által megadva, *egyszerű* vagy *egyes valutáról*, ott ellenben, ahol két vagy többféle pénznem bír ama tulajdonsággal, kettős vagy *tíjbbes* (vagy *vegyes*) *valutáról* szólnak. Az egyszerű valutánál a törvényes fizetési szer vagy arany vagy ezüst, vagy épen papír, a *kettősnél* a legismertebb vagy legalább leggyakrabban említett alakzat az, ahol mindkét nemes fémből, aranyból úgy mint ezüsből, készített pénzek képezik a valutát, azaz fizetésteljesítések mindegyik fémbe egyforma joghatálylyal s az adós szabad tetszése szerint eszközöltethetnek.³⁾

¹⁾ L. még *K. Knies*: Programra értekezés 1862. 10.1. *Ugyanannak*: Geld u. Credit (1873) I. köt. 331. I. *Stein*: Lehrbuch der Finanzwissenschaft 4. kiad. I. köt. 380. I. és *E. Wagner* Ad. a *Bentsch-éle* Közgazdasági szótárban (1866.) 1004. 1.

²⁾ A valuta-pénz egyébiránt nem jelenti azt, hogy kivülről semmiféle más fizetési eszközben sem lehet érvényes fizetéseket teljesíteni (lehet például jó, azaz mindenkor beváltható *bankjegyen*, lehet bizonyos határig *váltópénzben*, lehet ezüst pénzbecsvel bíró országban a szabad forgalomban szereplő *aranyérmekkel*, sőt egyszerű hiteljegyekkel, péld. váltókkal, checkekkel is.) A határozó momentum a valutapénznél e szerint nem a *kizárólagosság*, hanem az *elfogadási kényszer*, illetőleg az állam által annak adott különyszerű *tekintélyt* tulajdonság, mondhatunk *közjogi jelleg*. L. különben még *Kautz*: Nemzetgazdaságtan II-ik köt. (4. kiad.) 283. sk. és 314. I. *Goldschmidt*: Handbuch des Handelsrechts (1872) 104. §. *Sághy*: Kötelmi jog (1877) 192. I. és *Knies*: Geld u. Credit I. köt. 223. I. és 257. I.

³⁾ Lehetséges egyébiránt- egész sora az *egyéb* kombinációknak is így például lehet *ezüst és réz* kettős valutaként behozva (mint volt egy ideig Svédországban); vagy lehet *nemesércz és papírpénz* valutapénzül

A tudomány classikusai¹⁾ (igen kevés kivétellel valamennyien) az er/t/szerű valuta elvét tartották és ajánlják. Érvelésük, a dolog természetére és a gazdasági élet követelményeire alapítva, a következő volt. Egy és ugyanazon forgalompiaczkörében (ugyanazon időben) általános értékmérőt és törvény szerű (azaz közjogi jelleggel felruházott s elfogadási kényszerrel járó) fizetési eszközt, azaz a szó valódi értelmében pénzt, helyesen csak egy jószág képezhet; egyebek között azért is, mivel csak ezen az alapon lesznek minden többi (nem-pénz) jószágok árai egyenesen összehasonlíthatók; jut a forgalom egy lehetőleg állandó, változatlan s hosszú időn át ugyanazon vásárlási erőt tartalmazó, közérvényű s biztos értékmérő birtokába; s óvatik meg mind a bel mind a külkereskedés és áruforgalom, de még az államháztartás s az egész pénzügyi rendszer is, azon káros hatású hullámzásoktól, a melyek a javak, értékek, és szolgáltatások áraiban a fizetési eszközül szolgáló jav értékállásának változandósága által szükségkép előidéztenek. Miután egy szóval a mérő csak ereje lehet, a pénz pedig rendeltetésénél fogva clókelőleg mérőként szerepel: az állam helyesen cselekszik, ha országos jellegű fizetési eszközzé, azaz valutává csak egy nemes fémeket tesz;²⁾ legális tekintélyével

kijelentve, habár ez utóbbi alakzatot, azért, mivel mégis az ércpéruz képezné a valódi *ármérszabályt*, tulajdonképpeni *kettős valuta* esetének alig lehet nevezni, hanem megfelelőbbnek látszik ilyenkor: *vegyes valutáról* szólni; gondolható háromféle *fémre* alapított, vagy ép *kétféle papírpénzt* összefoglaló valuta is (utóbbi jelenleg tényleg Austriában, — az ezüst valuta mellett) sőt olyszerűformája is a kettős valutának, ahol (mint már a múlt században *James Steioart* Angliában javasolta) a fizetések teljesítésénél az értéknek fele aranyban és fele ezüstben lenne fizetendő. Ellenben nem nevezetik *kettős* valutának az, a midőn egy ország az egyik valutáról (pl. az ezüstről) a másikra (jelesen az aranyra) való áttérésénél az eddig használt *ezüst folyóérmeket* (Silber-Courant-Münzen) egy időre és meghatározott értékarány szerint *törvényes* fizetési eszközül (hasonló érvényben) az aranyérmek mellett meghagyja, feltétvén, hogy az ezüstérmék kiveretése és forgalombahozása beszüntettetik. (Leghelyesebben »tökélytelen« aranyvalutának lehetne ezt nevezni.)

¹⁾ *A nagy angol szakembertől, Locketól egész Midiéi Chevalierig, Stuart Müig, Joscherig, Göschenig, Parieuig, Hockig, Schiiffleig stb.*

²⁾ Eltekintve egyelőre egészen a *papírválutól*, a melynek *helytelensége, visszásságai* és káros következményeiről ez alkalommal nem szólunk. De 1. *Kautz: Nemzetgazdaságtan* II. köt. (4-ik kiad.) 314 s. k. 1.

ellátott s közkötelező fizetési jelleggel felruházott érméket vngy csak ezüsből, vagy csak aranyból veret és juttat forgalomba; tehát az egyszerű és nem a kettős valuta rendszerét követi.

E felfogással szemben, az utóbbi két évtized folyamában egész sora a közgazdasági Íróknak lépett fel és törekszik eltérő, névszerint bimetallistikus nézeteinek érvényt szerezni.¹⁾ így egyebek közt a francia Wolovsky meg Cernuschi; a belga Lavelétje; a német E. Seyd, Schneider, Kardorf, Oppenheim, Dühring és Arendt; az angol Gihbs, S. Smith, Williamson, s némileg Stanieg-Jevons; végül az amerikai Jones, Dana-Horton, és Kelley.

A bimetallismus e kiválóbb képviselőinek érvelése az, amelyről első sorban kívánok szólni, főleg azért is, mivel az elmélet c részének tüzetsb megvilágosítása nélkül a feladvány többi részeinek elemzésében nem lehet sikerrel haladni. — S itt mindjárt bevezetőleg arra kell utalnom, hogy a kettős valuta elvét valló iskolának felfogásában (annak jelen állása szerint) két különböző irányú árnyalat észlelhető. így jelesül az egyik része a bimetallistáknak, élén magával Walowskyval²⁾, nem osztja az iskola többi híveinek azon nézetét, hogy a két nemes fém értékarányának hivatalos meghatározása (vagy mint

¹⁾ Részben azon nagy és mélyentnő *mozgalomnak* hatása alatt is, mely a két művelt világrész majdnem valamennyi jelentékenyebb államában az utóbbi időkben a pénz- és valutaügy körüli kifejlődött s emitt a *fennálló* rendszernek módosítására, amott egy *nj* rendszernek behozatalára ezélző törekvésekben mondhatnék vajúadásokban nyilvánul; számos nagj, jogi úgy mint *politikai* kérdéssel (gondoljunk péld. az osztrák-német úgynevezett *szelvény*-kérdésre, az Éjszakamerikai Unió *dollár*-kérdésre, a *francia-latin* érmeszövegségi tagállamoknak egymásközt feuforgó súrlódásaira, a *Német* birodalom kormányának ezüst-eladási kérdésére, *Angliának* indiai birodalma irányában követendő érme politikája kérdésére stb.) a legszorosabb összefüggésben áll; s nem ép legcsekélyebb oka és forrása azon kényelmetlen és aggályos érzületek, mely napjainkban az üzleti világ minden körei- és minden rétegeiben kétség-telenül észlelhető.

²⁾ A ki egyáltalában a bimetallismus legalaposabb, legszellemeőbb és legbuzgóbb képviselője. L. egyebek közt: »La question monétaire« (1869. 2. kiad.) és »L'Oret l'Argent« (1870-ben megjelent) munkáját, továbbá »Questions des Banques« (1864-ben kiadott) és számos kisebb dolgozatait, akadémiai és folyóirati értekezéseit.

nevezni szokták: taritírozása) az arany- és ezüst értékrelációját egyenlő magasságú tételben megtartani és az aranynak vagy ezüstnek minden, egyik vagy másik oldalon előfordulható érték- és árváltozását elhárítani képes. Hanem elismeri azt, hogy minden változás, amely a nemes érczek értékrelációjában a világ-piaczon (helyesebben szólva a fémnek világ-piaczán) helyt foglal, az értéke és ára tekintetében megdráguló fémek az illető két-valutás ország forgalmából kiszorítja; azonban hozzáteszi csakhamar azt is, hogy »e jelenség nem hátrányos sőt a közgazdaságra nézve még azon előnnyel is járó, hogy ez alapon a nemes érczek mindenházi el- és visszaömlése a pénz-érték sokkal nagyobb állandóságát vonja maga után, mint a mely mérvben ez egyszerű valuta mellett elérhető volna.« — Ezen iránylat mellett a szintén már említett Cernuschi számos hirlapczikk és értekezésben¹⁾ azon tant hirdeti, hogy »szükséges és kivihető volna a főbb államok nemzetközi egyezménye alapján olyszeri törvényes megállapítása a nemes fémek érték-arányának, hogy azok egymásközi ára és vásárlási ereje állandóvá tétetnék, és az arany vagy ezüst minden, egyik félen való érték- s árváltozása a jövőre nézve megakadályoztatúék,²⁾ továbbá: »hogyan arany és ezüst nem tekintethetnek mint áru, a melynek ára, a többi gazdasági javak módjára, a kereslet és kínálat közti viszonytól függ és e szerint szabályozódik; az érmék értéküket a törvény által nyerik, a mely törvény nélkül azzal nem bírnának, a mint az a papírpénznél is szemlélhető, amelynek kibocsátási jogát az állam gyakorolja, s a mely ugyancsak az állam által tartatik is fenn a forgalomban; s miután az állam arany valutával bíró országokban az ezüst érméknek, s ezüst-valutájú országokban az arany érméknek értékét törvényileg szabályozza, nincs ok tőle elvitatni a

¹⁾ L. főleg »La monnaie bimétallique« (1872. és 1876.) »Or et Argent« (1876.) »Michel Chevalier et le Bimétallisme« (1876.) »Le Bimétallisme an Angleterre« (1879.)

²⁾ Cernuschival egészen egy véleményen vannak s ugyanazon követelést hangoztatják, az amerikai *Dana-Horton Silver and Gold and their relation to the problem of Resumption*. Cincinnati (1877); továbbá a legújabbban fellépett német szakember *Arendt*: *Die vertragsmässige Doppelwährung* (1880) cz. munkájában.

ajogot, hogy egyidejűleg e mindkét iránybani intézkedést is megtegye.

Ezt előrebocsátva, lássuk a bimetallikus iskola érvelését, rendszeres összefüggésében.

Értékmérőről, mondják, oly értelemben, mint hosszúságnak vagy súlynak vagy térnek változatlan nagyságairól, nem szólhatui;¹⁾ ily mérszabályt értékek tekintetében felállítai nem lehet; de közel jár ez eszményhez a két nemes fémből vegyített valuta, a melynek alapján, ha nem is szorosán úgy nevezhető kettős mérő (double étalon) hanem a törvényes fizetésnek két módja (double monnaic légal, vagy double mode de payment légal) létesül.²⁾ Ha ugyanis a világ főbb államai a kettős-valuta elfogadására határoznák el el magokat, azon czélzattal, nem aranyat és ezüstöt egyszerre és egyidejűleg értékmérővé tenni, hanem felváltva majd aranyat majd ezüstöt, a szerint, a mint az egyiknek vagy másiknak ára csökkenik: akkor a két nemes fémnek be- és kiömlése (Ab- und Zufluss) az egész világon igen szűk határok közé lenne szorítva, és a piaci értérelaciónak a törvény által megállapított relatiótól való eltérése, (illetőleg különbözése) lefelé úgy mint fölfelé, csak igen csekély mértékben állhatna elő. — A kétfémit törvényes fizetési eszköz (folytatjuk a bimetallistak érvelésüket) a legális értékmérőnek, (az imént mondottak folytán is) lehető legnagyobb érték-állandóságát biztosítja, sokkal nagyobb, miut az egyes (akár aranyra, akár ezüstre alapított) valuta mellett lehetséges. Mert amint az egyik fémnek értéke alábbszáll, azaz olcsóbb lesz, a fizetés-teljesítések, adósok tartozás-lerovásai, mind ebben az olcsóbb fémből vert pénzben történnek; a mi által a kereslet ez utóbbi iránt növekedvén (a drágább fém iránt pedig csökkenvén), az illető fémnek további ár- és érték-csökkenése (olcsóbbá válása) feltartóztatatik, úgy

¹⁾ Lásd Em. *Laveleye*: Die Doppelwahrung (1876) 11.1. *Frère-Orbán*: La question monétaire (1874) 1. sk. és 17. sk. és *Jolin P. Jones*: Resumption and the double Standard (Washington 1876.) főleg a 60-ik sk. 1. s kiváló tek. az Éjszak-Amer. Unióra.

²⁾ A francia *étalon* szónak nem egészen megfelelő volta miatt használja *Cernuschi* e kifejezést: Systeme de double étalon helyett a következőt: »Système de la monnaie himétallique.«

hogy a két fém értékviszonyában való oscillatiók a fent jelzett s törvényileg meghatározott értékrelatió körüli ingarozás szűk határai közé maradnak szorítva. ¹⁾ ²⁾ ³⁾ Míg ellenkezőleg egyes valutánál az egyik vagy másik fémnek megdrágulása vagy olcsóbbaválása akadálytalanul érvényesül, s igen nagy ingadozásnak teheti ki a közértékmérőt. Szóval épen a kettős pénzbecs rendszere mellett éretik el az, a mire a közgazdaságnak és forgalomnak oly nagy szüksége van, a fizetési eszközök értékstabilitása kézről-kézre való vándorlásukban, vagyis az üzlet és forgalmi kötelezettségek időtartama alatt. — Támogatja e feltevést (mondják a kettős valuta hívei) azon körülmény is, hogy az ingadozás a két együttesen vett nemes évi termelvény-meunységének viszonyában a nemes fémek összes meglevő készletéhez kétségtelenül csekélyebb, mint az ingadozás az évi aranyproduktió viszonyában az arany-készlethez, vagy az évi ezüstproduktiójában az ezüst-készlethez; úgy, hogy joggal állíthatni, hogy az oly nagy fontosságú értékstabilitás épen az

¹⁾ Az itt jelzett tételeknek közelebbi indoklására használta TTo-lovsky világszerte ismeretessé vált hasonlatát a *compensationális pendulummal*, azt mondván: »Az időnek megmérése a tudomány az *ingánál*: mozgását használja fel; ha ezen inga egy félórából volna készítve, a liömrésék befolyása az inga-mozgásokat olyképen siettetné vagy tartóztatná fel, hogy a lefolyt időnek czélbavett szabályszerű megbizonyítása folyton változó lenne. A művészet e nehézséget leküzdötte az által, hogy a *compensationális pendulumot* létesítö, a melynél két fémrúd, melyek ellenkező módon hatnak, egymással összefüggésbe hozvák, és olyképp vannak szabályozva, hogy a perczek pontossággal megszámithatók.« L. alább a 16. és 17-ik oldalt.

²⁾ Egy más, szintén nem érdektelen hasonlatot állít fel a német *Prince-Smith*, és az angol *Stanley-Jevons*, midön azt mondják, hogy a kettős-valuta alapján a fémérték olyképen szabályozódik, mint hogy ha két vízmedenceze, melyben egymástól függetlenül árad vagy apad a folyadék, — egy csatorna által összeköttetik, s ennek folytán a tartalom egészen egyenlő színvonalra helyezkedik. L. még *Uras*: *Yier Zeitfragen* (1870) 48. sk. *Stanley-Jevons* *On Money* (ném. kiad. 142—143. 1.) és *E. Laveleye* id. m. 28. 1.

³⁾ Ezen *ár-kiegyenlítés*, a bimetállisták nézete szerint, az 1803 óta fennálló francia kettős-valutai törvény tényleg létre is hozta. L. még *Lexis*nek jeles értek, a *Hildebrand és Conrad-féle* *Jahrbücher für Nationalökonomie* 1880-iki foly. I. köt, 361 — 417. 1.

egyes valuta által van veszélyeztetve, a mely mellett a kölcsönös kiegyenlítés hiányzik. ¹⁾

Tanúsítja e rendszernek helyes s a gyakorlati élet követelményeivel is megegyező voltát (mondják továbbá) az is, hogy a polgárosult államok egy részében tényleg a kettős pénzbecs rendszere áll fenn, vagy annak behozatala ép most készítették elő; s hogy ez képezi a pénzrendnek azon alakzatát, a hol mindkét nemes fém egyaránt becsültetvén meg, ezen magától a természettől is még pénzczelokra rendeltnek látszó két jószág jelentősége, világszerepe, kellő méltánylásra talál. Az által tehát, hogy az államok mindkét fémét alkalmazzák valuta-fémül, az emberi művelődés terjedésével mindinkább fokozódó fém-pénz-szükséglet tejesb mértékben elégítettik ki; az üzleti élet minden csatornája jó és teljes értékű fizetés-eszközzel töltenek meg; nemkülönben az inkább aranya utalt vagyonos osztályoknak ²⁾ érdeke ép úgy, mint a túlnyomólag ezüstöt szükségelő közép és alsó rétegeké egyaránt óvatik meg.³⁾ Míg ellenkező esetben, azaz: ha csak egy fém képezi a valutát, s (mint napjainkban a monometallisták nagy része akarja) az arany fogadtatnék el c zélra egyedül, az ezüst pedig megszűnnék országos jellegű fizetési eszköz lenni, azaz megfosztva valutái tulajdonságától demonetizlatnék: az aranynak szerfeletti megdrágulása s az ezüstnek ugyanoly értékcsökkenése idéztetnék elő, roppant kárára az emberiségnek, a mely vagyontörzsének egy-szerre milliárdokra menő megcsökkenését szenvedné; általános pénzdrágulás állana be, ⁴⁾ mely a kamatláb nyomasztó növekedését vonná maga után; továbbá oly országoknak, melyek kényszerforgásu papírpénzzel bírnak, a készfizetésre való visszatérése majdnem lehetlenné tétetnék. Nem is említve, mek-

¹⁾ L. még *Nasse* értekezését, a *Jllozendorff-Brentanó-élel*: Jahrbuclli. II. köt. I. füz. 116. l., valamint *E. Seyd*: The décliné of prosperity (London, 1879.) ez. munkáját és magának Cernuscllinak: M. Chevalier et le Bimétallisme (1876.) 54. s. k. l.

²⁾ L. az ősz germánokról már *Tacitus*: Germaniája 5. fejezetét.

³⁾ Erről többet *Em. Laveleye* többször idézett könyvében a 17. s k. lap.

⁴⁾ L. *Arendt*: Die Vertragsmassige Dopperwährung. 166. s k. lap, továbbá *Bamleryer*: Heicksgold (1876.) ez. munkáját stb.

kora igazságtalanság rejlenek abban, hogy most az adósok, az által, hogy a drágább aranyban kellene tartozásait vissza-fizetni, a hitelezők (tehát az úgy is tebetősb osztály) javára, terlieltetnének; a javak, árúk és pénzszolgáltatások pénzárának csökkenésével, meg az ezzel járó számos egyéb vissz-sáságokkal, egyike a legsúlyosb válságoknak idéztetnék fel, a melyek a művelt népek közgazdaságát valaha érték. ¹⁾

Utalnak c mellett a bimetallisták a való vagy vélt eredményekre is, a melyekre a legújabb geológiai kutatások vezet-tek; értem azt, hogy miután egynémely természettudós s név-szeriut Suess tanár: »Die Zukunft des Goldes« című (1878-ban kiadott) művében azon nézetet fejezi ki, hogy az arany-produkezió a jövőben tetemesen csökkenni fog: azon következtetés hozott le innen a bimetallisták által, hogy ez okból sem lenne tanácslatos a kizáró arany-valutára áttérni, s a fehér fémeket évezredek óta elfoglalt valuta-fémi állásától megfosztani. — Ezzel összefüggésben kiemelik azután azt, hogy a kettős valutái rendszer a népek háztartásában ama nagy előnynyél is jár, hogy lehető bőségét a nemes érezpénznek biztosítván, ez által a termelés és a forgalom élénkségét, mozgalmasságát és sokoldalúságát fokozza; hogy kétvalutájú ország mind arany-, mind ezüst-pénzbecsrel bíró országokkal könnyen és akadály-talanul érintkezhetik, míg ellenben oly országban, a mely csak egyes valutával bír, minden legkisebb ingadozásánál a nemzetközi forgalomviszonyoknak, a nemzeti fémtörzs (álladéka egy részének külföldre folyása által) megapasztatik, s ezzel a pénznek nyomasztó drágasága és a bank-kamatláb (disconto) felszökése következik be, a minek az egész forgalomra és üzleti életre sújtó visszahatása leend. Figyelembe véve még azt, hogy a bimetallikus rendszer a nemzetközi kereskedést azon kalamitástól is képes megóvni, a mely a váltófolyam ingadozásában rejlik, s a melyet a lehető legkisebb mérvre leszorítani oly fontos közgazdasági feladat!

Van ezeken kívül még két, sokszor felhozott érvük a bi-metallistáknak, a mely különösen államgazdasági szempontból

¹⁾ L. Em. Lateleme a *Révue d. d. Mondes* 1878-iki foly. augusztus 15-éről keltezett füzetében.

érdemel említést. Azt állítják ugyanis, hogy a kettős-valuta rendszerére való általános áttérés azzal a haszonnal is járna, hogy a papírvalutával bíró országok a fémvalutát ez alapon sokkal könnyebben és hamarabb lennének képesek maguknál behozni és fentartani, mintha például a monometallisták legnagyobb része által annyira kegyelt arany-valuta képezné törekvéseik célját; más felől, hogy korunk eladósodott s adósságaik óriási terhe alatt gönyedő nagy államai az általános bimetalлизмus alapján jelentékeny megkönnyebbülést szerezhetnének maguknak, a mennyiben tartozásaikat a fémpiacz mindenkori állása szerint olcsóbban megszerezhető fémbe róhatnék le.

Arra nézve azonban hogy az itt elsorolt előnyök tényleg elérthessenek, azt tartják a kettős valuta livei szükségesnek (s egyszersmind kivihetőnek), hogy a két művelt világrész legalább is valamennyi nagy kereskedő államai egymásközt szerződéses viszonyba lépve oly nemzetközi egyezményt alkossanak, a mely által a két nemes-ércnek, mint egyenlő rangú valuta-fémnek, értékviszonya meghatározott (például a francia 1: 15½ féle) aráznak megfelelőleg törvényileg állapítatnék meg, illetőleg kimondatnék, hogy ezen érték-arány alapján fizetések és tartozás-lerovások mindenki által és mindenki irányában akadálytalanul eszközölhetők; s így mintegy közmegegyezés jönne létre valamennyi arany- és ezüst-birtokosok és vásárlók közt az iránt, hogy a két fém a jelzett alapra fektetett érték-arányban fog köztük adadni és vétetni.

III.

Ezekben összpontosul a kettős-valuta híveinek érvelése. Ezek a himetallikus elmélet ama kiválóbb tételei, a melyeknek ítészeti megvilágosítását, illetőleg czáfolatát napjainkban a monometallistikus iskola a maga feladatának tekinti, s a melyekre nézve egyenként és tüzetesebben a következő észrevételeket teszi¹⁾:

¹⁾ L. *Herlka*: Währung und Handel (1877.) 269. s. k. *Mannequin*: Értekezése a Journal des Economistes 1878. augusztusi füzet. *M. Chevalier*: Értekezés a »Rèvue d. d. Mondes« 1876. 14-ik köt. *Rob. Giffen*: Essays in Finance (1880.) 286. s. k. 1. *Roesler*: Vorlesungen über Volkswirthschaft (1878.) 347. s. k. 1.

A kettős-valuta híveinek ama állítása, »hogy a bimetalikus pénzbecs tulajdonkép egységes — csakhogy két fémre alapuló valuta, mely fémek pénzre való tekintetben úgy veendő mint egységes ércztömeg,¹⁾ alig egyéb szójátéknál, a mely komoly figyelembe vételre nem érdemes, és maga egész további érvelésük által rontatik le.²⁾ Ezt csak mellesleg érintve, utalhatni először is a bimetallisták ama téves kiindulási pontjára, mely szerint azt teszik fel, hogy a két nemes fém egymáshozzi értékaránya törvény és államintézkedések által sikeresen határozható meg és tartható fenn, s így a gazdasági dolgok, természetükkel ellentétes módon, hatósági kényes és tetszés szerint rendszabályozhatók.³⁾ Mint minden anyagi jav, úgy az arany és ezüst is a termelés forgalom és szükséglet szerint folytonos érték- (s ár-) változásokban van álvetve, melyet megakadályoztatni lehetetlen, és így az sem decretálható, hogy a két nemes fémnek egymáshozzi értékaránya stabilis és változatlan maradjon.⁴⁾ Ezüst- és aranypénz kettős valutával bíró országban egyszerre és egymás

¹⁾ Mely egységes ércztömeg *Cernuschi* által *Electronnak* keresztelteztetett el. L. még *Cognetti de Martiig*: La Rinnovazione dei trattati di commercio és La Questione monetaria (1877.) 59. l.

²⁾ Nem is szólva arról, hogy két vagy *kettős mérővel* helyesen mérni lehetetlen, s annyi volna, mint valamely háztartásban két *normál óra* szerint eljánni, vagy a tárgyak *hosszúságának* mérésénél egyszer egy 90 s másszor egy 100 centiméteres mérővel mérni. L. *Frère-Orhán*: La question monétaire című m. Egyébiránt helyesen ntl *Chevalier* (id. ért. 558 l.) arra, hogy Franciaország törvényhozása sem alkotott *kettős étaiont* a bimetallisták nagy részének értelmében, hanem két fémbe való törvényes fizethetést biztosított.

³⁾ Törvény által valami javnak *értékét* meghatározni lehetetlen, s eddigelé tulajdonkép egy törvényhozás sem kísérletté meg. L. *Hertzka*: Wárlung 274. s. k. l. *Chevalier*: id. ért. 584. s k. l. Igazuk a bimetallistáknak e tételüknél csak annyiban van, hogy belátják azt, hogy ott, a hol törvényes módon való (definitív jellegű) fizetés teljesítendő és teljesíthető országos törvény szerint mindegyikében a két nemes fémnek: a két nembeli érmék (illetőleg ugyanazon mennyiség ezüst és arany) közt határozott valami értékrelációnak kell, mint szilárdul fennállónak és érvényesnek léteznie és alapul szolgálnia.

⁴⁾ L. még *Knies* (Geld I. 245. l.) a ki itt a régiebb időkre való utalással okát adja annak, miért lehetett akkoron az értékreláció valamivel tartós állását elősegíteni Ép oly éles elemzését a kérdés ez olda-

mellett csak addig és úgy foroghat, a míg a világforgalomban (vagy a mérvadó fémpiaczokon) a két fémnek valóságos értékaránya a (bizonyos országban) törvényileg megállapítottal egészen megegyező; illetőleg addig, amíg a megdrágult s a fémpiaczokon jobban értékesíthető fém az országból ki nem szívárgott; a mint azonban a valódi érték-relatió a hivatalos módon megállapítottól csak némileg is eltér, az érme-forgás rögtön megváltozik, vagyis nyereséges dologgá lesz a kül fémpiaczokon viszonylag olcsóbb azaz könnyebben megszerezhető fémét a két-valutás országba behozni s miután a kiveretés megengedett (1. alább) érmékké kiveretni, és viszont: a bel-földi alacsonyabb értékűnek tariffált érméket összevásárolni, beolvasztani és külföldre vinni, a mi a nemes fémek nagy forgási képességöknél fogva könnyen eszközölhető is, azt eredményezi, hogy végfolyamatban a kettős pénzbecs-csel bíró ország mindig az értéktelenelb fémét tartja meg saját forgalmában ¹⁾ ²⁾, pénzének nemzetközi vásárlási ereje a törvényileg megállapított névszerinti értékénél kisebb lesz, s bár érmeinek fiktív értéke változatlan marad, a tényleges fémértéknek minden jelentékenyebb változásánál, fizetési eszközének vétereje (purchasing power) ingadozik, és az összes

lának a *pénz* fogalmával való kapcsolata szerint nyújtja ugyanazon író id. műve 131. sk. 1.

¹⁾ Kámutatnak erre különösen *Cohnslüdt: Die Silberfrage.* (1870.) 56. sk. *Bamberger: Reichsgold* 110. sk. *Mannequin: Le problème Monétaire* (1879). *Wagner: Deutsche Münzreform* (1879) 23. 1. és *Hertzka: Währung.* 280. s. k. 1.

²⁾ Ezek tényleges bizonyosságát szolgáltatta Franciaország 1850—1860 közt, midőn az arannyal mintegy elárasztott, s alacsonyra tariffált ezüstjét egészen elvesztő, mert ez utóbbinak a világ-fémpiaczon magasabb effektív értéke volt. De szolgáltatta legújában ismét Franciaország annyiban, hogy a vele érme-szövetségben álló többi államokkal együtt az 1872 óta beállott nagymérvű ezüst-depreciáció folytán oly annyira előzönltetett ezüsttel, hogy (mint köztudomású dolog) csak akként volt képes a bajtól menekülni, hogy az ezüstpénz kiveretését előbb tetemesen megszorította, 1876 óta pedig végkép beszüntető, s így lényegileg az *aranyvalutára* tért át. — A mivel kapcsolatban azt mondhatni, hogy' Frankhonoly sokszor hangoztatott fém-értékkiegyenlítő szerepét csak *addig* játszhatta, míg az arany- és ezüst értékviszonya a világ piacon túrhetően *constans* maradt, illetőleg majd az arany majd az ezüst volt a

árviszonyok megrendülnek.¹⁾ Szóval érvényesül ily országban azon szabály, melyet a nagy angol szakember Gresham már közel háromszáz évvel ezelőtt constatált, hogy a rosszabb pénz (helyesebben szólva a rosszabb valuta) kiszorítja a forgásból a jobbat; emez ki, amaz meg bevándorolván, úgy, hogy az egész belföldi érmecirculatio csak az értéktelenebb fém-ből való érmékből fog állani²⁾).

Ezek után: a Wolovskg által felhozott hasonlatra, a compensationális pendulumot illetőleg, még a következők jegyez-
tethetnek meg. Az érintett ingában a hőmérsék ugyanazon menete és állása szükségszerűen kiegyenlítő hatású; ugyanazon hőmérsék, a mely a vasat kiterjeszti, kiterjeszti a zinket is, s e két egyidejűleg létesülő kiterjedések technikailag akként használhatnak fel, hogy az inga meghosszabbodásának és megrövidülésének egyszerre ellene hatnak. És ez az egy kiterjedése a két fémnek: eredménye az egy ható oknak. De mennyire különböző ettől a nemesfémek ármozgása! Helyet foglalhat ugyanis ez azon egy irányban, vagy megdrágulásra vagy olcsóbbá válásra czélzóan; de ellenkezőben is; egyforma erővel azon egy irányban, de még igen különböző magasságú fokban; tekintve azt, hogy a fémek ára nézve fizetési eszközül való használásuk csak egy határozó ok, a mely mellett a többi okok is folyton hatnak. — Megjegyezhető továbbá az, hogy helytelen és semmiképp sem indokolható és történelmileg is igazolatlan felfogás az, hogy törvény- és hatósági intézkedés által a tényleges viszonyokkal meg nem egyező s csök jogilag érvényesként fennálló érték-relatió a két fém közt, a szabad forgalomban fenntartható, és az értékoscillatió a jogi értékbecs, mint tényleges ingadozási súlypont körüli határok közé szorítható; mert, hogyha a kettős pénzbecsnek ily ható ereje volna,

keresettebb fém. Most azonban az ezüst nagyobb-mérvű depreciációjának beálltával e szerepnek egyszerre végre vettetett, s vele kettős-valutájának alapjai is tényleg megrendültek. L. még *Madeod*: Banking I. 225 s k. 1.

¹⁾ Míg ugyanis egyes valutánál az érméknek *nominál- és real* értéke mintegy egybeolvad: addig a kettős valutánál külömbüzhethet és eltérő lehet egymástól. U. még *Bamberger*: Reichsgold. 125. 1.

²⁾ Nem felejtve el, hogy kettős valutánál, mindkét nemű pénzek egyenlő név-értékük szerint képezik az országos jellegű fizetési eszközt

jelesül, hogy az értékarány a kérdésben lévő például 1: 15¹/₂-es arányban megtartassák: akkor épen oly módon képesnek kellene lennie ugyanezt az eredményt valami más forduló pont, például 1: 10 vagy 1: 12 stb. reláció tekintetében is előidézni; s valóban megfoghatatlan volna, hogy, hogyan kényszeríthetettek nagy európai államok, a melyekben ily vegyes valutarendszer állott fenn, a szabad forgalom által újra meg újra arra, hogy jogilag megállapított értékreliójukkal felhagyjanak, ha eme rendszernek csakugyan meglett volna ereje, azt a relációt a jelzett egy súlypont, körüli oscillatióban megtartani. Képzeljünk egyszer magunknak egy elszigetelt országot, saját ezüst- vagy arany-produkcióval, vagy e nélkül, s tegyük fel ezzel egyidejűleg, a minék itt a példa próbájául kell szolgálnia, hogy nagyobb kiterjedésű és tartós változás áll be a fémek előállításában és a két nemes érez illető mennyiségviszonyaiban: mért legyen itt az lehetséges, ami semmiféle más jószágra nézve lehetségesül nem vehető fel, t. i. hogy az ezüstnek vagy az aranyak használása törvényes fizetési eszközként kizárólag hasson határozó módon a fémárak egy bizonyos magasságon való megtartására nézve? Hiszen az e nemű használása a fémnek, még ha legszélesb terjedelmű is, csak egy ható ok a nemes érczek árállítására nézve, de egyáltalában nem az egyetlen ható ok! Kétségbevonható-e, hogy még azon esetre is, ha egyes valutát (péld. aranyt) látnánk behozva a világ valamennyi államaiban: még akkorra is fennáll a lehetőség az aranyak tartós megdrágulására vagy olcsóbbodására nézve összehasonlítva egy most fennlevő ár- és érték-állással. De ép oly kevésbé képes azután az egyetemes, azaz az egész világra kiterjedő kettős-valuta, magára nézve megakadályoztatni, hogy ha a körülmények akként alakulnak, a mai, például 16: 1-es reláció 10: 1-sé vagy 20: 1-es relációra lassanként át ne változzék. *)

Nem indokolt a bimetallisták azon állítása sem, hogy »a kettős valuta mellett az általános ár- és érték-ingadozás igen csekély, illetőleg az országos pénzrendszer az egyik vagy másik fém produktójának ingadozásaitól függetlenebb lesz,

1) L. Knies: Geld und Credit. I. köt. 233. sk. és 244—257. 1.

s ennek kapcsán a névleges jószág áraknak általános változásai nem foglalhatnak helyet;« — nem indokolt jelesül, mert: először a vegyes valuta gyakrabban fog ingadozni, mint az egyszerű,¹⁾ amennyiben amaz az egyik vagy másik fémét eddig elfoglalt értékállásából kitoló minden mozzanat által érintetik, ellenben az egyes-valuta mellett mindenik pénzbecs ugyan a maga fémje részén beálló változástól, de nem a másikéén beállótól is befolyásoltatik;²⁾ vagy az egy-fémű pénz vásárlási ereje kevésbé ingadozó, mert ezen egy fémre vonatkozó kereslet és kínálat közti természetes viszonyhatás által szabályoztatik; 2-or, mert kettős valutájú ország az egyik fémre nézve netalan beállott értékingadozásnál: a másik fémre nem támaszkodhatik, hanem mind a kettőnek ingadozásait kényszerűi átszenvedni; minden egyes ingadozásnál a kelletinél alacsonyabbra tariffált fémét a kelletinél értékesebbre tariffált fémért kényszerűiül kicserélni, tehát mindig veszít, és 3-szor, mert minden ilyenmű mesterséges kiszivárgása az egyik valuta-érznek az országból, egészen hasonló mesterkéltnél való beszivárgásával jár a másik (vagyis az értéktelenebb) fémnek, úgy, hogy ez utóbbi korántsem válik a nagyobbodott kereslet folytán (mint sokan hibásan felteszik) értékesebbé, és így az értékrelatió helyreállítására hatóvá; mert a bejövő és szabad kiveretés mellett³⁾ érmékké átalakított fém által az érznek összmenyisége annyival nagyobb lesz.⁴⁾ Ide járulván még az

¹⁾ L. *Chevalier*: *Révue d. d. Mondes* id. köt. 576. i. *ioscher*: id. ért. 29. 1. *Cohnstüdt*: *Silberfrage* 60. 1. és *TTeld*: 'a Holzendorff-Brentano-féle Jarbuch III. évf. 2. füz. 192. 1.

²⁾ Erre utal *Eosclier*: *Betraclitungen iiber die 'Wahrungsfrage* ez. műnk. 14. sk. 1. 25. 1. L. még *M. Chevalier*: *Bévue d. d. Moudes* idézett köt. 576. 1.

³⁾ A kettős-valuta hívei egy részének hibás érvelése egyebek közt annak is tulajdonítandó, hogy nem tartják eléggé szemelött ez itt jelzett körülményt, vagyis azt, hogy a bimetalikus rendszernek egyik jellegzetes és szükségszerű tulajdonsága a *fémek mindegyikének szabad kiveretése* (pénzzé alakíttatása), úgy, hogy az állami pénzverdébe magánosoktól beszállított bármely nagy mennyiségű nemes érez a törvényileg fenálló szabályok szerint érmékké alakíttatik.

⁴⁾ L. még *Mannequin*: id. értekezésének 207. sk. 1. és *Hertzka*: *Währung* 296. 1.

hogy épen a bimetallisták által annyira hangsúlyozott kereslet az értéktelenebb fém iránt: ez utóbbinak még productióját is fokozandja; a polgárok ezen fémből való ékszereiket, edényeiket stb. beolvasztandják, s így annak mennyisége ezen az aláírni is növekedni fog.

A nemzetközi kereskedést illetőleg, a bimetallisták azon nézete ellenében, hogy »nem baj az, ha a kettős valuta mellett nemes fém kivitetik, sőt inkább előny, a mennyiben még praemia is nyeretik, s azon kedvező helyzetnek örvend az ország, hogy az arany és ezüst-forgalom tekintetében szabadon mozoghat és mind arany- mind ezüst-valutájú népekkel könnyebben érintkezhetik,« az egyes valuta hivei azt jegyzik meg,¹⁾ hogy ez az előny az egyes valuta-rendszer mellett is elérhető, ha a másik fémből, amely nem szolgál valuta-anyagul nálunk, kellő mennyiségű készletet tartunk; a mi nem jár nehézséggel. Másfelől, ami a jelzett praemia-nyevést illeti, c tekintetben tévedésben vannak a bimetallisták, mert az, a ki kettős valutája országban, például az otthon csekélyebb értékűnek tariffált ezüstöt kiviszi külföldre és helyette aranyat hoz vissza, többet fog ugyan ez utóbbival vásárolhatni, mint az ezüsttel vehetett volna, de még sem többet, mint a mennyi az ezüstnek megfelelő becslése mellett lehetséges lett volna. így azután ez irányban igazolva lesz azon állítás, hogy bimetallikus országok a két fémnek minden érték-változásánál veszteséget szenvednek; és egy nagy szakember találó megjegyzése szerint, azon nem ép irigylendő sorsban részesülnek, hogy az egyes valuta országoknak önön rovásukra tesznek szolgálatot.²⁾

Azoknak, továbbá, akik a kettős pénzbecsrel bíró országoknak azon előnyös helyzetére utalnak, hogy a beömlő idegen fém pénz sok hazai árucikk, iparkészítmény stb. megvásárlására és így esetileg a nemzeti ipar emelésére szolgáland: a már mondottakon kívül még azt válaszolhatni, hogy a beszivárgó fémnek jó része nem áruknak vásárlására, hanem a másik

¹⁾ L. Roscher: Betrachtungen. 30.1. Knies: Geld u. Credit 1.1.: 336. 1.

²⁾ Azt mondja Roscher: Aelmlich wie ein Puffer bei den Eisenbahnwagen; oder wie ein Friedensstifter, sich zwischen die kämpfenden Parteien wirft, und nun einen Theil der Stösse empfängt, die ein Kämpfer den anderen zuedacht.«

fémnek, mely kiment, *helyébe tételére* szolgál; ami meg h a n e m így történnék, hanem mindkét fémnek mennyisége az országban *benn maradna*, valamennyi jószágok és termelvények megdrágulását hozná elő, és így *épen megfordítva*, az áru-export megnehezítve, és az *import* megkönnyebbitve lenne; — másfelől azt, hogy a külföld mindig az olcsóbb fémme fogja a kettős valutával bíró országoknak termelvényeit megvenni, és a maga áruit mindig az értékesebbért nekik eladni; vagyis oly országban mind a *kiviteli*, mind a *beviteli* áruk drágábbakká válnak; az azokat szükséglők által csak magasabb áron szereztethetnek meg; a behozatali cikk azért, mivel a külföldi azt csak több fémért adja mint azelőtt, mikor ama fém értékesebb volt; a kiviteli cikk meg azért, mert magasabb ár kínálásával irányában verseny támad. ¹⁾)

Ép oly hiányos (folytatják az egyes valuta bivei) a birnentalismus elméletének azon része, a mely e rendszernek elfogadását külön *sociális, pénzügyi, politikai, sőt még geológiai* tekintetekkel is indokolja. így először: a mi a kettős valuta követőinek azon érvelését illeti, »hogy tanaiknak általános érvényre emelésével az *eladósodott osztályok* és országok terhei enykittenének,« — nem tévesztendő szem elől, hogy ez nemcsak a hitelező osztályok rovására, és így mindenesetre a produktió és forgalom érdekeinek csorbítására, hanem sok *irányban az összeségnek* is kárára lenne,²⁾ úgy, hogy nem egészen jogtalanul hasonlított össze ez eljárás a középkori pénzrosszabításokkal, a melyek pedig az igen sürgős *államérekre* való utalással még némileg igazolhatók is lehettek. Nem is említve, hogy a jog, mely szerint kettős pénzbecsű országban *az adós*

¹⁾ Mondhatni még: ha az értéktelenebb ezüst az arany helyébe lép, *n váltófolyam* e kettős valutájú országra nézve akként alakú, hogy vőgfolyainatban csak ezüst kapható tőle és ismét innét ezüst küldethetik neki; illetőleg a külkereskedésben azt, amit vesz, az előbbinél nagyobb mennyiségű ezüsttel kényszerül megfizetni, és amit elad, szintén nagyobb quantum ezüsttel kapja kifizetve. L. még *Bamberger* id. műnk. 80. l.

²⁾ L. még *Knies*: Geld u. Credit I. 250. s. k. *Walcker*: Die Silberentwertung (1877) 23. s. k. 1. és *Hertzka*: Währung 289. k. 1. (Eltekintve attól, hogy az ily fémérték-csökkenésnek lehetőségével szemben, a hitelezők *már előre magasabb* kamatokat köthetnek ki maguknak, úgy hogy a kettős valuta hosszabb idejű kölcsönöknél a kamat felszökötésére hat.)

az *olcsóbb fém*ben fizethet, idegen adósok által is fog némileg érvényesíttetni, a nélkül, hogy ugyanezt a *külföldi* hitelezők irányában tennie lehetne, még azon esetben is, ha e bimetalismus valamennyi állam által elfogadtatnék, miután még ez utóbbi nem jelentené szükségkép azt, hogy most már az *eddig* contrahált adósságokat is szabad tetszés szerint választandó fémbe lehet visszafizetni, vagy az azután járó kamatokat leróvni.

A bimetalisták azon állítása sem fogadható el feltétlenül, »hogy a forgási eszközül szolgáló fém *minél nagyobb bőségére kell törekedni*, s ennek csak a kettős pénzbecsi rendszer felel meg.« Mert a népek háztartásában nem annyira a fém-pénz sokasága, mint inkább a *pénzrendszernek jósága és állandósága* az irányadó tekintet; a pénz túlbőségével karöltve járó gyors vagy nagyobi) mérvű árfelszökés azaz megdrágulása a jószágoknak, sok visszasságot szül, hitelezőket és tőkéseket, nemkülömben a *munkás osztályt* nyomja; s így ép oly kevésbé kívánatos, mint ellenkező irányban a pénz ritkáságából eredő gyors és nagyobb *mérvű pénzmegdrágulás.*¹⁾²⁾ —A bimetalikus rendszer egyik helytelen következése az is, hogy a két valuta-fém közti *agiót* idézi elő, mely egyszer az ezüst másszor az aranyérmék tekintetében jelenkezvén, az országnak mind bel-forgalmát mind külkereskedését s ez utóbbiban különösen a *váltófolyamot is zavarja*; amivel kapcsolatban arra utalhatni, mely felületes a két fémű valuta-rendszer pártolóinak azon állítása is, »hogy például a legutóbbi időben Németországban tapasztalt jelentékenyebb aranykiömlés külföldre a Német-birodalomban fennálló aranyvalutának tulajdonítandó,« — holott az egyszerűen a németek nemzetközi kereskedésében beállott hátrányos váltófolyamra vezethető vissza, ez pedig

¹⁾ Egyenlő viszonyok közt, minden országra nézve nemes fémjének, melylyel fizetéseit teljesíti, értékcsökkenése veszteség, emelkedése haszon. (*Hertzka*) L. még *Frère-Orbán*: Question Monétaire 25. sk. 40. sk. 62. sk. 77. sk. 154. sk. 170. sk. részletes (bár túlzásokba menő) elemzésével az értékében csökkent pénz hátrányainak.

²⁾ Helyesen jegyzi meg *Eggers* (Vorschläge zu einer internationalen Müuzconferenz 1879), hogy kettős pénzbecs épen oly formán, mint a fundatio nélküli bankjegy, a *kríziseket* is mérgesebbekké változtatja.

a valuta-fémmel direkt összefüggésben nincsen, hanem a formai állapotok kedvezőtlen alakulásaiból eredett; de kiülomben sem hozott elő más bajt, mint azt, hogy a bankkamatlábot a német birodalmi bank egyidőre felemelte, és ezzel a megzavart súly egyen helyreállítására az egyedül okszerű eszközt felhasználva, a baj elmérgesedését megakadályozá.

Azon körülmény (jegyzik meg az egyszerű pénzbecs védelmezői), hogy a világ annyi hírneves praktikusa, első rangú bankárházak, fém-kereskedők, bankkormányzók stb. a bimetalismus mellett *emelnek* szót¹⁾, nem nagy nyomatékú momentum, ha azon *indokokat és érdekeket* vizsgáljuk, a melyek e gyakorlat-embereket vezérlik. S itt találjuk első sorban a nagy *fémárbitrageureket* (ércz-üzéreket), akik a nemzetközi fémárforgalom hullámzásait bimetalikus országok hátrányos helyzetének kiaknázására használják fel; ott vannak egynémely nagy *monopolbank* vezéremberei, akik intézeteiknek egyoldalúan vett érdekét ezen az alapon könnyebben hiszik megóvhatni; ott a nagybefolyású *agrárpartí* feudál urak Németországban, meg a nagy *gyárfejedelmek* Ausztriában, a kik majd azért, mivel adósságaik könnyebb tisztázását, majd azért, mert készítményeiknek (névbelen) magasabb áron eladhatását hiszik ezen az úton elérhetőnek, a bimetalisták táborához szegődtek. Ott látni végre az amerikai világhírű *ezüsbányatulajdonosokat*, a Ne vadai és Comstock-féle fémtelpek sorskegyelt urait, akik, ha agitációjuk sikerre vezet, és a művelt államok nagyobb részét a bimetalikus rendszer elfogadására reá bírják venni, az általok bőségesen előállított ezüstnek ára, egyszerre legalább is 16—18 százalékkal felszöktetetté, ami egy újabb számítás szerint mintegy harminczmillió franknyi évi nyereségtöbbletet biztosítana számukra!

Azon kérdésre, mint tarthatni a bimetalisták által oly erősen hangsúlyozott *geológiai kutatások eredményeiről?* s különösen azon állításokról, hogy az arany-termelés kilátásban lévő megcsúskanása is arra utal, hogy az ezüstös a kettős

¹⁾ így nevezetesen a Rotschildek, E. Seyd, Dechend, J. Jones, Sourdis, Soubeyran, és mások. L. még Leroy-Beaulieu nyilatkozatát *Frère-Orbán id. m. 152. l.*

pénzbecs alapján továbbra is valuta-fémként megtartsuk? — azt felelhetni, hogy ez érvnek *actualis* súly és jelentőség neim tulajdonítható, miután egyfelől a szóban lévő elmélet geológia, szempontból minden kifogáson felül *épen nem áll*, és több oldalról igen erős és illetékes czáfolatra talált, s másfelől *a távol jövőnek* (a mely maga e taunak hirdetője *Dr. Suess* tanár szerint is csak századok múlva beállandó) gazdasági szükségleteit sokkal kevésbé ismerjük sőt csak gyanítjuk is semhogy okszerű lenne magunkat korlátoztatni engedni azon tekintetben, hogy az emberiségnek szolgáló természet-kincseket hogyan és mily módon aknázzuk ki és értékesítsük.¹⁾ Figyelve

¹⁾ Az itt jelzettekre nézve közelebbi megvilágosításul és azon *kételyt* illetőleg: »lesz-e a népek rendeltetésére kellő mennyiségű *arany*, lia az ezüst-demonetisatio általánosan vétetnék eszközlükbe:« ezek jegyztethetnek meg. Nem szólvá arról, hogy az arany-valuta terjedésével az ezüst *teljes* és *általános* demonetisatioja *nem áll szükségszerű kapcsolatban*, (1. alább a IV-ik pont alattiakat), továbbá arról sem, hogy az ezüst-fém *azután* is igen sok emberi *szükséglet* kielégítésének (fényüzemi jóságok, ékszerék, készülékek, edények stb.) maradand tárgya, s *előállítási költségek* tételén alább értékcsökkenésében csak nem szállaud, nem szólvá ezekről, és csak a *Suess-féle hypothesisre* vonatkozva, utalnunk kell arra, hogy első rangú természettudósok (nevezetesen Richter, Wolff, Riechthofen és mások) szerint korántsem oly kedvezőtlenek a kilátások az arany jövődöbeli előállíthatóságára nézve, ha figyelembe vesszük, hogy az eddig ismeretes aranytelepek távolról sincsenek még egészen kiaknázva, több országban folyton új telepek fedeztetnek fel (legújabbban (1878 — 1880) ismét Arábiában és Indiában); s a világ egész nagy részei (Ázsia, Afrika több roppant terjedelmű vidékei) kellőkép átkutatva nincsenek. De ha ez nem is lenne így, lehet-e egy-két rövid évtizedi jelenségeket *évezredes* tapasztalatok ellenében *törvényként* felállítani; lehet-e mondani, hogy *mert* későbbi századokban (pedig *Suess* tanár is ilyenekről beszél, s e mellett nem veszi számba azon ép napjainkban Angliában erősen hangsúlyozott körülményt, illetőleg eshetőséget, hogy vulkanikus földmozgások a földgyomrában mélyebben fekvő aranyak a felszínre hozatalát eszközölhetik) nem lesz elég arany rendeltetésünkre, tehát az *most* sem alkalmazandó. Avagy számíthat-e a nemzetgazda oly idő-körökkel, mint a geolog vagy az astronom? Okszerű-e *a jelennek érdekét* a végett, ami egy félvezred múlva fog (talán) bekövetkezni, kielégíttelenül hagyni? E mellett számba veendő az is, hogy *mennyi haszon* éret-hetik el addig is egy jó valuta-rendszer által és mennyi kár okoztatthatik *ellenkező* eljárás mellett; hogy nem is kívánatos, hogy az arany oly igen hirtelen s nagy mérvben szaporodjék, miután az ez által előidézendő

arra is, hogy a netalán csakugyan *megkevesbedő arany*nak értéke akkoron *nagyobb* leend, s másrészt a hitelügy bizton várható nagymérvű kifejlődése a készpénzbeli circuláció érme-szükségletét mind szerényebb mérvekre fogja a jövőben leszállítani. Nem is érintve végül azt, hogy éppen *Suess* tanárnak és nézettársainak azon állítása, hogy az ezüst fém bőséges szaporodásának megyünk elébe, szintén ok arra, hogy a kettős valuta rendszerét el ne fogadjuk. ¹⁾

A mi végre a bimetallisták által hangsúlyozott követelést egy *nemzetközi s kettős-valutát czélbavevő egyezmény létrehozatala* iránt, illeti, nem vehetni ugyan tagadásba, hogy ez egynémely irányban *kívánatos*, s a fennforgó zilált valutarendi viszonyok szabályosb mederbe való visszavezetésére nézve jótékony hatású lehetne; azonban tekintve a fennforgó viszonyokat, és a velejáró és elébe tornyosuló számos akadályokat, általában is alig valósítható meg.²⁾ Mindaddig jelesül, míg nincs kilátás árforradalom igenis sujtóvá válhatnék stb. *Kétségtelen* csak az lévén, hogy ha egykoron az annyira aggodalmasnak ecsetelt állapot csakugyan beállana, akkor új *combinatiók* fognak szükségeltetni, a metyek az új helyzet követeléseinek *új eszközökkel* s új módokon megfelelni lesznek hivatva. 11. még *Hertzka*: id. m. több. li., *Bamberge*v. *Eieichsgold* 139. sk. 1. *Das Gold dér Zukunft* a »*Deutsche Rundschau* 1877. okt. füzetébeu; *Wagner* Adolf a *Jenaer Lit. Zeitung* 1877-iki 29. számában; végre *Roth*: *Ueber das Gold* (1879), s kivonatosan a »*Havi Szemle*« 1880-ki folya-mában.

¹⁾ A bimetallismusnak állítólagos előnyösségét papirvalutás országokban való *valutarendezésre* nézve, egy következő »*Értekezésben*« fogom méltatni.

²⁾ E nagy fontosságú kérdés beható s igen tárgyilagos ellemzését szolgáltatta legujabban a hírneves német nemzetgazda és pénztheoretikus *Ad. Soetbeer* azon értekezésében, melyet a *Illildebrand-Conrad-iéle* »*Jahrbüclierek*« 1880-iki folyamában (*Neue Folge*. Bd. I. pg. 1 — 81.) közzétett és a melyben *nem vonja ugyan kétségbe* egy ily (több állam közt létrejövendő) egyezmény lehetőségét (ld. főleg az 5—13 l.) de egyúttal azon igen nagy *nehézségekre* is tüzetesen utal, a melyek e törekvésnek sikerét megghiúsítják, sőt magát az onnan várható előnyöket és hasznot is igen csekély mértékre szállítják le. Meg kell azonban jegyezmem, hogy az itt vitatott kivihetlenséget csak a *bimetalikus* alapon nyugvó egyezményekre vonatkozólag értem; s nem vonom kétségbe, hogy *monometalikus* irányú és ezéltatú szerződések, névszerint valami nemzetközi pénzdarabnak péld. egy 5 vagy 10 vagy 20 vagy 25 frankos arany-érmének

arra, hogy a világ három főforgalom-területe és uralkodó állású kereskedő országa: Anglia, a Németbirodalom és az Észak-amerikai Unió, a kettős valuta-rendszerre áttérendenek; a meddig nem vagyunk biztosítva azon tekintetben, hogy a nemzetközileg egyszer megállapított értékviszony a két fém közt egy ország által sem fog külön és magára nézve megváltoztatni, ha azt az ő körébe tartozó s neki fémet szolgáltató ércbányák s egyéb okok kívánatosnak tűntetendik fel; mindaddig, míg egy ilyenmű egyezmény gyakorlati keresztül vitele körüli szükséges kölcsönös ellenőrzés s esetleg kényszerítő beavatkozás az érdeklét s érdekeikben megörövidítéstől tartó államokra nézve lehetővé téve nincsen: mindaddig a követelt internationalitás gyakorlatilag megvalósíthatatlan; tehát a bimetalismus általános behozatala s ezzel a kettős valuta tartós meghonosítására ezéző törekvés, hiú és sikeretlen leend.^{1)2) 3)4)}

fizetés-eszközként való ilyenmű megállapítása: a kivihetőség annyi nehézségeivel távolról sem találkozánk. L. egyébiránt alább a 26-ik lapon való jegyzetet.

¹⁾ Érdemes itt a nemrég elhunyt szellemes angol publicista és első rangú nemzetgazdasági író *Bagehot* következő nyilatkozatára hivatkoznunk: »we regard the scheme of universal bimetalisme as so entirely beyond the boundaries of practical finance, that *ive did not think it worth discussing*. The characteristics which may belong to universal bimetalisme, are scarcely worth considering, they seem to us fit only for *theoretical books stb.* L. még *Schäffle* nyilatkozatát legújabb *Grundsätze des Steuerpolitik* (1880.) ez. m. 592. lapján.

²⁾ Hasonlóképp nyilatkozott korunk egyik legnagyobb tekintélye az angol *Götschen* (1878-ban, a Párisi Pénzértekezlet utolsó ülésében) arra utalva, hogy a két fém stabil értékrelációjának megállapítására épített bimetalikus rendszer mind a *gyakorlatban tarthatatlan*, mind a *tudományal ellenkező*: L. még Az arany egyes valuta hívének az olasz *t'opneti de Martini*: La questione monetaria 60. sk. 1.

³⁾ Nem felesleges e helyütt még megemlíteni azt, hogy az utolsó tizedben megtartott valamennyi éneconferenciák és nemzetközi pénzegezményi tárgyalások határozott odahajlást árultak el a monometalikus rendszer felé.

⁴⁾ Csak mellesleg legyen érintve, hogy azon kiválóbb európai szakférfiak közül, a kiket] *Wolovszky*: *L'Or et P Argent* ez. művében mint *bimetalistákat* sorol fel, — több s pedig el ső rangú (pl. Eoscher, Knies, stb.) határozott *monometalisták*, s *Wolovszky* által csak egyes nyilatkozataiknak téves magyarázata folytán helyezettek a másik iskola hívei közé.

IV.

Elsoroltam az eddigiekben a két iskola felfogásának támogatására szolgáló minden főbb érvet; áttérek immár az eredmények összefoglalására, illetőleg saját következtetéseimre.

S mindjárt bevezetőleg utalnom kell arra, hogy mindenek felett szükséges a kérdésnek helyes módon való feltevése; s jelesül annak meghatározása, vajjon az eldöntésnél a világ-gazdasági, vagy az országos, vagy egy egészen elszigetelt nemzet gazdaságának szempontja fogadtatik-e el irányadónak; tehát mily alapon és terjedelemben vétetik kilátásba az egyik és másik rendszer alkalmazása; másodsor arra, hogy ha valahol, úgy ezen kérdésnek eldöntésénél igen nehéz a különböző népek és országok adott konkrét viszonyaitól elvonatkozni, és az elméletet az élet ridegségeivel szemközt egész következetességgel érvényesíteni; nem is említve, mily sok nehézséggel jár bármily országra nézve is az átmenetei egyik rendszerről a másikra, s mily szövevényes gazdasági, technikai és juridikai mozzanatok fordulnak elő ily műveleteknél, a melyek, ha sikert akarunk elérni, mind számhaveendők lesznek.

Nem szenved továbbá kétséget, hogy a fémvaluta kérdése, főleg újabb alakulása szerint, meg a világkereskedés mind nagyobb dimensiókat öltő jellegénél fogva, egészen elkülönítve az úgynevezett nemzetközi vagy internacionális pénzbecs meg a világpénz vagy világerme (Weltmünze) kérdésétől, teljesen alig méltatható; s hogy a pénznek (értjük mindig a nemes-érbőlű pénzt) két irányban, azaz országbeli és nemzetközi fizetés-eszközként való alkalmaztatásban használása, és ez alapon való szemügyrevétele: a nagy feladvány nem ép jelentéktelen részét képezi. ¹⁾

¹⁾ Nem foly egyébiránt innen az, hogy az internationalis pénz stb. *bimetallikus alakú* legyen. L. e tekintetben *Kniesnek*: Weltgeld und Weltmünzen (1873.) ez. jeles értekezését; *Steinnek*: Handbuch des Verwaltungslehre (1876.) ez. m. 441. sk. 1. e részben jelzett nézeteit; *Eggersnelc* f. id. Vorschläge oz. dolgozatát; az 1873-iki bécsi világtárlat alkalmával tartott *Ermelconférenzia* határozatait s *Welthandel* ez. hivatalos kiadm. füzet 50. s k. 1., valamint *Kautz*: Nemzetgazdaságtan (4-ik kiad.) II. köt. 310. sk. 1. és *Gyiday*: Budapesti Szemléje 1878-iki foly. május-juniusi füzetében megkezdett értekezésemet.

Ezt előrebocsátva, a következőket jegyzem meg:

Egy tekintetben mindenik iskola téved és túlzást követ el; a monometallisták (legalább sokan közülök) abban, hogy az arany formális bálványozásából indulnak ki, és az ezüstöt igen is könnyen száműzik és demonetisálandónak hirdetik; nem vévén kellőképp figyelembe,¹⁾ mily jelentékeny éri ékvesztesség okoztatnék ez által csakugyan az emberiségnek, s hogy még igen sok körében és vidékén az utóbbinak az ezüst forgási eszközül és értékmérőül szívesen basználtatik, nagyratartatik, és egy könnyen nem fog mellőztetni.²⁾ A bimetallisták meg abban, hogy alapjaiban úgy, mint következtetéseiben, hiányos elméleteket valódi panaceának akarják tekintetni, s tanaik megvalósíthatását oly előfeltételekhez kötik, a melyeknek teljesülése alig képzelhető, és ba teljesülnének is, a czélt nem biztosítanák!

Ezekkel kapcsolatban azt mondhatni, hogy az ide vonatkozó minden mozzanatnak számbavételénél: a praktikus életben a jelzett ellentétek talán még sem oly élesek és kiegyeztetetetlenek, hogy a két rendszer közt való választásnál egy kérelhetetlen alternatíva előtt állanánk; tekintve például azt, hogy a kettős-valuta ellen tett kifogások legalább egy része nem birand akkora súlylyal oly ország tekintetében, melynek a többi országokétól egészen elszigetelt közgazdasága van; továbbá, hogy nem lehetetlen, sőt inkább kívánatos, hogy aranyvalutás országokban az ezüst, és ezüstvalutásokban az aranyfém-ből vert érmék a fizeteseszközt alkalmazó forgási rendszerben egészen ne hiányozzanak, és oly kombinációja a két fém-beli érméknek létesíttessék, hogy a fizetési szükséglet mindkét irányban lehetőleg kielégíttessék.

Ide járul, hogy a gyakorlatilag gondolkodó monometalista nem követelhet világgazdasági tekintetben általános átmeneteit az egyes valutára, (például korunkban az aranyra), hanem az úgynevezett paralell-valuta rendszerét tartva szem

²⁾ L. erre vonatkozólag is *Soetbeer* kitünő fejtegetéseit idézett értekezésének 25. s k. l.

³⁾ Gondoljunk például első sorban *Indiára* s egyáltalában egész *Kelet-Azsiára*, a mely milliárdokat nyel el és tart meg a fehér fém-ből.

előtt, oda irányozza óhajtását, hogy egy része az államoknak, (a melynek az arra való előfeltételei megvannak; vagy a mely már tetteleg áttért az aranypénzbecsre) az arany-, egy másik része pedig (vagyis az, a mely még a kívánt kellékekkel nem bír, fejletlenebb, szegényebb stb.) az ezüst- valutát kövesse.¹⁾ Nem is szólva arról, hogy ép jelenleg is vagyunk tanúi egy oly pénzrendbeli (nem ugyan soká fentartható, de hátrányosnak sem bizonyult alakulatnak, névszerint Erankhonban), hol a törvényileg fenálló kettős- valuta, tényleg egyes, jelesen arany- valutává lett; de mert majdnem egyharmada a fémczirkulácziónak még ezüst folyópénzből áll, csak igen hiányos arany- valutává, — másfelől (Németországban) oly alakulatnak, az hol, ellenére az aranypénzbecsre való átmeneteinek, az eddigi ezüst folyópénz (meghatározott értékreláció szerint és átmenetesen) törvényes fizetési eszközként még el van ismerve, és jelentékeny mérvben tetteleg még forgásban létez.

Ezekkel összefüggésben legyen szabad tényleg utalnom egy némely javaslatra, a mely az im érintett irányban a kérdés megoldásának kísérletét tartalmazza; s mely habár a tudomány szigorú következtetéseivel nehezen egyeztethető is össze, mint kiváló szakemberektől eredő, figyelmet érdemel, sőt egyike vagy másika talán kiegészítőül vagy átmenetes intézkedésként szolgálhatna. — így először is a többször említett közgazdasági író és bankáré Ernst Seyclé, a mely szerint az arany valutára áttért országok e valutánál megmaradnának, de ezüstjüket sem vetnék el, vagy engednék értékcsökkenő váltópénzzé süllyedni, hanem, nagyobb darabú folyó ezüstpénzeiket, mint teljes súh/u és értékű váltó-érmét továbbra is megtartanák. — Másodszor Raunak, Hermannak és M. Chevaliernek javaslata, mely oda czéloz, hogy ezüst valutájú országokban az arany értéke időről időre (a fémpiacz változásainak megfelelően) törvény által határozottassék meg, tehát az értékreláció mozgónak hagyassák. — Fel lehet itt említeni a 89-iki francia nagy forradalom korából ismeretes (azonban életbe nem léptetett) ama tervezetet, hogy veressenek 10 gramm súlyú arany-

¹⁾ L. még *I. Meyer*: Zür Walmmsfrage (1880.) czimű dolgozatát.

ezüst- és rézérmék (táblácskák alakjában) anélkül, hogy az állam azok értékének meghatározásába bocsátkoznék; s szabadságára hagyva a közönségnek adás-vevési ügyleit az érintett módon eszközölni; s mely tervezethez sokban hasonlít J. Garnier (párisi műegyetemi tanár és akadémikus) által előterjesztett azon javaslat, mely szerint 1 gramm arany $\frac{9}{10}$ -ed finomságban értékegységül vétetnék, és ez alapon 1, 2, 5, 8 és 10 grammos arany érmék veretnének, összhangban az ezüstérmékkel, melyek amúgy is forgásban lévén, súlyukra nézve egy grammnak egész sokszorozatát képezik. — Ide helyezhető az ismeretes pénz- és hiteltheoretikusnak Knieselc ama javaslata, hogy veregessenek, tekintettel mindig a külforgalomra is, mind aranyból, mind ezüstből, 1, 5, 10 és 20 frankos érmék, de az értékeláció minden meghatározása nélkül, s olyképen hogy ezután valamennyi szerződések csak az egyik vagy a másik fémből való érmeikre szólhatnának, oly hatálylyal, hogy vagy a nem nevezett fémből való érmék helyettesítésül szóba se jöhetnének, vagy, hogy ez utóbbi csak akként történhetnék, hogy az értékeláció a hivatalosan megjelölendő tőzsdék (fém-piacok) mindenkori árfolyama szerint számíttaték.')

E javaslathoz sorakozik a néhány évvel ezelőtt Wagner Adolf által szőnyegre hozott és ma is még figyelemre méltó következő tervezet. Szusi-valutával bíró országokban a jól rendezett pénz- és érme-ügy mellőzhetetlen kiegészítését solid alapokon létesített jegybanki rendszer képezi, mely a forgás szükségletének egy részét biztos hitelű papírpénz (helyesebben szólva pénz-papír) jegyekkel látja el, s e tekintetben további külön gondoskodást fölöslegessé tesz. Ellenben aranyvalutájú

1) Azon nézet is talált még kifejezésre, a mely szerint egy nemzetközi egyezmény alapján az ez egyezményhez járult államok nagyobb aranyérméket világfizetési eszközül és viszont ezüstérméket ötvény nélkül (miután az ezüst értéke úgysis megcsökken) a beforgalom számára veretnének. — Ezzel épen ellenkező irányban Eggers, az ismeretes érmetheoretikus (Vorschläge zu einer internat. Münzkonferenz. cz. m.) azt javasolja, hogy az ezüst-depreciáció feltartóztatására szükséges volna nemzetközi egyezmény útján egy 25 grammnyi ezüst dollárt ($\frac{9}{10}$ -ed rész finomsággal) behozni, és bizonyos international fizetések leróhatására folyópénznek nyilvánítani.

országokban (a hol az arany érmék egyedül képezik az országos jellegű fizetési eszközt, azonban csekélyebb értékek kifejezésére nem alkalmasak) czélszerű volna ezüsből: kisegítő (subsidiár) érméket, illetőleg részérméket (Theilmünzen) veretni; a mi leghelyesb kombinációja lenne többféle fémnek egg érmerendszerben, s egyúttal az ezüst további depreciációjának feltartóztatására is szolgálna. Az eljárás pedig az volna, hogy miután az ezüstnek az arannyal hasonló fizetés-eszközi jelleg nem adattathatnék, vétsék az ezüstnek az aranyhoz való értékrelációja a valóságos reláczió jóval alól, úgy, hogy a kevésbbé jelentékeny ingadozás a két fém értékviszonya tekintetében, ezt a törvényszerű relációt nem érintendi; enuekutánna veretessenek ki az aranyérméknek cdosztványai ez értékarány szerint ezüstben, de úgy, hogy az ezüst-érmék, arra nézve, hogy a fizetést elfogadók károsodása lehetőleg eltávolíttassék, fizetések teljesítésénél csak bizonyos kisebb értékösszeg maximumáig bírjanak legális tartozás-kiegyenlítési tulajdonsággal, illetőleg fizetés-lerovási hatálylyal. ^{1) 2) 3)}

*

**

És ezekkel megkisértém fölvetett kérdésre való feleletet, lehető tárgyilagossággal s a mindkét oldalról felhozott és felhozható érvek gondos mérlegelésével. Ha maradtak előadásomban hézagok, azok czélzatosan maradtak fenn, mert helyesb összefüggésben egy más alkalommal előterjesztendő értekezé-

¹⁾ L. a *Bluntschli*-féle: *Staatswörterbnch* VII-ik kötet 80. s k. 90. s k. 1.

²⁾ Legújabbban *J. Meyer* előbb idézett dolgozatában szintén tesz egy javaslatot (1. 60. s k. 1.), a mely aranyra úgy, mint ezüstra alapított *bankjegyek* kibocsátására céloz, akként, hogy az ezüstbankjegyek ugyancsak abban a fémben lennének beváltandók; *bizonyos* fizetések *csak* ezüstben lennének teljesítendők (de megbatározott összeg erejéig); s végül az *ezüstpénzek* veretése necsak az államhatalom által, hanem a közönség által is akadálytalanul legyen (az aranyvalutával bíró országokban) eszközölhető stb. — Ugyancsak ily tervezetet nyújt, de az arauy-mouometallismus szigorú fenntartásával, *Mannequin*: *Le problème monétaire* (1874.) ez. m. 150. s k. lapjain.

³⁾ Az itt jelzett javaslatok itészeti méltatása jelen értekezésem feladatkörén túl esvén, arra nem terjeszkedhetem ki.

semben lesznek kitölthetők. Egyet azonban talán eddig is sikerült konstatálnom, t. i. azt, hogy a két párt közt folyó nagy szellemharcban, tisztán a tudományi szempontot véve zsinórmértékül, az érvek súlya és a következtetések ereje és alapossága az egyes-valuta híveinek részén van; és hogy kemény ugyan, de nem egészen indokolatlan Ítéletet mondott Francziország nem rég elhunyt legnagyobb nemzetgazdája, M. Chevalier, a bimetallisták rendszeréről, a mikor azt monda: hogy az egyenesen tudományellenes, »est de l'Économie politique à rebours« — felfordított nemzetgazdaságtan!

A MAGYAR ÉS OSZTRÁK
ÁLLAMHÁZTARTÁS

1868—1877-ig.

ÍRTA

LÁN G LAJOS.

BUDAPEST, 1881.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1881. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája

A magyar és osztrák államháztartás 1868—1877-ig.

I.

A képviselőház zárszámadási bizottsága s még inkább a legfőbb számszék kétségkívül nagy érdemeket szereztek magoknak azon ritka fáradtsággal és gondnal összeállított kimutatások által, melyek alkotmányos háztartásunk első tiz évéről az első összefüggő képet adják. Bármily nagy elismeréssel viseltetünk azonban e munkálat iránt, talán nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy az abban foglalt gazdag és becses anyag csak akkor fog igazán hasznunkra válni, ha a magánszorgalom is igyekezni fog hozzájárulni az annak tárgyát képező nagy kérdések tisztázásához, vagy legalább megvilágításához. A hivatalos szorgalom fölkutatta és összeállította az adatokat. De bármily hangosan beszéljenek már e számok magokban is, igazáú meggyőző, egykönnyen meg nem dönthető következtetéseket csak akkor vonhatunk belőlök, ha hazai viszonyainknak más országok viszonyaival való egybevetése útján élénk és megkapó színeket vázolhatunk arra a képre, mely most csak rajz. Az alakok, melyek előttünk állnak, kétségkívül szabatosak, de az élet melegét, a közvetlenség erejét csak akkor fogják nyerni, ha az ön szigorú egyhangúságát és színtelen árnyalását az ecset tarka színgazdagsága váltja föl. Nagy vonásokban alig fog változni a kép. De igen sok részlet csak ezután nyeri a kellő világítást. S ha az avatott most is csak ugyanazon tanulságokat vonja le, mint azelőtt, mégis meglesz az a haszon, hogy a mit eddig csak kevesen tudtak, szélesebb körök közbonyona lesz. A hangjegyekből, melyeknek értelmét aránylag csak kevesen tudják, kitör a dallam, melynek itt elkomo-

lyító és ernyedetlen munkára serkentő, amott fölvidító és a munkára újabb ösztönt adó sorai csak azután válhatnak az értelmes közönség közkincsévé.

Minél nagyobb értéket tulajdonítunk a számszék adatainak, annál kívánatosabbnak kell tartanunk, hogy azokat más országok hasonló adataival egybeállítsák és egybeveassék. S ép ezért talán nem cselekszünk egészen haszon és érdek nélküli munkát, midőn a számszéknek hazánkra vonatkozó adatait összehasonlítjuk az osztrák zárszámadásoknak ugyanazon tíz évre szóló adataival.

Lesz talán, ki helyesebbnek tartja vala, ha csak az osztrák viszonyok helyett egyéb országok viszonyait is tüzetes összehasonlítás tárgyává tesszük. Ha mégis főleg csak Ausztriára korlátozzuk az összehasonlítást, tesszük ezt azért, mert ennek viszonyai érdekelnek bennünket leginkább s mert ennek sokban hasonló viszonyai követelik meg leginkább az összehasonlítást, annál is inkább, minthogy e kötelességünket mindaddig igen lanyhán teljesítettük.

De még ily korlátozott mérvben sem nyújthatunk e fontos kérdés minden részleteit felölelő tanulmányt. Már az értekezés kerete hozza magával, hogy ez összehasonlítás csak a legkimagaslóbb érdekű jelenségekről szól, Nem a tárgyat egészen kimerítő alapos szakmunka igényeivel lép föl e dolgozat. Csak figyelmeztetésül akar inkább szolgálni azok részére, kiket a tárgy érdekel. S ha a fölhívásnak meglenne az az eredménye, hogy mások alaposabban és behatóbban foglalkoznának e kérdéssel, abban lelnők legfőbb jutalmunkat.

S végül talán fölösleges is megjegyezmem, hogy midőn e tudós testület előtt van szerencsém szólni, nem a politikus, vagy pártember, hanem egyedül a közigazdaság és pénzügytudományának egyik igénytelen munkása beszél belőlem, ki távol attól, hogy egyik vagy másik pártot a másikkal szembeállítaná, erejéből telhetőleg a tudomány komoly tárgyilagosságával igyekezik vizsgálni nem annyira a hibákat, melyeket e téren eddig pártkülönbség nélkül elkövettünk, mint inkább azon czélokot, melyeket nem kevésbé pártkülönbség nélkül szem előtt kell tartanunk.

II.

A számszék és a zárszámadási bizottság csak a zárszámadás adataiból merített. Innen van, hogy említés nélkül hagyta nemcsak a mi, de az összes szárazföld budget-törvényhozásának legmegrögzöttebb, s mindazáltal kevés figyelemre méltott nyavalyáját. Értjük amaz örökös módosítást, melyen az egyszer meghozott pénzügyi törvény az év folyamán kivétel nélkül átmegy, s pedig természetesen mindig az államháztartás annyira óhajtott egyensúlyának még nagyobb sérelmére.

Fontos e körülmény reánk nézve két okból is. Először azért, mert zárszámadásaink, noha egészen jóval szabatosabbak, mint az osztrák zárszámadások, ez egy pontban nem tűntetik fel oly világosan és áttekinthetően a póthitelek okozta módosításokat. De fontos másodsor s főleg azért is, mert a póthitel fölburjánozása nem annyira a kormányok, mint magok a törvényhozó testületek hibája, s a mai tökébőség s bármely csekély jobb kilátások mellett kétszeresen lehet attól tartanunk, hogy a törvényhozó testület nem lesz mindig képes a kellő egyensúlyt föntartani az üdvös, de csak a jövőben kamatozó befektetésekre szükséges kiadások s a viszonyaink közt elérhető bevételek közt.

Egyedül Angliában ragaszkodnak szigorúan ahhoz az elvhez, hogy kiadást csak a korona, illetőleg a kormány kezdeményezhet. Minden szárazföldi parlamentben a képviselőház szintűgy gyakorolja a jogot az államháztartás egyensúlyának nagy hátrányára.' A közmunkák, egyes művelődési célok, a közhivatalnokok fizetésének javítása, hasznos és humanitárius jellegök mellett, nem egyszer lesznek kortesfogások egyesek és pártok kezében. S a parlamenti budget e nagy fogyatkozását csak úgy lehetne orvosolni, ha követhetnők az angol példát, vagy legalább is tartózkodnánk a pénzügyi törvény minden olyan utólagos módosításától, mely az egyensúly rovására történik.

De lássuk magokat a számokat, hogyan módosult időközben a budget-törvény nálunk úgy, mint Ausztriában, s talán még egyéb következtetéseket fogunk levonhatni.

A budget-törvény és módosításai

Magyarországon.

Év	A pénzügyi törvény.			A módosított pénzügyi törvény.		
	Kiadás	Bevétel	Eredmény	Kiadás	Bevétel	Eredmény
1868	130,518,300·40					
1869	185,508,305	172,786,806	—12,721,599			
1870	192,557,338	184,332,859	—8,224,479	213,435,417·27 ¹ / ₂	184,332,859	—29,102,547·72 ¹ / ₂
1871	260,804,172	242,361,810	—18,442,362	263,086,572	242,526,210	—20,660,362
1872	296,297,069	252,947,034	—43,350,035	298,055,081·75	253,084,093·75	—44,970,988
1873	263,763,970	249,057,873	—14,706,097	285,016,508·67	249,958,635	—35,549,872·33
1874	256,733,827	224,027,907	—32,705,920	258,079,737·51 ¹ / ₂	224,527,907	—33,541,829·48 ¹ / ₂
1875	238,876,207	217,210,650	—21,665,557	238,935,448	217,210,650	—21,724,798
1876	232,796,328	224,424,683	—8,371,645	238,168,324·65	225,424,683	—12,743,640·35
1877	236,602,042	216,056,105	—20,545,937	243,040,689·11 ¹ / ₂	216,480,804	—26,559,884·88 ¹ / ₂

Ausztriában.

Év	A pénzügyi törvény.			A módosított pénzügyi törvény.		
	Kiadás	Bevétel	Eredmény	Kiadás	Bevétel	Eredmény
1868	320,230,326	281,245,907	-38,984,319	320,636,095	289,394,549	-31,341,546
1869	299,326,671	296,284,176	-3,042,495	300,418,001	296,326,611	-6,091,390
1870	320,739,254	317,195,040	-3,544,214	340,439,234	317,145,066	-23,294,168
1871	345,676,940	333,949,907	-11,627,033	349,319,734	333,959,505	-15,360,220
1872	353,714,207	353,776,901	+62,694	356,623,505	353,741,909	-2,281,596
1873	389,929,292	393,677,697	+3,748,405	394,129,651	378,133,326·29 ¹ / ₂	-15,995,324·71 ¹ / ₂
1874	383,265,313	383,298,975	+33,664	384,860,168	397,636,184·10 ¹ / ₂	+12,776,020·29 ¹ / ₂
1875	381,370,406	373,089,899	-8,281,007	384,494,571	386,054,220·56 ¹ / ₂	+1,559,649·56 ¹ / ₂
1876	403,170,570	372,702,342	-30,468,228	405,245,059	373,552,342	-31,692,717
1877	405,569,474	376,637,817	-28,921,657	409,952,556	379,265,517	-30,687,039

Az 1868—1877-ig terjedő tíz év alatt nincs egyetlen egy sem, melynek budgetje utólag nevezetes változást ne szenvedett volna. Ennyiben megegyeznek a magyar és osztrák adatok teljesen. De van különbség a két budget közt, s pedig az osztrák budget javára. S ez az, liogy Ausztriában nemcsak a kiadásokat, de lehetőleg a bevételeket is szaporították. így előfordult legalább egyszer, 1875-ben, hogy a deficit a póthitelek következtében 8,281,007 írtól 1,559,649 frt 56¹/₂ kr-ra szállt le. így látjuk azt, hogy nálunk a bevételek négyszer, 1868-ban, 1874-ben, 1875-ben és 1877-ben mutatnak tetemes emelkedést, s háromszor, 1869-ben, 1871-ben és 1876-ban kisebb emelkedést, s csak háromszor, 1870-, 1872- és 1873-ban csökkenést; ezek közötti is csak az utóbbi terjedt nagyobb összegre. Szóval, ha összeadjuk azon összegeket, a melyekkel a bevételeket póthitelek által növeszték és apasztották, úgy minden esetre tetemes pluszt kapnánk.

Ha ellenben nézzük, mi történik nálunk, úgy látni fogjuk, hogy a póttintézkedésekkel nem apasztották ugyan bevételeinket, de nem is gyarapították soha. Nálunk a bevételek a póttintézkedések által vagy érintetlen maradtak, mint 1870-ben, 1875-ben és 1876-ban, vagy csak igen kevéssel gyarapodtak, mint a többi években. S miért? Mert a parlamentek általában igen könnyen szavaznak meg kiadásokat, de csak igen nehezen bevételeket.

A póthitelek okozta módosításokat a magyar zárszámadások csak 1876-tól fogva adják áttekinthetően, miután egyszer 1870-ben adták, de azóta elhagyták. Ez okból a részletes összehasonlítást természetesen csak az utolsó tíz évre korlátozhatjuk. De ha látni fogjuk, hogy az ily módon nyilatkozó tanulságok megegyeznek azokkal, melyeket a korábbi évek szembeötlőbb adataiból merithetünk, talán mégis némileg megállható következtetésekre juthatunk.

A legkirívóbb két eltérés 1870-ben és 1873-ban mutatkozik, úgy nálunk mint Ausztriában. Nálunk mind a két esetben több mint 20 millió forintra megy az eltérés, a bevételeknek úgyszólván változatlansága mellett. Ausztriában 1870-ben szintén 20 millió forint az eltérés a bevételek majdnem teljes változatlansága mellett; 1873-ban pedig 18 millió forint, de

részben, több mint 5 millió forint erejéig, a bevételek apasz-tása mellett. Korlátozzuk az összehasonlítást csak 1870-re, miután e részben bírnak mindkét oldalról áttekinthető kimu-tatást.

Természettudósok mondják, hogy minden szerves lény embriója ugyanazon átalakulási phasisokon megy át és ugyanazt a képet nyújtja, mint a teljesen kifejlett Organismus. Eme két embryonalis budgetről, melyet most láttunk, csakugyan ellehet azt mondanunk, hogy valóságos mikrokosmosai az illető nem-zetek teljes budgetjének. Lényegökben teljesen szószerint és biven közöljük azokat s a közöttük mutatkozó hasonlóság és eltérés valóban jellemzi úgy magokat a kimutatásokat mint a két ország teljes budgetjeit.

A közösügyi költségek szerepelnek mindkét oldalon, mint a póthitelek legfőbb okai. Ebben nyilatkozik a hasonlóság. Az eltérés viszont abban mutatkozik, hogy Magyarország a köz-munkák és saját nemzeti aspiratiói érdekében is engedett meg magának nevezetes póthiteleket, mit Ausztriáról nem mond-hatni. S mutatkozik főleg még abban is, hogy míg a magyar kimutatás egyszerű és correct, addig az osztrák, ha talán ked-vezőbb, annyira bonyolult és kuszáit, hogy sem a budget-tudomány, sem a közönséges soliditas elveinek egészen meg nem felel.

Ez állításainkat csak megerősítik az utolsó két évről szóló adatok, melyek, mint már jelzők, a már felhozott példán kívül egyedül szolgálnak mindkét részről teljesen összeha-sonlítható képet.

Megszavazott kiadás 1870-rc.
Magyarországon.

Törvény	Rendes kiadás	Rendkívüli kiadás	Összes kiadás
Az 1870: XL. t. cz. pénzügyi törvény	153,904,661	38,652,677	192,557,338
Az 1870: XXX. t. cz. lánchíd megvételére		6,773,040	6,773,040
Az 1870: XXXVI. t. cz. igazságügym. részére	270,758		270,758
Az 1870: XL. t. cz. a kereskedelmi min. részére		376,342	376,342
Az 1870: XLIV. t. cz. a honvédelmi min. részére		5,000,000	5,000,000
Az 1870: XLV. t. cz. a belügymin. részére		162,000	162,000
Az 1870: XLVI. t. cz. a közokt. min. részére	823,063	38,768	861,849
Az 1871: II. t. cz. közbügyekre	7,347,592 · 27 ¹ / ₂		7,347,592 · 27 ¹ / ₂
Az 1871: XIII. t. cz. a fumei korm. részére	53,498	33,000	86,498
Összesen	162,349,572 · 27 ¹ / ₂	51,035,845	213,435,417 · 27 ¹ / ₂

Megszavazott kiadás 1870-re.

Ausztriában.

Az 1870. év szükségleteire előirányzott:

az 1870. ápril 12-ki pénzügyi törv.	320,739,254	frtot
az 1871. július 28-ki törvény a kö-		
vetkező póthitelekkel, és pedig		
belügyminiszteriumra	149,000	»
honvédelmi miniszteriumra	440,633	»
közoktatási miniszteriumra	422,442	»
pénzügyi miniszteriumra	53,500	»
földmív. miniszteriumra	60,000	»
subventiókra	473,000	»
közösügyekre	17,022,643	»

Összesen 339,360,461 frtot.

Ez előirányzott szükségletből azonban az
1870. ápril 12-iki pénzügyi törvény
(VII. szakasz, 4. kikezdés) értelmé-
ben, a következő 1871. év terhére
esik

3,959,380 frt.

Marad az 1870. év előirányzott szükségletére 335,401,081 frt.

Hozzászámítva az 1869-ről áthozott hitel-
maradványokat

5,038,153 frt.

Lesz az 1870-iki szükséglet 340,439,234 frt.

Megszavazott budget 1876 ra.
Magyarországon.

	Kiadás	Bevétel
Az 1875: LV. t. cz. (az 1876. p. törvény)	232,796,328	224,424,683
Póthitelek.		
Az 1875: XLIX. t. cz. A 80 milliós járad. kamataira	1,200,000	
Az 1876: XXII. törv. cz. Az 1870. és 1871. közösügyi kiadásokra	170,564 71 ¹ / ₂	
Az 1876: XXIV. t. cz. Horvát- és Slavonországgal.	10,005	
Az 1876: XXV. t. cz. Adóleszámolási költségekre . . .	150,000	
Az 1876: XXIX. t. cz. Phylloxera kiirtására	80,000	
Az 1876: XXX. t. cz. Párisi nemzetk. méterhivatalra	11,120 80	
Az 1876: XXXIV. t. cz. A brassó-tömösi vasutra . .	1,000,000	1,000,000
Az 1876: XLI. t. cz. A nagy-szebeni kir. árvaházat és a károlyfehérvári káptalant illető alapítványi jutalékra	124,625	
Az 1876: XLII. törv. cz. Az 1876. és 1877. közös költségekre	1,086,522 77 ¹ / ₂	
Az 1876: XLIII. t. cz. árvizkölcsönökre	280,000	
Az 1876: XLV. t. cz. közlekedési czélokra	1,179,559	
Az 1876: LI. törv. cz. erdélyi kath. kórházakra	7,600	
Összesen . .	238,168,324 65	225,424,683

Megszavazott budget 1877-re.

Magyarországon.

	Kiadás	Bevétel
Az 1876: XLVI. törv. cz. (az 1877. p. törvény)	236,602,042	216,056,105
Póthitelek.		
Az 1876: LL t. cz. Erdélyi katonai kórházakra	10,241,47 ¹ / ₂	
Az 1877: VII. t. cz. Honvédfűlszerelésre	425,065,32	
Az 1877: IX. t. cz. Járadék kibocsátásra	15,940	
Az 1877: XV. törv. cz. Párisi kiállításra	75,000	
Az 1877: XVII. t. cz. Besztercebányai gőzfűrészre	91,378	
Az 1878: II. t. cz. Diósgyőri vasgyárra	667,695	424,798
Az 1878: VIII. t. cz. 1877-ki közügyi költségekre . .	3,047,482,39 ¹ / ₂	
Az 1878: XII. t. cz. fővárosi közmunkák tanácsának.	67,826	
Az 1878: XV. t. cz. Közlekedési czélokra	1,524,573,18	
Az 1878: XVI. t. cz.	513,447,24 ¹ / ₂	
Összesen	243,040,689,11 ¹ / ₂	216,480,894

Megszavazott budget 1876-ra.

Ausztriában.

Kiadás.

Az 1875. december 25-iki pénzügyi törvénynyel.....	403,170,570	frt.
Az 1876. márcz. 15. törvénynyel galicziai in- ségre	700,000	»
Az 1876. márczius 15. törvénynyel némely tárczára	385,910	»
Az » márcz. 18. törv. kath. lelkészek tá- mogatására	600,000	»
Összesen.....	<u>404,856,480</u>	frt.

Ebből az 1875. évi decz. 25. és 29. pénzügyi törvények értelmében az 1877-dik évre irandó	4,036,943	frt.
Marad.....	<u>400,819,537</u>	»

Ehhez az 1875. hitelmaradványok..... 4,425,522

Bevétel.

Az 1875. decz. 25. törvénynyel.....	372,702,342	frt.
Az 1876. márczius 18. törvénynyel a vallás- alapból.....	600,000	»
Az 1876. márczius 15. törv. kibocsátott köt- vényekből.....	250,000	»
Összesen.....	<u>373,552,342</u>	frt.

Megszavazott budget 1877-re.**Ausztriában.****Kiadás.**

Az 1876. decz. 29. pénzügyi törvényvel...	405,569,474 frt.
Az 1877. május 17. törvényvel, különböző minisztériumoknál.....	4,654,073 frt.
Az 1877. febr. 25. törvényvel néhány alsó- ausztriai község középítkezéseinek elő- mozdítására	500,000 »
Összesen	<u>410,723,547 frt.</u>

Ebből az 1876. decz. 29. pénzügyi törvény szerint az 1878. évre irandó.....	<u>4,807,934 »</u>
Marad.....	405,915,613 frt.

Ehhez az 1876. hitelmaradványok..... 4,036,943 frt.

Bevétel.

Az 1876. decz. 29. pénzügyi törvényvel...	376,637,817 frt.
Az 1877. május 17. törvényvel.....	<u>2,627,700 »</u>
Összes fedezet.....	379,265,517 frt.

Ha az utóbb felhozott póthitelek összehasonlítjuk a korábbiakkal, egy különbség fog mindenekelőtt szemünkbe ötleni. S ez az, hogy a míg nálunk a kisebb közösügyi kiadásokat is póthittel fedezték, Ausztriában találtak módot, azokat a rendes költségvetésbe fölvenni. Ez mindenesetre előnyére szól az osztrák eljárásnak. De másrészt az is kétségtelen, hogy a póthitelek oly tág mérvű használata, mint a minót itt tapasztalunk, hogy t. i. 1870. és 1871-iki kiadásokat is kelljen még 1876-ban fedezni, annyira ellenkezik a budget fogalmaival, hogy még akkor sem helyeselhető, ha a rendes költségvetés és nem póthitelek útján történik.

Egy másik feltűnő körülmény, hogy Ausztriában nagyobb mérvben veszik igénybe a póthitelt mint azelőtt, S ha részletesen megnézzük, mire szolgálnak ezek a póthitelek, látni fogjuk, hogy vasútépítésre. Más szóval, a mint Ausztria kezdett a befektetési politika terére lépni, ő is csak úgy fedezte szükségleteit pótkittel, mint azt mi is tettük s tesszük, fájdalom, a legújabb időkig.

Ha szorosán vesszük a budgettudomány követelményeit, a különböző póthitelekből csak igen kevesen állhatnak meg. Mert csak igazán rendkívüli, előreláthatatlan és elodázhatatlan kiadások azok, melyeket pótkittel szabad fődözni. Ilyenek nevezetesen a háborúk vagy elemi csapások és iuségek okozta kiadások. Ezek azonban oly csekély szerepet játszanak a főnnebbi kiadások közt, hogy szinte egészen elvesznek a közöttük fölburjánzó egyéb, meglehet igen hasznos, de semmiesetre sem előreláthatatlan és elodázhatatlan költségek között.

E tekintetben alig van különbség a két ország eljárása közt. S ha az osztrák póthitelezés azon természete, hogy a kiadásokkal szemben fedezetekről is szeret gondoskodni, előnyösen is különbözteti meg azt a mi eljárásunktól, láthatjuk egyszersmind azt is, hogy ez igyekezet inkább alaki mint anyagi. Mert a bevétel gyanánt beállított tételek nem igen képeznek valóságos bevételt, S ha e részben volna is némi előny az osztrák részen, teljesen lerontja azt számvitelüknek ismételten tapasztalt bonyolult és kusza volta, mely az ellenőrzést igen nehezíti, ha épen lehetetlenné nem teszi.

III.

E nyitány után, melynek itt még csak futólag elhangzó motívumai mind erősebben és teljesebben kifejtve térnek majd vissza előadásunk későbbi folyamában, áttérhetünk tulajdonképeni tárgyunkra: a zárszámadások adataira, s pedig egyelőre magának a végeredménynek megállapítására, a későbbi szakaszokra tartva fenn a kiadások és bevételek részletesebb fejtegetéseit s az azokból részben önként folyó következtetéseket.

Ha a magyar és osztrák zárszámadásokat egymással összehasonlítjuk és keressük, miben állanak kölcsönös előnyök és fogyatkozásaik, arra a meggyőződésre jutunk, hogy az osztrák zárszámadások alakilag mindenestre felette állanak a magyar zárszámadásoknak, de anyagilag és tartalmilag aligha nem a mi zárszámadásainkat illeti a főlény.

Az osztrák zárszámadások elejétől fogva meglehetősen egyenlő rendszert követnek és ez által lényegesen megkönnyítik az áttekintést s az egyes évek eredményeinek összehasonlítását. A magyar zárszámadások ellenben más és más rendszert követnek 1868-tól egész 1874-ig, úgy szólván évenkiut, s csak az utóbb említett évtől fogva ragaszkodnak szorosan egy elszámolási módhoz. A rendszerek e különfélesége hozza magával, hogy összehasonlításról pusztán az eredeti zárszámadások végeredményei után alig lehet szó. S innen van az is, hogy mindazon adatok, melyeket eddig budgetjeink végeredménye felől még a legtekintélyesebb szakemberek is közzétettek, igen lényeges eltéréseket mutatnak. — A magyar számszéknek az utolsó tíz év adatait ugyanegy rendszer szerint összeállító kimutatása véget vetett e bajnak.

Az egyes évek kiadásait és bevételeit feltüntető egyöntetű adatokat hiteleseknek ismerte el a zárszámadási bizottság is, mely különben sok tekintetben eltérő véleményt tanúsított. Ezeket az adatokat tehát mi is elfogadjuk, habár azok csoportosítása körüli s az azokból levonandó következtetések tárgyában nem is értünk mindig egyet a számszékkel, mint azt lejjebb tüzetesebben lesz alkalmunk kifejteni.

Ennyit a zárszámadások alakjáról, s ezzel áttérhetünk a zárszámadások végeredményeinek anyagi, vagyis tartalmi méltatására.

A mily őszintén elismerjük az osztrák zárszámadásoknak egyöntetű voltukban rejülő alaki előnyét, ép oly kevéssé lehet szemet hunynunk azon körülmény előtt, hogy az osztrák zárszámadások végeredményei nem felelnek meg a szigorú valóságnak. Az osztrák zárszámadásokat kezdettől fogva egy külön számszék állította össze, mely azonban, úgy látszik, napjainkig nem emelkedett az önállóság és tekintély ama fokára, melyet a magyar számszék csakhamar elért. A magyar zárszámadások

csak 1870-től fogva erednek a számszéktől. S habár ez első zárszámadás még nem igen mutat önállóságra, már az 1871-iki évben meglátszik a függetlenségre irányuló törekvés, mely egy-két évig sok ingadozást és tapogatózó kísérletet is tanúsít, de 1874-től kezdve határozott és következetes önállóságra vergődik. A számszék ily magatartása mindenestre kényelmetlenebb a kormányra nézve, mint az, melyet Ausztriában látunk, de talán egyszersmind jobban felel meg az alkotmányos ellenőrzés fogalmának.

E bevezetés után lássuk a magyar és osztrák költségek végeredményeit a megfelelő zárszámadások sommázata szerint s állítsuk mindjárt mellé a költségvetési törvények és póthitelben előírányzott eredményt.

A következő két táblázat, úgy hiszszük, eléggé megerősíti az imént mondottakat. Ausztriában a zárszámadások úgyszólván kivétel nélkül kedvezőbb eredményt mutattak, mint az előírányzat, míg nálunk a számszék e kedvezőbb és elnéző irányzata csak egy-két éven át tart.

Igaz ugyan, hogy ez még nem elég bizonyíték. Mert mondhatnák, hogy a zárszámadás azért kedvezőbb, mert az eredmény tényleg is kedvező volt. Ámde ha tekintetbe vesszük, mily rendetlen módon ingadoznak a magyar számszék adatai a kedvezőbb eredményt felmutató első években, a kiadások apadását tüntetve fel oly években, melyekről mindenki azt tudja, hogy nagyobb kiadással jártak; míg ellenben mennyire megfelel a köztudatnak a kiadások és bevételek hullámzata a későbbi, kedvezőtlenebb eredményt felmutató években; s ha továbbá látjuk, hogy az úgyszólván folytonosan kedvezőbb végeredményt feltüntető osztrák zárszámadások három éven át egészen egyenlő bevételt és kiadást tüntetnek fel: akkor természetszerűleg gyanakvással kell eltelnünk úgy a magyar zárszámadásoknak 1870—1873-ig terjedő, mint az osztrák zárszámadásoknak különbség nélkül minden évre szóló adatainak vagy legalább is azok csoportosítási módjának valósága és helyessége iránt.

Csak növekedni fog még e gyanakvásunk az osztrák zárszámadások helyessége iránt, ha részletesebben vizsgáljuk, minek köszönhetik ez állítólagos plus-ok eredetüket.

A költségvetés végeredménye a zárszámadások szerint.

Magyarországon.

Év	A zárszámadás szerint			A végleges elő- írányzat eredménye
	Kiadás	Bevétel	Eredmény	
1870	357,730,704 · 30 ^{1/2}	353,275,361 14 ^{1/2}	— 4,455,343 · 16	— 29,102,547 · 72 ^{1/2}
1871	282,897,024 · 44 ^{1/2}	271,602,794 · 71	— 11,294,229 · 73 ^{1/2}	— 20,660,362
1872	258,710,186 · 59 ^{1/2}	231,706,969 · 05	— 27,003,217 · 54 ^{1/2}	— 44,970,988
1873	277,012,925 · 48	277,224,302 72	+ 211,377 · 24	— 35,549,872 · 33
1874	258,079,737 · 51 ^{1/2}	224,527,907	— 33,551,830 · 51 ^{1/2}	— 33,541,829 48 ^{1/2}
1875	238,935,448 · 1 ²	217,210,650	— 21,724,798 · 1 ²	— 21,724,798
1876	246,127,442 · 82	214,866,509 47 ^{1/2}	— 31,260,933 34 ^{1/2}	— 12,743,640 · 35
1877	247,566,483 · 73 ^{1/2}	221,115,449 · 87	— 26,451,033 · 86 ^{1/2}	— 26,559,884 · 88 ^{1/2}

Ausztriában.

Év	A zárszámadás szerint			Eredmény	A végleges elő- írásnyzat eredménye
	Kiadás	Bevétel			
1868	324,968,163·37	325,251,333·48	+	283,170·11	- 31,341,546
1869	300,479,593·9	323,192,604·1	+	22,713,010·92	- 6,091,390
1870	332,332,653·55 ^{1,2}	355,570,518·89	+	23,237,465·33 ^{1,2}	- 23,294,168
1871	345,645,431·25 ^{1,2}	356,296,984·37 ^{1,2}	+	10,651,553·12	- 15,360,229
1872	353,037,876·87	367,205,809·14 ^{1,2}	+	14,167,932·27 ^{1,2}	- 2,281,596
1873	398,851,429·65	398,851,429·65			- 15,995,324·71 ^{1,2}
1874	400,248,029·21	400,248,029·21			+ 12,776,020·19 ^{1,2}
1875	391,764,181·79	391,764,181·79			+ 1,559,649·56 ^{1,2}
1876	415,904,412·45	381,418,078·81	-	34,486,333·64	- 31,692,717
1877	415,478,460·73	388,130,334·54 ^{1,2}	-	27,328,126·18 ^{1,2}	- 30,687,039

Így látunk mindenekelőtt az 1868. év elején egy tetemes pénztári készletet, mely tett 29,673.191 fjt 52½ krt.

Az 1868-iki 283,170 forint 11 krajczár plus-nál látunk bevételkép:

államjavak eladásából	15,111,330·85 forint,
visszafizetett subventiókból	2,226,448·80 »
közös activákból	18,803,996 40 »
Összesen	<u>36,181,775·65 forint.</u>

Az 1869-iki 22 millió 713,010·92 plus-nál látunk bevételkép:

államjavak eladásából	8,659,277·43
visszafizetett subventiókból	1,877,471·20 ¹ / ₂
államadósságból	4,754,807 58 ¹ / ₂
közös activákból	4,300,814
1868 előtti időkből származó bevételekből	5,881,410·32
Összesen	<u>25,463,780·54.</u>

Az 1870-iki 23 millió 237,865 33¹/₂ plus-nál látunk bevételkép:

államjavak eladásából	12,329,936·87
visszafizetett subventiókból	6,098,761·23 ¹ / ₂
államadósságból	9,090,136·55
visszanyert közösiügyi költségekből	15,032,505·51
Összesen	<u>42,551,340·16¹/₂.</u>

Az 1871-iki 10 millió 651,553·12 plus-nál látunk bevételkép:

államjavak eladásából	9,393,690·67 ¹ / ₂
visszafizetett subventiókból	5,821,208·32
államadósságokból	5,206,958·11 ¹ / ₂
Összesen	<u>20,421,857·11.</u>

Az 1872-iki 14 millió 167,932 27½ plus-nál látunk bevételkép:

államjavak eladásából	1,525,489 · 96
visszafizetett subventiókból	499,793 · 33
államadósságból	427,987 · 55 ¹ / ₂

Összesen 2,453,270 · 84¹/₂

Az 1873-iki egyenlegnél látunk bevételkép:

államjavak eladásából	1,416,008 · 5 ¹ / ₂
visszafizetett subventiókból	982,512 · 28
államadósságokból	140,896 · 6 ¹ / ₂
pénztári készletekből	12,386,629 · 28 ¹ / ₂

Összesen 14,920,045 · 68¹/₂

Az 1874-iki egyenlegnél látunk bevételkép:

államjavak eladásából	3,325,405 · 47 ¹ / ₂
visszafizetett subventiókból	1,273,656 · 07
pénztári készletekből	20,326,546 · 36
államadósságból	12,097,473 · 88 ¹ / ₂

Összesen 37,023,081 · 79

Az 1875-iki egyenlegnél látunk bevételkép:

államjavak eladásából	1,149,594 · 93
visszafizetett subventiókból	1,209,262 · 50 ¹ / ₂
volt központi activákból	7,038,744 · 48 ¹ / ₂
államadósságból	17,407,266 · 40

Összesen 26,804,868 · 32

Az 1876-iki 34 millió 486,078 · 64 *deficit*-nél látunk bevételkép:

államjavak eladásából	327,386 · 60
visszafizetett subventiókból	33,115 · 79
államadósságból	16,570,502 · 14 ¹ / ₂

Összesen 16,931,004 · 53¹/₂

Az 1877-iki 27 millió 328,126 · 18¹/₂ *deficit*-nél látunk bevételkép:

államjavak eladásából	257,426 · 52
visszafizetett subventiókból	11,715 · 3
volt központi activákból	683,007 · 40
államadósságból	17,837,317 · 26

Összesen 18,789,466 · 21

S e mintegy 270 millió frtnyi bevételeken kívül még a költségvetés keretén kívül maradó kölcsönökből bevételkép:

az 1873—1875. évek alatt	80,000,000 forintot,
1876-ban.....	54,483,925 »
1877-ben.....	85,755,379 »
1876-ban.....	822,365.76 »
1877-ben.....	3,614,812.13' $\frac{1}{2}$ ftot,

továbbá a költségvetés keretén kívül, a régebbi központi állami előlegrézvénytárak követeléséből bevételkép, vagyis a költségvetés keretén kívül:

Összesen 229,706,481.89' $\frac{1}{2}$ frt,

vagyis összesen közel 500 millió forint olyan bevétel, mely a magyar zárszámadásokban legalább 1874. óta bevétel gyanánt vagy egyáltalán nem fordúl elő, mint például az államadósság és a pénztári készletek, — vagy csak igen szerény mérvben: mint az államjavak eladása, közös aktívák és subventiók visszafizetése. S ha jogos és tényleges bevételnek ismerjük is el a visszafizetett subventiókat, az államjavak elidegenítését, a pénztári készleteket, a volt közös aktívákat, noha ezeknél sem lehet szem elől téveszteni azt a körülményt, hogy ezek csak ideig-óráig szolgáltatnak jövedelmet — lehetetlen valóságos bevételnek elismerni azt, a mi kölcsönökből keletkezett, s a mi 285 millió forintnál többre megy. Ezzel az összeggel tehát mindenesetre le kell szállítani a bevételt, ennyivel romlik Ausztria mérlege a lefolyt 10 év alatt, bármit gondoljunk is egyéb bevételeiről.

A zárszámadások szerint volt az eredmény

1868:+	283,170.11
1869: +	22,713,010.92
1870: +	23,237,865 33 $\frac{1}{2}$
1871: +	10,651,553-12
1872: +	14,167,932 27 $\frac{1}{2}$
vagyis összesen +	78,953,531'76.

1873-tól 1875-ig a kiadás és bevétel kiegyenlítették egymást.

1876: — 34,486,078- 14

1877: —27,328,128'18¹,

vagyis összes — 61,814,206'82½.

A zárszámadások végleges eredménye a lefolyt első tíz évre tehát:

+ 12,139,324 86½

Ha ez összeget levonjuk a több, mint 285 millió adóságból, marad még mindig 273 millió deficit az első tíz évre, a mely alatt pedig, mint láttuk, több, mint 200 millió forint oly jövedelme volt Ausztriának, melyre, oly bőven legalább, nem igen tarthat igényt a következő években.

Előáll már most az a kérdés, minő volt Magyarország mérlege e lefolyt első tíz év alatt. Mert hogy a zárszámadásokban mutatkozó összefoglalások nem használhatók első kezdetől fogva, azt a mondottak után fölösleges ismételni. De itt van előttünk a zárszámadási bizottságnak az első tíz évről szóló jelentése, melynek a számszék által szolgáltatott adatait a bizottság is kifogástalanoknak ismerte el. Ez adatok egy alapon mutatják a lefolyt évek kiadásait és bevételeit. S ha ezekből levonjuk az átfutó kezelést s a bevételekből meg a kölcsönökből befolyt pénzeket, úgy megkapjuk a viszonyaink között egyedül elfogadható mérleget. Ugyan így állította föl a mérleget előttünk már Lukács Béla országos képviselő, a zárszámadási bizottság jelentéséről szóló tanulmányában.

Kiadások és bevételek mérlege kölcsönök nélkül

Magyarországon.

	Kiadás.	Bevétel.	Eredmény.
1868	147,536,150	154,067,734	+ 6,531,593
1869	165,584,587	152,517,789	— 13,066,798
1870	199,973,383	171,224,038	— 28,749,345
1871	215,132,191	179,577,338	— 35,554,853
1872	237,527,042	186,627,868	— 50,899,174
1873	251,214,746	181,707,410	- 69,507,336
1874	252,112,118	190,294,845	— 61,817,223
1875	235,995,018	192,727,056	— 43,267,962
1876	246,506,261	211,516,208	— 34,990,053
1877	252,252,819	218,628,966	— 33,623,853.

Ha ugyanazon alapon megigazítanék az osztrák zárszámadások eredményeit, vagyis sértetlenül hagynók a kiadásokat, de levonnék' a bevételekből a kölcsönöket, úgy Ausztriára nézve következő lesz az eredmény.

Kiadások és bevételek mérlege kölcsönök nélkül				
	Kiadás.	Ausztriában. Bevétel.		Eredmény.
1868	324,968,163	325,251,333	+	283,170
1869	300,479,593	318,437,797	+	17,958,204
1870	332,332,653	346,480,382	+	14,147,729
1871	345,645,831	351,090,026	+	5,444,595
1872	353,637,876	366,777,422	—	13,739,940
1873	398,851,429	398,710,533	—	140,896
1874	400,248,029	348,150,556	—	52,097,473
1875	391,784,181	334,356,915	—	57,407,266
1876	415,904,412	310,303,651	—	105,591,761
1877	415,478,460	284,537,138	—	130,940,822.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy 1874. és 1875. években, nem lévén világosan kitéüntetve, mily arányban használták föl a költségvetés keretén kívül elszámolt 80 millió kölcsönt, — egyenlő arányban osztottuk fel azt a két év terhére.

S meg kell még jegyeznünk azt is, hogy e mérlegben is valóságos bevételnek vettük ama főnnebb külön felsorolt rendkívüli s oly mérvben, mint eddig, vissza nem térő jövedelmeket. E jövedelmek különböző szereplésének tulajdonítandó ama roppant ingadozás is, valamint az ép a vége felé mutató hanyatlás is, melyet az osztrák budgetbevételeinél tapasztaltunk.

A kiadások és bevételek mérlegének megállapítása után térjünk át a kiadásoknak és bevételeknek részletesebb vizsgálatára.

IV.

Sem a számszék, sem a zárszámadási bizottság nem elégedett meg e mérleggel, hanem tovább ment és igyekezett különbséget megállapítani rendes és reudkívüli kiadásaink és

bevételeink közt, és az így megigazított kiadások és bevételek alapján kimutatni, mennyiben tudtuk rendes kiadásainkat rendes bevételeinkkel fedezni és mennyiben nem.

A rendes és rendkívüli jelleg megállapításánál azonban természetesen nagy eltérés mutatkozott a számszék és a zárszámadási bizottság felfogása között.

A számszék a közös rendkívüli kiadásokat valódi kiadásoknak vette föl, míg a zárszámadási bizottság az ezen közös vagyonnak a mi pénzünkéből szerzett részét nem tekintette kiadásnak, hanem vagyoncserének. E különbség a tíz év alatt 32,138,760 forint.

A számszék a vasutakba fektetett intercalaris kamatokat kiadásoknak tekintette, a zárszámadási bizottság előlegnek. E különbség tesz 6,995,046 forintot.

A számszék a szőlődézsma-kölcsönnél az eredeti előirányzatot meghaladó kiadást ráfizetésnek vette, a bizottság előlegnek. E különbség tesz 2,181,428 forintot.

A számszék azon befektetéseket, melyek közvetlenül hasznot nem hajtó beruházásokat képeznek, habár különben productiv jeleggel bírnak is, szintén egyszerű kiadásoknak tekintette; a bizottság ellenben vagyoncserét képező kiadásoknak. Ilyenek, hogy csak nagyobbakat említsünk, a sugárút, kő- és viziútak építése, Dunaszabályozás, fiumei kikötő stb. E különbség többre megy 30 millió írtnál.

S végül, hogy ismét csak a kiválóbbat említsük, a számszék a régibb előlegből befolyt összegeket nem tekintette rendes bevételeknek, míg a bizottság rendes bevételeknek vette. Ez utóbbi különbség tesz 14,130,147 forintot.

Eme jelentékeny eltérések mellett a felfogásban természetesen is; a mit legjobban szemlélhetünk, ha mind a számszék, mind a zárszámadási bizottság által megigazított mérleget közöljük.

Magyarország netto mérlege a számszék szerint.

Év	Kiadás	Bevétel	Eredmény
1868	109,782,197	119,772,102	+ 9,989,905
1869	107,529,219	111,175,065	+ 3,645,846
1870	115,243,426	118,030,971	+ 2,787,545
1871	127,370,279	126,146,152	— 1,224,127
1872	135,352,670	126,727,913	— 8,624,757
1873	143,107,964	124,800,311	— 18,307,653
1874	149,139,831	129,460,964	— 19,678,867
1875	149,231,276	136,791,832	— 12,439,444
1876	161,285,483	147,231,028	— 14,054,455
1877	172,561,672	159,482,100	— 13,079,572

Magyarország netto mérlege a zárszámadási bizottság szerint.

Év	Kiadás	Bevétel	Eredmény
1868	99,408,152	123,084,063	+ 23,595,918
1869	101,168,915	113,668,027	+ 12,499,112
1870	117,171,378	121,319,645	+ 4,148,267
1871	115,839,163	128,799,749	+ 12,460,586
1872	122,679,376	127,421,047	+ 4,741,721
1873	137,188,448	125,238,464	— 11,449,984
1874	141,800,374	129,798,478	— 12,001,896
1875	144,267,167	137,233,065	— 7,034,102
1876	152,541,817	147,718,501	— 54,829,316
1877	166,245,541	160,602,526	— 5,643,045

Részünkről sem a számszék, sem a zárszámadási bizottság felfogását nem oszthatjuk teljesen. Mert, hogy csak egyikét dolgoztuk fel: a vízi és kőutakra, Dunaszabályozásra tett kiadásokat csakugyan nem tekinthetjük egyszerű kiadásoknak, mint a számszék; de viszont az előlegek visszafizetését sem tekinthetjük egyszerű bevételnek, mint a bizottság.

De tovább megyünk, meg vagyunk róla győződve, hogy minél több oldalról vizsgálnék e kimutatásokat, annál nagyobb eltérésekkel találkozánk a felfogásban. Ez már a nettó számítások átka.

S különben is e sorok főczélja némi párhuzamot vonni hazánk és Ausztria pénzügyei között. Tjganyily számításokat tenni Ausztriában, mint tett e részben a számszék és a zárszámadási bizottság, azonban merő lehetetlenség. Nemcsak egy értekezésnek sovány kerete, de egy nagy vaskos munkának a legkisebb részletekre beható tanulmánya mellett is alig tudnánk e részben oly eredményre jutni, mely csak némileg is meggyőzhetné azt a kevés figyelőt is, kit a részletek bonyolultsága már rég ki nem fárasztott.

A két ország budgetjeinek nem mindig egyező természete mellett lemondunk tehát a nettó eredmények e megállapításáról, melyek különben is mindig több csalódásra, mint komoly és gyümölcsöző tanulságokra vezettek. Hanem a helyett áttérünk a bruttó kiadások és bruttó bevételek összehasonlítására, s e kiadások és bevételek egyes főbb s az összehasonlításra alkalmasabb csoportjainak szembeállítására.

V.

Ha kiadásainkat és bevételeinket közelebről vizsgáljuk, az első, a mi figyelmünket kihívja, a kiadások tetemes gyarapodása Ausztriában és különösen Magyarországon. 324 millió forintról 415 millióra szaporodtak azok szomszédainknál, és 147 millió forintról 252 millió forintra nálunk. A gyarapodás 28% Ausztriában és 71% Magyarországon. E részben tehát az arány ránk nézve sokkal kedvezőtlenebb. De talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Ausztriára és Magyarországra nézve ugyanazon egy 1868. évet venni föl az összehasonlítás

kiindulási pontjával, mikor az egyik ország állami és közigazgatási intézményeit már a fejlettség magas fokára hozta, míg a másik a legkezdetlegesebb viszonyok közt élt, nem egészen helyes. Ha nem akarunk egészen igazságtalanok lenni önmagunk iránt, azon évtől fogva kellene talán az összehasonlítást megkezdeni, midőn az első állami szervezkedésen túl voltunk, s ha így az 1870. évet vesszük az összehasonlítás kiindulási pontjával, azt látjuk, hogy Ausztria kiadásai 332 millió forintról 415 millió forintra, Magyarország kiadásai 200 millió írtól 252 millió forintra szaporodtak kilenczév alatt. A gyarapodás ez időtartam alatt 25% Ausztriában, és 26% Magyarországon.

E méltányosabb kiindulási pont felvétele mellett tehát az arány nem oly kedvezőtlen ránk nézve, és körülbelül egyenlő azzal, melyet Ausztriában látunk. Meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy a 26%-os gyarapodást elértük már három év alatt, mert 1873-ban már 252 millió forintra gyarapodtak kiadásaink, ugyanannyit, 252 milliót tettek 1874-ben és 1875-ben, csak pillanatra szálltak le 235 millióra, hogy már 1876-ban 246 millióra és 1877-ben 252 millióra emelkedjenek. Valamivel kedvezőbb lesz az összehasonlítás Ausztriával, ha tovább megyünk és a legutolsó adatokat, az 1876-iki zárszámadásokat és az 1879-iki pénzügyi törvényt is tekintetbe vesszük.

E szerint volt a kiadás

Magyarországon Ausztriában

1878. zárszámadás 282 mill. frt. 512 mill. frt.

1879. pénz. törv. 256 » » 471 » »

Az 1878. év occupationalis költségei nálunk úgy mint Ausztriában nagy csorbát ütöttek az államháztartáson, oly magasra csigázva a kiadásokat, a minők azok még nem voltak soha. Eddig teljes a hasonlóság. De már a következő évben nagy az eltérés. Magyarország leszorította kiadásait ismét 256 millió forintra, Ausztria ellenben csak 471 millió forintra tudta leszorítani kiadásait. A kiadások különbsége 1877 és 1879 közt Magyarországon alig egy-két millió, Ausztriában 415 millióról 471 millió, vagyis 56 millió forint.

Honnan e nagy különbség? Egyrészt onnan, hogy Ausztria kimerítette immár ama rendkívüli forrásokat, melyeket

eleinte oly bőven vett igénybe; s más részt onnan, hogy a legújabb időben Ausztria is szakított a befektetések terén tanúsított takarékoságával, és mind rohamosabban fokozta ilyenemű kiadásait.

Ha tehát most nézzük a gyarapodási arányt az 1870-től 1879-ig terjedő tíz évben, úgy az már nem lesz oly kedvezőtlen Magyarországra nézve. Magyarország kiadásai ugyanis ez idő alatt 200 millió forintról 256 millió forintra, Ausztria kiadásai 332 millió forintról 471 millió forintra szaporodtak. Az arány lesz 28% Magyarországon és 41% Ausztriában.

Már e különbség is mutatja, hogy kiadásaink gyarapodásának azon mérete, melyet a legutóbbi időben tanúsítottak, nem lesz csökkenthető. Több mint valószínű, hogy ezek ezután is abban az arányban fognak gyarapodni s a legveszedelmesebb ábrándban ringatnék magunkat, ba azt binnök, hogy kiadásainkat a jövőben leszállíthatjuk, vagy csak mai színvonalukon is megtarthatjuk. Még jobban meggyőződhetünk azonban e komor igazságról, ba kissé széjjel nézünk és más országok budgetjeit is tekintetbe veszszük.

Nem akarjuk fölös számok fölbordásával fárasztani a figyelmet, s azért csak azt az országot hozzuk fel, mely a közmunkák terén követett eljárásával legközelebb áll hozzánk, t. i. Franciaországot.

Franciaország állami kiadása volt

1869-ben 2,137,054,624 frank.

1879-ben 3,115,272,000 »

Az 1870-iki évet azért nem vettük föl kiindulási pontul, mert az háborús év volt. Az arány, melyet így tizenegy évre nyerünk, 32%, a miből eléggé kitűnik, hogy az 1870. és 1879. két végpont között mutatkozó emelkedés semmi rendkívüli jelleggel nem bír, hanem olyan természetű, melynek tényezői maradandóan hatnak és a jövőre is fogják éreztetni hatásukat. Áttérve a kiadások részletezésére, hiven fönnebb kimondott elveinkhez, csak a kiadások amaz egy-két csoportját hasonlítjuk össze, melyek leginkább alkalmasak arra, hogy következtetést engedjenek vonni az államháztartás állapotára és vezetésére.

E főcsoportot nézetünk szerint az államadóságok kamatai és törlesztése és a hasznos befektetések képezik.

A mily világos azonban az első osztály, ép annyira szíki-ségli a magyarázatot az utóbbi.

Mit értünk hasznos befektetés alatt?

A számszék csoportjai közt van egy: az ingatlanok szerzésére fordított költség, mely talán leginkább felelne meg e fogalomnak. Mi mindazáltal nem ezt vesszük alapúi. E csoportban ugyanis nagy szerepet játszanak különféle közigazgatási építkezések, hivatalok, vámkázak stb., melyek kétségkívül igen hasznosak, és a melyeket számszerűleg könnyen összehasonlíthatnánk az osztrák e nemű kiadásokkal, melyeknél mindazáltal a hasznosság mérve iránt roppant nehéz, sőt épen lehetetlen volna bármily csak megközelítő fogalmat is adni. Részünkről tehát helyesebbnek tartjuk a számszék e csoportjából csak az állami vasutakra és a két budapesti hídra kiadott összegeket fölvenni, melyek különben is az aránytalanul legnagyobb összegeket képezik s az összehasonlításra a legalkalmasabbak. De ez még nem elég. E tételekhez a számszék által a rendes közigazgatási kiadások közt fölsorolt s a kő- és vizi utakra s a fiumei kikötőre tett kiadásokat is fölveszszük. Végül még ide csatoljuk a vasúttársulatoknak kamatbiztosítás címén előlegezett összegeket. Szóval a hasznos befektetések összehasonlításánál alapúi vesszük a közlekedési czélokra hozott áldozatokat, mint a melyek az ily nemű kiadások legnagyobb részét képezik, hasznosságuk mérvét illetőleg leginkább szembeötlők, mindkét országban egyforma beosztással kezeltetnek, s így az összehasonlításra minden tekintetben legalkalmasabbak. DP talán helyes e csoportosítás azért is, mert egyrészt az államadósságok kamataira, másrészt a hasznos közmunkákra és vasúti subventiókra kiadott összegek viszonya mutathatja leginkább, mily arányban kell az állampolgárokat pusztán inproductív kiadások miatt terhelni, és mily arányban számíthat az így igénybe vett állampolgár az állam hathatós támogatására.

Tekintsük tehát első sorban azt, a mit a két ország államadósságok kamatja fejében fizet.

Államadósságok kamatja.

Magyarország.			Ausztria
1868	50,529,767	—	83,624,750
1869	51,417,449	—	72,582,292
1870	42,679,968	—	83,209,280
1871	52,516,922	—	84,064,863
1872	53,351,445	—	87,689,194
1873	55,364,320	—	79,369,180
1874	58,345,933	—	81,533,698
1875	65,520,559	—	80,218,231
1876	67,522,186	—	83,481,267
1877	76,425,370	—	87,104,213.

Mielőtt e két táblázatból a tanulságot levonnák, némi kis magyarázatot kell adnunk azok megértésére.

A magyar államadósságok kamatainál hirtelen csökkenést látunk 1870-ben, a mi a korábbi két évben a közös államadóssági járuléknál történt túlfizetésnek tudandó be.

Az osztrák államadósságok kamatai 1869-ben mutatnak hirtelen csökkenést, a mi viszont a szelvényadónak köszönhető. A következő évek emelkedését továbbá az előbbi években történt magyar túlfizetéseknek s a későbbi ugrásokat valószínűleg elszámolási különbségeknek kell betudni.

E magyarázat után azt a tanulságot vonhatjuk le a két budgetből, hogy hazánkban több mint 50 százalékkal szaporították az államadósságok kamatait, míg ellenben Ausztriában még ha az 1869 évet vennők is kiindulási pontul, nem egészen 21 százalékot tesz a gyarapodás. Hasonlag kedvezőtlen a viszony, ha azt tekintjük, mily arányban állanak e kiadások a két ország összes kiadásaival. Magyarországon 252 millió összes kiadásból 76 millió az államadóssági kamat, a mi 30° -nak felel meg. Ausztriában 415 millió után 87 millió az államadóssági kamat, vagyis alig 21 százalék.

S ezzel áttérhetünk a kiadások másik főcsoportjára, melyet a következő két táblázat tüntet föl.

Közeledési költségek Magyarországon.

Tárgy	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877
	ft.	ft.	ft.	ft.	ft.	ft.	ft.	ft.	ft.	ft.
Közutak	2,725,887	3,088,023	4,139,970	5,207,600	5,520,101	4,880,211	4,074,886	2,810,727	2,789,732	2,901,573
Vízi utak	732,763	840,434	1,480,975	1,494,283	1,694,268	1,216,684	1,398,527	810,110	578,907	754,583
Flume	—	—	—	4,949	75,318	358,023	813,863	821,342	885,617	938,898
Lánoszid	—	—	6,071,610	101,430	—	—	—	—	—	—
Margithid	—	—	—	—	133,337	1,898,209	1,857,381	1,817,977	208,117	11,815
Államasutak	9,735,346	11,857,141	25,318,514	21,531,382	24,369,801	24,811,883	15,409,324	5,280,390	3,498,542	3,899,001
Vasuti subventió	—	—	3,084,392	3,252,045	6,187,491	12,796,245	15,426,112	14,317,377	11,508,615	10,536,740
Összesen:	13,193,506	15,585,598	37,643,391	31,591,719	37,880,408	45,971,755	89,574,903	84,217,122	19,899,930	18,980,180

Közelekedési költségek Ausztriában.

T á r g y	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877
	frt.	frt.	frt.	frt.	frt.	frt.	frt.	frt.	frt.	frt.
Közutak	4,726,380	4,352,742	5,051,950	4,980,798	5,869,759	6,287,741	6,512,102	5,882,097	5,973,980	4,948,703
Vízutak	1,145,119	1,476,150	1,496,018	1,594,263	1,854,447	1,940,614	1,852,294	2,062,407	1,894,350	2,004,738
Dunagőzh. társ. r.	—	—	—	—	172,274	228,859	332,849	481,448	481,131	491,570
Déli vasut r.	—	—	—	—	—	824,693	794,772	779,086	823,224	818,289
Államvasutak	—	—	—	—	—	—	—	—	15,877,471	13,322,859
Vasuti subventio	200,000	6,445,832	11,864,824	11,762,398	11,438,321	16,890,772	18,322,498	23,016,509	25,086,777	19,947,193
Ö s s z e s e n	6,077,567	12,274,524	18,412,792	17,337,459	19,334,802	26,172,689	27,814,515	32,221,547	50,236,933	41,523,332

E két tábla elég világosan beszél. Magyarország 1868-ban 13 milliót költött, midőn Ausztria beérte 6 millióval. 1869-ben Magyarország 15 $\frac{1}{2}$ milliót költött, de már akkor Ausztria is nekiiramodott és 12 $\frac{1}{4}$ milliót költött. Ettől fogva Magyarország rohamosan haladt előre 37 $\frac{1}{2}$, 31 $\frac{1}{2}$, 37 és 46 milliót költvén eczélraaz 1870—73-iki években, míg Ausztria lassabban bár, de szintén folyton haladva 18, 17 és 19, végre 26 milliót fordít e célra. Hogy e kiadások aránytalanul legnagyobb része igen hasznos befektetés és hogy Magyar ország azok nélkül alig lett volna képes a későbbi adófölemeléseket elviselni, az kétségtelen. Az általános európai válság mellett azonban kimaradhatatlan volt a catastropha, legalább Magyarországra nézve. S ezért nálunk már 1874-ben beállt a fordulat. Ausztria ellenben, mely a korábbi években nem annyira, mint mi, még tovább folytatta a befektetéseket, és tulajdonkép csak most kezdett azokba belemelegedni. így Magyarország 29 $\frac{1}{2}$, 24 $\frac{1}{2}$, 21 $\frac{3}{4}$ és 19 milliót, Ausztria ellenben 27 $\frac{3}{4}$, 32 $\frac{1}{4}$, 50 $\frac{1}{2}$ és 41 $\frac{1}{2}$ milliót fordított az 1874—77. években e célokra, a miből egyszersmind az is látszik hogy az 1876. év Ausztriát is megállapodásra kényszerítette.

VI.

Ha a bevételeket akarjuk vizsgálni, természetes, hogy főleg csak a rendes állami jövedelmeket szabad szem előtt tartanunk. És értjük ez alatt azokat, melyekre az állam adókból, jövedékekből, díjakból, illetékekből, államvagyonból stb. tesz szert.

Az államháztartás helyességének szempontjából elsőrendű fontossággal bír az a kérdés, minő arányban áll a bevételek ez összege az állam összes kiadásaihoz. Minél kisebb lesz a különbség a kettő közt, annál kedvezőbb a helyzet; minél tátongóbb az ür, mely őket egymástól elválasztja, annál fenyegetőbb a veszély, mely amaz egyensúly hiányából származhatik.

Mielőtt az arányt kimutatnók, meg kell jegyeznünk, hogy ama táblázat, mely a zárszámadási bizottság jelentésének 70 és 71. lapjain folytattatik, körülbelül megfelel a rendes bevételek helyes fogalmának. A zárszámadási bizottság jelentésének 70. és 73. lapján vannak még egyéb rendes állami jövedelmek: időközi kamatok, térítvények, kölcsönalapok bevételei és egyéb közigazgatási bevételek címén, melyek évenként

1½—4 millió forintra mennek, melyeket azonban mi elhanyagoltunk. minthogy bajos volna azokkal megfelelő osztrák bevételeket szembeállítani.

S ha e részben némileg hiányosan járunk el, másrészt kárpótlásul meg lesz az a biztos tudatunk, hogy levont következtetéseink nem nyugszanak oly alapon, mely nekünk kedvezne s így, ha mindannak daczára kedvezőbb lesz az eredmény ránk nézve, mint Ausztriára, nem tarthatunk attól, hogy az eredmény nem felelne meg a valóságnak.

Az állami összes kiadások és állami rendes bevételek

	Kiadások.	Rendes bevételek.	A bev. aránya a kiadásokhoz.
1868	147,536,150	137,929,073	94 ⁰ / ₁₀₀
1869	165,584,587	141,419,810	85 ⁰ / ₁₀₀
1870	199,973,383	157,730,335	79 ⁰ / ₁₀₀
1871	215,132,191	167,760,411	78 ⁰ / ₁₀₀
1872	237,527,042	175,031,647	74 ⁰ / ₁₀₀
1873	251,214,746	174,014,016	69 ⁰ / ₁₀₀
1874	252,112,118	180,628,012	71 ⁰ / ₁₀₀
1875	235,995,018	184,204,688	78 ⁰ / ₁₀₀
1876	246,506,361	198,264,304	80 ⁰ / ₁₀₀
1877	252,252,819	208,433,011	82 ⁰ / ₁₀₀

Az állami összes kiadások és állami rendes bevét. Ausztriában.

	Kiadások.	Rendes bevételek.	A bev. aránya a kiadásokhoz.
1868	324,968,163	268,401,731	82 ⁰ / ₁₀₀
1869	300,479,593	289,175,694	96 ⁰ / ₁₀₀
1870	332,332,653	311,351,684	93 ⁰ / ₁₀₀
1871	345,645,431	333,058,922	99 ⁰ / ₁₀₀
1872	353,037,076	364,954,464	103 ⁰ / ₁₀₀
1873	398,851,429	373,031,490	93 ⁰ / ₁₀₀
1874	400,248,029	353,410,715	88 ⁰ / ₁₀₀
1875	391,764,181	354,491,932	90 ⁰ / ₁₀₀
1876	415,904,412	353,262	84 ⁰ / ₁₀₀
1877	415,478,460	353,519,424	85 ⁰ / ₁₀₀

A mi a két táblázatnál mindenekelőtt szemünkbe ötlük, az a körülmény, hogy az állami rendes bevételek 1868-ban megfeleltek a közösügyi quota arányának, 137 milliót téve

nálunk, 268 milliót Ausztriában, tíz év múlva pedig 208 millióra mentek nálunk, és 353 millióra Ausztriában. A míg tehát kezdetben meg volt a helyes arány 4:8, ma az arány 3: 7. Szóval, a míg Magyarország nemcsak kiadásait fejlesztette, tőle lehetőleg emelte bevételeit is, a mit Ausztria abban az arányban legalább tenni elmulasztott.

Még érdekesebb lesz a kép, ha nézzük, mely években esik kisebb-nagyobb emelkedés, vagy veszteglés. Magyarország úgy szólván folyton fokozta bevételeit, a mennyiben bevételei a tíz éven át évről-évre 137, 141, 147, 167, 175, 174, 180, 198 és 208 millió forintot tettek, s így a legkedvezőtlenebb 1874—1877. években is dicséretes törekvést mutatnak az államháztartási egyensúly föntartására. Ausztriában ellenben ugyanaz idő alatt 268, 289, 311, 333, 364, 373, 353, 354, 353 és 353 milliót tettek a bevételek. Vagyis Ausztriában fokozódtak ugyan a bevételek 1873-ig, a meddig a fokozódás önkéntes volt, de aztán a kedvezőtlenebb 1874. évben leszálltak 20 millióval 353 millióra, s az állam négy éven át mitsem tett bevételei szaporítására, a kiadások folytonos növekedése daczára.

Ugyanezt látjuk, ha a bevételek százalékos arányát tekintjük. Az önálló háztartás első évében Magyarország állami kiadásának 94 százalékát tudta fedezni rendes bevételeiből. Ez után az arány folyton kedvezőtlenebb volt 1873-ig, a mennyiben 1869—1873-ig leszállt 85, 79, 78, 74 és 69 százalékra, de 1874-től fogva megkezdődtek az emelkedések és 1874—1877-ig lesz 71, 78,80 és 82% a javulás. Ausztriában ellenben volt a kezdetleges arány 82 százalék, mely javult folyton 1872-ig, fölemelkedve némi kis közbeeső eséssel 96, 93, 99 és 103 százalékra. De 1873-ban beállott a fordulat, s azóta az arány folyton kedvezőtlenebb, a mennyiben 1873—1877-ig leszállt 93, 88, 90, 84 és 85 százalékra.

Ez előleges összehasonlítás után térjünk át magoknak a rendes bevételeknek összehasonlítására s itt adjuk, mint már mondtuk, első sorban a zárszámadási bizottság táblázatát a magyar rendes állami bevételekről s vele szemben összeállítottuk az osztrák rendes állami bevételeket, némi nem egészen megfelelő tételek kihagyásával, a mivel azonban inkább Ausztriának kedveltünk, mint önmagunknak.

Tényleg befolyt Állami jövedelmek, adók, jövedékek és államvagyon után, Magyarországon.	1868	1869	1870	1871	1872
<i>Egyenes adók:</i>					
Földadó	29.599,367	23.684,724	25.254,083	23.953,317	22.695,223
Házadó	5.147,476	4.702,201	4.876,196	5.156,782	5.530,023
Jövedelemadó	4.342,867	5.684,762	7.771,055	7.658,872	6.863,541
Személyes kereseti adó	5.839,723	5.499,841	5.603,824	5.590,428	5.489,960
Malomadó	—	—	—	6	3,627
Kereskedelmi-, ipar- és védelmi adó	—	—	—	22	22,429
Keresetadó	—	—	—	—	—
Nyilv. számadára kötelezett vállalatok és egyletek adója	—	—	—	—	—
Bányasadó	—	—	—	—	—
Tőkekamat- és jövedékadó	—	—	—	—	—
Vasúti és gőzhajózási szállítás használatá utáni adó	—	—	—	—	—
Cseléd-, kocsi- és lőtartásért, tekenasztalokért és játékhelyi. fiz. adó	—	—	—	—	—
Vadászatra használható fegyverek adója	—	—	—	—	—
Általános jövedelmi pótdadó	—	—	—	—	—
A magyar és horvát-szlav. határörvidék egyenes adói (adópótlék Bellovárnál)	—	—	—	—	1.843,103
<i>Együtt Állami adó *)</i>					
Földtehermentesítési járulék	44.929,433	39.571,828	43.505,158	42.359,225	42.447,906
Késedelmi kamat	13.156,173	16.177,818	17.618,295	17.283,741	16.418,440
Adóbehajtási illetékek	47,903	942,839	1.425,713	1.420,491	1.284,475
Adóbehajtási illetékek	51,492	—	—	631,288	718,117
Az egyenes adók főösszege	58.185,201	59.692,283	62.547,166	61.694,745	60.688,936
<i>Fogyasztási adók:</i>					
Szeszadó	5.415,301	6.722,857	6.491,065	6.798,077	6.167,087
Boradó	2.466,519	2.509,294	2.502,845	2.555,731	2.758,647
Házadó	1.865,763	1.915,322	1.948,137	1.956,480	2.030,659
Sórádó	897,729	1.173,670	1.238,704	1.495,398	1.407,832
Czukoradó	865,916	842,396	698,340	1.511,156	1.077,328
Különfélék	1.180,375	10,303	18,224	31,806	142,137
A fogyasztási adók összege	12.691,603	13.173,842	13.095,135	14.346,848	13.583,600
Határvámból kezelési költségátal. és különféle bevételek	450,000	460,210	455,247	482,715	455,870
Bélyeg	3.682,956	4.038,605	4.099,085	4.540,854	5.440,408
Jogilletékek és díjak	6.954,334	8.941,924	10.319,448	11.406,381	12.101,178
Pénzjelzés	21,647	26,499	23,239	27,161	31,459
Út-, hid- és rétván	202,458	196,445	76,688	9,816	61,089
Dohányjüvedék	16.701,672	18.494,479	18.346,250	23.565,942	25.444,782
Lottójüvedék	2.463,967	2.678,085	3.777,422	3.027,623	3.071,709
Sóüvedék	15.269,152	12.103,432	13.718,926	14.279,464	14.564,396
Államjóságok és igazgatóságok	*) 5.691,084	3.667,050	5.100,076	5.057,990	4.353,237
Államerdek	2.918,254	3.896,542	3.226,425	5.897,047	8.453,951
Bányászat és pénzverés	5.188,865	9.449,135	11.896,435	9.928,772	10.281,750
Államnyoma	238	242	12,057	276,103	388,429
Államépületek	106,537	54,891	86,026	35,767	42,554
Államvasutak és gyárak tisztá jövedelme	400,000	50,000	450,000	1.249,860	1.678,444
Az államvasutak és gyárak üz. költségel fedezésére	183,662	461,694	1.851,119	2.750,657	3.615,079
Ingó Államvagyon	391,986	227,695	1.008,064	623,588	1.105,067
Különféle bevételek a pénzügyi tárczával	1.340.899	1.011,079	2.420,318	766,314	1.266,999
Állami lótenyész-intézetek	*) 622,472	1.209,679	1.319,773	1.832,721	1.717,914
Posta	3.333,662	3.675,465	4.021,956	4.657,504	4.866,566
Távirás	792,479	873,096	879,895	1.244,161	1.565,988
Bányailletékek	35,865	35,498	34,587	58,578	52,189
I. Összeg:	137.929,073	141.419,810	157.730,335	167.760,411	175.081,647

1878	1874	1875	1876	1877
22.857,317	26.476,324	26.384,399	26.980,122	28.555,722
5.300,074	6.026,903	6.180,008	6.867,138	6.614,920
7.688,208	8.731,679	123,492	131,641	131,356
5.307,319	5.950,371	—	—	—
34,898	43,053	49,265	45,680	45,569
270,458	333,730	373,806	358,305	342,647
—	—	12.776,192	12.507,113	13.582,168
—	—	1.311,909	1.640,848	1.002,115
—	—	76,907	76,110	89,414
—	—	1.552,795	2.596,753	2.682,022
—	—	822,913	2.093,622	2.180,465
—	—	154,969	322,729	230,033
—	—	119,326	288,136	247,593
—	—	—	5.723,503	9.019,182
—	—	—	—	—
41.458,070	47.562,060	49.926,979	59.611,785	64.683,206
18.091,584	18.390,637	18.893,245	19.747,182	20.504,279
1.340,908	1.505,752	1.415,656	1.603,002	1.837,602
721,101	903,304	934,139	838,293	280,218
59.611,645	68.361,753	71.170,019	81.800,240	87.305,305
6.098,462	5.988,037	6.666,380	5.796,195	5.538,834
2.681,964	2.639,124	2.707,598	2.937,979	2.918,720
2.001,210	2.007,968	2.051,191	2.202,943	2.245,710
1.420,249	1.127,354	1.092,293	995,657	905,380
1.010,585	713,348	738,393	535,752	741,922
20,550	20,094	—	—	—
13.233,018	12.491,023	13.255,860	12.468,526	12.350,310
457,908	456,041	467,380	464,033	464,450
6.645,963	6.895,964	7.355,397	7.776,836	7.819,722
13.513,687	14.758,069	14.295,684	13.522,760	14.910,444
26,048	18,055	16,319	14,474	14,967
42,543	38,453	23,040	26,546	23,350
25.615,063	25.011,791	25.681,882	27.658,880	29.255,105
3.830,822	4.178,700	4.088,844	4.211,778	4.277,980
13.251,364	12.186,031	12.612,229	12.951,162	13.814,750
4.447,081	4.715,063	4.795,424	4.340,510	4.539,865
6.917,177	5.800,248	6.263,293	5.008,677	5.403,732
8.875,587	9.554,322	7.130,285	9.119,039	8.603,830
456,331	432,747	480,180	468,579	663,517
39,626	40,197	38,578	32,444	37,032
1.198,723	75,411	1.550,000	2.177,044	2.625,000
6.343,104	5.594,763	5.449,198	6.192,068	5.613,668
513,685	883,224	484,121	520,235	653,758
825,322	1.301,268	1.077,105	901,078	882,029
1.636,393	1.327,970	1.026,962	1.400,917	1.884,916
4.936,481	4.883,545	5.232,849	5.344,220	5.594,397
1.544,759	1.405,166	1.621,160	1.779,827	1.622,396
51,708	118,209	107,079	84,922	92,284
174.014,016	180.828,012	184.204,688	198.264,304	208.433,011

*) Az 1868—1871. évi állami adóösszegekben a magyar és horvát-szlavon határvidék egyenes adói befoglalva nincsenek, miután ezek akkor a közös hadügyi minisztérium bevételei közé vettek fel.

*) A magyarországi földterhementesítési alap kiadása (kamat-törlesztés és kezelési költség) a földterhementesítési adópótlékból 1868-ban 2.748,081 frt erejéig nem volt fedezhető; a következő években azonban az adópótlék túllhaladta a kiadást, úgy hogy a fölölég az államkincstár által az előbbi években nyújtott előlegek és az azok utáni kamatok törlesztésére volt fordítható; fordítottat pedig:

	kamatra	előleg törlesztés	együtt
1869.	783,226	387,705	1.170,931
1870.	959,792	900,596	1.860,388
1871.	949,235	476,923	1.426,160
1872.	642,774	—	642,774
1873.	483,156	—	483,156
1874.	1.181,305	—	1.181,305
1875.	2.272,885	1.026,566	2.299,451
1876.	896,013	2.758,608	3.652,621
1877.	1.511,718	2.882,750	4.394,468
	8.680,104	8,431,150	17.111,254

A kiemelési kövétel 1877. végével meg lett 9.994,868 frtot.

*) Az osztrák kezelőség számára beváltott dohánylevelek beváltási ára ezen összegekben nem foglaltatik.

*) Azonkívül a készletek fogyasztásából befolyt 3.901,187 frt.

*) Közte a bérhátralek fejében befolyt 1.808,044 frt is foglaltatik.

*) Közte 47,604 frt perköltségekből.

*) Közte a 10 kros pénzjegyek be nem váltásából 1.088,476 frt.

*) 1868-ban a honvéd. minisztériumnál.

Rendes állami jöve-

Tényleg befolyt jövedelmek.	1868	1869	1870	1871
<i>Egyenes adók:</i>				
1. Földadó	31.284,592.31 ¹ / ₂	37.424,807.43 ¹ / ₂	36,813,688.87	37.277,036.04 ¹ / ₂
2. Házaszó	14.391,818.80	18.189,599.41 ¹ / ₂	18,892,734.31 ¹ / ₂	19.545,250.91
3. Kereseti adó	5.154,444.45 ¹ / ₂	8.253,708.19 ¹ / ₂	8,646,794.80	8.710,438.98 ¹ / ₂
4. Jövedelmi adó	9.084,624.08 ¹ / ₂	13.924,347.78 ¹ / ₂	17,922,925.25	21.915,697.28
5. Örökösödési adó	21,853.29 ¹ / ₂	18,632.53 ¹ / ₂	20,943.76 ¹ / ₂	22,823.08 ¹ / ₂
6. Végrehajtsági illeték	—	104,258.27 ¹ / ₂	117,293.96 ¹ / ₂	138,866.31 ¹ / ₂
7. Kúszedelmi kamat	—	—	44,476.61	184,502.80
Összes egyenes adó	58,934,324.68	77,909,353.43¹/₂	82,258,857.57¹/₂	87,774,615.42
<i>Közvetett adók:</i>				
1. Eszesadó	7.138,815.35	7,801,724.44 ¹ / ₂	7,710,298.24	7,880,566.63
2. Boradó	3.233,462.25 ¹ / ₂	3,550,649.90 ¹ / ₂	3,755,329.61 ¹ / ₂	3,948,445.26
3. Söradó	17,242,641.77	17,761,023.38	19,021,856.78	21,124,062.61
4. Húsadó	3,438,579.77 ¹ / ₂	3,637,038.17	3,994,876.13 ¹ / ₂	4,138,079.64
5. Cukoradó	11,913,362.34 ¹ / ₂	8,064,207.90	10,259,362.78	12,452,381.43 ¹ / ₂
6. Más fogyasztási adók	2,109,265.27	2,165,081.57	2,070,508.44 ¹ / ₂	2,188,056.99
7. Bérletek	2,929,719.44 ¹ / ₂	3,020,075.40	3,089,754.74 ¹ / ₂	3,157,661.57 ¹ / ₂
8. Egyéb bevételek	1,655,623.48 ¹ / ₂	1,907,777.87	2,147,693.35	2,023,471 ¹ / ₂
9. Dazio consumo Dalmáciában	—	—	112,339.35	107,213.89 ¹ / ₂
10. Biztosítékok	—	—	2,048,815.08	2,048,010.87 ¹ / ₂
Összes közvetett adó	49,661,469.70¹/₂	47,907,581.04	52,082,618.10	57,065,002.38¹/₂
<i>Egyéb állami jövedelmek:</i>				
Határ vám	15,968,829.56	19,500,605.78 ¹ / ₂	21,148,268.86	25,625,516.09 ¹ / ₂
Bélyeg	11,860,737.83 ¹ / ₂	12,380,973.83 ¹ / ₂	12,663,568.05 ¹ / ₂	13,350,704.06 ¹ / ₂
Jogilletékek és díjak	19,691,239.82	24,819,448.96	25,495,460.42 ¹ / ₂	28,027,013.47
Fémjelzés	94,498.18	194,595.38 ¹ / ₂	185,878.68 ¹ / ₂	223,542.40 ¹ / ₂
Út-híd- és rév-vám	2,687,043.62 ¹ / ₂	2,772,253.26	2,768,935.81	2,755,086.50
Dohány-jövedék	45,578,354.97 ¹ / ₂	48,526,928.02 ¹ / ₂	50,948,310.34 ¹ / ₂	55,211,209.73
Lotto-jövedék	13,804,348.03	13,646,166.37 ¹ / ₂	13,746,491.18	15,259,130.68
Só-jövedék	19,717,925.54	14,626,160.22	18,945,808.61 ¹ / ₂	19,011,693.79
Állami jószágok és erdők	5,025,992.59 ¹ / ₂	3,850,919.00	4,198,785.98 ¹ / ₂	4,181,785.97 ¹ / ₂
Bányászati	12,205,932.46	8,508,408.84	4,838,990.61	4,952,387.51
Pénzverés	746,263.68 ¹ / ₂	563,362.53	492,111.50	296,235.88
Állami nyomda	909,545.00	1,080,800.94 ¹ / ₂	970,873.17 ¹ / ₂	920,884.18
Állami épületek	113,961.78	119,336.78	57,152.53 ¹ / ₂	87,274.96 ¹ / ₂
Állami vasutak jövedelme	156,126.81 ¹ / ₂	116,979.08	76,596.18 ¹ / ₂	57,005.25 ¹ / ₂
Pénztári kezelés	322,281.95 ¹ / ₂	531,305.19 ¹ / ₂	4,571,589.47	1,900,945.42
A pénzügyi tárca közigazg. bevétele	87,112.67	120,734.79	1,544,805.57	1,609,988.83 ¹ / ₂
Állami tenyésztő intézetek	—	482,642.84 ¹ / ₂	297,078.84	241,963.36
Posta	8,908,597.78	10,028,779.19 ¹ / ₂	10,657,011.79	11,814,731.40 ¹ / ₂
Távírdó	2,287,948.36 ¹ / ₂	2,338,131.56	2,191,337.55 ¹ / ₂	2,517,868.16 ¹ / ₂
Bánya-illetékek	124,187.17	150,228.94 ¹ / ₂	171,193.26	184,247.46
Összes rendes állami jöved.	268,401,731.22¹/₂	289,175,694.02¹/₂	311,351,684.00¹/₂	333,058,922.55¹/₂

delmek Ausztriában.

1872	1873	1874	1875	1876	1877
37.162,353.96 ^{1/2}	36.666,339.48 ^{1/2}	36.725,624.78 ^{1/2}	36.716,963.47 ^{1/2}	37.021,614.85 ^{1/2}	36.760,980.84
20.351,106.94	21.291,505.86	22.756,247.53 ^{1/2}	23.608,324.84	23.656,610.87	23.690,739.93
9.247,360.32	9.551,313.07	9.510,523.95 ^{1/2}	9.357,486.89	9.096,822.65 ^{1/2}	9.212,927.54
22.834,225.77	23.809,812.88 ^{1/2}	22.618,121.41 ^{1/2}	21.683,724.03	20.598,722.48 ^{1/2}	20,954,769.77
34,240.26 ^{1/2}	24,714.94 ^{1/2}	—	—	—	—
—	203,348.86 ^{1/2}	206,326.54	219,211.28 ^{1/2}	235,433.56 ^{1/2}	247,372.53
—	355,708.22 ^{1/2}	389,707.91	410,439.30 ^{1/2}	427,389.68	497,703.17 ^{1/2}
89.629,267.28	91.902,740.33^{1/2}	92.208,552.14	91.894,149.32^{1/2}	90.941,594.22	91.378,493.79^{1/2}
8.039,390.46 ^{1/2}	8.103,513.68	8.514,407.14	8.444,277.93	7.610,872.82	7.118,702.37
4.228,517.13	4.285,523.35 ^{1/2}	3.754,983.12	3.920,847.11 ^{1/2}	3.913,275.11 ^{1/2}	3.916,652.56 ^{1/2}
23.344,225.29 ^{1/2}	26.233,601.94	24.460,898.77	24.016,921.51 ^{1/2}	22.857,841.40 ^{1/2}	21.395,944.98 ^{1/2}
4.321,214.95 ^{1/2}	4.541,604.21 ^{1/2}	4.478,556.27 ^{1/2}	4.625,655.34	4.579,487.47 ^{1/2}	4.612,401.98 ^{1/2}
13.252,973.93	11.863,337.23	8.523,100.75	9.619,913.70	11.846,032.08	17.833,981.71 ^{1/2}
2.304,950.15 ^{1/2}	2.273,992.02	1.875,793.95 ^{1/2}	1.899,318.61	1.960,583.25	1.838,280.47
3.243,943.94 ^{1/2}	3.351,989.47 ^{1/2}	3.366,361.47 ^{1/2}	3.428,514.81 ^{1/2}	3.449,494.87	3.455,741.38
33,247.88 ^{1/2}	46,257.06	27,025.92	21,957.08 ^{1/2}	27,870.22 ^{1/2}	19,127.46
109,558.04	107,397.22	111,759.49	127,587.31 ^{1/2}	118,939.51	121,441.29
2.372,906.27 ^{1/2}	2.533,899.46 ^{1/2}	2.178,851.99	2.323,956.40	2.284,095.54	2.235,876.23 ^{1/2}
61.250,928.02	63.381,115.66	57.291,739.12^{1/2}	58.427,949.80^{1/2}	58.548,272.05^{1/2}	62.499,099.83^{1/2}
26.212,530.78	24.805,498.67 ^{1/2}	19.747,784.58	19.456,051.10 ^{1/2}	18.187,521.08	19.398,832.75 ^{1/2}
14.216,969.35	14.981,846.84	15.844,704.15	16.386,031.45	16.910,490.61 ^{1/2}	17.228,243.72 ^{1/2}
40.651,496.57	40.725,734.02	35.021,957.38	34.027,879.64 ^{1/2}	32.211,736.53	30.703,981.33
270,527.76 ^{1/2}	270,595.75	107,560.43 ^{1/2}	188,072.52 ^{1/2}	152,470.63	148,633.29
2.781,826.45 ^{1/2}	2.798,575.15	2.710,439.84 ^{1/2}	2.710,208.24	2.585,622.26	2.529,580.54
58.536,277.40 ^{1/2}	61.373,189.34	59.236,016.80 ^{1/2}	59.246,782.11 ^{1/2}	58.640,170.21	59.039,752.59 ^{1/2}
16.037,615.42 ^{1/2}	19.329,539.45	20.239,606.88 ^{1/2}	20.783,917.45 ^{1/2}	22.678,470.80 ^{1/2}	21.783,947.64
18.956,808.24 ^{1/2}	19.390,298.60 ^{1/2}	18.994,483.70 ^{1/2}	18.904,049.45	19.181,962.48	19.178,149.41 ^{1/2}
4.720,291.83	4.539,213.62 ^{1/2}	4.067,805.56	4.599,417.91	4.598,205.63	3.959,586.47
4.436,958.66	5.252,899.86 ^{1/2}	5.731,218.22	5.233,094.26 ^{1/2}	5.421,012.95	5.486,993.67
583,830.64	380,450.00	492,987.24	458,511.95 ^{1/2}	440,029.86	937,147.28 ^{1/2}
1.155,897.20	1.257,154.18	1.392,620.34 ^{1/2}	1.207,817.85 ^{1/2}	1.369,582.94	1.263,940.97
93,688.10	95,518.81 ^{1/2}	105,031.91	122,881.04 ^{1/2}	105,788.23 ^{1/2}	112,304.90
42,896.44 ^{1/2}	161,224.60 ^{1/2}	98,394.63	94,565.05 ^{1/2}	111,517.24	1.975,263.98
449,136.09	3.041,777.84	1.931,687.85	992,017.56 ^{1/2}	582,147.83 ^{1/2}	799,368.53 ^{1/2}
1.639,520.68 ^{1/2}	1.601,515.99	1.543,899.85	1.572,086.52	1.564,916.23 ^{1/2}	1.549,137.52 ^{1/2}
219,048.78	364,068.78 ^{1/2}	359,490.51	392,817.37 ^{1/2}	364,876.98 ^{1/2}	333,118.20
12.952,917.31 ^{1/2}	14.009,657.02	14.219,162.57	14.620,136.36 ^{1/2}	14.463,536.74 ^{1/2}	14.846,282.82
2.859,470.17	3.018,560.79 ^{1/2}	2.617,493.75 ^{1/2}	2.755,089.51	2.836,760.08	3.186,276.36 ^{1/2}
269,002.37 ^{1/2}	349,324.92	360,127.63	821,606.23	286,474.26 ^{1/2}	257,809.02
354.954,464.22^{1/2}	373.031,490.26^{1/2}	353.410,715.12	354.491,932.70^{1/2}	353.262,559.68^{1/2}	353.519,424.27

A bevételek első főcsoportját az egyenes adók képezik, s itt meg kell jegyeznünk, hogy mind a két kimutatásban az egyenes adók a velők járó földterhermentesítési pótlék nélkül vannak felvéve. A magyar kimutatásban megvan ugyan lejjebb e pótlék, az osztrák budgetben azonban teljesen hiányzik, minthogy ott a bevételeket az országos pénztárak kezelik s nem a kincstár. Az egyenlő alapon történő összehasonlítás kedvéért tehát csak az egyenes adókat vesszük föl tehermentesítési pótlék nélkül, mely különben is roppant változó.

Így tekintve, látjuk, hogy nálunk az egyenes adók összege 45 millió forintról, közbeeső ingadozások után 1874-ig termékszetszerű gyarodás útján 47 millióig, ezután pedig 1877-ig új adók behozatala következtében 64 millióig emelkedett, míg Ausztriában ugyancsak ez egyenes adók csupán termékszetszerű gyarodás útján minden adóemelés nélkül 58 millió forintról 90 millió forintra emelkedtek. A mi az egyes adónemeket illeti, a szorosan vett földadó meglehetősen változatlanul 36 — 37 millió körül forgott Ausztriában, míg nálunk kezdetben 29 millióról nagy ingadozások mellett leszállt 28 millióra. Sem egyik, sem másik összegben nincs benn a földterhermentesítési pótlék s Magyarországon 1876 óta hozzájárul még a jövedelmi pótdónak körülbelül fele 3—4¹/₂ millió forint. Roppant eltérést, emelkedést mutat Ausztriában a házadó, mely ott 14 millió forintról 24 millió forintra emelkedett, míg nálunk 5 millió forintról 6½ millióra ment. A többi adóknál bizonyos eltérés mutatkozik. Ausztriában ugyanis kereseti és jövedelmi adó áll fenn máig, míg nálunk 1875 óta a kereseti adó, a nyilvános számadásra kötelezett társaságok adója s a tőkekamatadó czimén szedik a megfelelő állami bevételeket. Az itt összefoglalt állami bevételek 13 millió forintot tettek eleinte Ausztriában s majdnem 30 millió forintra gyarapodtak 1877-ig, nálunk ellenben 10 millió forintról csak 16 millióig terjedt az emelkedés ugyanez idő alatt.

E kevés szám elég világosan szól Ausztria vagyoni fölénye mellett Magyarországgal szemben. Magyarország legnagyobb gazdagsága a föld, és még az sem hajt annyi adót a kincstárnak, mit egyedül az osztrák földművelés előrehaladottabb voltának lehet tulajdonítani, minthogy Magyarország terület, és még

inkább művelés alá eső terület dolgában fölötte áll Ausztriának. A különböző kereseti és jövedelmi adók még egyszer annyit hoznak Ausztriában a kincstárnak, mint nálunk, s ott 10 év alatt 180 perczenttel gyarapodtak, míg nálunk csak 60 perczenttel. Legszembeszökőbben mutatja Ausztria vagyoni túlsúlyát a házadó, mely ma közel négyszer annyit hoz Ausztriában, mint nálunk és 65 százalék gyarapodást mutat a Lajtán túl, s alig 30 százalékot Magyarországon. A fogyasztási adók összege szintén sokkal kedvezőbb Ausztriában, mint nálunk, a meny nyiben ott 49'6 millió forintról 62.4 millió forintra emelkedtek, míg nálunk mindig csak 12 körül ingadoztak. Ausztriában a söradó 17 millió forintról 21 millió forintra emelkedett, nálunk 897,000 forintról 1868-ban, fölemelkedett 1,493,000 forintra 1871-ben, de azután leszállt folytonosan és 1877-ben tett 905,000 forintot. Ausztriában a czukoradó fölemelkedett 11 millió forintról 17 millió forintra, nálunk 865,000 forintról, egészen úgy mint a söradó, fölemelkedett 1,511,000 írtra s végül leszállt 741,000 forintra. E két adónemnél mutatkozó nagy egyenlőtlenség részben a restitutio visszásságaiban, részben ama körülményben rejlik, hogy az osztrák kincstár szedi a Magyarországon fogyasztott sör és czukor legnagyobb része után az adót, a mi természetesen nem felel meg ez adó fogalmának. A restituciónál némileg segített az új kiegyezés, de a másik bajon még sokat kell enyhíteni, részben az illető iparágaknak, ha a szükség úgy kívánja, akár mesterséges előmozdításával, részint egyenes törvényhozási intézkedések által is.

Kevesebb aránytalanságot mutatnak a többi fogyasztási adók. A szeszázó 6 millió forint körül ingadozik nálunk, 8 millió forint körül Ausztriában. A boradó Ausztriában 3'2 millió forintról fölszállt 4.2 millióra s végül lement 3.9 millióra; nálunk pedig 24 millió forintról folytonosan fölemelkedett 2.9 millió forintra. A húsadó végre Ausztriában 3.4 millió forintról fokozatosan fölemelkedett 4'6 millió forintra, nálunk pedig 1'8 millió forintról 2'2 millió forintra.

Ismét nagy az aránytalanság a többi e czímen befolyó jövedelmeknél, melyek Magyarországon csak az első évben szerepelnek 1 millió forinttal, azután csak egy-két ezer írtal és majd egészen eltűnnek, míg Ausztriában átlag meghaladják

a 6 millió forintot s részben a már említett adókat szaporítják.

Áttérve a harmadik főcsoportra, el kell hagynunk az első rovatot, a vámot, melyet eltérő alapokon számít a két kimutatás. Ettől eltekintve, az egész táblázatban csak a két következő tétel olyan, melyet bruttó lehet összehasonlítani, míg a többiek a nagy kezelési költségek mellett csak nettó összehasonlítás útján Ítéltetők meg helyesen. E két tétel a bélyeg és illeték. Az előbbi 3.6 millió forintról 7.8 millió forintra szaporodott föl nálunk, s 11.8 millió forintról 17.2 millió írtra Ausztriában. Az utóbbi 6.9 millió forintról 14'9 millió forintra nálunk és 19.6 millió forintról 30.7 millió forintra Ausztriában. Egészben véve örvendetes szaporodás, mely azonban szintén kedvezőbb Ausztriában, részben azért, mert forgalmunk nem oly fejlett, de részben azért is, mert nálunk nagyobb mérvben károsítják meg a kincstárt.

Ezek után áttérhetünk a hátralévő bevételek legfőbbjeire nettó eredményeikben.

Némely rendes állambevételek netto eredménye.

Magyarországon.

Évek	Dobányjüvedékek		Lotto-jüvedékek		Sóijüvedékek		Áll.-jóság		Állami erdők		Bánya és pénz- verés		Államvasút		Lótenyésztés												
	Bevételek	Nettó	Bevételek	Nettó	Bevételek	Nettó	Bevételek	Nettó	Bevételek	Nettó	Bevételek	Nettó	Bevételek	Nettó	Bevételek	Nettó											
	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.	millió ft.											
1868	16.7	2.7	14	2.5	1.4	1.1	15.3	1.4	13.9	5.7	1.4	4.3	2.9	1.7	1.2	5.2	3.0	1.9	0.5	0.2	0.3	0.9	1.4	—	0.5		
1869	18.5	7.5	11	2.7	1.5	1.2	12.1	1.6	10.6	3.7	1.5	2.2	2.3	9.1	6	2.3	9.4	8.4	1.0	0.5	0.5	0	1.2	1.9	—	0.7	
1870	18.7	9.7	9	3.3	1.5	1.8	13.7	2.6	11.1	5.1	2.2	2.9	3.2	3.4	—	0.2	11.9	10.8	1.1	2.3	1.8	0.5	1.3	1.5	—	0.2	
1871	23.6	8.8	14.3	3.0	1.6	1.4	14.3	2.6	11.7	5.1	2.3	2.8	5.5	9.3	6	2.3	9.9	11.5	—	1.6	3.9	2.7	1.2	1.3	2.2	—	0.9
1872	25.4	10.4	15	3.1	1.6	1.5	14.6	3	10.8	4.3	2.1	2.2	8.5	4.7	3.8	10.3	11.1	—	0.8	5.1	3.6	1.5	1.7	2.8	—	1.1	
1873	25.6	9.3	16.3	3.8	2.3	1.5	13.3	1.9	11.4	4.4	1.9	2.5	6.6	9.6	8	0.1	8.9	10.2	—	1.3	7.5	6.2	1.2	1.6	2.6	—	1.0
1874	25.0	10.2	14.8	4.2	2.5	1.7	12.2	2.3	9.9	4.7	2.1	2.6	5.8	5.7	0.1	9.5	12.2	—	2.7	5.6	5.6	0	1.3	2.8	—	1.5	
1875	25.7	10.8	14.9	4.1	2.1	1.9	12.7	2.2	10.4	8.2	1.2	2.7	6.3	4.9	1.4	7.1	8.2	—	1.1	6.9	5.4	1.5	1.0	2.6	—	1.6	
1876	27.6	13.4	14.2	4.2	2.7	1.5	13.0	1.9	11.1	4.3	1.9	2.4	5.0	4.1	0.9	9.1	9.9	—	0.8	8.3	6.2	1.1	4.2	1	—	0.7	
1877	29.3	12.9	16.4	4.3	2.4	1.9	13.8	2.5	11.3	4.5	2.4	2.1	5.4	3.9	1.5	8.6	9.0	—	0.04	8.2	5.6	2.6	1.9	2.5	—	0.6	

Némely rendes állambevételek netto eredménye.
Ausztriában.

Évek	Dohányjüved.		Lotto- jüvedék		Sójüvedék		All.-jóság		Állami erdők		Bánya és pénz- verés		Államvasút		Lótenyésztés										
	millió frt.		millió frt.		millió frt.		millió frt.		millió frt.		millió frt.		millió frt.		millió frt.										
	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás							
1868	45·6	18·7	26·9	13·8	8·5	3·19	73·3	18·4	5·0	3·2	1·8	13·1	10·6	2·5	—	—	—	—							
1869	48·5	18·9	29·6	13·6	8	0·5	6	17·6	3·2	14·4	3·8	2·6	2·2	9·0	8·6	2·4	—	0·5	1·3	0·8					
1870	50·9	17	33·7	13·7	8·75	18·9	3·0	15·9	4	22·5	1·7	5·2	4·3	0·9	—	—	—	0·3	1·3	1·0					
1871	55·2	18·1	37	15·2	9·35	9·19	0·3	15·9	4	22·5	1·7	5·2	4·0	1·2	—	—	—	—	0·2	1·4	1·2				
1872	58·5	24·2	34·3	16·6	9·9	6·1	18·9	3·3	15·6	4	7·3	3·1	4	5·0	4·1	0·9	—	—	0·2	1·2	1·0				
1873	61·4	27·9	33·5	19·3	12	7·6	19·4	3·3	16·1	4	5·3	4	1·1	5·6	4·4	1·2	—	—	0·3	1·7	1·4				
1874	59·2	25·9	33·3	20·2	13·5	6·7	18·9	3·3	15·6	4	1·3	4	1·7	6·2	4·8	1·4	—	—	0·3	1·9	1·6				
1875	59·2	25·9	35·3	20·8	13·0	7·8	18·9	3·3	15·6	4	6·3	5	1·1	5·7	5·5	0·2	—	—	0·4	1·8	1·4				
1876	59·6	22·6	37	22·7	14·4	8·3	19	2·2	9·16·3	4	6·3	8	0·8	5·9	4·8	1·1	—	—	0·3	1·9	1·0				
1877	59·0	22	37	21·7	12·8	8·9	19	2·2	8·16·3	4	0·2	5	1·5	6·4	5·3	1·1	—	—	2·0	2·2	0·2	0·3	1·5	—	1·2

Ha sor szerint először is a jövedékeket tekintjük, látni fogjuk, hogy azok közül csak a sójövédék eredményei felelnek meg a természetes aránynak. A sójövédék ugyanis nálunk az első év 13.9 millió forintjáról már 1869-ben leszállt 10.6 millió forintra, de azután lassan és fokozatos emelkedéssel s csak igen kevés ingadozás mellett felszállt 11.3 millió forintra 1877-ben. Ausztriában e jövedék egészen hasonló változásokon megy keresztül. Kezdetben 16.4 millió irtot hoz, de már 1869-ben leszáll 14.4 m. írtra, hogy azután hasonló módon, mint Magyarországon, végül fölemelkedjék 16.3 millió forintra. A jövedelem ez eredménye körülbelül megfelel a lakosság arányának. Jóval kedvezőtlenebb a lotto eredménye, mely nálunk némi ingadozások mellett 11 millió forintról 1.9 millió forintra emelkedett, Ausztriában pedig szintén némi ingadozással 5.3 millió forintról 8.9 millió forintra. De még ez aránytalanság is érthető s a lottójátékot nagyobb mérvben űző városi lakosság túlnyomóságával magyarázható. A dohányjövédék aránytalansága azonban már nem enged ilyen megfejtést. E jövedelemág ugyanis 14 millió forintról némi ingadozások mellett 16.4 millió forintra emelkedett, Ausztriában pedig hasonló ingadozásokkal 28.9 millió forintról 37 millió forintra. A városi lakosság túlnyomó volta nem magyarázhatja meg a roppant különbséget, melyet — szerény nézetünk szerint — csak azzal lehet megérteni, hogy nálunk a csempészetet, úgyszólván, egészen nyíltan űzik.

A többi itt felsorolt jövedelmeket négy csoportba oszthatjuk, az állami jószágok és erdők, a bányászat és pénzverés, az államvasutak s végül a lótenyésztés csoportjaira. Hogy előbb a kedvezőtlenebb eredményeken essünk túl, vegyük először is a bányászatot és a pénzverést. E jövedelmi ág kezdődik nálunk 1.9 millió forint plusszal, a következő két évben leszállt 1 és 1.1 millió *plus*-vra, 1871-től fogva azonban deficitet mutat föl, s pedig sor szerint 1877-ig 1.6, 0.8, 1.3, 2.7, 1.1, 0.8, 0.4 millió forint deficitet. Ausztriában ugyané jövedelmi ág folytonos plus-t mutat, s pedig 1868-tól 1877-ig sor szerint 2.5, 2.4, 0.9, 1.2, 0.9, 1.2, 1.4, 0.2, 1.1 és 1.1 millió forintot. Ausztriában a hanyatlás valószínűleg eladásokra vezethető vissza, mely rendszert szükséges lesz nálunk is meghonosítani. Mert

igaz ugyan, hogy a deficit évről-évre kisebb, de az mégis nagy anomalia, hogy az állam milliókra menő vagyona után, a helyett hogy jövedelmet húzzon, még rá is fizessen.

A második és utolsó ily jövedelmi ág, mely deficittel jár: a lótenyésztés, a hol azonban közgazdasági érdekekés előnyök ellensúlyozzák talán a veszteséget, s e részben mindenestre kedvezőbb a helyzet nálunk, mint Ausztriában. De lássuk a számokat. Nálunk a folytonos deficit az évek sora szerint 1868—1877-ig tett 0.5, 0.7, 0.2, 0.9, 1.1, 1.0, 1.5, 1.6, 0.7, 0.6 millió forintot; Ausztriában az első évben nem költöttek semmit e czélra, de 1869—1877-ig ez az eredmény, szintén mint deficit: 0.8, 1.0, 1.2, 1.0, 1.4, 1.6, 1.4, 1.0, 1.2 millió forint. Szóval Ausztriában ez igazgatási ág általában nagyobb deficittel jár, noha talán senki sem lesz, a ki az Ausztriában e téren elért közgazdasági eredményeknek a nálunk e téren elért sikerekkel szemben előnyt adni hajlandó lenne.

Az államjóságot és erdők csoportja az első két évben igen kedvező eredményeket mutat föl nálunk 5.5 és 4.5 millió forint jövedelemmel, de 1870-ben nagy hanyatlás áll be, az összes jövedelem nem lévén több 2.7 millió forintnál. A következő két évben ismét kedvező eredményeket látunk, 5.1 és 6 millió forintot. 1873-ban hanyatlás áll be, nem lévén több a jövedelem 2.6 millió forintnál, a mi azonban a további évek folyamában kedvezőbb lesz 2.7, 4.1, 3.3, és 3.6 millió forint jövedelemmel. Ausztriában következő számokat kapunk 1868—1877-ig: 1.8, 2.2, 1.7, 1.7, 1.4, 1.1, 0.7, 1.1, 0.8, 1.5 millió frtot. E téren tehát évenként átlag legalább is 2 millió forinttal kedvezőbb az eredmény nálunk mint Ausztriában, a mi első sorban annak tulajdonítható, hogy Ausztria, mint tudjuk, az erdőket kivéve, úgy szólván minden fekvő jóságot elidegenített.

Utolsónak hagytuk az államvasutakat. Itt a nettó eredmény Magyarországon némi ingadozások mellett 2.6 millió forint plus-ra emelkedett, míg Ausztriában 0.2 millió forint deficit mutatkozik. S e részben a jövő csak mind kedvezőbb arányokat tüntethet fel nálunk. Itt lel némi kárpótlást Magyarország ama nagy kiadásokért, melyekkel államadosságának kamatait szaporította.

VII.

Csak odavetett töredékes adatokat szolgáltatunk, s még így is majdnem áttörtük azt a keretet, melyet egy értekezésnek szem előtt kell tartania. Bármily keveset is nyújthattunk azonban, talán mégis sikerült bizonyítanunk, hogy Magyarország pénzügyi helyzete, minden komolysága daczára, nem oly kedvezőtlen, mint ezt Ausztriával szemben feltüntetni szeretik.

Mindenekelőtt tagadhatatlan, hogy kimutatásaink még a csoportosításokban is őszintébbek, és a valónak jobban megfelelők, mint az osztrák kimutatások, s ez a körülmény is eléggé mutatja, hogy nincs oly sok takarni valónk, mint azt némelyek elhitetni szeretnék. Mérlegünk, minden kedvezőtlen volta daczára, nem oly szomorú, mint osztrák szomszédainkka, kiknél az utolsó két évben 105 és 130 millió forintot tett a valóságos deficit. S a mérleg azóta sem kedvezőbb Ausztriában, mint nálunk. A boszniai occupatio költségeivel terhelt rendkívül kedvezőtlen 1878-ik évről nem is akarunk szólni. Ez évben az oszták deficit a költségvetés keretén belül 89 s azon kereten kívül még 23 millió forint, összesen 112 milliót tüntet föl, míg nálunk az összes deficit 58 millió forintot tett. S az osztrák deficithez még hozzá lehetne csatolni amaz adósságot, melyet a törlesztés érdekében csináltak, s a mely mintegy 10 millió forintra ment. De mellözve e rendkívüli évet, az 1879-iki pénzügyi törvény 78,598,506 forint deficitet ír elő a törlesztésekre fölvetett kölcsönök nélkül, melyeket 30 millió forintban állapít meg. Vagyis az összes deficit 108 millió forintnál többre volt előirányozva. Nálunk ugyanaz évben 27 millió volt az előirányzott deficit, s habár az időközben bekövetkezett rendkívüli kiadásokkal a mi deficitünk 40 millió forintra megy, még mindig óriási nagy az eltérés. De még ez évre sem kívánunk nagy súlyt fektetni, mert hiszen zárszámadásai még nem fekszenek előttünk, s legföljebb csak azon okból hoztuk fel, hogy lássék, miszerint az 1876 óta beállt fordulat Ausztria rovására nem valami múló és pillanatnyi tünemény.

Egészen elfogulatlanul tekintve az eddig fölhozott számokat, látjuk, hogy Ausztria jóval gazdagabb ugyan, mint Magyarország, de mint adós, aligha nyújt nagyobb biztosítékot hitelezőjének, mint a kétségtelenül szegényebb Magyarország.

Ausztria kedvezőbb mérlegeket tüntetett fel 1874-ig. De miért? Mert erős és kíméletlen kezekkel adó alá vetette saját adósságainak szelvényeit és sorra adogatta el államjavait ugyanakkor, midőn Magyarország államjavit vásárolt és nagyobb befektetéseket tett. 1874-től fordul a koczka. Magyarország nagy pénzügyi megpróbáltatásoknak volt kitéve, s minthogy némely közvetett jövedelmei, mint a söradó, cukoradó, ropant kedvezőtlen képet tüntetnek fel, megragadta a legsúlyosabb között, az egyenes adóknak fölemelését, csakhogy hitelét csorbítatlanul fentartsa. Ausztria ez alatt lejjebbment a lejőn s nem tett semmit az államháztartás megromlott egyensúlyának helyreállítására. Ausztria óvatosabb volt a kiadások terén, mint mi, s egyszersmind kevésbé válogatós a jövedelmek felhasználásában. De azt az áldozatkészséget, a mit e szegényebb ország tanúsított, nem is fogjuk egyhamar találni, mert ahhoz, bizonyos erős politikai érzéken kívül, igen erős kormány, vagy legalább is nagy parlamenti többség szükséges, a mit Ausztria a közel jövőben alig fog felmutathatni.

Egyes közvetett adóforrásaink fokozásában sokat tanulhatunk s kell tanulnunk Ausztriától, s hogy egészen őszinték legyünk, be kell vallanunk, hogy Magyarországon sokkal erősebb a hajlam a kincstárt, főleg egyes közvetett adóknál megkárosítani. Nem szabad azonban feledni, hogy a hosszú absolutismus és idegen uralom e hajlamot mintegy nemzeti erénynyé tette s így azt egyszerre kiirtani igen bajos,

Mindkét állam mérlege kedvezőtlen, s mindkét államban csak a közvetett adóktól remélhetünk nagyobb sikert. Ausztriában azért, mert alig lesz kormány, mely az egyenes adók emelését ajánlani merje, Magyarországon azért, mert csak nem rég folyamodtak ez eszközöz.

A közvetett adókhoz kell tehát folyamodnunk, s midőn tudjuk, hogy ezek legnagyobb részénél csak az osztrákokkal egyetértőleg lehet változtatásokat tennünk, szolgáljon meg-

nyugtatónkra az a tudat, hogy most az egyszer csakugyan mi várhatunk jobban.

Nem hízelgünk magunknak azzal, hogy a tárgyat kimerítettük volna. Ellenkezőleg nagyon is jól tudjuk, hogy igen töredékes valamit nyújtottunk, mely sok tekintetben hiányokat és talán némi tévedéseket is rejtget magában. Egy érdeme azonban talán még is lesz e soroknak. Igyekezünk elfogulatlan párhuzamot vonni Ausztria és Magyarország pénzügyei között, és ezzel talán sikerült mások figyelmét is az eddig teljesen elhanyagolt és nagy fontosságú tárgyra terelni. S mitsem kívánunk inkább, mint azt, hogy e sorok czáfolatra találjanak lajtántúli testvéreinknél: mert igen sok üdvöst várunk mindkét részről az ez irányban meginduló tárgyilagos eszmecszerétől. Meggyőződésünk, hogy ezáltal szélesebb körben terjedne el az érdekltség e kérdés iránt, s talán sikerülne a külföldet meggyőzni arról, hogy saját érdekében is helytelenül jár el, midőn hitelképességünket alacsonyabbra taksálja, mint az osztrák államét, a mivel osztrák testvéreinknek alig fogunk kárt okozni. Még nagyobb fontosságot tulajdonítunk azonban annak, hogy az ily eszmecsere útján nemcsak sokat tanulhatunk egymás jó és rossz oldalaiból, fogatkozásaiból és erényeiből, hanem egyszersmind igazságosabbak és méltányosabbak is leszünk egymás iránt, a mi két oly államnál, melynek minden tiz évben új gazdasági egyezséget kell kötnie, de politikailag fölbonthatlan egyezséget képez, nemcsak üdvös előny, hanem egyszersmind elengedhetetlen köteletség.

GRÓF TELEKI DOMOKOS

EMLÉKEZETE.

ÍRTA

DEÁK FARKAS.

(Olvastott 1881. február 28-án.)

BUDAPEST, 1881.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.
Az Akadémia épületében.

Budapest, 1881. Az A t h e n a u m r. társ. könyvnyomdája.

Gróf Teleki Domokos emlékezete.

(Olvastatott 1881. február 28-án.)

A geryeszegi sírbolt már rég ölébe fogadta a nemes halottat, kinek lefolyt életére nebány visszapillantást tenni engem hívott fel a megtisztelő bizalom. Egyfelől aggódva fogtam e sorok megírásához, mert egy idő óta az elpusztuló jók számát oly aránytalanul és megdöbbentőleg nagyra találom, hogy e részben semmi vigasztalót sem tudok mondani, és mert néhai gróf Teleki Domokos hű jellemzése sokkal nehezebb feladat, hogysem igénytelen emlékbeszédem formái közt teljesen megoldani tudnám. De másfelől némi gyönyört ígér, habár csak rövid időt is oly emelkedett szellemű, oly szépeletű férfiú társaságában tölthetek, mint néhai tagtársunk volt. És szükségét látom, hogy az oly tiszta jellemű, hű hazafiak képét, milyen gróf Teleki Domokos volt, gyakran felidézzük s velők foglalkozzunk. Már csak azért is, mert, hogy röviden említsem, társas-életünkben valami abnormis állapot észlelhető. Látunk embereket, kik ma komorabbak s zárkózottabbak, mint néhány évvel ezelőtt, kik jelenben mindent közönyösen vesznek, s e hangulatban fiatalabbakat is vonnak maguk után. kik mintha be nem vallott, ki nem jelentett oly irányzatoknak hódolnának, mely a nemzetével nem azonos. Úgy tetszik, mintha állami életünk újjáalakulása nem felelne meg várakozásainknak; mintha várnák az időt, melyben mondhassák: íme az új vívmányok nem életrevalók; mintha boszszúságot éleznének, hogy az évek számával mind meszszebb és meszszebb tűnik várakozásuk teljesülésének lehetősége. Sokan visszavonulnak a fórumról s a közélettől és tevékenységtől távolmaradásban megszállja őket a melancholia, az elégedetlenség tartalmatlan s ép azért fá-

rasztó szelleme, mely néha egy-egy keserű felszólamlásban, indokolatlan kitörésben nyilatkozik. Sőt néhányon azok közül is, kik köztünk járnak-kelnek, van valami nyoma a mentális reservációnak, a mesterkélt bizalomnak, melyet, mint a kézi álarcot, könnyű eldobni az idők változtával. Ez idők változása azonban, ama jövődó, melyet ők várnak, nem közelget. Alak-talan ábrándok s alaptalan remények nem szoktak teljesülni s így az idő munka nélkül s épen azért örömtelenül rohan el fölöttük. Az ilyenek számára felette tanulságos példa gróf Teleki Domokos emlékezete, ki egész életét hazája leghívebb fiaival együtt érezve és együtt gondolkozva, üdvös munkásságban, a köztisztelet és a közszeretet biztató és jutalmazó dics-körében töltötte.

Nem volt ő Széchenyi István, ki világra szóló eszméivel s óriási reformjaival haldokló nemzeteket keltsen új életre; nem ama nagyszellemű törvényalkotó, ki nemzetének fenntartási és előrehaladási formáit századokra kijelölje, hisz az ily egyének a természetnek és a gondviselésnek is csak ritka ajándékai s épen nagyságuk miatt nem is alkalmasok, hogy a magok tel-jességükben a polgári élet követendő mintaképei gyanánt állít-tassanak fel: gróf Teleki Domokos ama jeles hazafiak közé tartozott, kikben a szív nemessége tudományossággal s a közjó szeretete lankadatlan munkássággal párosulván, az új nemze-dékeknek minden időben követendő példányul szolgálhat.

Édes atyja József — (szül. 1777. † 1817.) legkisebb fia volt az egykori ugocsavármegyei főispánnak és koronaőr szintén Józsefnek (sz. 1738. † 1796.) — ifjabb éveiben átázásokat tévén külföldön, tapasztalta, hogy kor- és rangtartásai közmíveltségben, tudományosságban sokkal előbbre vannak, mint ő, habár ő itthon a műveltebb s tanultabb ifjak közé méltán soroztatott, s kutatván az okokat, rájött, hogy az ő elmaradottságának oka a házi nevelésben, amazok előhaladottságának oka pedig abban rejlik, hogy nyilvános közintézetekben növekedtek. Hazatérvén, sokat tett a nevelési eszmék terjesztésére s különösen nagy pártfogója volt Pestalozzi tanainak. Nőül vette Teleki Zsófiát, gróf Teleki Lajos országos elnök leányát, kitől nyolcz gyer-meke született. Ember-szeretetének s a közérdekek iránt való buzgalmának fényes jeleit adta 1817-ben az erdélyi ínséges

éhhálal korában, midőn jobbágyai s általában az éhséggel küzdő szegénység gyámolítására nagy áldozatokkal járulván, a földesurak és vagyonosabb honfiak közt legtöbbet tett s példája másokra nézve is a legjobb hatással volt. Azonban alig negyven éves korában, még azon évben elhalálozott. Gyermekei közül István, Károly és Gábor ifjan elhaltak; Julianna férjhez ment Tisza Lajoshoz; Boridra gróf Ráday Gedeonhoz; Jozefa Zeyk Józsefhez; Zsófia gróf Bethlen Jánoshoz. A legkisebb fiú Domokos volt, ki Marosvásárhelyt, szülei állandó lakhelyén, 1810-ben, április 1-én született.¹⁾

Atyja, mint említém, az egész ország osztatlan részvéte mellett 1817-ben kora sírjába szállván, a gyermekek nevelése az özvegy édes anyára maradt, ki Domokost, férje elveihez híven, tizenegy éves korában a nagy-enyedi főiskolába küldötte, hol a családi kör közvetlen élvezésének az év nagy részén át búcsút mondvá, az alsóbb-osztályokban négy és félévet, a felsőbb tudományok hallgatásában négy egész évet töltött.

»Hazánk tanintézeteinek általános fogyatkozása—mondja maga a néhai gróf, hátrahagyott jegyzeteiben— ama korszakban abban állott, hogy míg az alsóbb tanosztályok a középtanodák igényeinek nem feleltek meg, addig a felsőbbek, a középiskola és az egyetemi legfensőbb tanrendszer közt, egy nehezen betölthető középtéren állottak. Ide járult még az alsóbb-osztályokban a szakrendszer teljes hiánya, az úgynevezett köztanítók fiatalága s évenkénti változása. Ily körülmények között a tanítás az alsóbb osztályokban felette hiányos volt. Az alsóbb osztályok a felsőbbekkel nem állottak szakadatlan folytonosságban.

»A felsőbb osztályok tantárgyai túlhaladták a gyengébbek felfogását és tehetségét, mindazáltal a szorgalmas és nagyobb tehetséggel megáldott ifjak művelődésére szép tér volt nyitva.

»A tudományoknak egy részét ez időben már hazai nyelven tanították s némely tudományoknak latin nyelven való tanítása, az értelmesebb és miveltebb tanítványokra nézve nem

¹⁾ a régi jó szokás szerint születését a városban lakó atyafiaknak hírül adták, nagy-bátyja Teleki Mihály tréfának hitte s boszankodva monda: oly Istenes dologgal, mint egy emberi lény születése, hogy mernek áprilist járítani.

járt nehézséggel, fődolog volt, hogy néhány tanár jeles módszere és modora által képes volt a figyelmesebb fiatalokat a tudományok s általában a tudományosság világába vezetni.«

A jegyzetek a tanárokról is megemlékeznek, részben igen érdekesen. Lássunk csak egy pár észrevételt:

»A lángelméjű Szász Károly kitűnő tanítói tehetsége s történelem tanítási jeles módszere, midőn hazai jogviszonyaink tömkelegére tiszta világot veté, egyszersmind a mélyebb búvárkodásra is Ariadné-fonalát adta a fiatal tanítvány kezébe.

Köteles Sámuel, a philosophia tanára kevés eredetiséggel bírt. Felségsértésnek tartotta Kant valamely tételét tagadni, de a tudomány akkori állását a maga kiterjedésében ismerte. Szorgalmas, tiszta, hévteljes előadása, melylyel az ész és jog természetét s az erkölcsi törvényeket fejtegette, maradandólag ragadta meg az ifjúságot.

Hegedűs Sámuel, kevés szorgalommal tanított, sok órát mulasztott s úgy hazai — mint általános történelme annak, mit előadnia kellett volna, csak töredékét foglalta magában, de mikor aztán kathedrába lépett, jelesen adott elő. Ugyanezt mondhatni Tomim János theologiae professor tanítási rendszeréről is. Tantárgyának egyes részeit nagy buzgalommal adta elő, az Ítéletnek s az eltérő nézeteknek szabad tért nyitott, stb.

»A jól és jeles tanerők által előadott tudományok mellett legszembetűnőbb s felette káros vala a mennyiségtan és természettudományok hiányos tanítása, melyeket akkorban divat volt nem tanulni. *)

»A közoktatás hiányait magán-szorgalommal pótoltam, de már ekkor érezhető volt szemeim gyengesége, mi az éjszakai kárást nem igen engedte. E hiányon így segítettem, hogy a nappalt annál szorgalmasabban felhasználtam. És ha minde mellett sok fáradtsággal is kevesebb ismeretet gyűjtettem, mint talán magán-nevelés mellett tettem volna, bőven kárpótolva érzem magamat az által, hogy korán megszoktam az emberi társaság polgára lenni s annak jóllétébe, felvirágzásába¹⁾ Később Szász Károly vette át a mennyiségtan és vegytan előadását s aztán bezzeg divat lett ezek tanulása. D.

és becsületébe helyezni legfőbb örömemet, jóllétemet, becsületemet. És miként kortársaim nagy részét és pedig különböző sors és helyzetbelieket korán megismertem, megtanultam velők szorosabb összeköttetésben lenni, azok érdekeit a magaméi — az enyémeiket az övéik közé szóni. A nélkül, hogy az ő előnyük által irigységre, a magaméi által tulbizakodásra ragadtattam volna, a nélkül, hogy akár őket magamnak önzőleg alárendelni kívántam volna, akár függetlenségemet, magasabb meggyőződéseimet kellett tul korlátozni kénytelen lettem volna.«

Megnyugtató s lelkesítő nyilatkozat a nyilvános nevelés mellett. Egyszermind bizonyágtétel, hogy az olyan honpolgár, ki gyermekségétől fogva hazai közintézetben nevededik, soha sem érzi magát idegennek polgártársai közt, soha sem fog hólolni amaz obscurus nézeteknek, hogy ő külön faj s bármi sorsfordulattal szemben együtt érez, együtt gondolkozik, együtt szenved s együtt örvend nemzetével.¹⁾

Gróf Teleki a nagyenyedi főiskolától az 1829-ik év őszén a nevezetesebb tudományokból letett szigorlattal (úgynevezett finálé) vett búcsút s azután mint joggyakornok, a marosvásár-

¹⁾ Napjainkban sok helyt egészen más nevelést látunk. A szegény úrficska idegen ajkú dajka öléből külföldi bonne-ok és gouvernantok kezén át, page-ok és inasok tanúbizonyysága mellett, együgyű tanítóeskkák és papocskák védelme alatt botorkázza át a tanulásra alkalmas legszebb éveket s oly oktatásban részesül, mely a mai korban a komoly tanításnak inkább csak paródiája. Az egyéni jellem ez örökös szolgák közt elsatnyul, az érzékiség, szenvedélyek jókor jelentkeznek. A tudományokban a gyermekkori vizsgálatok inkább csak a mások elnézésének eredményei, mint' sem a szorgalomnak és tudásnak. Míg később a komolyabb érettségi vagy más szak-szigorlatok, melyek a szellem fegyelmeztségéről tennének bizonyágot, örökre elmaradnak, helyettük csakhamar bekövetkeznek a futtatások, a könnyű de drága szerelmek, a könnyű párbajok, a tivornyázás, a kimerülés, a céltalan élet megunása. Üres a fő, üres a kebel, a jó urfi semmiben sem leli gyönyörét. Vájjon az ilyenek hogy nyilatkozzanak ifjúságukról s hogy érezzék jól magokat életdús, tevékeny, haladó, munkás, szorgalmas polgártársaik közt. Mit tudnak tenni az ilyenek s ki várna tőlük eredményekben s dicsőségben gazdag életpályát. Néha felébred egyikben-másikban az *utánzás ösztöne*, megragadnak egy-egy hiú alkalmat, hogy csillogtassák nevüket, kapkodnak ide-oda, de szoliditás, alaposság, valódi meggyőződés, tudomány, kitartás nincs bennök, jogsult tekintély soha se környékezi nevüket stb. stb.

helyi kir. ít. táblánál töltött egy évet. Az emlékezetes 1830-ik év őszén édes anyja részéről, mint távollévők követe jelent meg a pozsonyi országgyűlésen. A jól nevelt ifjak akkori szokása szerint, az iskolai tanulmányok és a joggyakorlat végeztével külföldi egyetemek látogatására és utazásra kellett volna mennie, »de Pest — mondja a hátrahagyott jegyzék — ez időtájban szebb és tanulságosabb volt, hogyszem átszökhettem volna. Ekkor volt ugyanis hazánk amaz évtized kezdetén, mely méltán nevezhető Széchenyi tizedének. Ellenei még csak a múlt híveiből állottak, de ama valódi ellenségek, kik minden reformátorra nézve a legveszélyesebbek, a túlszárnyalok, még nem mutatkoztak. Széchenyi egyik nagyszerű és gyakorlati eszméje, mely szerint ő Pestet a magyar élet és műveltség közép-pontjává kívánta tenni, a sikerült gondolat egész frissességével hatott a főváros felvirágzására. És Pest az 1831-ik és 1832-ik évben oly mértékben vált a magyar értelmiség, születési és vagyoni notabilitások gyűlpontjává, mint azelőtt soha s hasonló irányban talán azután se.«

»Ily viszonyok között töltött két év, Magyarország legbecsületesebb államférfiainak társasága, kik közül Széchenyi, el merem mondani, pártfogására, szívességére, sőt bizalmára is méltatott, bizonyára a legdöntőbb hatással voltak egész életemre. Különben a tétlenségtől idegenkedve, hihető közhivatali pályára adtam volna magamat, de ez idő alatt győződtem meg, hogy független állásban is szolgálhatom hazámat s talán még jobban, mint amúgy.«

1831-ben a pesti kir. egyetemen jogi tanulmányait folytatta s év végével itt is szigorlatot tett. A következő évben Pestvármegyénél tiszteletbeli jegyzőséget viselt.

Ekkor és itt történt első nyilvános felszólalása. A vármegyei követek megválasztása alkalmával ugyanis a felkiáltásoknál a többséget kitudni nem lehetvén, a nádor szavazást rendelt el s a személyeket, kiket megválasztatni óhajtott, a már máskor is használt candidatio szóval jelölte ki. Gróf Teleki e kifejezésben sérelmet látott s szavazatát nem a kijelöltekre, hanem más személyekre adta. A szavazatszedő bizottság azonban jelentésében az ő jelöltjeiről nem emlékezett meg.

Ekkor gróf Teleki a gyűlés színe előtt, a nádor jelenlétében panaszt emelt, hogy jóllehet a szabadválasztással jogosan élt, azok neveit, kikre szavazott, a jelentésben felemlítve nem találja. A gyűlést a szokatlan fellépés egyelőre meglepte s mellőzni akarták az ügyet, de a nádor a czélzást felfogva, a szavazás felvételét a jelentésbe azonnal megrendelte.

Ez időből még felemlítendőnek tartom, hogy ekkor jelent meg gróf Teleki Domokosnak néhány költeménye is, melyeket részint az író nevéért, részint tárgyuknál fogva, mert többnyire úgynevezett hazafi versek voltak — szívesen közöltek az akkori lapok.¹⁾

A reform és az alkotmányos mozgalmak Erdélyben is tért kezdvén nyerni, gróf Teleki visszatért szülőföldjére s az 1834-ik évet megelőző ébresztési kísérletekben élénk részt vett. Egész odaadással csatlakozott a vándor patriótákhoz,²⁾ s mindama vármegyei gyűléseken, hol birtokos volta jogot adott a szólásra, megjelent, s az alkotmány és törvény helyreállításáért és a reform-eszmékért bátran szót emelt. Általában véve élénk részt vett az akkori mozgalmas életben, mely úgy a fővárosban, Kolozsvárt, mint a vármegyéken és székeken, különösen Alsó-Fehér- és Szolnokvármegyében, s Maros- és Udvarhelyszéken hatalmas áradatnak indult, hogy rövid tizennégyszáz év alatt a régi rend romlatag részait végkép elseperje.

Az 1834-ik év elején történt, hogy az erdélyi közéletnek egyik nagy tekintetű és mondhatni legnépszerűbb tagja: gróf Kendeffi Adám 39 éves korában hirtelen elhalt. A váratlan vesztesség hírére a főváros jaj kiáltása az egész országban visszhangra talált. Temetésén úgyszólván az egész ország jelen volt. A halottasháznál beszélt iktári gróf Bethlen Domokos³⁾ és Herepei Károly, híres egyházi szónok, a sírnál az id. gróf

¹⁾ Későbbi időben is írogatott egy-egy költeményt s úgy tudom kéziratban össze is vannak szedve.

²⁾ Vándor patriótáknak nevezték 1838-ban, kik minden gyűlésre elmentek, hol birtokuk volt s úgyszólván vármegyéről vármegyére, székről székre utaztak. Vezetőjük volt báró Wesselényi Miklós, továbbá tagjai: Kemény Dénes, Zeyk József és Károly, ifj. Bethlen János, Véér Farkas-Cseresi Miklós, Pálffy János stb.

³⁾ Az utolsó iktári gróf Bethlen.

Bethlen János, a tulajdonképen való emlékbeszédet azonban az alig huszonegy éves ifjú gróf Teleki Domokos mondta, ki az ország mély és méltó fájdalmát szívreható beszédben fejezte ki, ¹⁾ egyebek közt így jellemezvén a nemes férfit: »ő inkább tettel beszélő, mint beszéddel cselekvő férfiú, olyan-
nak látszott, a milyen volt, lelke helyes, ép, józan felfogású, szíve bátor s minden szépért és nagyért buzgó, a melyben mindenek volt helye, csak a rosznak nem, ő magát az élet pályáján a merészség iskolájában nevelte; akarata tántoríthatatlan, mely csak a törvénynek és okosságának hódolt, melyet a teher emelt, az akadály erősített; egyenes és szigorú volt, a ki a kevélységet megalázta, az irigységet lefegyverezte. Barátja volt ő minden jónak, de ahol a szándék rosszaságát látta, vagy a hol a tiszta egyenességgel egybe nem férő mellékcze-
lokat vett észre, mint az igazság bosszuló angyala, legottan tüzzel-vassal jelent meg s ettől sem a személynek külső méltósága, sem semmi tekintet el nem tartóztatta. Ez szerezte meg neki a jók közszeretetését s bámulásig terjedő becsülését. A rosszak tartottak tőle s azzal vigasztalták magokat, hogy kitöréseit személyeskedésnek, gáncsoskodásnak s önhittségnek gúnyolják, pedig az ő ítéletei az erőslélek meleg kiömlései voltak, melyek magukon mindig erkölcsi nemes boszszankodásnak hordották eleven képeit. Felemelt fővel, férfias elszánt-
sággal vívott ő folyvást, még akkor is, midőn gúnyolták amaz ügyért, melynek igazságát hitte, a kötelesség teljesítésében keresvén egyetlen jutalmát s meg volt győződve, hogy az igazság magvait az önkény bármely irtó szerei mellett is a jövőendő kikeleti s gyümölcsöztetni fogja. Szolgált hivatal nélkül, használt jutalom-, munkás volt fény nélkül. A törvények mellett rendíthetetlen bátorsággal szólott mindenkor és mindenütt; akkor is és ott is, hol a nem bátor hallgatott, a hol a gyáva reszketett,« így beszélt az ifjú gróf Teleki nagynevű barátja sírjánál, mintha saját magának követendő példányképül állította volna fel, mert ilyen volt sok tekintetben ő maga is.

A néhány hónap múlva következő híres 34-ik évi ország-

¹⁾ E beszéd nyomtatásban is megjelent ily cím alatt: Malomvízi gróf Kendeffi Ádám emléke. Kolozsvár, 1834.

gyűlésre Küküllővármegye választotta meg követévé s itt valamint a következő mindenik országgyűlésen állandóan az alkotmányos ellenzék soraiban küzdött báró Wesselényi Miklós, báró Kemény Dénes, Szász Károly, a két Bethlen János, Zeyk József, Zeyk Károly, Véér Farkas, gróf Gyulay Lajos, gróf Bódeci János, Cserei Miklós, Pálffy János s még oly sok derék hazafi társaságában s általában a pártok — még inkább saját pártja — hasznos voltát és szükségét elismerve és méltányolva, a nélkül azonban, hogy meggyőződését pártjának mindenkben alárendelte volna.

Gróf Teleki Domokos nem volt elragadó nagy szónok, mint pl. Wesselényi, Kemény Dénes vagy Szász Károly s kivált beszéde elején akadozott, de mert mindannyiszor mélyen meg volt győződve állítása igazságáról, hatásosan beszélt, néha gúnyolódó, 'sőt olykor keserű is volt, de aztán visszatért az érzelmesség és igazság érzete nemes pathoszszára, a vitatkozásokban döntő befolyást gyakorolt s felszólalásainak nyoma az országgyűlési iratokban mindenütt fellelhető. Véleményét mindannyiszor egyenesen leplezetlenül mondotta ki s habár, mint mondtam, olykor a nevetségesséttel és gúny fegyvereit is használta a conservatív párt főbb emberei ellen, még is az országgyűlés minden tagja előtt tekintélyben és kedvességben állott, mit különösen az által ért el egyfelől, hogy mindig a közjó érdekeit tartván szem előtt, mellékczieloknak soha egyetlen szavával sem szolgált eszközül s másfelől, hogy a közvitatkozások élességét a társaséletbe soha sem vitte át.

1836-ban e tudományos akadémia is levelező tagjai sorába választotta. 1837-ben ismét Küküllővármegye küldötte az országháza. Az 1840—41-ik évi országgyűlésre a részekbeli vármegyék is meghivatván, gróf Teleki Domokost Zarándvármegye választotta meg; de meggyőződván, hogy a felsőházban több szükség van reá, barátai s elvtársai is óhajtván, székét a felső táblánál foglalta el.

1841-ben nagy csapás érte. Forrón és híven szeretett nejét báró Bánffy Jozsefát ez év őszén a halál kiragadta karjai közül. A grófné hosszasan, három évig betegeskedett s a férjet e három évi aggodás nagyon kimerítette, idegrendszerét nagyon megrongálta. Ugyancsak az 1841-ik évvégén Küküllővármegye

az erdélyi országgyűlésre újból követül választotta, de királyi meghívót is kapván, ezt fogadta el s követi helyét egyik párt-lelőnek engedte át. Mint királyi hivatalos is azonban függetlenségét s előbbi meggyőződéseit teljesen fen tartotta.

Az erdélyi ellenzék egy jó része, minthogy az 1834. és 1837-ikévi országgyűléseken a sérelmi kérdéseket mind rendre vitatta volt, idején levőnek találta, hogy a merev ellenzékeskedésből némikép kibontakozva, reform és haladási kérdéseket is hozzon szőnyegre. Főként tudván, hogy az úrbér végleges rendezése még csak a távol jövőben történhetik meg, az úrbérek sorsának némi haladéktalan könnyebbítésére többrendbeli indítványt tett. E középpárt létrejöttén és szilárdulásán nagy hatással működött gróf Teleki Domokos s az ideiglenes úrbéri czikkeket, a tekintélyes ellenzék daczára a többség elfogadta. Ez országgyűlés alatt rendszeres s országos bizottságok választattak, melyekben az ellenzék jelöltjei mindenütt többségben voltak. Gróf Teleki az úrbéri bizottságba választatott s ott az előadói tiszttel ruháztatott fel.

Az 1844-ik év tavaszától késő őszig Szász Károly egykori kedves tanára, most barátja társaságában Németországot és Angliát utazta be, mely alkalommal fő figyelmet a nevelésügyi és mezeigazdasági viszonyok tanulmányozására fordítottak. Ugyanazon évvégén a gróf Pozsonyba tért vissza s ott az országgyűlésen működött a következő 1845-ik év tavaszáig, mikor is hazatért Erdélybe, hogy a rendszeres bizottságok működésében résztvegyen, s ez év végén Helvetián és Hollandián keresztül ismét Angolországba utazott, mely ország első látogatása óta ellentállhatlan erővel vonzotta. E csoda országból — mint maga nevezi — néhány hónapi tartózkodás után Franciaországon és Párison át jött megint Erdélybe. Hol megint az országos úrbéri bizottság munkálatait folytatta.

Ez évek alatt 1841-től kezdve a hírlap-irodalom terén is élénk munkásságot fejtett ki, előbb a Szalay és Csengeri által szerkesztett Pesti Hírlapban, később és mind gyakrabban a Méhes Sámuel lapjában az Erdélyi Híradóban. E lapot gróf Teleki Domokos, egy általa alakított részvényes társaság által meg akarta vétetni, de a kormány értesülvén, hogy a részvényesek csak is ellenzékiekből állanak, a vásárt sikeresen meg-

hiúsította; ekkor aztán gróf Teleki a lap kiadásait maga egyedül fedezte. 1845. január 1-sől kezdve mondhatni teljes befolyása alatt állott a lap s ő mint főpátronus sokat is dolgozott lapjába.

Czikkeiben főleg a tanulás, mívelődés szükségét hangoztatta, mint legbiztosabb alapot az előhaladásra. Felszólalásainak tárgyai az akkori napi kérdések vadának u. m. az úrbér, a tagosítás, a közlekedési módok könnyítése, vasutak, jó országos és mezei utak stb. Az okoskodások, indokolások még ma is mind helyesek, csak az arányok változtak s a mint forgatjuk a derék Méhes öreg lapját, még olyanra is találunk, hogy a gróf megtámadja Csengeri Pesti Hírlapjának összpontosítási törekvéseit. Még akkor távol állónak látszott egy központi felelős magyar kormány s még akkor jobban bíztak a vármegyei rendszer hatalmában, mint ma. Most az akkor érdekes dolgok jó része nagyobbára már elavult s az akkor égetőkérdések már le-tűntek a tárgyalási színpadról, de akkor hamar felzajlították a politikusok szenvedélyeit, gróf Teleki azonban akkor is, mint mindig, nemes fegyverekkel s jól iskolázott modorban viaskodott.

Az országos bizottság által készített úrbéri munkálat az 1846-ik évi erdélyi országgyűlésen, melyet a kormány a lehető legconservativebb elemekből állított össze, nagy ellenzésre talált; különösen a királyi hivatalosok, azaz a nagyobb birtokéi nemesek részéről. És ezek a követek közül is többeket elhódítván, a munkálat meg is bukott. Ez volt a korszellemével számolni nem tudó s az új viszonyoktól remegő erdélyi nemes-ségnek, mint olyannak és a vakon kapkodó kormánynak utolsó erőfeszítése. Létrejött aztán egy oly munkálat, mely az osdiság és szívtelen erőszak bélyegét hordta magán s a két magyar-haza minden jobb érzésű fia által, mint retrográd lépés, hatá-rozottan roszzsultatott. Az ellenzék egyik vezére, báró Kemény Dénes a makacs küzdelemben kimerülve és a sikertelenség miatt elkeseredve, odahagyta az országgyűlést. Midőn aztán a törvény már el volt fogadva, az ellenzék egy tiltakozást szerkesztett, mely gróf Teleki Domokos tollából került ki. E nyilatkozatnak, valamint az egész küzdelemnek a gyűlés alatt czélja volt egyfelől a kormányt a hazai érdekek felől felvilágo-sítani, másfelől bebizonyítani, hogy az országban jelentékeny

párt létezik, főleg a nemesség nagyobb részét képviselő követek közt, mely párt úrbéres honfitársai iránt igazsággal és józan politikával viseltetik. Az egész 1846-ik évi országgyűlésen mélyebb megfontolást igényelt s nehezebben kivihető feladat volt, hogy a kevésre olvadt ellenzék az elméleti szabadelviisködés és sérelmeskedés meddő terétől óvakodva, a gyakorlati és tárgyias vitaközös terén maradjon.

»Naponként megvívunk az eszmék mellett — mondja gróf Teleki jegyzeteiben — a melyeket nem csak igazságosaknak, hanem hasznosaknak is tartottunk, de minthogy törekvéseink sikertelenek maradtak az országgyűlés úrbéri munkálatainak befejezésekor, beadtuk az általam szei'kesztett óvást melyet később, a kifejezéseket kissé szelídítve, az állam legma- * gassabban álló férfiadhoz is beadtam s ezzel az országgyűlést egyidőre én is odahagytam.«

»Az 1847-ik év végét s az 1848-ik év elejét a magyarországyűlésen Pozsonyban töltöttem, tavasszal (május 29-én) az erdélyiben vettem részt. Az 1848-ik évi pesti közösországgyűlésre Alsóféhérmegye is, Küküllővármegye is megválasztott, melyek közül ez utóbbinak oly sokszor bennem helyezett bizalmát fogadtam el. Ez év végén egészségem teljes megbomlása és idegrendszerem elgyengülése visszavonulásra kény szeri tett.

A vér-özönnel járó forradalomban nem találtam örömet.«

A forradalom után a gróf a közélettől teljesen visszavonulva, a mezeigazdaságnak és történelmi tanulmányainak szentelte életét.

Gróf Teleki Domokos nyúlánk, karcsú termetű, de ideges, gyenge testalkatú ember volt s ha végigtekintünk élete pályáján, kételkedve kérdezzük ugyan, hogy volt képes ily fáradhatatlan munkás életet folytatni. Mezei gazdaságát terjedelmes jószágaiban maga ügyelte fel, résztvett az erdélyi gazdasági-egylet és a reformátusok egyházi főtanácsának gyűléseiben és bizottságaiban, valamint a marosvásárhelyi és udvarhelyi főiskolák- s a maroskerületi egyház ügyeinek rendezésében, mint főgondnok; templomok, iskolák építését vezette; a mellett szemét egy perczig se fordította el az ország nehéz állapotáról,

sőt a sajtó-viszonyok szerint cikkeket is írt az erdélyi lapokba s történelmi munkáin dolgozott. Másfelől akár Kolozsvárt, akár Marosvásárhelyt vagy kedves Gernyeszegén tartózkodott, a komoly alkotmányos érzelmű emberek társaságának központja volt. A merre megfordult, az emberek, a jó hazafiak benne reménykedtek, tőle vártak bátorítást. Mit mond ehhez gróf Teleki Domokos? Mit tanácsol a gróf? van-e reménye a gernyeszegi grófnak? hisz-e még a jobb időkben? kérdezték mindenfelé az ötvenes években. Gazdaságainak vezetői, jogtanácsosi, titkárai mindannyian miveit, derék hazafiak voltak, kikkel a legmiveltebb ember is örömet társaloghatott s a gróf igen jól érezte magát köztük. Ezeknek egyike — Gálffi Sándor úr, ki tizenhat évig, mint titkára és jószágfelügyelője, közvetlen közelében élt, — a gróf nagy munkagyőzőségére így felelt: ennek oka a rendszeresség, az időnek helyes beosztása és a nagy mértékletesség volt, melyet a gróf kora ifjúságától fogva szem előtt tartott. Saját természetét tanulmánya tárgyává tévén, jókor kiismerte, hogy mi árt és mi használ, a mit hasznosnak talált, azt követte s a mi ártalmasnak bizonyult, távol-tartotta magától, izgató fűszereket, szeszes italokat nem élvezett, sohasem dohányzott.

A legnagyobb mértékben pontos, rendtartó volt, miben néha a pedanságig ¹⁾ ment. Munka nélkül soha egy órát sem

¹⁾ A pontosság szeretetéről álljon itt egy adat. Kolozsvárt történt, hogy egy 17—18 éves rokonszenves ifjú bebocsátatást kér a grófhhoz. A gróf íróasztalától felkelve, elibe megy s kérdi: Az úr ki? Hovávaló és mit akar? Tanuló és szegény vagyok — válaszolt az ifjú — nem tudom fizetni a tandíjt s nincsenek könyveim s e miatt tanulásom félbe kellene hagynom. Méltóságodhoz folyamodom, mert hallottam, hogy jó szívé, ne hagyjon elesni, segítsen fel 20 frttal. A gróf nem az az ember volt, aki első látásra bizalmát mindjárt odaadja valakinek, azzal bocsátja el: hozzon bizonyítványt igazgató-tanárától s holnap reggel 9 óraker pontosan jöjjen el ismét. A tanuló Takács János igazgató-tanárától jó bizonyítványát kikapva, másnap 10 óraker jelentkezik. A gróf neheztelt, hogy 9 órára rendelte és csak 10-kor jött a fiú s kiizent hogy jöjjen másnap 9 óraker. Eljött 8 óraker s jelenti magát. Ekkor a gróf már haragudott, hogy most hamarabb jött s ismét elküldi a szegény fiút, hogy jöjjen másnap 9 óraker. A fiú nem tudta mit gondoljon, búszult, bosszankodott, hogy a gróf talán tréfát üz vele, de harmadnap is eljött és most pontban

töltött s szemei gyengeségén az írást és olvasást illetőleg úgy segített, hogy jó felolvasókat tartott s a tollba mondásban kitűnően begyakorolta magát. Maga mindig dolgozván, alárendeltjeitől is megkívánta a munkát és szorgalmat, ha aztán a kötelességnek elég volt téve, ő volt a legkellemesebb társalgó s az eszes, szellemes tréfát még tisztjeitől is jó néven vette. 1873-ban a bécsi világiállításra utazván, jóságai igazgatójának azt mondja: Végezze el ezt és azt és azután jöjjen fel maga is Bécsbe, töltsünk ott egypár hetet, mulatunk is, tanulunk is. De Kolozsvárról új rendelkezéseket tesz, melyek az elvégzendőket megszorították. Budapestről szintén ilyen levelet kap az igazgató. Bécsben aztán két-három napot töltve a gróf; külgóló levelet küld, hogy hát miért nem jó, mirt késik stb. »Pár napig még nem mehetek méltóságos uram — felelt a megbízásokkal elhalmazott igazgató — mert méltóságod számára egy gőzembert keresek.« A gróf megértette a czélzást s mikor aztán Bécsben találkoztak, nevetve szólt: Az úr pompásan leviczczelt!

A Marosvásárhelyt lévő Teleki könyvtár kéziratának kivonatozására és regesztrálására 1851-ben szövetkezett néhai Deák Ferencz kir. táblai ügyvéddel¹⁾ s mintegy 8 évig dolgoztak együtt, tanulmányozva Erdélynek az osztrákház uralkodásától fogva lefolyt történeteit. E tanulmányoknak eredményei akéőbb megjelent »Hóra támadása« a »Székelyhatárország« és a »Két kaluger« című munkái. Ez időben a legtöbb idejét Gernyeszegen töltötte s a téli három-négy hónapot Kolozsvárt s a hazafias alkotmányos érzésű polgárok által az ország egyik vezérének tekintett; habár e vezéri minőségben az elsőségetátkelle engedni másnak vagy legalább meg kelle osztani egy más, talán még hatalmasabb egyéniséggel: gróf MikóImrével. E két nagy polgár körül csoportosult az egész közvélemény, voltak kik Mikót, voltak kik Teleki Domokost tartották elsőbnek. Mondták, hogy versenyzés is van köztük, de ennek positiv nyomait bajos volna kimutatni.

9 órákor. A gróf várta, jó indulattal kiadta neki a kért segílyt s így szólt: Lásza az úr fiatal ember, tanuljon pontosságot, hasznát veszi az életben s ha 9 órára hívják, ne menjen se 10 órákor, se 8-kor.

¹⁾ Lásd Jakab Elek érdekes czikkét a »Figyelő« VI. kötetében 195. lap.

Mindkettő patriarchális régi divatú ember volt, tiszteletre-méltólag viselte magát a múltban s a forradalom után mindkettő visszavonult a magánéletbe, a mezei gazdaságnak és a tudományoknak élt. Ezenkívül mindketten bitfelekezetük egyházainak és iskoláinak emelésére, ügyeik rendbehozására fordították főfigyelmüket. Mindkettő takarékos jógazda s a mellett mindkettő bőkezű adakozó volt.

Házánál mindkettő vendéglátó és vendégszerető házigazda volt. Mindkettő érezte, hitte a haza sorsának jobbra fordulását, de Mikó vérmesebb volt, Teleki pessimismusra hajlandóbb. Mikó közelebb tudott lépni az emberekhez, versatúsabb volt az emberekkel való bánásmódban, felkereste, maga körül gyűjtötte a bizalomra méltókat, s úgy volt meggyőződve, hogy az embereknek a szívére kell hatni, serkenteni, ösztönözni, biztatni kell őket. Teleki azt tartotta, hogy az igazságnak, mint olyannak, győző hatalma van s megszerzi magának a hivatást. Mikó az embereket kiismerte s alkalmazni tudta. Teleki az embereket a bazafiség szerint osztályozta s az igaz hazafit, ha eszes, munkás ember volt, előbbvalónak tartotta a legnagyobb rangúaknál. Mikó a társas-élet, Teleki a politika neveltje volt; amabban több volt a demokracia, ebben több az idealismus. Mikó és Teleki talentum dolgában közel álltak egymáshoz. Mikó tán többet tanult, többet olvasott. Teleki jobban magába olvasztotta tanulmányait. Mindkettő hajlandó volt beszédben, írásban a rethorikai szépségekre. Mikó stylussa színezettebb volt, forma-érzéke erősebb) és finomabb. Teleki művei mindig a kitűzött cél felé törekszenek, szabadabb a gondolása s bátrabb a meggyőződésben. Mikónál mindig kész volt az iniciativa, Telekinél a kritika. Mikó félt a hallgatag visszavonulástól, mely tétlenségnek látszott a közügyek terén; társulást, együttműködést kívánt előidézni minden téren. Teleki bírálta a helyzetet, a viszonyokat, semmit sem akart koczkáztatni s csak az egyéni szorgalmat, takarékoságot és mivelődést hirdette. »Ily viszonyok közt — monda az ötvenes években — a legigazabb, a legjobb ember is megromlik, ha magányából kilép.« Ez években, midőn az erdélyi muzeum megalakításán dolgoztak, gróf Teleki Domokos, Mező-Csánból, 1856. nov. 22-én aggodalmas levelet intézett Mikóhoz, mert értésére esett, hogy

a kormány kifogásokat tesz, akadályokat emel s mert félt, hogy a kormány saját céljaira akarja felhasználni a leendő intézetet, így irt: »Az erdélyi múzeum név igen tágas, legyen benne a magyar¹⁾ jelző is, különben trilingve múzeum lesz, s oly térre lépünk, honnan a visszatérés mind nehezebb lesz. Be fog hatolni az idegen elem közinkbe s Kolozsvár is áldozata lesz. Mintsem a múzeum a kormány szerencsétlen s célra nem vezető, de mégis sok nyomorúságot okozó denationalisáló intézményeit szaporítsa, inkább mondjunk le az egészről.« stb.

Az egész levél bizalmas, őszinte s melegséggel van írva, de gróf Mikó félt, hogy ha gróf Teleki ez irányban talán beszélni kezd s nézeteit propagálja, ártani fog a magyar hazafiak egyetetésének, Kolozsvárt, 1856. decz. 4-én kelt levelében, kissé szenvedélyesebben és hosszasan felelt. Ő is tudja méltányolni Teleki kétségét, de másképen következtet. »Istenre kérek barátom, ne szakadozzunk. Vagy győzz meg teljesen, ha rosszat teszek, vagy segíts, ha jót. Mi lesz e nyomorult hazával, ha mindnyájan elhagyjuk s ha te nem segítesz elő, kihez forduljak tanácsért, istápolásért. Te csak a legjóbbat akarod, vagy semmit, én a lehető jót is inkább akarom, mint semmit. Remélem, igaz hazafi érzelmemben nem kétkezel! És ha ez a város, mely századok óta őseinknek fészke, csak úgy könnyedén elvesztené magyarságát a mi szemeknk láttára, nem érdemeljük akkor az életet.

Belátásbeli gyengeségemet pótoljátok, én mindig kész vagyok s leszek minden jó hazámfiától s kivált tőled tanulni.«

Ugyanazon hónap 10-én Gernyeszegen kelt Telekinek teljesen kibékítő kis levele: »Kedves barátom! Nagybecsű leveledet vettem. Ha az eredmény nézeteidet igazolni fogja, nálamnál senki inkább örülni nem fog. Én szívesen meghajolok okaid előtt. Áldjon az ég!«

Mindkettő aristokrata volt a szó nemesebb értelmében. Mikó azt mondotta: minden ember csak annyit ér, a mennyire magát kimivelte. Teleki pedig így szólt: mi értelme volna a

¹⁾ E szót a kormány kitörölte.

születésnek, rangnak és vagyonnak, ha kötelességérzet nem párosul vele minden irányban?

Mindkettő a legnemesebb ércből volt alkotva. Mikó olyan volt, mint a forgalomban levő aranypénz, mely mindenkinek javára van s melynek mindenki örvend. Teleki, mint a fényes szobor, melyben mindenki gyönyörködik s melynek látása mindenkire lelkesítőleg hat. Mikó az ország zászlós-ura volt s mellét az érdem-csillagok egész sora díszítette. Teleki tizenkét országgyűlésen vett részt, mint követ, főúr és képviselő. Mindkettő monarchista és dinasztikus érzelmű volt, oly tulajdonok, melyeknek a magyar királyság megalakulását s a magyar nemzet tapasztalatokban oly gazdag ezer éves életét köszönheti. Vezérek voltak ők mindketten az ország leghíresebb éveiben s ha gróf Mikó Imrének kell adnunk az elsőséget, a második helyet gróf Teleki Domokostól senki sem vitathatja el.

Gróf Teleki Domokos 1861-ben a gyulaféhevári konferenciára megjelent ez időtől fogva ismét élénk részt vett a politikában, mely tevékenysége úgyszólván, élete végső órájáig tartott. Ugyanezen évben résztvett a magyar országgyűlés felső tábláján s remek beszédet mondott az unió érdekében. Midőn pedig az országgyűlés hirtelen bezárásával az akkori országbíró egy váratlan zárbeszédrel lepte meg a főrendeket, melyben a sikertelenség nagy részét a vármegyék zajos magaviseletének tulajdonította, gróf Teleki Domokos oly ékes rögtönzéssel fordította vissza a sikertelenség okát a kormányférfiakra, hogy az egész felsőház bámulva hallgatta s szava visszhangzott minden magyar kebelben. Ezután végezte be történelmi műveit s ismét sok hírlapi cikket írt a Pesti Naplóban, a Kolozsvári Közlönyben és Bpesti Szemlében, legtöbbször saját neve alatt, máskor pedig X—Z aláírással.

Ezen közben Maros-Vásárhely városa 1863-ban a szebeni Landtagra képviselővé választotta, de ő a Landtagot törvényes országgyűlésnek el nem ismervén, elment ugyan magyar társaival együtt abba a városba, de ott Hajnald Lajos bibornok-érsékekkel — akkor erdélyi püspök, — egyértelemben lévén,

leginkább kettőjük működésének volt köszönhető, hogy a magyarok és székelyek a Landtagba be nem léptek s együttesen aláírt nyilatkozatban jelenték ki ő Felségének ebbeli komoly elhatározásukat.

1864-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagy gyűlésének volt elnöke Marosvásárhelyt,^{x)} hol a nagy számmal megjelent tagok s a még nagyobb számú helybeli és vidéki vendégek előtt emelkedett hangú s rokonszenves megnyitó beszédet tartott. Párnap múlva pedig a Nyárad-Szeredában rendezett innepélyen egészen új — a népszónoki térre lépett, midőn a több ezerre menő népkívánságára hatásos szónoklatot rögtönzött. A nagy gyűlés végjelenetei a gerneszegi kastélyban és a Marosvizétől átmetezett gyönyörű park árnyas lombjai alatt folytak le, midőn a gróf mintegy 600 vendégét, mint a legszeretetre méltóbb házi gazda szép családjá körében fogadta.

1866-ban Marosszék küldötte fel Pestre, mint képviselőt s képviselő is maradt 1875-ig. Ez időben még inkább lehete csodálkozni, hogy gyenge testalkatával s gyengülő érzékekkel miként győzött annyi munkát, hisz egész leikéből foglalkozott a politikával, nevelési, iskolai, egyházi, mezői gazdasági s nehéz gyámsági ügyekkel, azonkívül a napi- s tudományos irodalomnak is áldozott. Minthogy pedig szeretett mindent látni, mindenütt jelen lenni, saját kiterjedt gazdasági ügyei is annyi bajt és gondot adtak, amennyi egy embernek bőven elég lett volna. Irodalmi munkái közül nevezetesebbek: emlékbeszédei gróf Kendeffy Adam, báró Wesselényi Miklós és gróf Széchenyi István felett, az elsőt és utolsót Kolozsvárt!, a harmadikat e tudományos akadémia körében tartotta. Legtöbb melegség ömlik el a Kendeffy felett mondott szép beszédében, melyet az ifjúság nemes lángja hat át, azonban irodalmilag legértékesebb a Wesselényi Miklós felett tartott beszéd, melyben a nagy hazafi erényei és hibái egyaránt alaposan és igazságosan vannak méltányolva. Történelmi művei közül a Két Kaluger, a Hora-

¹⁾ Az 1863-ik évi pesti nagy gyűlésen ugyan első elnöknek, Haynald Lajos tábornok, akkor erdélyi püspök; választott volt meg és gróf Teleki csak másod elnöknek. De időközben a politikai vihar kitört Haynald felett s neki Erdélyből rögtön és végkép távozni kellett.

támadás és a Székelyhatárország története készült el, mindenik hiteles adatokon épült, alapos, szépen kidolgozott, túlzásoktól ment, mondhatni mérséklettel irt mű, melyek e tekintetben maradandó és kimerítő emlékei az eseményeknek, de maga a tárgy-választás mutatja, hogy szerzőjük akkor foglalkozott velük, midőn az osztrák kormány Magyarország és Erdély alkotmányát elnyomva, teljes korlátlansággal űzte vészes politikáját. Mintha a némaságra kényszerített patrióta felkiáltásai volnának e művek: Jól ismerünk titeket, máskor is tettetek balfogásokat, akkor is tudatlanok és gonoszok voltatok, akkor sem sikerült minket megsemmisíteni, *most sem fog sikerülni.* Legnevezetesebb azonban a néhai grófnak *Erdély és az osztrák kormány* című röpirata, mely Lipcsében 1865-ben jelent meg. A Nádasdi-Reichenstein kormányát, a szebeni Landtag viselt dolgait s az alkotmányos érületű magyar és székely képviselők eljárását tárgyalja, oly éles kritikával s oly megsemmisítő Ítélettel, hogy még most sem olvashatjuk megindulás nélkül, midőn az események rég elsöpörték e politikai kártya-várakat.

1873-ban a gróf egészségi állapota tetemesen gyengült s némi kis elégedetlenség, talán meghasonlás is vett erőt kedélyén; amaz év elején utazást tett Olaszországba, mely jótékony hatású volt, onnan visszatérve, Gernyeszegre vonult. Az ötvenes, hatvanas években ő volt az unió leglelkesebb bajnoka, melynek bizonyosságául szolgált 1861-ik évi felsőházi beszéde, magaviseleté Szebenhen s minden szava, igyekezete, de úgy látszik, midőn bizonyos időt is elvárt, a valóság a maga részleteiben nem egészen felelt meg várakozásának. A nyilvános gyűléseken végleg elhallgatott s folytonosan az erdélyi viszonyok rendezésével tépelődött, gyűjtötte az erdélyi adatokat, még azt is pontosan számbavette, hogy hány embert küldött a kormány Erdélybe s hányat nevezett ki a központba s ez adatait 1874-ig pontosan jegyezte.¹⁾ S magánkörben sokszor kijelentette, hogy: a részleteket illetőleg a szónélkül való feltétlen unió nem volt a legcorrectebb eljárás. De nyilvánosan soha se szólt, mert nem remélte hasznát, sőt ellenkezőleg sokszor csendesi-

¹⁾ Szándéka volt ereszben a kormány lioz egy memorandumot adni Le.

tette a zajongókat, mert meg volt győződve, hogy: Erdély országot szellemi ügy, mint anyagi érdekei az anyaországgal való szoros egyesülésre utalták, de azt is tudta, hogy 300 éves önállásból logikai következetességgel folyó tényeket, viszonyokat, emlékeket és érzelmeket megsemmisíteni, elfojtani s helyökbe az új állapotoknak megfelelőket alkotni, nem lehet rövid idő eredménye s nem az 1867. óta lefolyt időé, ha még egyszer oly bölcsen kormányoztattunk volna is.

Nem szándékom ez alkalommal e tárgynál hosszabban időzni, de mindnyájan tudjuk, hogy ily körülmények közt sok súrlódás, sőt keserűség is szokott előfordulni.

A régiebb hazafiak közül gróf Teleki Domokos, gróf Mikó Imre csaknem az utolsók voltak, kik az erdélyi országrész keserűségeit enyhíteni tudták, kik a bántalmakat elsimítani, a sérelmeket kiegyenlíteni, a fenyegető bajokat megakadályozni legtöbbször sikerrel törekedtek. A cselekvőknek megtudták magyarázni a helyzetek kényességét, a szenvedőkkel meg tudták értetni a viszonyok parancsoló kényszerűségét. Ki fogja ezt ezután tenni? Ki lesz oly önzetlen tiszta, hogy szavainak feltétlen bizalommal hiessünk!

Gróf Teleki Domokos egészségi állapota folytonosan gyengült, habár érdekeltségét minden iránt utolsó órájáig megtartotta, hisz tulajdonképen ágybanfekvő beteg alig volt egy-két napig. Már tudtuk jól, hogy az enyészet reá tette kezét s mégis, midőn 1876. máj. 1-én halála hire elterjedt, megdöböntő volt, az egész Erdélyt mély bánat fogta el s alig vigasztalt a hír, hogy utolsó perczig eszméletnél volt, s hogy kedves gyermekei körében s szerető bü neje karjai közt lehelte ki nagy lelkét. Az egész magyar nemzet megsiratta őt. A különböző testületek, az evangelico-reformatusok egyházai, a főiskolák egymás után méltó gyászünnepeket tartottak a néhai szép lelkű hazafi emlékére s amaz országrész legékeőbb szónokai emlékeztek meg a hasznos és tanulságos életpályáról.

1866-ban¹⁾ egy ismerőse így jellemezte őt: »Teleki Domokos kora ifjúságától fogva a klasszikus tudományok alapján kezdett tanulni s nyilvános iskolákba járt. Már korán kiváló

¹⁾ A »Magyar Világ« című lap tárczájában.

hajlamot érzett és tanúsított a hazai közügyek iránt s nagy szorgalommal tanulmányozta ama tárgyakat, melyek a közügyekben való nyomatékos szereplésre szükségesek. Hajlamai és összeköttetései egyenesen az ellenzék pártjához vonták, hol Erdély legjelesebb fiaival találkozott s jött úgyszólván mindennapi érintkezésbe és barátságba. Szürkébe vegyült 50 év körüli ember, eszes nagyon, mint minden Teleki, véghetetlen sok tanulása van s alig hiszem, hogy Erdély történelmét valaki jobban ismerje, mint ő. Meggyőződése a magyar birodalom elodázhatatlan szükségessége, a magyar nemzet életrevalósága és hivatása, a magyar alkotmány jogosultsága s az ország alaptörvényeinek cultusa, mintegy vérévé vált. A ki ezek ellen tör, akár túlzott loyaltásból vagy tudatlanságból, akár fanatikus türelmetlenségből, akár nemzetiségi ábrándozásból vagy demagóg káprázatokból, az olyan kitette magát gróf Teleki Domokos nyílt támadásának; és a kit ő megtámad, rendesen minden okoskodását tönkreteszi s az egész egyéniséget mintegy megsemmisíti.«

Midőn meghalt, a református egyház évi jelentésében egyebek közt így emlékezett meg róla: »Az egyházi téren is korán megkezdte nemes munkálódását s mint a vezérférfiak egyike vett részt ama nehéz küzdelemben, melyet az erdélyi református anyaszentegyháznak megtámadott önkormányzati joga, szabadsága s ezeknek védbástyái az iskolák és egyházak érdekében a forradalmat megelőző évtizedekben vívnia kellett s a győzelem dicsőségéből jelentékeny osztályrészt volt a nemes grófé.

E küzdelmek a forradalom után újra kezdődvén, nem csak szóval és tanácscsal, hanem tettekkel és áldozatokkal is szolgálta az anyaszentegyház nemes ügyét s a marosvásárhelyi és udvarhelyi főiskolákat ezerekre menő alapítvánnyal gazdagította s általában, mint több főiskola és egyházmegye, majd az egész egyházkerület főgondnoka, a közvélemény egyhangú ítélete szerint összes társai előtt mintaképül szolgált.

Családi élete mindvégig boldog és példás volt. Szeretett első nejét, báró Bánffy Jozefint korán elveszte, de évek múlva behegedvén a szív sebe, új boldogságot talált második nejében, gróf Teleki Klementinában. Amattól Zsófia (báró Vay Béláné)

s Jozefin (özv. gróf Teleki Sándorné), emettől fia Géza, (kinek neje gróf Bethlen Margit) és leánya Ilona (gróf Bethlen Istvánná) maradtak hátra.

De özvegye, gyermekei s unokáinak mély gyászában az egész ország fájdalma s mindenekfelett az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház nagy veszteségének keserű érzete vegyül s a könyvek mellett nemes jellemének elévülhetlen gyémántja ragyog a tisztelet és kegyelet ama koszorúján, melyet ravatalára az anyaszentegyház letesz.«

A néhainak egyik hű tisztelője és ismerője így ír:!) »gróf Teleki Domokos igazságos jellemű férfi volt, mint egy Aristides. Egyenes lelkülete nem túrt semmi facsarosságot, még legközelebbi rokonától sem. Azt tartotta, hogy becsületesnek lenni nem érdem, hanem kötelesség. Rendtartó volt a példánsságig, a rendszeretet csaknem vérévé vált. Nagy lelkű ember volt s mint vagyonos urnák, zsebe eléggé igénybe is volt véve. Az elesettek árvák, özvegyek, égettek, szegény iskolák, egyházak, jótékony célra kéregetők hosszú serege folytonosan szivattyúzta pénztárát és soha sem bocsátott el senkit valamely adomány nélkül. Úgy gondolkozott, hogy a jöltevés az embernek legszebb kötelessége. Egyik rokona és barátja²⁾ a következőleg emlékezett meg róla hozzám intézett nagyérdékű levelében: »Terjedelmes jószágait okszerű és az idővel haladni tudó gazdálkodás mellett épen, minden kellékekkel ellátva, instruálva hagyta utódaira. Jól megválasztott tisztviselőitől igazságot, pontosságot kívánt, de megbecsülésben, haszonban is részesítette őket. Fényes házat tartott s e mellett adakozó volt. Egyeseknek, közintézeteknek, hazai vállalatoknak sokat juttatott, semmi közadakozásból magát ki nem vonta. Nyájás társalgásé, szerény, jöötletekben gazdag, tréfás, adomákat kedvelő, és minden hiúságtól ment volt. Hazáját, családját imáadásig szerette, azok boldogsága volt élete főgondja. Az országban szeretve tisztelt és becsült

¹⁾ Gálfi Sándor úr, ki előbb mint titkára, később mint jószágainak igazgatója, 15 —16 évig volt mellette (s van jelenleg ugyanazon állásban az ifjú gróf Teleki Géza mellett.)

²⁾ Gróf Teleki Miklós, valamint báró Kemény István hozzám intézett becses leveleikben.

egyén volt. Soha senki valami jellemhibát még reá fogni sem merészelt. Szava döntő volt; ítéletén megnyugodtak, úgy országos- mint- családi- és magán-ügyekben, oly fennállott, mint maga az igazság.«

De nem tennék eleget kötelességemnek, ha e helyen és ez órában hibáiról is meg nem emlékezném, hisz ember volt ő is, tökéletes nem lehetett. Es mi az egész embert szerettük és tiszteltük s úgy, miként volt erényeivel és gyarlóságaival együtt tartottuk méltónak, hogy 1836-ban levelező, 1855-ben igazgató-, 1861-ben tiszteletbeli tagjaink sorába emeljük őt, ki az ország tanácsában és a nemzet szívében régóta oly kitűnő helyet foglalt el.

Azt mondják róla, hogy igen is kételkedő, fontolgotó, szörszálhasogató ember volt, néha kis dolgokkal is napokig törődött s csekély dolgok megoldására ügyvéd, mérnök, orvos, bíró tanácsával élt; meglehet s lehet az is, hogy e hibájának kárát is vallotta, időt és tőkét veszített. De vájjon helytelenül tette-e, ha a maga általános nagy műveltsége mellett tekintetben tartotta a szakképzettséget is s vájjon annyi politikai válság között, melyeket átélt, nem volt-e elég oka, hogy a konkrét esetekben olykor kétkedő és szörszálhasogató legyen; sőt nem volt-e épen szükséges e tulajdonság történeti művei megírásánál, midőn mindannyiszor hazai történetünk legbonyolultabb és legkényesebb celszövényeit fejtegette és kísérte kérlelhetetlen szigorú kritikával?

Azt is mondják róla, hogy sokfelé forgácsolta talentómát s hiába szokta meg a mással olvastatást s gyakorolta be a tollbamondást, hasztalan vette maga mellé a legkitűnőbb titkárokat és segítő munkásokat s bár idejét óráról-órára beosztotta s a napnak egy pillanatát sem töltötte munka nélkül, még sem tudott mindenhová elérkezni, a hová akart, mert erejét szétforgácsolta s ez az oka, hogy oly nagy emberré nem lett, sem mint politikus, sem mint író, a milyen a természettől adott tehetségei és társas életi viszonyainál fogva lehetett volna. Erre csak azt felelhetem, hogy egész élete s életének minden percze egy nagyszerű feláldozás volt a közérdekek oltárán.

De vájjon, melyik téren is kellett volna szünetelnie? Ott kellett volna-e hagyni uradalmait, hogy a gyom verje föl az ősi curiak udvarát s az elpusztult birtokokra adósságot halmozva, utoljára nemcsak a kamatokat, de adóját sem tudva fizetni, családját zavarba vezetve, csőd előtt hagyja, midőn sirba száll? Vagy pusztulni hagyja szépreményű gyámfiait?¹⁾ s ne gondoljon a geryeszegi és szentpéteri szegény néppel, kiknek számára oly szép iskolákat épített és alapított? Vagy magára kellett volna hagyni a vásárhelyi és udvarhelyi tengődő főiskolákat, hová annyi áldozatot hozott s ez utóbbiban egy szükség parancsolta tanári széket állított?²⁾ Hisz ezek nélkül lehetett volna író is, politikus is?

Vagy tán irodalmi működéséről mondott volna le; — ki merészelte volna oly bátran és tisztán, oly nyugodtan és híven megírni a Hora-Támadás-, a Székelyhatárország- és a Nádasdi kormány történetét és bírálatát, mint ő, s hány jó ügy megértésétől s hány vigasztaló szótól fosztottuk volna meg harmincz éven át a magyar olvasó közönséget?

Végre talán ép a politikától kellett volna magát távol-tartania s élni csupán magánérdekei előmozdításának? Ki lett volna akkor alkotmányos szabadságunk egyik hatalmas őre, ki irta volna meg az 1846-ik évi erdélyi úrbéri törvények ellen a repraesentatiót, hogy az erdélyi nemesség miveltségéről és jóakarataról bizonytságot tegyen, ki állott volna a magyar és székely képviselők élére a szebeni Landtag küszöbén, hogy kemény ítéletet mondjon az eltévedettek és ámitok felett s önértetre ébreszsze az igaz hazafiakat?

Ó bizonyára, lehet, hogy gróf Teleki Domokos széptehetségeinek szétosztásával a tudományosság, a vagyonszerzés vagy a mezei gazdaság elvont fogalmai némi megrövidítést szenvedtek, de családjának gondos, bölcs atyja, az egyháznak,

1) Hat ifjú gróf Bethlen: Géza, Domokos, Béla, János, József és Sándor.

2) Mondván: »Ápoljuk a székely érdekeket, hogy ha majd a germanisatio elkorcsosítja a nemzetet, legyen hová fordulni tiszta magyar oltóágért, hazafíui szellemért, s ősi lelkesedésért, mert e földre sem a germán, sem a szláv faj politikája beolvasztó kemenczjét egy könnyen fel nem fogja állíthatni.« A néhai gróf saját jegyzeteiből.

iskoláknak, szegényeknek buzgó pártfogója, az irodalomnak vitézlő harczoza s hazai közügyeinknek egyik feledhetetlen vezére volt.

Nemzeti fejlődésünk ez átmeneti korszaka is sokszor megkövetelte s megkívánja még ma is nagyobb szabású hazánkfiaitól az erők szétosztását. A különféle tehetségekkel megáldott, tiszta lelkiismeretű, szeplőtlen jellemű férfiak nálunk is meglehetősen ritkák, s a kit ilyennek ismer meg a nagy közönség minden dolgaiban, tőle kér tanácsot, s ez által gyakran a legheterogénebb tárgyak tanulmányozására kényszeríti leginkább szeretett nagyjait. Hisz tudjuk, hogy néhai gróf Teleki Domokos nem az első jobbaink közül, kiket erejük szétforgácsolásával vádolnak — de fájdalom, sokkal többen vannak ép a társas-életi viszonyoknál fogva hivatottak között, a kik tehetségeiknek legkisebb részét sem áldozzák a közügyeknek. És én milliószer többre becülöm az olyan hazafit, ki minden tehetségét s minden erejét a közjóra szenteli, — mint a bármi nagy névvel, vagy vagyonnal bíró dinastákat, kiknek életüket a közügyek- és a nemzeti művelődés terén csak zord természetlenség jelöli. Ezeknek mutatom én néhai gróf Teleki Domokost követendő példányul. Ezért írom be most nevét hazánk történet-könyvébe: »mert a könyvnek, melyben a nemzetek jóltevőinek nevei vannak beigtatva, betűi kitörölhetetlenek« s azért állítom követendő példányul oly sokak elébe, mert tudom, hogy dicső emléke átragyog időn s enyészeten!

Bpest, 1881. febr. 14-én.

EMLÉKEZÉS

ZLINSZKY IMRE

L. TAGRA.

TÓTH LŐRINCZ

R. TAGTÓL.

(Felolvasatott az Akadémia összes ülésén 1881. ápr. 25.)

BUDAPEST, 1881.

A M. TOD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

Budapest, 1881. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Emlékezés Zlinszky Imre,

m. akad. lev. tagra.

A magyar akadémia második osztályának megtisztelő felhívása folytán Zlinszky Imre levelező tagnak, a budapesti királyi tábla kitűnő bírójának, a jogtudományi állam vizsgálati és ügyvédvizsgáló-bizottság, az országos statisztikai tanács és a magyar jogász-gyűlés állandó bizottsága tagjának, e nagy tehetségű, s legszorgalmasb és termékenyebb jogtudományi írónak emlékezetét újítom meg ma, ki fáradhatlan tollának terményeivel egyazon időben elárasztotta a bírósági archívumokat s a jogtudományi szaklapokat, s azonfölül több, nagyterjedelmű, részint magasb becsű, részint legalább gyakorlati tekintetben hasznos, önálló nagyobb művet is irt amaz évtized alatt, melyet a legmagasb akarat férfikora munkásságának, fájdalom, rövid határú szabott.

Mi itt, az akadémia kebelében, csak nagyon rövid ideig bírtuk őt. — 1876-ban jun. 8-ikán választottuk meg a törvénytudományt is magában foglaló második osztály levelező tagjává, s már 1880. jul. 14-kén vettük Balatou-Füredről, hol életét dúló betegségének enyhülést kerestt, a megdöbbenő birt, hogy őt, a gazdag munkaerőt, kitől, előzményei után, jogosan vártunk a hazai Themis szolgálatában folyton előre haladó s értékben emelkedő eredményeket, a reménydús pálya közepén, élete delén, elvesztettük. A termék eny gyümölcsfát mely erőteljes középkorában folyvást nemesbülő, s mindinkább zamatos és tápláló terményeket Ígért, belső férge korán megemésztő, s kidönté társai sorából, kiknek nagyobb részénél már is magasabbra nőtt s lombosabbá fejlődött, s mint élő fáknál gyakran látjuk, hogy végső kiaszásuk s elkorhadásuk előtt, mintegy megerőltetve s túlfeszítve hátralevő életerejüket, legbővebben termenek: úgy Zlinszky Imre, a betegség dúló

férgével testében, élete utolsó éveiben legtöbbet dolgozott. A test hervadásával, szelleme nem veszítette el munkakedvét s rugékonyságát.

Emlékezésem mostani egyszerű, fényes világi helyzetnek nem örülő, s csupán szaktudománya, fáradhatlan szorgalma s munkássága és gyakorlati hasznossága által érdemesült tárgya, az e helyen többször dicsőített szellemnagyokhoz s történelmi egyéniségekhez hasonlítva, csak oly közlegény, mint tehetségem, azokéhoz mérve, kik amazokat dicsőítették. De kétségtelen az is, hogy a fényes és zajos politikai pálya hőseiről, kik a szószer magasáról, egy ország tapsai közt, ékes szóló nyelven hirdetik népszerű eszméiket, kik küzdenek, hatnak és cselekesznek oly pályán, mely mindenkinek feltűnik, melyre mindenek szeme függesztve van, — és nagy költőkről, kiknek harsány dala riadozva zeng Kárpátoktól Adriáig, vagy édes búbájjal varázsolja meg a szíveket, — nem oly nehéz, hatályosan s figyelmet gerjesztve szólani az emlékezésed tartására megbízott szónoknak, kit tárgya lelkesít, — mint a száraz szaktudós íróról s az élet zajos színpadáról kirekesztett, s törvényeink által mintegy hermetice elzárt bíróról, ki szerény fészkebe vonulva, csöndben működve, poros acták közé temetve, lelkesedésre nem buzdít. Azonban a hasznos szakművek, s az igazságos és bölcs Ítéletek is nagyérdemű s magasztalásra méltó tettek, s a virrasztás, hosszú, álmatlan éjeken, magános mécs világa mellett, mely eszméket szül és érlel, mely hasznos, bár nem fényes műveket ad útmutatóul nemzetének, a tömeges törvényhozási munkálatok, s folyton újuló és változó, egymást mintegy elnyelő törvények tömkelegében tévelygő közönségnek, az eligazodást kereső tanuló ifjúságnak, s mindazoknak, kik a hazai zilált s háborgó jogélet hullámain tájékozatlanul, biztos delejtű nélkül hanyatnak, — nem kisebb jelentőségű, bár kevesebbé ragyogó, kevésbbé népszerű, a képzeletre kevésbbé ható érdem, mint hősé a harczmezőn, politikai szónoké a rostrumon, s költőé az olimpiákon; és, ha igazságosak akarunk lenni, nem csak a legelső rangú írók, s a magas röptű kiváltságos szellemek érdemlenek megtisztelő hálaosztorút, hanem a munkás, hasznos közlegények is méltók arra, hogy rólok hálásan megemlékezzünk, s minden, még a legsze-

rényebb életpálya is elég alkalmat nyújt, hogy róla szólván, lefolyását ecsetelvén, tanúságos és figyelemreméltó dolgokat mondhassunk el, melyek az emberi élet s hivatás komoly vizsgálóját érdekelhetik.

Zlinszky Imre bíró volt, a hazai judicatura egyik nagy értelmű s nagy szorgalmú tagja, s jogtudományi író egyszerűsmind, — és én e két minőségét, hasznos működésének e két, egyébiránt egymást kiegészítő s elősegítő oldalát követve, megragadom ezúttal az alkalmat s felhasználom e szomorú, e kora halálesetet azon célra is, hogy a magyar bíró mostoha s épen nem irigylésre méltó helyzetére mutassak.

Zlinszky Imre 1834-ik évi november 4-ikéü született, pestmegyei előkelő nemes családból, melynek tagjai többnyire megyei hivatalokat viseltek. Atyja, János, Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült megyék középponti főszolgabírája volt, ki tehetséges fiát gondos nevelésben részesítő, de korán árván hagyá. Iskoláit Pesten a piaristáknál, majd jogi tanulmányait az egyetemen végezte. A piaristák keze alatt mindig első emi-nens volt, s már gyenge gyermek korában kitűnt szellemi tehetségeinek kora érettsége, különösen élénk felfogása s figyelő képessége által, s már akkor nagy hajlamot mutatott az Írásra, még a gyermekévekben, csak saját s kis pajtásai mulattatására firkálva apró beszélyeket, sőt színdarabok kísérleteit is. — Már 14 éves korában elvesztette édes anyját, azután négy évvel pedig, 1853-ban gondos és szigorúi atyját, ki reá csak mérsékelt vagyont hagyott, melynek csakhamar végére járt az életvidor, szenvedélyes, mulatni szerető ifjoncz. — így került, kora árvaságban, vezető kezeket nélkülözve, még félig gyermek, az élet és szükség nehéz iskolájába, hol hivatalos munkával kellett keresni kenyerét. — Száraz, nehéz foglalkodással töltve ifjú korát, mely élénk vérmérsékletével s társaság után vágyó kedélyességével éles ellentétben állott, szeretett menekülni a poros acták közül, zajos mulatságok közé, melyek során kártya s poharazás sem hiányzott; azonban hivatalo kötelességeit soha el nem hanyagoló, s a mit időnként elmu-lasztott, gyors felfogás s munka által könnyen pótolta.

Czegléden lévén alkalmazva, már 1858. novemb. 20-kán

alig érve el nagykorúságát, ébredő szíve hajlamát követte, s oltárhoz vezetése az ottani alapítványi uradalom tisztartójának kedves leányát, Ferencich Eleonórárt, kivel a legboldogabb családi életet élte volna, mint szerető férj s szép gyermekek atyja, ha a könyörtelen halál hét közlöt ötöt el nem ragad, s ha későbbi életét, szerencsétlen veszteségek folytán, anyagi gondok fellegei nem sötétítik.

Jogász apának, kitűnően eszes és erélyes bírónak fia, atyja példájára, némi ingadozás után, mely az orvosi pálya felé vonzza, megtalálta hivatását s ő is a jogászi pályát választó, mely egykor a kiváltságos rendből származott ifjakkal, kezdve a vármegyén s végezve olykor a cancellári, országbírói s kir. személynöki széken, tehetség és kedvező szerencse mellett, magas rangra s kitüntetésekre nyitott kilátást. Azonban akkor, midőn az ifjú Zlinszky Imre jogi tanulmányait, 18 éves korában, bevégezte, s egyszersmind édesatyját, a szigorú vezetőt elvesztette, a magyar nemzeti intézmények, szokások, törvények iránt kegyeletet s kíméletet nem ismerő Bacli-rendszer nehézkedett az ősi jogaiból erőszakosan kivetkőztetett és procrusteszi ágyra feszített Magyarországra, s a szegény, de nagyra törő ifjú, a parancsoló viszonyoknak hódolva, hivatalnoki pályára lépett. Egy ideig az akkori helytartótanácsnál is szolgált, de csakhamar a bírói pályát kereste, azon indult s haladt is korának s tehetségeinek megfelelő polczig, midőn továbbhaladását a kérlelhetlen halál félbeszakította.

Jászberényben kezdte bírósági gyakorlatát, honnét a czeglédi járásbíróshoz neveztetett tollvivővé; későbbben ugyanott lett szolgabíró s nemsokára főszolgabíró. Már ekkor oly gyors és ügyes tollal bírt, hogy, mint egyik ott jelen volt t. társunktól hallottam, egy az ínség ügyében Czegléden tartott megyei bizottmányi ülésen, hosszúra nyúlt tanácskozások után, azalatt, míg a többiek egyet sétáltak, oly kimerítőleg és szabatosan megírta az ívekre menő jegyzőkönyvet, hogy azon egy szót sem kellett változtatni. — 1867-ben a kecskeméti törvényszékhez választatott bírónak, 1869-ben pedig, az újonnan felállított alkotmányos Curia semmítőszéki osztályához neveztetett segédelőadóvá, hol tanúja voltam előadói ügyességének s gyors és értelmes munkájának. 1871-ben lett a kir. tábla

pótbírájává, 1875. augusztus havában pedig ugyanott rendes bíróvá.

A fővárosba tévén át lakhelyét, az irodalom központi tűzhelyéhez, a tudományos érintkezések vonzó s lelkesítő körébe, ettől fogva kezdődik jogirodalmi munkássága. Különösen a »Jogtudományi Közlöny« volt czikkeinek raktára, a méhköpii, hová azt, a mit hegyen-völgyön gyűjtött, méhszorgalommal behordta, — s ezenkívül gyakorlati kézikönyveket s commentárokat adott ki, melyek a közfigyelmet nevére vonták.

Nem akarom ismételni a jól ismert igazságokat, melyek a jogtudomány fontosságáról, érdeméről már e helyen is annyiszor elmondattak Pergel Jánostól és Sztrokaytól kezdve a legközelebb időkig. E tudományt, melynek magasb vagy súlydebb állása a polgári társaság jólétének mindenkor biztos légmérője volt, s melynek fölkenntjeit épen ezért a szabad és műveit államok mindig magasban értékelték s fényes előnyökkel tisztelték meg, nem volt szabad az akadémiából kizárni, mert annak művelése s különösen hazai nyelven művelése melőzhetlen közérdeknek méltán tekintetett. Az akadémiái központok ugyanis, valamint a tudomány minden egyéb ágaira, úgy a jogtudományra is üdvös és emelő hatással lehetnek, ha ebbeli feladatukat jól fogják fel; mert serkentenek, gyámolítanak, költségesb gyűjtéseket, tudományos vizsgálatokat, nagyobb eredeti s fordított műveket, melyek kiadását a közönség közönye, a piacz részvétlensége egyesekre nézve lehetlenné teszi, s ezeknek ereje meg nem bírja, többeknek egy irányban törekvő egyesített erejével eszközölnek; mert a szunnyadozó tehetségeket jutalmakkal ösztöngzik, s a szerény munkásnak némi külső fényt is adnak, a mire, hatás tekintetéből, szintén szükség van; s végre, mert a politikai változások hullámaiban, a közállapotokat felforgató vagy módosító átalakítások közepette is a nemzeti műveltség s tudomány biztos menhelyei maradnak, mint ezt 1849 után nálunk is tapasztalhattuk, midőn a múltnak romjai felett egy ideig egyedül a magyar akadémia volt a magyar nyelvnek s nemzetiségnek azon révpartja s asyluma melyre mindenek szemei bizalommal s reményteljesen voltak függesztve.

De ne feledjünk egy másik szempontot, mely a jogtudomány akadémiai művelésének szükségét főképp igazolja. A jogtudomány előbb nálunk csakugyan nem egyéb volt, mint szűk-körü magyar törvénytudomány, a pozitív törvények pusztja, száraz ismerete, mely azoknak idézésére, összeállítására, s többékevesbbé alapos magyarázására szorított, s csak mióta az akadémia e téren is fáklyavivő lett, születtek meg a nemesebb mozgalmak, s kezdtek mutatkozni zamatosabb gyümölcsök. — Jogphilosophia, a jog történetének mélyebb buvárlata, összehasonlító jogtudomány épen nem, vagy csak alig-alig létezett. E törvénytudomány, melyről oly örömet hangoztatták elődeink, hogy nálunk mennyire otthonos, hogy minden magyar ember kész törvénytudó s törvényhozó, valóban alig érdemelte meg a tudomány nevét. És azután e törvénytudomány is, az akadémia föllépése előtt, csaknem kizárólag latin nyelven, a Corpus Juris nyelvén mível tetett. A 17-dik századbeli, elég mozgalmas magyar irodalmi életet, a tisztán nemzeti irányú kuruczvilág letűntével, meddő álom, tespedés, s eldiákosodás váltotta fel, s ha létezett és irodalmilag nyilatkozott is szellemi munkásság, az csak a holt latin nyelven, az oktatást vezető jezsuiták kedvencz nyelvén, nyilatkozott. A felsőbb közoktatás egész ügye, a nagyszombati egyetemmel, e hatalmas és befolyásos szerzet kezére került, mely tudákos embereket képezett ugyan, de nem a szabadságnak, a haladásnak, s nem a magyar nyelvnek s irodalomnak. — A jezsuiták által vezetett tanrendszernek, melytől minden érdemet megtagadni, elfogulatlan hiráló bizonytal nem fog, — mint ezt Molnár Aladár tisztelt társunk a 18-dik századbeli közoktatás történetében oly alaposan kifejté s bizonyítá, — kétségkívül egyik főhiánya volt magyar nemzeti szempontból, hogy a magyar nyelvnek csak igen kis szerepet engedett, s ez által a 16-dik s 17-dik században élénken mozgó magyar tudomány s irodalom 18-dik századbeli szomorú hanyatlásának egyik fő tényezője volt. — A nagyszombati jezsuita-egyetem csak latin nyelvű jogászokat nevelt s küldött ki az életbe. A belőle kikerült nemzedék sokat tudott, de nem lett a magyar szellemi élet munkásává. Az általok üldözött s életét megmenteni s fentartani csak nehéz küzdelmek árán képes protestáns egyház elerőtlenedett isko-

Iája sem adhatott szilárdabb támaszt a magyar nyelvű műveltségnek, ebben is szűk köre volt a nemzeti nyelvnek, s fősúly a latinra volt helyezve; magyarul beszélni a felsőbb osztályokban még az én gyermekkoromban is tiltva volt, s ma is elkeseredve emlékszem az egyetlen botbüntetésre, melyet életemben azért szenvedtem, mert az úgynevezett »signum« azon ostoba darab fa, melyet egyik diák a magyar beszéden kémkedve rajta kapott másíknak kezébe nyomott, óra végén az én szerencsétlen kezemben maradt. Maga a *diák* név, melylyel a tanuló neveztetett, jelenti, hogy az összes tudomány diák nyelvű volt. A múlt század végén II-dik József erőszakos németesítése folytán, kezdett felpeszsdülni az üdvös ellenhatás; azonban ez csak a szépirodalmi téren mutatkozott; a törvénytudomány még e század elején is folyvást latin nyelvű maradt. — Nem csak Huszty, Fleiscliakker, de Kelemen, Szlemenics, Grusz, Markovits, Frank, sőt a protestáns Kövy is latinul írtak, s csak Georch Illés mert fellépni 1804-ben »*Honny* törvényével.« — 1822-ben jelent meg Czövek Istvántól Kelemen tökéletlen fordítása, és Szlemenics, Frank, Kövy jeles tankönyvei már csak az akadémia felállításának hajnalán, vagy éppen annak felállítása után láttak napfényt magyar nyelven. Megrögzött s csak nagy nehezen legyőzhető közvélemény volt, melyszerint lehetetlennek tartatott, de czélszerűnek sem találtatott magyarul művelni a hazai törvénytudomány mysteriumait, s csak szánakozó mosolylyal találkozott azon idealista bohó, s ellenszenvet keltett maga ellen azon vakmerő, ki ily örgöngő eszméket s vágyakat táplált. Hála mindazoknak, kik a konyhai latin nyelvet hosszás megszokás s előítélet folytán oktalanul imádó nemzetet e balvéleményből lassankint kigyógyították, s hála azok emlékének, kik amaz elkorcsúlt időkben, nem rettenve vissza a nehézségektől s a részvétlenség fagyaló hidegétől, mely merész törekvéseiket környezé, törni kezdék a vastag jeget, egyengetni a rögös út'at, s ha nem adtak is remekműveket, sőt primitív szárnypróbálgatásaikkal a mai mértékkel mért középszerűség színvonalára sem emelkedtek: az akkori viszonyokhoz képest mégis jelentékeny s eléggé nem magasztalható érdemeket szereztek a nemzeti ügy körül, mint p. o. az öreg Etrekarchai Georch Illés említett »*Honny*« törvényével, melyet 1804-től

1808-ig bocsátott közre, — azon korban, midőn már megzendült ugyan Himfi lantja, s a Regék költője Badacsony agg diófája alatt népes olvasó kört gyűjtött maga körül s Kazinczy szép ízlése is némi sikerrel kezdé terjeszteni hódításait, de a komoly tudományok, ha nagy gyéren megszólaltak is, részint a holt latin, részint bár élő, de idegen nyelven szólották, természetesen nem a latinul s idegen nyelveken nem értő népnek, hanem a culináris diák nyelven társalgó s áldomásozó táblabiráknak, s az őseik nyelvétől legnagyobb részben elidegenedett, németül s francziául fecsegő, Becsben lakó főnemesség korcs fiainak; akkor, midőn az átkos elnemzetlenedésben nyilvánuló felsőbb rétegek többsége nem csak ignorálta, de ha nem ignorálta, még gúnyolta is a magyar nyelven író tudóst, mint valami lehetetlenre törekvő bolondot. — Majdnem azon korig, midőn a magyar akadémia végre az álmok országából a valóságába lépett, még azon jobbak is, kik a hazait meg nem vetették, s nemzetök haladását óhajtották, ázsiai restségükben azon kényelmes véleményt táplálták, hogy lehetetlen a tudás roppant birodalmában világszerte felmerülő új eszméket, s a régi classicus világ remekait a durva és szegény hazai nyelven kifejezni. A holt nyelvhez, vagy külföldihez ragaszkodó nevelés és szokás hatalmas, a kényelem szeretete megnyergelte a józan észet, bekötötte a szemeket, elaltatta a tetterős, bizó, reménylő hazafiságot, járt úton tartóztatta a mindennapos embert, sőt önzés, haszonvágy s egyéb nemtelen indokok is járultak hozzá, hogy fentartassék »az ősi szent homály rideg bálványá.« Ily balvélemények s előítéletek korában valódi önfeláldozás volt néhány magasb röptű, felvilágosodott, s mély kötelességérzettel bíró hazafitól, hogy ennyi nehézség, elfogultság, hanyagság, sőt gonoszság árjával szemközt úszva küzdjön, vergődjék a járatlan pályán, tetteleg bizonyítgatva s nemzetét meggyőzni kísérelve, hogy szép nyelvünk is elég alkalmas, ha gonddal műveltetik, a tudományos, nevezetesen a jogtudományi eszmék szabatos, értelmes kifejezésére, s idegen műszavaknak magyarokkal helyettesítésére. Nem hangzott még akkor törvény, kormányrendelet s bírói ítélet magyarul; articulusok, decretumok, intimátumok, sententiák szabályozták az életet; a replikákat s duplikákat rút konyhalatin nyelven írta meg a próká-

tor, a »fori utriusque advocatus«, melytől Cicero szép Ízlese megcsömörlött volna; azon ítelt az assessor, a iudium és jurassor. Az említett szárnypróbálgatások, az úttörők fáradságos munkái tehát, bármily hiányosak s tökéletlenek voltak is kezdetben, nagy és felejthetlen érdemül rovandók fel a bátor kezdőknek, mert ezek tették figyelmessé a felébresztett nemzetet, hogy tiszta magyarul is lehet törvényt hozni, pert folytatni, ítéletet mondani, vitatkozni s intézkedni. Szerény kis forrásból erednek a hatalmas folyamok, melyek előbb gátló köveken szökdösve s töredezve, később gazdag hajókat hordanak büszke habjaikon, holott a pálya kezdetén alig voltak képesek egy-egy kövecset továbbgördíteni s egy parti virág szomját enyhíteni. — E kezdő, gyenge erőket egyesíteni, s az egyesítés által erősíteni, azoknak támaszt s védelmet nyújtani, a megvetett ujonczot a tekintély nymbusával környezni, az akadémia feladata volt.

Mikor pedig az akadémia által megindított mozgalom s haladás a magyar jogtudomány mezején szélesebb arányokat vett — a mit csak hálátlan megfelejtkezés fog eltagadhatni — s a művelés munkáját más körök is átvették: egy másik szükség állott elő, mely ismét mellőzhetlenné tette, hogy az akadémia, mint nyelvművelő társaság, a jogtudomány oltára mellett éber szemmel őrködjék. Mert a nyelvrontás métélye kezdett, a tudományos munkálódás terjedtével egyidejűleg, elharapódzni, mindenki hivatva érzé magát műszavakat gyártani, a nyelvet szeszélye szerint fűzni, faragni, idegenszerű rossz szavakat és szólásformákat lionosítani meg s az egészséges nyelvérzékelt eltompítva, a régi jó magyar nyelvet elkorcsosítani. S az akadémiai jogászok, kik most a csekély eredmény mellett, mely, a jogász-gyűlések s egyletek nagymérvű tevékenységéhez hasonlítva, elenyésznek, alig tudnának számot adni, miért ülnek az akadémiában? — legszebb kötelességüket teljesítenék, ha, a nyelvészekkel egyesülve, a jogtudományi műnyelv hibás használatát ellenőriznék, kinövéseit irtanák s a nyelvet ez oldalról romlással fenyegető áramlatnak gátat vetni igyekeznének. Egyszer már volt alkalmam megírni a hanyagságot, melylyel a nyelv kezeltek a magyar jogtudományi iratokban, s igen természetes, hogy ennek orvoslását nem annyira a jogász-egy-

letektől, melyek az eszmékre irányozzák fő figyelmüket, lianem a magyar akadémiaától várhatni, melynek hivatása a tudományokat tiszta magyar nyelven művelni, s mely első sorban, rendeltetéséhez s nagylelkű alapítói szándékához képest, nyelvintézet. A jogi műnyelv tisztaságának gondozása s megőrzése, a mindinkább eláradó germanizmusok s külföldieskedés kiirtása, a felkapó rossz és izetlen divatok korlátozása egyenesen ez intézet feladata.

Az újabb ügyrend szerint az akadémia második osztályába olvasztott törvénytudományi osztály lankadó munkásságának új életet s mozgalmat adott a Sztrokay-díj megalapítása. Lefolyt hat pályázat közül kettőben Zlinszky Imre volt a diadalmas versenyző, s egy harmadikban is dicséző kiténtést nyert. Az ő pályaműve (A bizonyítás elmélete) lett nyertes 1874-ben, két pályamű közt; ugyancsak ő nyerte meg a jutalmat négy pályamű között, az örökösödési jog azon fontos kérdésének fejtegetésével, mely a magyar jogászokat két táborba osztotta, t. i. hogy fenn keljen-e tartani, tekintettel hazánk sajátos viszonyaira, az öröklött és szerzett vagyon közötti különbséget az örökösödésben, s ha igen, minő alakban? — Végre a »Jogorvoslatok« rendszerével, ha díjat nem is, de méltó dicséretet aratott.

S itt találjuk 1876. június 6-ika óta Zlinszky Imrét az akadémia második osztályában. Megjelent gyakorlati becslő kézikönyveihez s szaklapi bőséges adalékaihoz járulván a Sztrokay-díjjal jutalmazott »*Bizonyítás elmélete*,« a magy. akadémia méltónak találta a termékeny és szorgalmatos, s egyszerűsmind nagy tehetségű, éles eszű íróat kebelébe felvenni. Nem vonom kétségbe, hogy Zlinszky Imre, elméjének ritka termékenysége, fáradhatlan szorgalma, szaktudománya művelésére szentelt önfeláldozó tevékenysége folytán, az akadémia segélye s ösztönzése nélkül is felkoszorúzta volna magát, mint sok mások e téren, kik az akadémia szűkebb keretében ekkorig, kitűnő érdemeik mellett sem foglalhattak helyet: azonban tagadhatlan mégis, hogy az akadémia jutalomhirdetése, s később a diadalmas pályafutót jutalmazó azon kiténtetés, hogy őt tagjává választotta, lelkesítő ingerül szolgált még nagyobbserű munkásság kifejtésére, a mi be is következett,

mert a megválasztatása s halála ideje közt eső pár év alatt irta két nagy pályamunkáját, az örökösödési jogot s a »Jogorvoslatok Rendszerét« kitűnő akadémiai értekezéseit, jeles telekk. rendtartásának újabb átdolgozott kiadását, a kisebb polgári peres ügyekbeni eljárás rendszerét, a magyar váltó- s kereskedelmi eljárást; végre magánjogi nagy kiterjedésű, bár igen elhamarkodva irt commentárját.

Tartsunk már most rövid szemlét, mert bővebb ismertetésre nincs idő, nagyobb munkái felett, melyeknek csak puszta felszámllása s némi általános jellemzése is több tért s időt vesz igénybe.

Már az akadémiába lépte előtt jelentek meg tőle:

1. A bírósági végrehajtók könyve; gyakorlati útmutató a bírósági végrehajtók köréhez tartozó törvénykezési ügyekben, 1872. Pfeiffernél. E könyv rendeltetése egészen gyakorlati, hogy t. i. az újonnan szervezett végrehajtóknak, hivatalos teendők teljesítésénél, vezérül s irányadóul szolgáljon, a hatáskörüket megállapító törvényes szabályokat egy egészben összeállítván, s gyakorlati példákkal is illusztrálván. A munka három czímre oszlik; az első czím elég gyenge és sovány átnézetben, a végrehajtói intézmény eredetét, fejlődését, hasznát, fontosságát s általános ismertetését adja, s ez által némi tudományos értékre is tesz szert; s közli a bírósági végrehajtók szervezésére vonatkozó törvényt s rendeleteket; a második czím a törvénykezési eljárás nemeinek s közegeinek rövid ismertetésével szolgál; a harmadik végre ezen nálunk új orgánumok különös teendőit, a kézbesítéseket, előleges biztosítási intézkedéseket, s végrehajtási eljárást tárgyalja polgári, váltó, telekkönyvi és peren kívüli ügyekben, végre eljárásaikat a csőd- s hagyaték-ügyekben. A szövegbe irománypéldák is vannak iktatva. Szerző tehát e munka által, mely tisztán gyakorlati, s tudományos magasb értékre igényt bizonynyal nem tart, hasznos szolgálatot tett a végrehajtóknak, mert lelkiismeretesen s gondosan állítja egybe a vonatkozó jogi szabályokat, Árnýoldala e munkának, mint szerző egyéb, gyorsan készült, kézikönyveinek is, a rendszeresség, a harmónia hiánya; a felosztás nem enged tiszta átnézést, a törvény intézkedései nincsenek kellőleg összeállítva s csoportosítva, Ez azonban csak a munka

tudományos becsének árt; gyakorlati hasznavethetőségét alig csökkenti, mert a törvény egyes intézkedéseinek értelmezése elég világos, s a magyarázatok, valamint az irománypéldák is a szerző bő gyakorlati ismeretei mellett tesznek bizonyosságot.

2. A telekkönyvi rendtartás (1855. december 15-én kelt rendelet) és az arra, valamint az ingatlan vagyona esz-közlendő végrehajtási eljárásra vonatkozó törvények és rende-leték magyarázata, tekintettel a külföldi törvényhozásra 1873. szintén Pfeiffernél. E mű 1877-ben második, újonnan átdolgo-zott s bővített kiadást ért. — Zlinszky Imre e művében magát a telekkönyvi intézmény alapos ismeretére nézve teljesen kiképzett specialistának bizonyítja; a tárgyra vonatkozó összes törvényeket s rendeleteket rendszeres alakba öntötte, folyvást szeme előtt tartva a tudomány követelményeit, megoldani igyekszik a törvény alkalmazásánál felmerült s e téren foko-zottan veszélyes kételyeket, s felsorolja a vitás kérdésekre nézve hozott bírói döntvényeket. Ismerteti a telekkönyvi intéz-ményre vonatkozó szakirodalmat, kifejti saját nézeteit, de közli az övétől eltérő nézeteket is. A más államokban dívó telek-könyvi rendszereket is alaposan ismeri s hasonlítja a nálunk érvénnyessel. — A munka során előrebocsátva az intézmény fejlődésének történetét, a bejegyzés tárgyát képező jogok átnézetét, áttér a telekkönyvi előmunkálatok, s azután az eljá-rás leírására, az 1855-iki rendelet beosztását követve, de nem mulasztja el pótlólag közleni a későbbi törvényeket s rendeleteket is, p. o. a szőlődézsma megváltása folytán keletkező tartozások bejegyzésénél, s az úrbéri rendezések nyomán szük-ségelt átalakításoknál követendő eljárást, a vasútak és csa-tornák központi telekkönyvezését; szól végre a telekkönyvi hatóság előtt folyó perekről s a telekkönyvezett vagyonban esz-közlendő végrehajtási eljárásról, a felsőbb bíróságok ha-tározatait mindig szem előtt tartva. — Nem elégszik meg tehát a tárgyra vonatkozó szabályok egyszerű közlésével, hanem útmutatással is szolgál kétes esetekben, s azért hálát érdemlő vezér mindazok részére, kik a nehéz, és nálunk ke-véssé ismert tárgyban felvilágosítást kerestek. A második kidolgozás természetesen még gazdagabb és tanulságosabb.

3. Kézikönyv kir. közjegyzők számára, tekintettel az

elmélet s gyakorlat igényeire. Dárday Sándorral együtt, 1875 . a Franklin-társaságnál. — E munka az 1874-iki 35-ik, u. m. a közjegyzőségi törvény magyarázata, címének megfelelőleg kézikönyvül adva, azok használatára, kik a közjegyzői törvény gyakorlati alkalmazásánál tanácsadásra szorulnak. — Elméleti fejtegetéseknek is helyt adó commentár, mely annak idejében, Itupp Zsigmond hasontárgyú munkájával együtt, korszerű és szükséges volt; hiányt pótoltt s ezért nem egészen érdemtelen; tudományos becse azonban csekély; a közjegyzői intézménynek s annak történeti fejlődésének tárgyalása sovány és bármely lexiconban is körülbelül feltalálható. A gyakorlati rész értékesebb s abból sokat lehet tanulni. — Erősen megtámadtatván az Igazságügy című szaktudományi folyóiratban, s azzal gyanúsítatván, hogy e vásári munkához csak nevét kölcsönözte a mű czímlapján: a szolgálatára álló Közlöny 1875-iki folyamában önérzetesen kelt ki e gyanúsítás ellen, s a munka gyakorlati becse feletti bíraskodást a nagy közönségre bízva, a kérdés érdemére nem vonatkozó személyes gyanúsítás ellenében, melyet merésznek és célzatosnak nevez, kijelenté, hogy nevét nem szokta üzérkedésre felhasználni. Egyike azon kevés eseteknek, melyekben a megtámadott Zlinszky önvédelemre kel; többnyire tűrő hallgatással szokta fogadni a sok esetben méltatlan megtámadásokat is.

Következett a díjazott pályamű:

4. A bizonyítás elmélete a polgári peres eljárásban, tekintettel a jogfejlődésre, és a különböző törvényhozásokra. 1875. az Athenaeumnál, 5901. nagy 8-adr., Zlinszky Imrének e nagy munkáját, melynek jutalma a száz aranyon kívül, az akadémiába beválasztása volt, az akadémiai bírálat, egészben véve, oly monographiának jelzi, mely irodalmunkban maradandó értékű forrású szolgálnd; a szerző ugyanis beható tanulmányozása eredményeit, az elmélet és gyakorlat jogosult igényeinek megfelelőleg rakta le e műbe, a bizonyítási tan minden kérdését alaposan tárgyalja, s önálló nézeteket és javaslatokat is ad, bár correctnek nem mondható, a mennyiben gyakran esik ismétlésekbe; berendezése az áttekintést nehezíti, idézései olykor hibásak s irányja sem egészen kifogástalan. — Bevezetésében az európai alapperjogok, a római, germán és canoni

perjog, azután az újabb perjogok s végre a magyar perjog történeti fejlődését s alapelveit adja, tekintettel a bizonyítási eljárásra. Első része: a bizonyítási tan általános részét, második része: az egyes bizonyítási módokat, harmadik része: a bizonyítási eljárást adja elő, bőven, kimerítőleg, gazdag idézetekkel.

E kitűnő műve folytán az akadémia tagjává választatván, azon nagy várakozásoknak, melyek nevéhez köttetnek, azzal felelt meg, hogy már megválasztatása évében a következő Sztrokay-pályafeladatra is versenyzett, s díjt nyerve, kiadta a koszorúzott munkát:

5. Magyar örökösödési jog, és az európai jogfejlődés. Pest, 1877. az Athenaeumnál, 372 l. nagy 8-adr. — Becses és a tudomány emeltebb fokán álló mű, mely az akadémiai vélemény szerint jól átgondolt rendszerben, czélszerű beosztással csoportosított jogtörténeti adatokkal, s a külföldi törvényhozással hasonlítva, fejtegeti a nagy és fontos kérdést, s az anyagot összes hazai jogirodalmunk felhasználásával s megfelelő alkalmazásával kísért tudományos készüllettel állítja elő; különösen a magyar öröklési jog fejlődésének történetét, a külföldi törvények szintén bő ismertetése mellett, oly kimerítőleg adja elő, mint az ekkorig ily részletesen tárgyalva soha sem volt.

Fontos, magyar szempontból egyik legfontosabb örökösödési jogi kérdést tárgyal e nagy gonddal kidolgozott mű, melynek eldöntése határozó befolyással van a magyar magánjogi codificatio irányára, s melynek igenlő vagy tagadó megfejtése körül a két szemközt álló iskola hívei meleg részvétellel, sőt, mondhatni, szenvedélyes izgatottsággal csoportosulnak; egyike, mely az ősi magyar jog alapelveit teljesen iguorálva s világpolgári eszméknek hódolva, egyedül véli magát a mai jogtudomány magaslatán állani, s másika, mely nem akarja magától teljesen elvetni s létesítendő magyar polgári törvénykönyvünkben kiirtani a nemzet életével s érzelmeivel összenőtt, s ha bár eredetileg más európai nemzetektől kölcsönzött, de századokon át a nemzet vérebe és szokásaiba átment jog összes reminiscentiáit, s méltányolja ugyan az általános jogphilosophiai és nemzetgazdasági szempontokat, melyekkel a magyar jog ősiségének azon alakja, mely p. o. az invalidatorius perek-

ben találta kifejezését, mint a hitelnek és forgalomnak köztudomás s elismerés szerint ártalmas és halált hozó, összeférhetlen volt; de nem akar megválni azon meggyőződésétől sem, hogy ott, hol a családiság s a fentartás érdeke nemzetgazdasági tekintetben nem kártékony, fenn lehet s fenn kell tartani ama jogelveket, melyeket, hite szerint, a minnek helyességét vagy alaptalanságát ezúttal vitatni nem akarom, a magyar faj életérdekeinek veszélyeztetése nélkül teljesen feladni nem lehet.

A boldogult szerző, ki nagy mértékben bírt úgy a tudományos jogásznak elméleti, mint a magyar bírónak gyakorlati képességével, s kit örömmel láttunk a tudományos küzdőterén e fontos kérdésnél megjelenni s érdemlett kitüntetésben részesülni, ez utóbbi iskolához tartozott, mint tartozott a köteles részt tárgyazó pályakérdés jutalmazott megfajtója Grossschmidt (Zsögöd) Benő is. A szóban levő mű oly kitűnő jelenség jogi irodalmunkban, mely annak, némely hibái s fogyatkozásai mellett is, díszére válik. A magyar örökösödési jog fejlődését s alapelveit, az egész európai jogfejlődéssel párhuzamban s összehasonlítva tárgyalja, s végre kimutatja a véleménye szerint megoldásra vezető czélszerű utat, melynek lehetőségéről már sokan beszéltek, de a melyet Zlinszky előtt még senki sem formulázott oly részletesen és szabatosan.

A magyar akadémiának a Sztrokay-jutalomra időnkint kitűzött pályakérdéseit ekkorig, mondhatni, jó siker s örvendetes eredmény koronázta, melynek a magyar jogi irodalom barátai méltán örvendhetnek. — A pályakérdések szerencsésen voltak választva s alaposan megfajtván. Örömmel tapasztaltuk, hogy míg sok más esetben a beérkezett pályaművek oly csekély értékkel bírtak, hogy az akadémia kénytelen volt a jutalmat vagy ki sem adni, vagy pedig nem valamely absolute becses és jó, hanem a legkevesebbé rossz értekezésnek ítélni oda: a Sztrokay-jutalomra beérkezett művekről a bírálók mindig kedvező Ítéletet mondhattak. A pályázók többsége lelkiismeretesen nyúlt feladatához, alaposan, gondosan, szép tudományos készüléttel tárgyalta, úgy a bizonyítás elméletét, — melynek jutalmát szintén Zlinszky Imre nyerte el, ki ennek folytán akadémiai taggá is választatott — mint a polgári magánjognak

ama kiváló fontosságú s az egész örökösödési jogrendszerrel szorosán összefüggő kérdéseit, melyek már két ízben kitűzve voltak (egyik a köteles rész kérdése, másik a fennebb említett életbe vágó kérdés) úgy, hogy, a bírálók kijelentése szerint, ba a beérkezett több munka közül bármelyik egyedül érkezett volna is be, jó lelkiismerettel oda lehetett volna neki Ítélni a Sztrokaj-jutalmat.

Az akadémiai bírálók kedvező véleménye, az előfordult két esetben, épen azon pályázók részére nyilatkozott, kik a régi magyar jogelvek alapján állanak. A bírálók azonban kijelentették, hogy midőn a pályaművek felett véleményt mondanak, nem akarják az akadémiát, melynek nevében s megbízásából bíráltak, a kitűzött feladatokat illetőleg, pártállás terére vinni, s hogy legyen bár egyéni meggyőződésök és rokonszenvek a tétel mellett vagy ellen, nem ezen meggyőződés s rokonszenv után indulva adták szavazatukat, hanem egyedül a bírált műveknek bitők s véleményük szerinti tudományos értékére voltak tekintettel, mely tudományos érték egyaránt lehet feltalálható azon írónál, ki a különbséget a szerzett és örökölt javak közt fenn akarja tartani, mint annál, ki ellenkező véleményt táplál. — Igazuk van; s kétségkívül ép oly hibát követne el a jogtudományi munkák akadémiai bírálója, ha ily tárgyú munkák becsét azon rokonszenv nyomán határozná el, melylyel bizonyos vitás, és polémia tárgyát képező eszmék egyike vagy másika iránt viseltetik, mint a mily hibát követne el a dráma-bíró, ha p. o. a classikai iskola kitűnő drámájának azért nem adna elsőbbséget a romantika iskola gyengébb műve felett, mert ő maga ezen romantika iskola híve. — Szívesen elhiszszük, hogy az akadémiai bírálókat, jelen esetben is, csakugyan ily nézet vezette elhatározásukban, midőn Zlinszky művének Ítélték oda a jutalmat, mert az előttünk fekvő mű kiváló jelessége hihetővé teszi, hogy az elsőbbséget valóban megérdemelte. — Zlinszky Imre e jelszót tűzte pályaműve homlokára:

Fény, dics árad Árpád nemzetére,

Ha megérti vére érdekét.

s e jelszava jelzi irányát. — Az akadémia, mint mondám, pályaművek megbírálásánál, nem szokott, a mű anyagi tartalma tekintetében, pártállást foglalni, s csupán a véleménye sze-

rinti irodalmi és tudományos becsre tekint; jelen esetben is egy másik, ellentétes irányú pályaművet is dicsérve emelt ki, mint a mely a kitűzött kérdést, saját szempontjából, szépen, jól átgondolt rendszerben s kellő beosztással fejtegette, s jogtörténelmi és a külföldi törvényhozásokból merített gazdag adatokkal illusztrálta. Zlinszky a bírálók szerint, abban múlta fölül dicsért vetélytársát, hogy míg ez az örökösödés jövőbeli szabályozása tekintetéből csak a főelveket állította fel, Zlinszky felmutatta az alakot is, melyben az öröklött és szerzett vagyon közötti különbség fentartása esetleg helyt foglalhat s használható formulázással szolgált a törvényhozásnak. Tehát jeles pályatársak közt győzvéni, reá illik a költő e verssora: »Pályán küzdeni szép, s derekak közt nyerni, dicsőbb még.« Rövid előszavában kiemeli a szempontot, mely előtte lebegett, midőn a pályakérdést akkép vélte legcélszerűbben megoldhatónak, hogy azt nemcsak az összes magyar öröklési joggal, hanem az egész európai jogfejlődéssel összekötve tárgyalja, a múltat a jelennel összekötve fog annak megoldásához, mert az ősi és szerzeményi javak közötti különbség nem egyes önálló kérdése a magyar örökösödési jognak, s azt az egész jogrendszerre való tekintet nélkül megoldani nem lehet. Szükségesnek véli tehát az európai jogfejlődést szembe állítani a magyar öröklési jog fejlődésével, s kimutatni, mily öröklési rendszerek állottak fenn hajdan, s mily helyet foglalt el azokban az ősi és szerzett vagyon közti különbség s a javak visszaháramlásának rendszere, s mi volt oka az átalakulásnak, s ezzel szemben vizsgálni a magyar jogfejlődést, és feltárni az okokat, melyek befolytak arra, hogy a külföldi jogfejlődés egészen más irányban történt, mint a magyar. Kiemeli, hogy az öröklési jog mennyire össze van forrva a nemzetek életével, jellemével, társadalmi fejlődésével és szokásaival, a miből természetesen következnek azon nagy eltérések, melyek, a cél azonossága mellett is, az öröklési törvényekben felmerülnek; — kiemeli, hogy e jogfejlődés figyelembe vétele a jövő törvényalkotásnál sem mellőzhető, ha a hazai viszonyok s nemzetünk életérdekei előtt szemethunyni, s így a codificator kötelességét sérteni nem akarjuk. — A munka végszavai pedig, Wenzel Gusztávtól átvéve, ezek: »ne csak jogászok legyünk, hanem magyarak is.«

Szerző tehát a más oldalról élesen gúnyolt »nemzeti jogtudomány« nem tartja oly képtelennek és szánó mosolyra indító-nak, mint causticus bírálója; valamint ismerünk kitűnő s a nagy praxisu orvost is, ki »nemzeti orvostudományt« üzött, mert a hideglelést kizárólag pakrikával gyógyította, mely »a magyar gyomornak orvosság, a német gyomornak veszedelem.« Ő úgy hitte, hogy a jogtudományi igazságok nem matliematikai, mindenütt érvényes, és absolut és változlatlan igazságok, mint a világra szóló kétszerkettő, hanem az egyes államok s nemzetek történeti, földirati, politikai helyzetéhez s viszonyaihoz képest alkalmazandó, s így relatív igazságok. Ennyit Zlinszky irányá-nak nem helyeslésére, — minek itt, a polémiákat kizáró emlék-beszéd keretében nincs helye — hanem csak jellemzésére.

6. A magyar váltó- és kereskedelmi eljárás, párhuzamo-san tárgyalva, összehasonlító s felvilágosító jegyzetekkel ellátva, különös tekintettel a gyakorlat igényeire. 1877. Pfeiffernél, 288 l., 8-adr. — Szerző e munkában is, mint többi segédköny-veiben, főleg a gyakorlati czélt tartotta szeme előtt, s oly kézi-könyvet kívánt adni a gyakorlat férfíúinak, melyben a váltó s kereskedelmi eljárás egy egészszé lévén összeállítva, előforduló esetekben nélkülözhetővé tegye az utánkeresést: vajjon módo-sult vagy változott-e az újabb törvény által a perrendtartás? — összegyűjtötte s az illető helyekre betette az alaki jogot kiegészítő anyagi törvényeket s részleteket, és pedig mindig a királyi Curia határozatait véve alapul. Nem egyéb, mint vizs-gákra előkészítő kézikönyv, vásári munka, mely tudományos becsre igényt egyáltalán nem tarthat. A munka két részre van osztva, melyek elseje a peres, másodika a peren kívüli ügyek-ről szól.

7. A kisebb polgári peres ügyekben való eljárás rend-szere, tekintettel a községi bíraskodásra, irománypéldákkal. Budapest, 1878. 312 l. 8-adr. Ezen a gyakorlati szükségnek jó szolgálatot tevő kézikönyv a sok tekintetben hiányos bagatell-törvény hézagait pótolni törekszik, s ezért az alapelveket rend-szeresen tárgyalva, azokból vonja egyes esetekre adott utasí-tásait. A kisebb polgári perekre nézve rendszeres perrendtar-tást képez, s az anyag kimerítő és rendszeres feldolgozása által előnyösen különbözik a hasonló tárgyú commentároktól, és

Zlinszky némely saját egyéb kézikönyveitől is. Kiváló figyelmet fordít a községi bíráskodásra, s azon orgánumok kitanítására, kik eddig bíráskodással nem foglalkoztak, s kiknek tudatlansága nagy aggodalommal töltötte el, e törvény megalkotásakor, a jó igazságszolgáltatás barátait. A második rész különösen ezeknek van írva; ebben sorban tárgyalja a kisebb polgári perek minden egyes nemeit, s különös figyelmet fordít a Curia már tudva levő megállapodásaira is. A munka kaszonvehetőségét emeli a sok irománypélda, melyet készen nyújt a járatlanoknak. — Előszavában kiemeli, hogy könyve kidolgozásánál s annak rendszere megállapításánál részint maga a törvény hiányossága, részint ama körülmény, hogy a jogtudományi műveltség különböző színvonalán álló egyének igényeit kellett szeme előtt tartania, saját utat volt kénytelen követni, s ebből kéri magyaráztatni, hogy választott rendszerében egy s más részben a következetes egyöntetűség hiányozni látszik. A törvény ugyanis, mely a kisebb polgári peres ügyekbeli eljárást szabályozza, teljes perrend akar lenni ez ügyekre nézve, a legszükségesebb szabályokat is nélkülözi, s abban a naponkint előforduló esetekre sem találni irányadóul szolgáló elveket, annál kevesebbé részletes szabályokat; minek természetes következménye lett, hogy a különben is elhamarkodva történt életbeléptetés után a legnagyobb tájékozatlanság volt ország-szerre tapasztalható. E bajon kívánt a szerző munkájával enyhíteni, s azt commentári modorban irt munkával nem hívé teljesíthetni, mert a törvény hézagait csak általános alapelvek rendszeres tárgyalása által lehetett kiegészíteni, hogy ezekből legyen levonható s indokolható az az utasítás, mely az eljárás gyakorlati alkalmazásánál követendő. Nagy nehézségekkel kellett tehát megküzdenie, mert szeme előtt kelle tartania a gyakorlati irányt, s azt is, hogy olyanok számára is ír, kik az igazságszolgáltatás terén eddig nem működtek. Ezért kellett egyetmást az anyagi jogból is felvennie a gyakorlati használat érdekében. — A munka áll bevezetésből, melyben közölni a törvény szószerinti szövege s alapelvei, s a szerző értekezik a békebíróságokról s a kisebb polgári peres ügyekről általában, s két részből, melyek elseje tárgyalja az egész eljárást a végrehajtásig s azzal együtt, a bírósági szervezetet s hatáskört

és illetőséget, és az ezen eljárásra vonatkozó miniszteri rendeleteket; a második rész pedig az ezen eljárás alá tartozó perek 21 különféle fajait.

8. A jogorvoslatok rendszere, tekintettel a jogfejlődésre és a különböző törvényhozásokra. A magyar akadémia által dicsérettel kitüntetett pályamű. 1879. az Athenaeumnál. 3021. nagy 8-adr. — Megtalálja e műben az olvasó a jogorvoslatok történeti fejlődését úgy a szóbeliség, mint az Írásbeliség alapján álló perrendtartásokban, de a szerző eszméket is ad, melyek szerint a jogorvoslatok nálunk, óhajtása szerint, szabályozandók lennének; az érdekes és tanulságos nagy munka tehát a jelent egy oldalról a múlttal, melyből származik, másfelől a jövővel köti össze, mely felé siet. A munka áll bevezetésből, mely magában foglalja a bírói határozatok különböző neveit s hatályát, a jogorvoslatok fogalmát s felosztását; a különböző viszonyok befolyását a jogorvoslati rendszer átalakulására s fejlődésére, végre a fokozatos bíróságokat s azok egymáshoz való viszonyát a jogorvoslati rendszerben; — áll továbbá 3 részből, fejezetekre osztva, melyek elseje az átszármaztató hatályú jogorvoslatokról szól, melyek közé számlálja a szerző a felebbezést, felülvizsgálatot és semmiségi panaszt; második három fejezetben tárgyalja az átszármaztató hatálylyal nem bíró jogorvoslatokat, u. m. az ítéletnek az Ítéelő bíró által való kijavítását, kiegészítését és értelmezését; a meg nem jelenés folytán használható jogorvoslatokat s a perújítást; a harmadik rész végre eszméket nyújt a jogorvoslatok rendszerének szabályozásához, tekintettel hazai viszonyainkra, tárgyalván három fejezetben a rendszer általános alapelveit és ugyan az írásbeli s a közvetlen szóbeli eljárásban, az átszármaztató hatálylyal bíró, s azzal nem bíró jogorvoslatokat. — Szerző e pályaművével a Sztrokay-féle díjat csak azért nem nyerte meg, mert a sors, úgy látszik, már némi változatosságot akart, hogy a pályázásra kedvet csináljon másoknak is; egyébiránt Zlinszky pályaműve, a bírálók által Schreyer Jakabéval hasonló becsülnék ítéltetett s ezért dicséretet is nyert. Nagyérdemű versenytársnak mondja a bíráló, melynél a másik csupán a vitás kérdéseket illető élénk és bő tudományos polémia tekintetében kiünőbb.

9. A magyar magánjog, mai érvényében, különös tekintettel a gyakorlat igényeire. Budapest, 1879—80, a Franklin-táradatnál, 751 l., nagy 8-adr. — Legnagyobb kiterjedésű s legutolsó műve a 1 áradhatlannak, melyet, füzetekben adva, halála előtt kevéssel végzett be, ama mohó sietséggel, melyre, természetes izgatottságán kívül, annak előérzete által is ösztönöztetett, hogy napjai meg vannak számlálva. A mit munkái nagyobb részéről kénytelenek vagyunk bevallani, hogy t. i. azok, a gyors dolgozásnak mintegy ostorral hajtott s azon szükségérzet által sarkantyúzott mohósága miatt, mely őt piacra szánt kézikönyvei mielőbbi elkészítésére s értékesítésére vezette, épen nem dicsekedhetnek a »nonum prematur in annum«-féle tökély, gondos kidolgozás, rendezés és simítás tulajdonaival, s hogy e gözerővel kergetett műveken a kellő figyelemszülte correctség hiánya nagy mérvben mutatkozik: ugyanezt, talán fokozott mértékben kell elmondanunk e legnagyobb terjű munkájáról, melyet még nagyobb sietséggel s gyorsasággal állított össze, sűrűn nyomott 47 ivén, mint egyéb kézikönyveit. — Megírni a magyar magánjogot »mai érvényében« már magában is vakmerő vállalkozót kívánó s ijesztő feladat a jogchaosz azon posványában, melynek évtizedek óta gyülekező, múltból és jelenből, itthonról és szomszédból összeszedett heterogén anyaga már csaknem lehetlenné teszi az eligazodást; — e bonyodalmas, ágas-bogas, ezerféle bokorral, tüskével, gyommal benőtt, fojtó légű tömkelegben tájékozásra, abból kijutásra Ariadne fonalat nyújtani akarni, oly önbizalomra mutat, melyet igazolni igen nehéz. S még bámulandóbb, hogy ez emberi erőt majdnem meghaladó munkára, s mi több, annak néhány hó alatti bevégzésére egy már testben lélekben beteg ember vállalkozott. Kétségkívül a rohamos sietség s közbejött végki-merülés okozta, hogy a nagy munka, a szerző vezéreszméit és száudéklatait ismertető előszóval ellátva nincs. — Ha az olvasó a fejezetek és szakaszok, a paragraphusok és idézetek e roppant tömegére tekint: meg nem foghatja, hogyan volt képes a mellbajban senyedő, összetörött testű s lelkű, gondok- s aggodalmaktól gyötört szerző, élete utolsó évében, s annak is csak kisebb részében, e colossális tömeget összeírni, hol vette a bátorságot ahhoz hozzáfogni, az erőt azt ernyed-

lenül folytatni, s végre is, a fenyegető halálhoz mintegy halasztási kérelmet advas vele alkura lépve, befejezni? — Fájdalom, az erőltetve készült munka, bár nagy olvasóköre talált, és sokak által megvétetett, mert vezér és útmutató szükségét a tömkelegben mindenki érezte, s így gyakorlati hasznúnak mondható; írói reputációját nem nevelte, s ezt barátai is kénytelenek elismerni. Tömve van az kellő kifejtést nélkülöző eszmékkel, hibás értelmezésekkel s idézésekkel, nyelv- és mondattani hibákkal. A javítással, úgy látszik, sem ő maga, sem helyette más valaki nem sokat vesződött, mert nyomtatási hibáktól is hemzseg a gondozatlan kiadvány. — De vannak egyes igen becses részei, összeállította itt mindazt, a mit annyi értekezésben szétszórtva elmondott, s egészben véve mégis sokkal kiméltőbb bírálatot érdemelt, mint a melylyel, a legbántóbb és legkeserűbb modorban, megrovatt.

E vaskos munkákon kívül az akadémiában két értekezéssel lépett fel; egyik »a telekkönyvi intézmény befolyásáról a tulajdonjog szerzésére és érvényesítésére« székfoglaló értekezése volt, s a második osztálybeli Értekezések során 1877-ben jelent meg; másik két legújabb perjogi (a legutóbbi német s a Grlaser-féle osztrák) törvény ismertetése, ugyanott 1879-ben.

És ezenkívül a cikkek mily tömérdek halmazával látta el a jogtudományi szaklapot, melynek több mint egy évtizeden át hű munkatársa, s utóbb másfél évig szerkesztője volt, a »Jogtudományi Közlöny«-t — cikkekkel, melyek részint magasb tudományos értékkel, de kivétel nélkül több-kevesebb gyakorlati becszel bírnak. — Nem volt ez alatt törvényhozási mozzanat, vitás kérdés a codificatióban, az igazságügyi minisztériumokban, az enquetekben, az országgyűlés jogügyi bizottmányában, s a bíróságok elvi jelentőségű ítéletei körül, melyekhez értelmesen, tapintatosan, tudományos készüllettel, s mindenkor illedelmesen és szerényen, bár öntudatosan s függetlenül nem szólott volna. A jogtudomány s törvénykezés minden ágára kiterjedt figyelme; bírálta a törvényjavaslatokat, s meghozott törvényeket, a megjelent jogtudományi munkákat, fejtegette a nem eléggé világos törvények értelmét, a napirenden levő érdekes jogi kérdéseket, döntvényeket s ítéleteket; igyekezett megelőzni a tévedéseket s kijelölni a meg-

történt hibákat, s azok orvoslására hatni, ismertette a külföldi törvényhozások műveleteit a hasonlító jogtudomány világnál s a jogász-gyűlések tárgyalásait. — Ha bepillantok a Jogtud. Közlöny történetesen előttem fekvő évfolyamaiba, ott látom értekezéseit a pestvárosi telekkönyvről, a bírósági végrehajtók számára kiadott utasításról, a váltók telekkönyvi bejegyzéséről; a gyámhatóság s örökösödési bíróságról; a köteles rész s törvényes osztályrészeiről, s ezek közti különbségről; a porosz jelzálogtörvényről, a perújításról; az ítéletek szerkesztése körüli hiányokról; a törvénykezési rendtartás reformjáról; a telekk. előjegyzés igazolásáról; a vaspályák kártérítési kötelezettségéről, az örökösödési eljárás reformjáról, a büntető törvényjavaslatról, Teleszky perrendtartási szervezétééről; a bagatell-jogügyekben bíraskodásról; a törvényes osztályrész kiszámításáról, a nemzetközi telekkönyvi statisztikáról (10 cikk); a bíróságon kívüli beismerés hatályáról, a közszerzeményi jogról; a szolgalmi jogról; az ősiségi nyiltparancs alkalmazásáról szemben a telekkönyvvel, s ott látom bírálatait több jogtudományi munkáról stb.; mindenütt szeme előtt tartva a tudomány legújabb vívmányait, s a magyar szempontot és a felsőbb bíróságok gyakorlatát.

Zlinszky meleg részvétellel csatlakozott minden vállalat-hoz, mely a magyar jogtudomány előbbrevitelét tűzte lobogójára. így, midőn a sopronyi s az ez által megkeresett budapesti ügyvédegylet korszerű indítványozása folytán az általános magyar jogászgyűlés összehívása elhatározott, s az első magyar jogász-gyűlés 1870. évi szeptember 25—30-ik napjaira összejött: ő az elsők közt volt, ki annak munkáiban buzgó részt vett, s e lelkes részvétet ernyedetlenül folytatta a következő gyűléseken is, véleményeket adva, előadói fáradságot vállalva, vitatkozva, s a gyakran kellemetlen és keserű megtámadások által el nem rettentve. Nem engedi hely és idő, hogy e részvétének részleteit bővebben előterjeszsem, csak futtában említem, hogy az 1870-iki első jogász-gyűlésen ő volt előadó amaz indítványra nézve, melyet *Környey Ede* tett a békebíróságok meghonosítása tárgyában, beiratkozott a negyedik szakosztály tagjai közé, melynek körébe a bírósági szervezet, polgári eljárás, jogtanulmány, jogtörténelem és

törvénykezési statisztika tartoznak; részt vett a közjegyzőség s békebíróóság feletti vitában; — az 1871-iki második jogászgylülésen, *Weisz Lajosnak*, az egyes bíróságok illetősége tárgyában beadott indítványára nézve a kisebbség, illetőleg saját véleménye előadójává választatott, melyszerint: »a gyűlés által kimondandó, hogy jó igazságszolgáltatás biztosítékát csak társas bíróságok által lehetvén elérni, az egyes bíróságok csak mint czélszerűség tekintetéből felállítható kivételes bíróságok tekintendők;« — az 1872-iki harmadik jogász-gylülésen egyik véleményező s előadó volt *Gyárfás Istvánnak* a hazai árvaügy rendezését tárgyszó indítványa felett, bőven indokolt véleményében azon nézetet pártolván, hogy az árvaügy kezelése, mint a mely az állam közegeinek kizárólagos joga nem lehet, a családra legyen fektetve; — s ezenkívül részt vett a szóbeliségre s közvetlenségre alapított eljárásban szükségelt előkészítő iratok hatálya iránt *Szabó Miklós* indítványa felett, és a jelzálogi egyetemlegesség megszüntetése iránt folyó vitában; ugyané gyűlésen választatott meg a jogász-gylülés állandó bizottsága tagjává; az 1873-iki negyedik gyűlésen a közvetlen szóbeli eljárásban engedendő jogorvoslatok kérdésében nyilatkozott a két bírósági rendszer mellett, oly értelemben, hogy az első fokú bíróság által hozott végítéletek ellen a fölebbezés a másodbíróáshoz úgy a tény, mint a jogkérdésben megengedtések; a másodbíróás határozatai ellen pedig csak semiségi panasznak lehessen helye oly esetben, ha a másodbíróás határozata az eljárás lényeges hiányai, vagy helytelen törvénytárgyazat miatt támadtatik meg; — az 1874-ik évi ötödik jogász-gylülés egyik nevezetes tárgyát az ő véleményes indítványa képezte azon kérdés felett: vájjon megengedendő legyen-e a telekkönyvi tulajdonos ellenében az elbirtoklás? mire ő akkép válaszolt, hogy az elbirtoklás intézményét telekkönyvi bejegyzés tárgyát képező jogokra nézve is szükségesnek tartja, azonban úgy, hogy harmadik személyek jóhiszeműleg szerzett jogainak sérelem ne okoztassék; ezenfölül részt vett a szóbeliségben megengedhető jogorvoslatok felett megújított érdekes vitában is; — végre az 1876-ik évi hatodik gyűlésen azon kérdés felett, hogy: »tekintettel a telekkönyvi iutézvényre, az ingatlanokra nézve a dologbani való jogoknak minő

szerzési módjai, s mily hatálylally eügedendők meg?« mélyreható vitatkozás fejlődven, abban, mint speciális kedves tárgyában, élénk részt vett. — A legfontosabb telekkönyvi kérdésekben meggyőződésévé érlelt s a jogász-gyűléseken vitatott véleményeinek azután kimerítőbb és szabatosabban feldolgozott kifejezést adott, akadémiai székfoglaló értekezésében 1877-ben, jelét adva bő olvasottságának s ismeretségének az e tárgyra vonatkozó gazdag német s francia irodalommal s judicaturával.

Midőn 1873-ban társaság alakúit jog- és államtudományi műszótár szerkesztésére, mely a Jogtudományi Közlöny szerkesztőségében tartotta üléseit s tagjai közt egyes szakmák szerint osztotta ki az összes gyűlés által felülvizsgálandó dolgozatokat, e társaságnak, oly férfiak során, mint Apáthy István, Bodoky Alajos, Dárday Sándor, Garay Dezső, Grósz Lajos, Hoffmann Pál, Hatala Pétéi', Matlekovics Sándor, Schnierer Gyula és Aladár, Takáts Lajos, Wenzel Tivadar stb. ő is munkás tagja volt. E társaság a Jogtud. Közlöny 1873-iki kimutatása szerint akkorig 9410 műszót gyűjtött, s ezek közt Zlinszky a dologi jog köréből 466-ot. A gazdag anyag, miután a vállalat megszűnt, Ballagi Mór t. társunk kezei közé van letéve, s az akadémia által, ha ez elszánja magát a jogi műszótár újbóli kiadására, haszonnal vétethetik igénybe.

Nem lehet e helyen feladatomból Zlinszky Imre egyes nézeteit s állításait, tanait s véleményeit részletesen vizsgálni s bírálni, a mi a részemre kiszabott rövid idő alatt lehetetlen is volna, mert munkássága a jogtudomány annyiféle ágaira terjedt ki, hogy ily ismertetés, s még inkább ily bírálat köteteket venne igénybe, s feladatommal össze se férne. Csak általánosságban s fővonásokban jelölhetem ki sokoldalú munkásságának céljait s irányait.

Hivatalos bírói pályája az íróival szorosán összeolvadt, s amaz folytonosan táplálva emezt, gazdag anyagot nyújtott rendelkezésére, és emelte írói hitelét s tekintélyét, ez pedig kensorúival díszítette amazt; mely nálunk észrevétlenül, kitüntetés nélkül, külső fény nélkül, s csak a teljesített nehéz kötelesség öntudatában lelve ösztönét s vigasztalását, birkózik a végtelen periratok tömegeivel; a kettő azonban együtt, a reá halmozott,

bármily erős egyes ember erejét túlhaladó munkateher által, agyonnyomta a mértéket tartani nem tudót.

Jogászi s írói törekvésének fő vezérszempontja volt, melyhez első fellépésétől fogva letűntéig következetesen hű maradt, a szabadelvű haladás, az emberiségnek s ennek családai közül szívéhez legközelebb álló nemzetének, a jól megválasztott törvénykezési intézmények által is előmozdítandó jóléte, szabadsága s boldogsága. Ennek épülő templomához hordta rendkívüli szorgalommal s erőfeszítéssel a köveket, az összetartó meszet s vízmentes czementet, mely a romlásnak ellenálljon s az idők viharait kibírja. Folyvást haladni az egyszerre el nem érhető, de szem elől soha nem tévesztendő tökély s ideál felé; folyvást javítgatni az alapokon s falakon és tetőkön, új épületeket is emelni a már haszonvetetlen régiek helyébe; gondosan vizsgálni a tervrajzokat, s ellenőrizni, hogy a kivitel azoknak megfelelőjen, s azt, a mi jól van kigondolva, kontár kezek el ne rontsák; ez volt nemes célja törekvéseinek, feladata életének. A kor józan kívánatait mindenkor megértette, s azok útját, zsidbadást nem ismerő erős karokkal egyengette; a tudomány színvonalán járt s annak újabb és újabb vívmányait gondosan elsajátította; átültetni s meghonosítani igyekezett a hasznos növényeket s díszes virágokat, irtotta a káros, az egészséges növényzetet elnyomó gyomokat s mérges gombákat. Minden nagy haladási eszme s életérdek, mely a jogtudomány láthatarán hajnalcsillagként feltűnt s görcsövi megfigyelés tárgya lett, benne alapos vizsgálóra, s meggyőződés után, lelkes védelmezőre, buzgó pártolóra s terjesztőre talált; mély meggyőződésű barátja s minden alkalommal hirdető apostola volt a szóbeliség, közvetlenség s nyilvánosság rendszerének a törvénykezésben, a szabad bizonyításnak, a bírói függetlenségnek, a vádrendszernek s esküdtszéki intézménynek bűnügyekben, a halálbüntetés eltörlésének, az ügyvédség s közjegyzőség oly szervezésének, mely ez intézmények magas és nemes hivatásának legjobban megfelel. Ily eszmék s elvek bajnokát, elmaradott férfiúnak, antediluvianus, korlátolt eszű, vagy épen közveszélyes írónak, a hűbéri kor Don Quixotéjának bélyegezni valóban lehet, csupán azért, mert »Örökösödési jogában« a kor újabb áramlatával szemközt

lépett; s még azoknak is, kik nagy térjű munkázkodását kicsinylő szemekkel s fitymálva nézték, meg kell vallaniok, hogy kezdet-től végig, mint a szabadelvű haladás ügyes és bátor bajnoka futotta pályáját a jogtudományi irodalomban.

Másik érdeme, s legalább sokak előtt, kik pedig távol vannak attól, hogy a sötét középkor barátainak mondathassanak, nagy érdeme, hogy sohasem szűnt meg magyar lenni, s folyton ápolta kebelében a sokszor gúnyolt, de kiirthatatlan s hypertudós túsúrásokkal meg nem ölhető nemzeti géniusz vele született tiszteletét; sohasem felejtette el azon sorokat, melyeket a magyar örökösödési jogról irt pályaműve jelégéjül választott. Tudományos pályáján, — lehet, hogy hibás felfogással s téves alapon, — a mit most, sirja felett minden polémiát kerülve, vitatni nem akarok, de mindenkor faja javára törekedett s annak specificus érdekeit tartotta első sorban szeme előtt, a cosmopolita áramlatokkal szemközt. — Ám legyen ez érzelmi vagy idylli szempont, de mindenesetre inkább érdemel kíméletet, mint kigúnyolást, s azon lenéző hangot, melylyel róla nagyeszű, de szárazabb kedélyű juristák nyilatkoznak.

Ujabb korban, miután a jog alapelveiuek vizsgálata s tanulmányozása a bölcsészet körébe tétetett át, — s így a szorosabb értelemben vett törvénytudomány szűkebb körre szorulva, elvesztette előbbi általánosságát s egyetemlegességét, — az összehasonlító jogtudomány állította helyre, kiragadva a korlátolt particularismus szűk békóiból, s a szétszaggatott láncszemeket egybefűzve, ez ismeretszak magasb tudományos jellegét. Az összehasonlító jogtudományt művelte előszeretettel a mi Zlinszky Imrénk is, s ez adja meg különben leginkább gyakorlati irányú s czélú műveinek többé-kevésbé tudományos becsét.

Munkássága kiterjedt a jogtudomány majd minden ágára, s a birói széken kifejtett acta-emésztő tevékenységét még felülmúlta az irói pályán kifejtett ernyedetlen, mondhatni, éheszomjas szorgalma. Aránylag kevesebbet foglalkodott a büntetőjoggal, mint a polgári magánjoggal, s különösen a perjoggal és a telekkönyvi kérdésekkel, melyekre nézve közelismerés szerint kitűnő specialista volt. Roppant tevékenysége nagy, vastag munkákban, commentárookban, monographiákban, és

százakra menő, részint igen becses tartalmú értekezésekben s bírálatokban; tudományos szaklapoknak nemcsak támogatásában, de szerkesztésében is, s gyűjteményes munkáknak, mint nevezetesen a már 25 kötetre menő Döntvénytárnak összeállításában nyilatkozott, mely utóbbinál Dárday Sándor s Gáli József voltak társai, s melynek szerkesztésében 1872-ik évtői fogva, a gyűjtemény 5-dik kötetétől kezdve egész a 23-dik kötetig, bekövetkezett halála idejéig, vett részt, különösen a királyi Curia legfőbb ítélőszéki osztálya határozatait közölvén s dolgozván fel csodás kitartással; — e munkásság úgy kül-, mint belterjedelmét tekintve, bámulásra ragad, mert majdnem oly termékeny, mint Jókaié a regényirodalom, Szász Károlyé a versköltészet s műfordítás, Szilágyi Sándoré a történettudomány terén, — úgy, hogy a közönséges rest vagy félrest ember csodálkozva kérdezi: hol veszíték mind ehhez a szükséges fizikai időt? mikor alusztok? mikor szívtok friss levegőt?

E sokoldalú s túltermékeny irodalmi munkásságában főleg az élet s nemzete gyakorlati szükségéire irányozta figyelmét, mélyebb elméleti buvárlatokkal kevesebbszerencsével foglalkodott, abstract szörszálhasogatásokkal pedig nem szeretett vesződni. Az életnek, a hazai élet szükségleteinek szolgált hű napszámoskép. De, fájdalom, saját házi szükségéinek fedezése céljából is sokat irt, s ezért gyakran elsietve, elhamarkodva, kellő gondosság, s rend és csín nélkül. Kénytelen volt ezt tenni, hogy üldöző hitelezőinek eleget tehessen, s annyival inkább, mert tapasztalta, hogy több tudományos becses bírómunkái sokkal kisebb keletnek örvendenek, s e tekintetben az akadémiai százaranyos jutalmak sem vigasztalhatták; mert, mint magától hallottam, e tiszteletdíj legnagyobb részben felment a források megszerzésére, melyek nélkül nem dolgozhatott.

Mindent összevéve, reá illik sok részben, — nem kell mondanom, hogy kisebb mérvben, — mit t. alelnökünk Pauler elmondott az összehasonlító jogtudomány nagymestere, Mittermayer felett e helyen tartott emlékbeszédében. Kern adott meglepő eredeti eszméket, nem fedezett fel elfelejtett régi jogemlékeket, nem is bocsátkozott a római jog subtilitásainak éleszti fejtegetésébe, de szem előtt tartotta az emberiség s hazája érdekeit, gyümölcsözővé iparkodott tenni a meglevő tudomá-

nyos tőkét s elősegítette a jogtudomány új sarjának fejlődését, mely a különböző törvényhozások s tanok összehasonlítása által a tökéletesb intézmények felismerésére, s így az okszerű haladás ösvényére biztosan vezet.«

Kitűnő gyűjtő szorgalmának s nagy emlékező tehetségének eredménye a gyűjtött anyag, a tudományos idézetek gazdagsága minden jobb művében; éles eszének érdeme pedig a rendszerint világos, értelmes előadás; ellenben sietségének, mohóságának sajnos következése a nem mindig czélszerű feldolgozás, a rendszerességnek s a nyelv correctnességének, s még inkább csínjának és díszének gyakori hiánya. Sokat, gyorsan dolgozva nem fordított elég időt a simításra, nem ért reá, hogy röviden írjon, hogy törüljön; ezért sokszor túlbő, ismétlésekbe esik; nyelve laza, pongyola, mint öltözete is volt; s csak igen ritkán emelkedik magasb fokú tisztaságra; a mi annál inkább érdemel megrovást, mert ő már, fellépésekor, kész nyelvet talált, nem kellett e részben a kezdet nehézségeivel küzdenie, mint Fogarasinak, szavakat csinálnia, miket mások már megcsináltak. Nagy mértékben feltűnő e hiány utolsó terjedelmes munkájában, a magyar magánjogban. Birálói többször mondták, s ezt nem ok nélkül, hogy sokat árt munkáinak a sietség, az elhamarkodás, a nyugtalan vágy azokat piacra lökni, a jó beosztás, összhangzatos oeconomia, s csinos feldolgozás rovására. E részben őt menteni nem akarom, mert tagadhatlan, hogy munkái tetemes részét nem a hírek s dicőségnek, hanem egyenesen pénzkereseti, egyébiránt tisztességes vágyból, a gyakorlati kézikönyveket kereső, vevő, s a szerzőt anyagilag, a kitűnő tudományos munkák szerzői felett, jutalmazó nagy közönség számára írta. így jöttek világra egymásután commentárai, melyek közt a telekkönyvi ér legtöbbit;— így jelentek meg az új törvényekkel majdnem egyidőben azoknak gyakorlati magyarázatai, holott arra, hogy valamely életbe lépett új törvényt hasznosan s alaposan commentálni lehessen, a törvény élet- s gyakorlatbeli eredményeinek bizonyos időn át tartó megfigyelése s higgadt vizsgálata szükséges. Jó commentár számára felvilágosító, kiegészítő adatokat csak az élet, gyakorlat, tapasztalás szolgáltat.

Azonban, ha e vásári művek nem állják is ki a maga-

sabb igényű bírálatot a »Bizonyítás elmélete«, az »Örökösödési jog«, a »Jogorvoslatok rendszere,« s a telekkönyvekre vonatkozó, perjogi, s a bírósági szervezetet tárgyzó értekezések oly fokon állanak, hogy azokat a magyar jogtudomány, sőt az összes jogirodalom figyelemreméltó termékei közé méltán sorolhatjuk, s nincs okunk pirulni, és egyik tisztelt jogtudósunk s codicátorunk azon nézetét alkalmazni, hogy a »a magyar jogirodalom terén megjelent munkák minőségét tekintve, jó, hogy nyelvünk elszigetelve van, mert nem kell miattok a külföld előtt szégyenkednünk.«

Sok keserű órát okozott a boldogútnak írói pályáján a gyakran kíméletlen bírálat, melylyel művei, a tagadbatlan hiányaik mellett is értékes s neki sok álmatlan éjjelét igénybe vevő művek, bizonyos oldalról üldöztek. Ha védte magát, mire gyakrabban szőrűit, ez mindig szerény és nyugodt hangon történt; mert Zlinszky Imre birt ugyan büszke önérzettel, s meg volt benne a Horátz által említett, s a nevetséges hiúságtól megkülönböztetett »superbia quaesita meritis«, de nem volt elbizakodott, nem is hitte magát csalhatatlannak, s a megtámadások ellenében szükségesnek tartott védelemnél sohasem vesztette el bírói higgadságát, sohasem tévesztette szeme elől az illem, és művelt férfiakhoz méltó eszmecsere szabályait. Az okok győző erejének mindig kész volt engedni, sohasem lett mértéket vesztő, szenvedélyes, goromba s maró ellenfél, s bár fájt neki másoknak mérges harapása, azt sohasem viszonzta hasonlóval.

És most még egy komoly pillantást akarok vetni Zlinszky tevékenységének másik oldalára. Ő bíró volt, s alsóbb fokokról, hol magának bő gyakorlatot s tapasztalásokat szerzett, a királyi tábla tanácsába emelkedett. Egyike volt ott a tekintélyeknek, főleg telekkönyvi, örökösödési, hagyatéki ügyekben s zálogperekben. Munkássága itt is elsőrendű vala, s ha az előadmányok számára nézve némely társai túlhaladták is, tekintve a neki osztatni s általa előadatni szokott ügyek fontosságát: a legjobb munkaerők közé kell őt számítanunk. — 1871-ben, midőn a táblánál előadó bíró lett, 378; — 1872-ben, ugyanakkor, midőu már a Jogtudományi Közlönyben kifejtett munkásságán kívül, kézikönyvet is adott a végrehajtók számára, 437;

— 1873-ban, telegkönyvi munkája kiadásának évében, 439; — 1874-ben, akadémiai nagy pályaműve megírásának esztendejében, 516; — 1875-ben, mikor a közjegyzők számára irt kézikönyvet elkészítette, 528; — 1876-ban, melyben örökösödési jogának megteremtésére fordította szellemi erejének nagy részét, e mellett mégis 534; — s így tovább 1877-ben 514, 1878-ban, midőn a »Jogorvoslatok rendszerét« kidolgozta s e becses munka mellett még egy pár kézikönyvet is gyártott, 515; — 1879-ben, a magyar magánjog kiadásának megkezdése mellett, s már betegen, még mindig 415, s halála évének kezdetén, míg t. i. reszkető ujjai a tollat elbírták, azonkívül, hogy a »magyar magánjogot mai érvényében« óriási megerőltetéssel, s mondhatni, öngyilkos kézzel befejezte, még 81 ügyet adott elő, s az ügyek ezen nagy számában azok öt-hatodrésze érdemleges, és nagyobb munkát, terhesebb fáradságot, gondosabb s mélyrehatóbb vizsgálatot követelő előadás, s csak egy hatoda volt ülésen kívüli elintézés. És e mellett özönnel írta a cikkeket, szerkesztett szaklapot és Döntvénytárt, előadója volt a jogtudományi állam vizsgáló s ügyvédvizsgáló bizottságnak, részt vett ez utóbbiak üléseiben s a jogász-gyűlés állandó bizottságában. — Gyors felfogását, mély belátását, értelmes, világos előadását egyhangúlag elismerték s dicsérték elnökei s bírótársai; de utóbbi időben már egyszer-másszor erőt vett rajta a belefáradás, elszóródás, pontatlanság hivatalos teendőinek vitelében, hibákat követett el a leírásban, olykor felejtett, s nem tudta figyelmét összpontosítani.

Nem csoda. Ez a magyar bírónak, a mostani viszonyok közt *élvezett* hosszabb hivatalviselés után, szomorú sorsa és vége, még akkor is, ha egyebet nem csinál, mint csupán bíraskodik.

— Nem akarom állítani, hogy Zlinszky *csupán* bírói teendőinek terhe alatt törött össze; járultak ehhez, más, nem a bírói helyzetben rejlő tényezők is; de a meggyőződés ma már általános, hogy Magyarország bírái, ha kötelességöknek híven akarnak megfelelni, leroskadnak a teher alatt, mely vállalkat nyomja, s ezért általánosan nyomott hangulat s elkedvetlenedés is uralg a bírák soraiban, mert tapasztalják, hogy a fennálló rendszer mellett bármily erőfeszítéssel s önfeláldozással

sem képesek legyőzni a nehézségeket, s feldolgozni a halomra gyűlt hátralékokat, s azon kellemetlen s leverő érzéssel folytatják munkáikat, hogy ily túlterheltség s elhamarkodás mellett az alapos igazságszolgáltatás, és ezzel a bíróság iránti tisztelet és bizodalom, fáradozásaik legszebb jutalma, s az országos egészségnek egyik fő talpköve, veszélyezve van. — Meg kell ragadnom ez alkalmat, — lelkiismeretem s legbensőbb meggyőződéseim ösztönöz erre — hogy rövid rajzát adjam a méltó panaszokra okot adó helyzetnek, melyben Magyarország bírái oly rosszul érzik magokat. Pedig a magyar bírák valóban — kevés kivétellel — többet végeznek, mint bárhol s mint rendes viszonyok közt tőlük méltányosan követelni lehetne, és ily roppant munkaeredmény csak azon nemes törekvésnek köszönhető, mely a magyar bírói kar többségét lelkesíti, hogy t. i. a hazai igazságszolgáltatás becsületét, hitelét, lehetőségig emeljék; ha van, megőrizték, ha nincs, megalapítsák. De végre is mindennek van határa s az emberi erő korlátolt. Annál nehezebben esik azután, hogy bármily erőfeszítéssel sem képesek, nem bennök rejlő okok miatt, az említett nemes célt kivívni.

A bírák száma, bármily nagy s bármily sokba kerül is az épen e részben fősvénykedő államnak, a törvénykezés hibás rendszere mellett, melyen foltozásokkal lényegesen segíteni nem lehet, a reá várakozó munkatömeget többé el nem bírja, s e képtelen tömeg, tapasztalat szerint, nem apad, sőt inkább ijesztőleg szaporodik, s hógomolykép növekszik. A ki az ország pénzügyi helyzetében a bírák számának további szaporításáról beszélne: anathéma alá esnék, s ez valóban nem is volna gyökeres orvosság; a ki pedig gyökeres reformokat emleget, agyonhallgattatik. Pedig a meglevő bírák száma, a most fennálló, már mindenki által kárhoztatott, s úgy a kormány, mint a nép, úgy a bírák, mint az ügyvédek által rossznak elismert rendszer mellett, kétségkívül elégtelen; s ez állapot részint kapkodó elhamarkodásra s felületes eljárásra vezetve, az alapos vizsgálatot s határozást veszélyezteti, részint a túlterhelt munkásokat elkedvetleníti, s erejüket rövid idő alatt kimeríti. A hol egy bíró egy éven át, ezeret túlhaladó ügyet nem any-

nyira gondosan vizsgál s tanulmányoz, mint rohamos sietség-
gel hány és vet, a hol egy ülésben 40—50 ügy morzsoltatik le
fáradt és elfásult bírák előtt, kiknek agyában, ha ezen szegény,
egyes emberi agy bölcs káptalan volna is, a sokféle törvény s
még többféle rendelet és pótrendelet szerint elbírálandó tarka
ügytömeg chaoticus zavarban kering: ott lehetetlen felelőssé-
get vállalni azért, hogy a judicatura magas hivatásának komo-
lyan megfelelhessen, s az igazságszolgáltatás szent érdekei
koczkára ne tétessenek; ott éppen a kötelesség-teljesítő s a
közjó érdekéből minél nagyobb kíméletet s ápolást igénylő
munkaerők lehangoltatnak s csakhamar elpusztulnak, mint
erre már nem egy példa van. Egyiknek szemeit támadja meg
a sok olvashatlan irkafírka s az éjjeli lámpa gőze; másiknak
túleröltetett agy veleje esik martalékul a lágyulásnak; a harmadik,
zárt szoba falai közt görnyedve s friss levegőt és mozgást
alig élvezve, legalább is úgynevezett »államaranyér« áldozata
lesz, mely nem zsebeiben, hanem meggömbült gerinceiben üt
tanyát. — A bírónak, hogy nehéz kötelmeit híven teljesítse,
s a tömérdek munkaterhét, mely viszonyaink közt vállain feks-
szik, kellő időben feldolgozhassa, s az újaknak helyet csinál-
jon, ha azon csak kivételes és igen ritka gyorsan dolgozó te-
hetséggel nem bír, melylyel, például, Zlinszky a természettől el-
volt látva, s ha hátralékok tengerébe merülni nem akar, min-
den idejét kizárólag, részint magános Íróasztalánál, részint a
komoly tanácskozás termében (mit mondok, termében? sokszor
inkább szűk és díztelen barlangjában) kell töltenie, s alig ma-
rad néhány órája hetenkint, hogy megviselt tüdejét s fáradt
szemeit szabad légtérben tett rövid sétáin némileg felüdítse. —
Ha törvény nem tiltaná, sem foglalkodhatnék acta-olvasáson s
a chaoszból kihalászendő vélemény feletti fejtöréssel kívül
egyéssel. — Kivéve az üléseken kívül kevesebbé terhelt, elő-
adással nem vesződő elnököket s tanácselnököket, és egy-két
szerencsésebb test- és koponyaalkatú egyéniséget, ki az álmodást
s pihenést majdnem egészen nélkülözni képes, tanulásra, könyv-
olvasásra, szaktudományában haladásra, irodalmi működésre
sincs ideje. Családi örömei élvezetéből minél kevesebb jut neki.

S ez önfeláldozásért micsoda jutalom vár rá? — A
törvény által, mely belőle remetéet csinált, el van zárva előtte

a polgári dicsvágynak, a nemes hiúságnak minden más tere, saját hidegen és szárazon méltóságos bírói hatáskörén kívül; — el van zárva minden más keresetmód, melyekben mások, ha kellő képességgel s ügyességgel bírnak, szabadon válogathatnak s itt-ott nyakig dúskálkodnak, kivéven az egy sovány irodalmi tért, melynek művelésére azonban ideje úgy sem marad. Élnie kell úgy, a hogy tud, szerény fizetéséből, ha apai vagy előbb p. o. ügyvédi pályán szerzett egyéb vagyona nincs; — kizárva a politikából, s nem találva hiúságának hizelgő tapsokra, mint a politikai bajnok, meg kell elégednie tiszta öntudatának szerény jutalmával, távol minden politikai hatalom- s befolyástól, minden nyereszkesedő vállalattól, vagyonosodási forrástól, minden mellékjövedelemtől; míg más magasabb képesség, p. o. egy a szónoklat hatalmával rendelkező képviselő, tapsoknak örül, fáklyás zenét vár, a miniszter uraknak is parancsol egy kicsit, kinevezéseket hord zsebében s vasúti és bankengedményeket eszközöl maga és barátai számára, — míg más, nembírószági hivatalnok is legalább nincs gátolva abban, hogy anyagi vállalatokban részt vehessen, azok hasznát húzhassa s p. o. pénzügyi és jogi ismereteit s tapasztalatait érvényesítse és hasznosítsa.

A puritán szellemű törvény, mely a bíróból ily elszigetelt remetét csinált, kétségkívül a legnemesebb törekvés szülötte; azt akarja, hogy a bíró ne viselhesen semmi olyan állást, mely nemes teendőivel, s hivatala szűz természetével és méltóságával akár illelmi, akár elfoglaltsági szempontból össze nem fér, hogy teljesen megőrizhesse politikai függetlenségét, részrehajlatlanságát, s kívül éljen a szevedélyizgató politikai viharok légkörén, távol álljon minden nyereségvágytól, pénzszagú üzlettől, s jelleme minden anyagi érdeken felül emelkedő tiszta magasságban, szűzen és szeplőtlenül maradjon. Igen szép és nemes felfogás; az angol bíró képe, áthozva hazai viszonyaink közé. Csakhogy Angolország nagybírái ezen feláldozásért, ki vannak emelve az anyagi gondok súlya alul, míg a magyar bíró anyagi jutalma, a mai viszonyok s drágasághoz mérve, annyira szerény, hogy abból nagyobb családú ember, minden fényűzéstől őrizkedve is, alig élhet. — A legfőbb ítélőszéki bíró szálláspénze 600 frt; a királyi táblabíróé 400, a vidéki

bíróé épen csak 200 frt, melyet legalább még annyival kell pótolni, hogy állásának megfelelő tisztos helyzetben s környezetben végezhesse munkáit. — A ki ismeri a budapesti piac és szállások, fűtési anyag és cseléd drágaságát, a ki tudja, hogy a vidéki piacok és szállások viszonyai sem kedvezőbbek, hogy p. o. a Szolnokról Karczagra áthelyezett bírák százakkal voltak kénytelenek pótolni a részökre megszabott csekély házbért, hogy kerítetlen, nádas házban lakhassanak, melynek padlója nedves agyag: a bírák ezen anyagi ellátását bizonynyal nem fogja megfelelőnek találni. Vájjon képes-e a külön vagyonnal el nem látott, de négy-öt gyermeknek örvendő vidéki bíró, s pesti királyi táblai bíró nem, hogy kényelmesen, de csak valahogy is megélni, a nélkül, hogy uzsorások körme közé ne kerüljön?

S megvan-e, az anyagi hiányában, az erkölcsi jutalom? — Igenis, az alkotmányos király ő felsége évenként legmagasb megelégedését fejezi ki a bíróságok munkaemésztő szorgalma s eredményei felett, de a nagy közönség, mely az igazságszolgáltatással, a bírák bármily önfeláldozása mellett is, megelégedve nem lehet, a rendszer hiányaiból eredő károkat a bíráknak s ügyvédeknek tulajdonítja, s ezektől vonja meg azon bizalmat s tiszteletet, mely fáradozásaiknak a legfelsőbb megelégedésen kívül, legszebb jutalma volna.

Ilyen helyzetnek lehető legátkosabb következéseit alig szükséges kimutatnom. — A szegénység, ez a »magna meretrix« rossz útra vezetheti, elcsábíthatja a gyarlóbbakat s corruptio forrása lesz; de okvetlenül elkedvetleníti a legjobbakat is, s leveri azoknak munkakedvét. Ily állapotok visszariasztó képe előtt a jövő nemzedék java kerülni fogja a bírói pályát, mely neki kényelmes és tisztelt élet helyett csak elviselhetlen fáradalmakat, s díjul szegénységet és hálátlanságot ígér.

De nincs helye itt és most e beteg állapotokat bővebben ecsetelni, nem is akarok kárhozatni senkit a régibb keletű baj miatt. Csak rá akartam mutatni ez alkalmából a sebre, mely mielőbbi gyökeres orvoslásra vár, ha ki akarjuk kerülni a fenyegető veszélyt, hogy az állami szervezet egyik lényeges tagja rothadásba ne menjen, s a többi részeket is maga után ne vonja; és vigyázatra inteni a consulokat, hogy oly kórállapot

fenntartása által, mely a most létező törvénykezési rendszer következtetése, ne kockáztassa a legszentebb érdeket, melynek valószínűsítését a teherviselő állampolgárok oly méltán követelik az intéző hatalmaktól — a jó igazságszolgáltatást!

Ennyi munka s izgalom, melyet az előadottakban ismertetni igyekeztem, megtörte Zlinszky Imrénének különben sem erős testalkatát s idegzetét. Ő elmondhatta volna halálos ágyán, a mit Szent Péter egyházának kupolája alatt, a nagyhéten tartott lamentációk alkalmával, énekel a szertartást vezető püspök: »Zelus domus tuae comedit me.« — 1879. őszén tüdő- s gégesorvadásba esett s már súlyos-betegnek ment 1880-dik júniusán Gleichenbergbe, a mellbetegek stájerföldi mekkájába gyógyulást keresni, mert érezte, hogy életére családjának szüksége van, s mert szeretett is élni. Elvesztette kedves leányát, s e fölött érzett apai keserve véggép megtörte roskadozó életerejét. A stájer hegyek közt enyhülést nem találván, halála előtt egy héttel, 1880. július elején, Balaton-Füredre vitette magát, hol csakhamar utolérte az őt nyomról-nyomra követő halál angyala, A szomszéd arácsi sírkertben temettetett el, hol pihenő hamvai érdemlett emlékre várnak. Halála nem volt meglepő baráti előtt, kik ismerték betegségét, szenvedéseit, és az egészségnek s önfenntartásnak nem kedvező fékezhetlen szokásait s hajlamait.

A koporsón túl, hol a történet komoly műzsájának országa kezdődik, nem hagyhatom említettlenül, hogy Zlinszky, bölcs számítás nélkülözö életmódja által, önmaga is tényezője volt kora halálának. Túlsokat dolgozott s túleröltette magát. E mellett jó pajtás is volt s mulatni szeretett. A csendes bezárkózást kívánó tisztviselői s írói munka tulajdonképen ellenkezett természeti eleveniségével, társalgást kereső vidor ágával. Hogy a szünetlen fárasztó szellemi munka által túlfeszített idegeit pihentesse, új izgalmakba rohant. Alig hangzott el izgatottságtól remegő ajkairól a »Bache, evoe!« s már a szűz Themis istennő oltárához járult; a zajos mulatás gőzös, fojtó légű termeiből haza vánszorogva, meggyújtotta íróasztalán magányos éjjeli mécsét s könyvekkel rakva körül magát, hevült agyvelejével, fáradt szemeivel olvasott, olvasott, míg

szemei előtt a betűk táncolni kezdtek, s írt, írt és írt, míg végkép kimerülve össze nem rogyott. Családja szeretetteljes, könnyes, szánó szemekkel, kínos sejtelmek közt leste e túlzó élet elégségét, e bő kebel emésztő sorvadását; s ő szegény neje-nek lábaihoz borulva fogadta gyakran, hogy mérsékelni fogja magát. Nem volt ereje szavának állani. S elégett, az emésztő lángok közt elbervadt, és családját Ínségben hagyta.

De nem beszélek többet életének e sötét oldaláról, s fátyolt vetek a szenvedésekre, melyek élete végső szakát elboríták; a tévedésekre, melyekre magát, elcsüggedésében, levertségében vigasztalást, elszóródást s enyhülést hibásan keresve, s az erővesztegetéstől várva erősödést, balra ragadtatni engedő. Hibáit hadd takarják el fényes érdemei, ha azokat egészen ki nem menthetik is. Ne Ítéltetek cátoi szigorral, stoicus ridegséggel felette; míg emberek lesznek, hibáik is lesznek.

Ő elpihent az élet fárasztó zaklatásai után; közepén egy érdemkoszorús életpályának. Korán megszűnt verni a szív, mely fendobogott a haza javáért s a hazai jogtudomány virágzásáért. Nem a tehetetlen aggkor sorvasztotta el; férfi kora virító delén, munkálkodása leghasznosb, legtermékenyebb éveiben költözött el családjá és szerető barátai köréből, kik hozzá melegen ragaszkodtak. Korábban hagyott el, mintsem e társaságban magasabb fokú helyre hághatott volna, a mi reá, érdemeire, biztosan várt, ha még él. Ő nyugszik a viharok után; de mi, kik üres székére pillantunk, hol találjunk e veszteség felett vigasztalást?

Használjuk fel e nagy tömegét a tudományos készletnek, mely műveiben lerakva van; s keressünk megnyugvást abban, hogy bár korán félbeszakítottnak kell mondanunk munkásságát, ha azt tekintjük, hogy a természet törvényei szerint még soká élhetett volna, de ismét eleget élt s nem korán halt el, ha az általa elért eredményeket, tudományos hagyatékát veszszük szemügyre. Élete, az évek számát véve, rövid volt, s rövid különösen az akadémiára nézve, mely őt csak három évig mondhatta magáénak, s mely nem egyhamar fog menekülni a veszteség keserű érzetétől, ha arra gondol, hogy ily szép előzmények után mi mindent várhatott volna még nagy tehetségű új tagjától, s hogy ez mily becses adalékokkal gazdagíthatta

volna tudományos tőkénket, hosszabbra nyúlt élet in ellett,erő teljes férfikorában, ba már eddig is, a kezdet nehézségeivel küzdő ifjú korban, ennyit, s részben ily értékest adott? — De oly munkás, fárasztó, fölemésztő életet élni, mint ő, s mégis sokáig élni, oly kiváltság, mely csak keveseknek adatott. — Vigasztalásúl szolgáljon nekünk, bár őt sajnosán nélkülözzük, hogy élete rövid évei, azok hasznos eredményét tekintve, felérnek kevesbbé munkás életpályák sokkal hosszabb tartamával, s vigasztaljanak a stoicus bölcs szavai, hogy: »annak élete a leghosszabb, ki idejéből semmit elveszni nem enged, s a ki elmondhatja, hogy élete, bármily rövidre terjedt is, egészen övé, s egészen egy kitűzött, nemes célra volt szentelve.« — Ha személyét elragadta közülünk a testromboló halál: él az, a mit tőle nyertünk, műveiben, s él kitűnő érdeme ezek megalkotása által; él a becses örökség, melyet számunkra hátrahagyott. Romlatag idegeit a néma föld takarja már, de lelke nem enyészett el, mert az ismeretek aranymagvai, miket munkáiban elhintett, felvirágoznak sok fiatal magyar törvénytudó agyában, s ezeknek serege kétségkívül hálás érzelemmel koszorúzza meg sírját, az arácsi csöndes temetőben.

A PERDÖNTŐ ESKÜ

ÉS

AZ ELŐZETES TANÚBIZONYÍTÁS

A KÖZÉPKORI MAGYAR PERJOGBAN.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

HAJNIK IMRE

R. TAGTÓL.

(Olvastatott 1881. ápril 4-én.)

BUDAPEST, 1881.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1831. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A perdöntő eskü és az előzetes tanúbizonyítás a középkori magyar perjogban.

A középkori magyar perjog, a mint azzal őseink Verbóczy koi'áig éltek, csak három, a pert végleg eldönteni alkalmas, rendes bizonyítási eszközt ismert; u. m. a kifogás alá nem vett *közokiratot*, az *esküt* és az *istenítéletet*; a XIII-ik század végétől fogva pedig, midőn az istenítélet egyéb nemei az u. n. próbák, már megszűnnek, még csak a *bajvivást*.

A bizonyítás e bárom neme közötti az *okmányokkal való bizonyítás* csak a XIII-ik század második felében, a hiteles helyek működése és a városi jogélet kifejlődése következtében jut nagyobb jelentőséghez, mely a következő századokban folyvást emelkedik. És még a XIII-ik század második felében is többször előfordul, hogy nem csak a felmutatott okmány hiányainak pótlása czéljából, mint például tartalma valószínűtlensége esetében,¹⁾ hanem csupán fölös bizouyítékúl is, vagyis nagyobb bizonyosság és óvatosság kedvéért (ad maiorem evidentiam, ad maiorem cautelam) ²⁾ az okmány felmutatójától még esküt is követeltek.

A mi továbbá az istenítéleteket illeti, úgy a próbáktól,

¹⁾ A felmutatott királyi confirmationalis levél ellenében, »cum non videvetur verisimile, quod tam paucarum possessionum liomines taliter suam terram ecclesiae donavisseut« Fülöp zágrábi püspök az okmány felmutatójától még esküt is követel. V. ö. *Tkalcic*: Monum. liist.. Episeopatus Zagr. I. 121. és 122. 1.

²⁾ V. ö. Fejér V. 1. 321—324. 1.; vagy *Tkalcic* i. m. 147. és 148. 1., hol az okmány felmutatójának az ellenfélre való tekintettel »ut clamoribus eorum satisfiat, ad maiorem cautelam et rei evidentiam« esküt ítélnék meg.

melyeket a legkülönbözőbb ügyekben alkalmaztak, itt el kell tekintenünk, minthogy azok iránt a váradi regestrum bennünket csupán alkalmazásukat, de nem egyszersmind megítélésök alapjait illetőleg is értesít, és egyedül a baj vívásnak perbeli jelentőségére kell szorítkoznunk.

A bajvívásra rendszerint csak bűnügyekben ítétek, polgári peres ügyekben csak akkor, ha a felmutatott okmányt hamisnak vagy hazugul kinyertnek mondják,¹⁾ ha az eskühöz megkívántató feltételek hiányoznak, vagy pedig, ha a felek azt választják, abba kölcsönösen megegyeznek;²⁾ és különösen az Anjou-kortól fogva csak is az egyik fél ajánlatára és a felek beleegyezésével megítélt bajvívásról olvasunk. Sőt a városi lakosság jobbra élvezte azon kiváltságot, hogy peres ügyekben nem is lehet baj vívást elrendelni, hanem azokban megelőző tanúbizonyítás alapján mindig esküvel kell dönteni, mely mentességet oly gyakran osztogatták,³⁾ hogy azt IV. László egyik 1279-ki privilégiuma a királyi hospitesek közönséges jogosítványának mondhatta.⁴⁾

Súlyosabb bűnesetekről tehát eltekintve, a legtöbb ügyben, a melyben okmányokra hivatkozni nem lehetett, a felek választására volt hagyva, vájjon a bíró által ez iránt háromszor megkérdezve, azt baj vívással vagy esküvel akarják-e eldönteni, és mivel az előbbit, már csak költségesebb voltánál fogva is,⁵⁾ ritkábban választották, rendszerint esküvel döntöttek.

Az eskü tehát, mely a perben tett állítás vagy tagadás-

¹⁾ V. ö. Fejér III. 2. 224. 1., és *Kubinyi*: Magyar történ, emlékek. I. 75. és 76. 1.

²⁾ V. ö. Fejér IV. 1. 310—311. 1. vagy *Wensel*: Árpádk. új okm.-tár II. 243.

³⁾ Például Nagy-Szombatnak 1238-ban (Fej. IV. 1. 133.); a pesti vendégeknek 1244-ben (Fej. IV. 1. 327.) stb.

⁴⁾ IV. László Vasvár lakosainak adott 1279-ki privilégiumában írja: »Coeterum coucessimus, quod in nullo casu duellum inter eos possit judicari, sed causae emergentes per quemcunque módum juramento ipsorum secundum negotii ipsius exigente terminentur, prout aliorum hospitum nostrorum Regalium libertas et conditio id requirit.« *Hazai okm.-tár*: V. 61. 1.

⁵⁾ V. ö. Dessewffy-Codex. 140. 141. 1.

nak az Istenségre való hivatkozással erősítése, a középkori magyar perjognak legfontosabb bizonyítéka volt, a melyre azért volt oly gyakran szükség, mert akkor hazánkban is, mint a középkorban rendszerint, a tanúk általi bizonyítást önálló bizonyítékul még el nem ismerték.

A tanúskodást tudniillik csak oly megbízhatónak tartván, mint a félnek, a ki mellett tanúskodott, állítását, úgy vélték, hogy tanúknak, bármily nagy számban is, tanúsága valószínűséget, vélelmet ugyan megállapíthat, de jogi bizonyosságot nem. Tanúk tehát a középkori perben a felek perbeli állításai hitelességét ugyan fokozhatták, de pusztán tanúság alapján valakit elítélni nem lehetett. A tanúskodás ép azért mindig csak az előzetes bizonyítás eszköze lehetett, a melyhez vagy a mely ellenében még eskü vagy istenítéltre volt szükség. Az eskü pedig viszont ily előzetes bizonyításra szorult, hogy eldönthessék, hogy melyik félnek Ítélik meg azt, és hogy mily erőt kell abba önteni.

Hazánkban is az esküt rendszerint tanúbizonyítás alapján ítélték meg; csakhogy míg az Árpád-korszakban ez még merően alaki természetű volt, addig a vegyes házakbeli királyok korszakában, a vallatás vagy kutatás elvének alkalmazása következtében, anyagivá lesz. A korábbi, t. i. az alaki tanúbizonyítást, a magyar perjog tanúságnak (humánnum testimonium), e szó szoros értelmében, mondotta, és attól a későbbi, t. i. az anyagi tanúbizonyítást, az inquisitio-bizonyítás elnevezéssel különböztette meg.

E két rendbeli tanúbizonyításhoz képest különböztvén az eskü megítélésének alapjai és a megítélt eskü minősége, azokat külön-külön kell szemügyre vennünk.

I. A szoros értelemben vett tanúbizonyosság alapján megítélt eskü.

A perdöntő eskü hazánkban, már a legrégebb adatok szerint is, tanúbizonyosság alapján letett eskü volt, kivéven, ha azt az egyik peres fél a másiknak egyszerűen felajánlotta, vagy ha az csak az okmánybizonyítás erejének pótlására szolgált.

A tanúkkal való bizonyítást a bíróság rendelte el, a fel-

peres panasza és az alperes válasza után a feleket ünnepélyesen felszólítva, hogy a bíróilag kitűzött határidőben tanúkat állítsanak,¹⁾ és csak ha az egyik fél a bizonyítást a másiknak előre átengedte, intézte a bíró e felhívását csupán az egyik félhez.²⁾

A tanúk vagy u. n. *ügyleti tanúk* lehettek, kik az ügylethez, a melyből a peres kérdés származott, már annak megkötése alkalmával híva voltak és kiknek neveit az arról készült okmányba is iktatni szokásban volt;³⁾ vagy pedig csak oly egyének, kik a per alatt lévő ügyről akár rokonsági, akár községi, akár pedig egyéb egyéni viszonyaiknál fogva tudhattak. Az előbbieket tanúságot tenni kötelezve voltak,⁴⁾ míg az utóbbiakra nézve kényszernek helyt nem adtak és egyedül jobbagyokról olvassuk, hogy őket urok tanúskodásra kötelezhettek, miért is az esztergami érsek egyik 1246-ki szabadalomlevelében csak különös kiváltságkép menti fel az ő keresztúri jobbagyait azon teher alól, hogy ispánjok őket akaradjok ellenére küldhesse tanúskodni.⁵⁾

Tanúit a fél szemelte ki és vezette őket a bíróság vagy pedig, mi a királyi curián vitt perekben már a XIII-ik századtól fogva szokásos, az e végre rendelt hiteles hely színe elé. Az itteni eljárásnak főczélja a tanúk legitimálása volt, annak

¹⁾ V. ö. *Knauz*: Monum. Eccl. Strig. 131. 1.; vagy *Wenzel* VII. 385. 386. 1., hol 1225-ben a király írja: »utrique parti probationem duximus indicendam.«

²⁾ V. ö. *Wenzel* III. 31. 32. lap.; vagy *Dessewffy* okmánytár. 156 — 158. 1.

³⁾ »Si Judeus a Christiano, aut Ckristianus a Judeo aliquid emere voluerit, coram idoneis testibus Christianis et Judeis rém venalem emat, eandemque rém et nomina testium in cartula scribere faciat, et cartulam illám sigillo utriusque, venditoris scilicet et emptoris apud se custodiat, ut si quando in hac emptione furti reus aliquo arguatur, dominum lei furtivae, quae apud se recognita est, et testes praenominatos producat et liberetur.« Kálmán kir. a zsidókra vonatkozó szabályzata 4. pontja. *Endlicher*nél.

⁴⁾ V. ö. ugyancsak Kálmán király említett szabályzatának 5-ik pontját *Endlicher*nél.

⁵⁾ »Comes ipsorum eos invitos ad dicendum testimonium non mittet nec compellet« mond e privilégium 8. pontja. V. ö. *Endlicher*.- Monum. *Arp.* 470. 1.

tudniillik megállapítása, vajjon bírják-e ők azon tulajdonságokat, melyek adott esetben a tanúktól megkívántattak, hogy ezek hiányában az ellenfél kifogásait ellenükben megtehesse. Mert hisz a jó hírnév,¹⁾ az alkalmas kor és a tudomás lehetőségén kívül a tanútól gyakran még egyéb tulajdonságokat is követeltek. Kégebben ugyanis világi tanúságát pap ellen nem fogadták el,²⁾ a papot pedig az esztergami zsinat a tanúságtól eltiltotta,³⁾ szolga vagy udvarnok szabad ellen nem tanúskodhatott⁴⁾, és számos községek vagy népelemek élvezték kiváltság útján a jogot, hogy ellenükben csak egészben⁵⁾ vagy részben⁶⁾ kebelökből vett vagy legalább is hason szabadsággal bírók⁷⁾ közül választott tanúkkal lehessen bizonyítani, a keresztyén tanúhoz pedig zsidónak is kellett csatlakoznia, hogy zsidó ellenében bizonyíthasson.⁸⁾ A mi végtére a nőket illeti, úgy látszik, hogy azok az Árpád-korszakban a tanúskodás jogával nem is bírtak.⁹⁾

A tanúbizonyíték súlya a tanúknak ép megjelölt minőségében feküdt, nem pedig vallomásuk tartalmában; abban, hogy a perkérdésről tudhatnak-e, de nem abban, hogy arról mit és honnét tudnak. A tanúktól tudniillik nem kívántak igazmondásra irányzott Ígéretet vagy esküt, nem tudakolták tőlök tudomásuk alapját, nem is vallatták őket formaszerűen, hanem csupán a félnek, a ki mellett tanúskodtak, a perben tett állítását ismételték; sőt az ország régi szokása szerint, a fél tanúi

¹⁾ V. o. Kálmán kir. I. 26. és 27. fejez., melyben azt, ki egy Ízben már hamis tanúságot tett, tanúskodni tiltják.

²⁾ Lásd Sz. István II. törvénykönyve 3. fejez.

³⁾ V. ö. *Endlicher*: i. in. 356. 1. 59. pont.

⁴⁾ Szent István II. törv. 19. és 55. fejez.

⁵⁾ Lásd az erdélyi szászok 1224-ki privilégiuma 11-ik pontját; vagy a chazmai káptalan népéét *Tkalcic*: i. m. I. 71.

⁶⁾ V. ö. a korpouaiak privilégiumát Fejérmél IV. 1. 331.; a pozsonyiakét. *U.o.* VI. 1. 109. •

⁷⁾ V. ö. Nagyszombat (Fejér IV. 1. 133.), Zágráb (Fejér IV. 1. 260.), a pesti (U. o. 327.) vagy a vasvári vendégek (Hazai okin. V. 61.) kiváltságait.

⁸⁾ V. ö. a zsidók 1251. kiváltságlevelének (Endlichernél). 1. pontját.

⁹⁾ Erre vall a keresztyúriak fentebb idézett 1246-ki privilégiumának 3. pontja.

közül csak hármat hallgattak ki egyénileg, a többiek pedig azok kimondását csupán kezeik felemelésével és helyeslő kiáltással erősítették.¹⁾

A tanúk és ellentanúk vallomásaik tehát a peres feleknek a perben tett állításaikat csak egyszerűen erősítvén, azok az ügy felderítéséhez a bíró számára új anyagot nem szolgáltatottak. A bíró ép azért, midőn a mindkét fél által nyújtott tanubizonyíték alapján a végleges bizonyítást a felek egyikének odaítélendő volt, nem a tanúk vallomását, hanem csupán azok számát és minőségét vette ítélete alapjául. A melyik félnek tudniillik állítását több vagy hitelt érdemlőbb, előkelőbb egyén erősítette, annak bizonyítása (probatio) volt jobb és elfogadhatóbb (superior; melior et acceptabilior),²⁾ azt bocsájtotta tehát a bíró a bizonyítási esküre, és csupán egyenlőség esetében volt az alperesnek előnye; feltéve mindig, hogy nem volt az egyik félnek, mint a petrinaiaknak, kiváltságilag biztosított joga, hogy neki kell mint felperesnek az esküt odaítélni.³⁾

A jobb tanubizonyítás alapján megítélt esküt, ha a fél közönség vagy testület (szerzet) volt, ennek kebeléből vett bizonyos számú egyén tette le, kiknek megválasztását gyakran az ellenfélre bízták.⁴⁾ Különben a fél rendszerint tanúi társaságá-

1) V. ö. péld. *Zichy okm.-tár*: I. 286. 287. 1., hol a fehérvári káptalan a fél tanúi közül hármat kihallgat és azután többek neveit felsorolja, »qui nobiles una cum aliis tam nobilibus, quam etiam ignobilibus numero centum et viginti omnes una voce et unó ore concorditer hoc idein acclamantes testificando affinnarunt.« Ezt az ország szokásának mondják. (V. ö. *Zichy-okmányt.* I. 327. 1.), melyet a Nagy-Lajos korabeli ars notarialis szerzője nem helyeselt. v. ö. *Kocachich* M. G.: *Formulácie solennes* styll. Pest, 1799. 78. 1. — Ennek ellenkező példáját lásd *Kubinyi*: *Magy. történ, emlékek* I. 99. 1.

2) V. ö. Árpádkori új okm. VII. 79. 80. és *U. o.*: 385. 386 1., hol mondatik, hogy »cum probatio Comitum Seyfridi esset longe superior et melior«, ő tegyen esküt.

3) »Et si ipsi alias coram iudice quemquam impeterunt super aliquo eis iudicetur juramentum« áll a petrinai vendégek 1240-ki kiváltságlevelében. Árpádk. új okm. XI. 313. 1. és *U. o.* 182. 1.

4) Például a szent-benedeki apátság egy 1236-ki perében »praefato Abbati cum duobus fratribus suis, quos adversa pars eligeret« ítéltetik

bán esküdött; csak kivételesen olvassuk, hogy az esküt nem magának a félnek, hanem tisztjének Ítélik meg, mi csupán püspökök vagy apátok kisebb jelentőségű pereiben fordul elő,¹⁾ valamint kivételes az is, ha az esküt nem a féltől, hanem csak tanútól követelik meg.²⁾

Nem valamennyi tanúk, hanem a közülök a bíró által meghatározott számban kiválasztottak, segítették rendszerint a felet esküjénél, és nem ritkán az ellenfélnek adták meg a jogot, hogy az esküt tevő fél tanúi közötti kiszemelhesse azokat, kik vele esküdjenek.³⁾ Ügyleti tanúkra vagy az elődre való hivatkozás esetében az ezekkel letett eskü elegendő volt.⁴⁾ Ha azonban a fél más tanúkkal rendelkezett, akkor azoknak, kik közülök esküt teyenek, számát a bíró az ügy fontosságához mérten állapította meg. E szám (3. 6. 8) e korszakban nem volt tekintélyes, tizenkét tanúval letett eskü már egyike a legerősebb esküknek volt. Több város vendégnépét kiváltsága biztosította az iránt, hogy bármily súlyos esetben is több mint tizenkét egyénnel leteendő esküt tőlök követelni nem lehet,⁵⁾ vagy legalább is, mint azt Korponának 1244-ki szabadalomlevele megállapítja, a városi hatóság nem Ítéltethet meg terlielőbb esküt, miért is, ha az ügy súlyos volta terhesebb bizonyítást követelt, azt elítélés végett a királyi curiába kellett vinni.⁶⁾

Csupán bűnesetek vagy hatalmaskodás iránt folyt perek-

meg az eskü. *Knauz*: Monum. 320. 1., v. *U. o.* 333. 1.; Árpádk. új okm. I. 189. 1.; *ü. o.* II. 181.

¹⁾ Például szolgák iránt. *Árpádk. okm.* XI. 293. és *Tkalcic* i. m.

I. 122. Némelykor az ily ügyekben, melyek a tiszt előtt különösen ismeretek lehettek, a félnek tisztjével kell esküdni. Péld. *Árpádk. új okm.-tár* II. 264—266.

²⁾ Rendszerint csak megegyezés alapján, mint Dessewly okm.-tár 5. 1. v. csak a felmutatott okmány hitelessége pótlásakor. V. ö. *Knauz*: i. ni. 333. 1.

³⁾ Lásd a megelőző jegyzetben idézett okmányokat.

⁴⁾ V. ö. Kálmán és IV. Béla által a zsidókra vonatkozólag hozott szabályokat. — Továbbá, *Árpádk. új okm.-tár*: VI. 496. és *U. o.* 557. 1.

⁵⁾ Például Nagyszombat. V. ö. *Fejér*: IV. 1. 133.

⁶⁾ »Et quod duellum non iudicetur inter ipsos, séd super jurameuto duodecim liominuni maiorum ex ipsis etiam magnae causae deciduntur, nisi forte ex sui arduitate, vei etiam notoria fuerint, ad nos, ut praediximus, devolvatur« áll a korponai vendégek 1244-ki kiváltságlevelében.

ben, midőn e korszak vége felé, a próbák megszűnésével, a vádlottnak vagy alperesnek tulajdonképi tisztító esküt kellett letennie, találkoznunk a tanúk sorából vett eskütársak nagyobb számával;¹⁾ 40, 100, 140 egyénnel tisztázván ilyenkor magát a fél,²⁾ a mely tisztító eskühöz, ba a községbeliek jönni vonakodtak, a keresztúri jobbágyok privilégiuma a nőket is odabocsátani engedi, egyedül a tolvajlás esetét véve ki.³⁾

A tanúnak tehát, ki valamely fél mellett tanúskodni vállal ál kozott, el kellett arra is készülvé lennie, hogy szükség esetén esküt tenni is tartozik. A tanú esküje azonban nem volt a tanúskodást megelőző, az igazmondást Ígérő eskü, lianem állító, erősítő eskü, tartalmilag hasonló ahhoz, melyet magától a féltől követeltek. Az árpádkori tanúbizonyításnál tehát a bizonyító erőt tulajdonkép az eskü nyújtván, a melylyel a tanúk a fél esküjének erejét fokozzák, annak alkalmazása a bizonyítás alaki voltán, legalább lényegesen, nem változtatott.

Változás e tekintetben csak akkor következett be, midőn a perdöntő esküt megelőző ezen formai tanúbizonyítást, a tulajdonképi vallatás vagy kutatás, az u. n. inquisitio váltotta fel.

II. Az n. n. inquisitio-bizonyítás alapján letett esküi.

1. Az inquisitio-bizonyítás különbsége az árpádkori tanúbizonyítástól.

Az árpádkori inkább formai tanúbizonyítás, mely a perdöntő eskü megítélésének alapjául szolgált, a tizennegyedik század első felében a magyar perjogból kivész, helyét pedig

¹⁾ Ennek oka a próbák megszűnésében keresendő; ezért olvasunk ezóta lopás, emberölés és hasonlók esetében, a melyekben elébb istenítéletet alkalmaztak, megítélt eskükről. Például *Fejér*: IV. I. 309. 310.; *Dessewffy okm.-tár*: 156. 158.

²⁾ Például *Kulinyi* i. in. I. 159. Azért az 1291. 32. t. ez. 100 egyénnel »infra vei supra« leteendő eskü díjáról szól. Különben III. Endre uralkodása idejében már az inquisitio alapján megítélt eskü intézménye is szerepel.

³⁾ »Cum vicini ad purgationem faciendam non veniunt, tunc mulier admittitur ad faciendam purgationem cum juramento.« Keresztúri községbeliek kiváltságának 4. pontja Endlichernél i. m. 469.

mindinkább egy újabb bizonyítási mód, az u. n. inquisitio foglalja el.

Az Árpádkori tanúbizonyossággal tudniillik, mely a tanúskodásra való jogi kötelezettséget nem ismerte, csak addig lehetett beérni, míg meglehetősen erősek voltak azon társadalmi kötelelékek, melyek a régiebb korban az embereket összefűzték és a melyekből a tanúskodásra kényszerítő erkölcsi kötelesség folyt. De midőn ezen régi nemzetségi, községi, vidéki kötelelékek a politikai, de különösen a rendi viszonyoknak a későbbi Árpád-korszakban átalakulása következtében erejüket veszíteni kezdték vagy teljes bomlás felé indultak, elégséges számú alkalmas tanúknak szerzése rendkívül nehezítve volt. Nem csak hogy folyvást kevesebben érezték a kötelességet, hogy valaki mellé tanúkul álljanak, hanem az embereket a tanúskodástól, kivált ha arra hatalmasabb egyén ellenében volt szükség, a tekintet saját érdekükre is gyakran visszatartóztatta. A sértettre nézve így rendkívül nehezzé vált a legigazságosabb ügyben is keresetét kellően megalapítani, mi természetesen a jogsértéseket, de különösen a hatalmaskodást és birtokfoglalást tetemesen elősegítette. E bajon csak úgy lehetett segíteni, ha azok, kik a sértettnek tanúkul szolgálhattak volna, mert az ügyről tudtak vagy tudhattak, ennek érdekében vallomásra bíratnak.

Erre szolgált az u. n. *inquisitio*.

Az inquirálást a régi magyar jogi nyelv a *tudni* szóval fejezte ki, a tudakolni, kérdezősködés útján kitudni értelemben. »Allé prieff dy man nennet zu latéin inquisitor, das ist zu teutsck eyn irforscher, in ungarischer sprach tudó« írja ép azért Budaváros u. n. törvénykönyvének 203-ik pontja, *) és Veres Balázs, Verbóczy legrégebb fordítója, a communis inquisitio eredményét köztudománynak mondja.²⁾ Mai jogi nyelvünknek megfelelőleg, vallatásnak vagy kutató eljárásnak is mondhatnák.

Az inquisitio-bizonyítás tudniillik a régi tanúbizonyítás-tól (humánium testimonium) ép ez irányban eltért, miért is az

¹⁾ V. ö. Budavárosának törvénykönyve 1245—1421-ből. Kiadták Jliclmay és Lichner. Pozsony, 1845.

²⁾ Veres Balázs fordítása, megjelent Debreezen. 1565.

okmányokban e kettőn egymástól határozottan megkülönböztetvék.¹⁾ A fő különbségek a következők: ²⁾

Az inquisitió, a fél kérelme következtében, bírói kiküldött eszközi, vagy a bíró maga az általa tartott bírósági gyűlésen, és pedig rendszerint a per megkezdése előtt, ennek megindítása céljából, csak kivételesen az u. n. közös tanúvallatást rendelik el a per folyamában.

Inquisitióra kizárólag a felperesnek van joga, alperest az nem illeti, és mindkét fél érdekében megejtendő inquisitió csupán a felperes beleegyezésével eszközölhető, míg a régi tanúbizonyítás tanúk és ellentanúk állítását egyformán megejtette.

Inquisitió alkalmával nem a fél az, ki a kikérdezendő tanúkat állítja, hanem a bíró, noha meghatározott körben fordái azokhoz, kiktől az ügyre nézve felvilágosítást vár, miért is inig a tanúbizonyítás egyazon ügyben a fél által csak egyszer volt nyújtható, vagyis abban elbukva, azt másokkal nem ismételhette, az inquisitiót a fél érdekében ismételni lehetett, azaz a vallatást újból más-más egyénekkel teljesíteni, sőt többszöri inquisitió a szabály.

A tanúbizonyításnak merően erősítő és a kihallgatást csak követő esküje helyébe az inquisitionál előleges eskü, vagy a mi ezzel hasonértékű, az alattvalói hűségi esküre való vonatkozással adott és igazmondásra irányzott Ígéret lép, mely a bizonyítás tárgyával semmi viszonylatban nem áll. Ép azért nem a kiliallgatottak esküje az, mely az inquisitionál a bizonyítást szolgáltatja, hanem azoknak vallomása. Az inquisitionál szereplő tanúkat az árpádkoriaktól méltán az esküdt melléknév által lehet megkülönböztetni.

Végtére míg az Árpádkor tanúi mindig csak a fél mellett, ki őket tanúságra felhívta, vallhatták, az inquisitió a félre nézve,

1) Y. ö. például Zichy okmányt. II. kötet 355. sz. a. okmányt, melyben a felperesekről mondatik »accionem eorundem nec litteris inquisitoriis declaraba!, nec humano testimonio comprobare assumebat.«

2) V. ö. e két tanúbizonyítási mód jellemzésére: Brunner H.: Zeugen und Inquisitionsbeweis der karolingischen Zeit. Wien, 1866.; és ugyanattól: Die Entstehung der Schwurgerichte, Berlin, 1872.

ki ezt kérte, kedvező ügy, mint kedvezőtlen eredményt szolgáltatathatott.

Szóval, az inquisitio-bizonyítás sokkal inkább az anyagi bizonyítás eszköze, mint a régi tanúbizonyítás volt. Ép azért annak alkalmazása jelentékeny haladást jelentett a magyar perjog terén, mely a régi tanúbizonyításra is átalakító hatással volt.

Ez inquisitio, a »rei veritatem inquirere«, már az Árpád-korszakban sem volt ismeretlen; a XIII. század okmányaiiban többször találkozunk vele. Azonban eleinte azzal csak királyi közigazgatási vagy fiscalis czélok érdekében éltek, várföldek hovatartozásának. várjobbágyi vagy várnépbeli állapotoknak és hasonlóknak kiderítése érdekében, sőt néha királyi jogok kiderítése céljából általános, az egész országra kiterjeszkedő inquisitiot rendeltek el, mint például a tatárjárás után. A XIII. század második felében az istenítéleteknek vagy próbáknak megszűnésével kezdik azt hatalmaskodások, emberölések és hasonlók kiderítésére is felhasználni²⁾ és az 1298-ki 45. és 46. törvényezikkelyek annak megtartási módjára nézve már általános intézkedéseket is tartalmaznak.³⁾ Rendes bizonyítási eszközzé azonban az inquisitio csak a XIV. század folyamán lesz.

De ha az inquisitio a XIV. századtól fogva hosszú időn át a magyar perjog rendes bizonyítási eszköze volt is, alkalma-

1) V. ö. *Knausz*: Móniim. 311. 1.; vagy Árpádk. új okmánytár VII. 290.1., hol áll, hogy István, egész Szlavónia bánja, Kálmán herczeg ideje óta elidegenített várföldeket »tani per occultam inquisitionem a jobagio-nihus, quam per publicum examen iudicii, secundum quod a Dominó Rege habebamus in mandatis« visszaszed; továbbá Hazai okmányt. VI. 40. 1.; Árpádk. új okmányt. II. 296.

2) Ennek legrégebb példáját IV. Béla uralkodása végéről ismerem. Árpádk. új okm. VIII. 263. — Későbbi példák: *Zichy ohm.* I. 75. 76. 1.; *Dessewffy okm.* 152. 1., sőt 1296-ból már egy és ugyanazon ügyben megtartott hármass inquisitiónak is példája van. Árpádk. új okmányt. X. 211—213. 1.

3) Nem egyezem Bartal György abbéli nézetével, hogy e czikkelyek Róbert Károly korából valók, a mennyiben azok nyomait a XIII-ik század utolsó és a XIV-ik első éveit jogéletében már feltalálni lehet.

zási tere soha sem lehetett oly tágas, mint a hajdani tanúbizonyításé volt. Csak többé-kevésbé köztudomású tények, u. m. rendi, birtok-, községi, rokonsági állapotok, jogoknak, péld. vámjognak, gyakorlása, határkérdések, hatalmaskodások, pusztítások, okmányok elvesztése, egynémely bűnesetek s hasonlóképezhették az inquisitio tárgyát. Tulajdonképi jogviták eldöntésére az inquisitio nem volt alkalmas, ezeknél okmánybizonyítékra volt szükség.

Az inquisitio bizonyítással a magyar perjogban többféleképp lehetett élni és pedig az inquisitio feltételeit, alkalmazási módját és hatályát tekintve, háromféle inquisitiot különböztettek meg, u. m. a felperes kérelmére, tehát csupán *egyoldalúig elrendelt inquisitiot (inquisitio simplex), a közös vallatást (communis inquisitio)* és végre *a gyűlési vallatást (inquisitio generalis)*, mely utóbbit bizonyítási jury-nek lehet mondani. A két utóbbi inquisitio egybekötéséből pedig az u. n. inquisitio per modum proclamatæ congregationis indult ki.

Az inquisitio e különböző neveit külön-külön kell tárgyalnunk.

2. A felperesi inquisitio.

Az egyoldalú inquisitio mindig csak a kereset megalapítására szolgált. Oly esetekben tehát, melyekben a kereset tárgya inquisitio útján kideríthető volt, a fél, ki keresetet indítani akart, az ügy rendes birájákoz fordult, az inquisitiónak részére elrendelését kérve.

A megye, a hozzája tartozó ügyekben, az inquisitiot a fél kérelmére egyszerűen elrendelhetette, egyik szolgabiráját és esküdtjét annak eszközésére kiküldve, kik küldetésök igazolására az ispáni vagy hatósági pecsétet magokkal vitték, melyet visszahozva jelentést tettek. ¹⁾

A királyi, báni és vajdai curiákba tartozó perekben azonban, hogy az előzetes inquisitio megejthető legyen, parancslevélre (litteræ inquisitoriae) volt szükség, melyet az 1351. 23.

¹⁾ Ezt már az 1298. 45. és 46. t. cz.-ek meghagyják, melyek a megyéenként a király által e végre kirendelendő egyének sorából adott esetben kiküldötteknek a király által adott pecsétről szólnak. Lásd ennek példáját későbbi időből. Dessewffy okm. 333.1.

t. ez. értelmében, csak a király, nádor és országbíró adhattak,¹⁾ de találkozunk a bán, vajda, tárnokmester, a királyi kápolna ispánja, vagy ezek helyetteseik által kiállított ily tartalmú parancsokkal' is,²⁾ és midőn Zsigmond király 1401-ben fogságban volt, az országnagyok, hivatkozással az ország szent koronájának reájok átszállott joghatóságára, adtak ki ily értelmű parancsot.³⁾

E parancs majd a megyéhez, a melynek területén az inquirálandó esemény történt volt, vagy a hová az inquisitio tárgya tartozott, volt intézve, azt felszólítva, hogy küldjön ki kebeléből egy vagy két egyént, kika megjelölt irányban a kutatást teljesítsék és annak eredményéről jelentést tegyenek;⁴⁾ majd pedig a parancs az illető megyében eljárni hivatott hiteles helynek, káptalannak vagy konventnek szólott,⁵⁾ azt felhiva, hogy a megnevezett királyi (nádori s. a. t.) ember mellé, kinek megyebelinek kellett lennie, sőt az 1486. 10. t. ez. követeléséhez képest jó birtokéinak is,⁶⁾ bizonyosságai adja embe-rét, hogy amaz a szükséges kutatást hitelesen végezhesse, a

¹⁾ »Quod inquisitiones non possint fi éri per alium modum, nisi mediantibus litteris regalibus, vei Palatini aut Judicis curiae Regiae« mond az idézett törvényezikkely.

²⁾ V. ö. Fejér IX. 2. 183. 184. 1.; Zichy okm. I. 523.; Székely oki. I. 112—115.

³⁾ »Praelati, Barones et regni Hungáriáé proceres uuiversi« adnak ki ily parancsot »auctoritate jurisdictionis sacrae Coronae regni commit- tentes.« Hazai okm. VII. 431.

⁴⁾ Lásd ennek formuláját. Zichy okm. III. 37.

⁵⁾ »Et Capitulum testimonium de propinquieribus Capitulis ahducatur, ad citandum vei ad inquirendum« rendeli az 1351. 22. t. ez. l-ső §-a,

⁶⁾ Az 1486. 8. t. ez. értelmében mindenik megye köteleztetett 8 —12, sőt a szükséghez képest több egyént is választani, kik az inquisitók, statutiók és egyéb végrehajtási cselekvényeknél királyi emberekül működjenek, mely tisztet 25 márka bírság terhe alatt a megválasztottak elfogadni és egy éven át viselni kötelesek voltak; és mind űk, mind pedig a szintén egy év tartamára megválasztott káptalani vagy konventi emberek szabályszerűen feleskettettek. V. ö. ezzel szemben az 1492. 53. t. ez.; a káptalani és királyi embereknél megkívántató kellékekről részletesen intézkedik még az 1492. 43. t. ez.

melynek eredményéről a kiküldő hiteles hely tudósító-levelet adjon. ¹⁾

Az ily parancslevél (*litterae inquisitoriae*), melynek kiadásáért a kisebb királyi kancelláriában tizenkét dénár volt fizetendő,²⁾ mindig csak egy meghatározott, abban előadott ügyre nézve birt hatálylyal; kivételesen azonban oly egyének vagy testületeknek, kik, mert terjedelmes birtokaik voltak, gyakrabban jutottak azon helyzetbe, hogy inquisitiót kellett kérniük, a királyi kancellária egy évre vagy rövidebb időre is szóló,³⁾ általános tartalmú parancslevelet (*litterae annuales, generales*) állított ki, mely nem csupán az év folyamában meg-ejtendő inquisitiók, hanem perbeliivás, tilalmazás, határjárás és bármely hason perbeli eljárás (*causales processus*) eszközzésére adott valamely káptalannak vagy konventnek általános meg-hagyást, valahányszor t. i. arra az illető fél felszólítja.⁴⁾ Az ily általános parancslevélnek, melyben mindig több királyi ember volt megnevezve, kiadását, legalább egyháziak részére, az 1447. 14. törvénycikk tilalmazó,⁵⁾ és úgy látszik, hogy azóta használata egyáltalán megszűnt.

Az inquisitiót elrendelő parancsnak rendszerint csak egy megye lakosaira volt hatálya, mert ha az ügy több megyében való kutatást követelt, akkor, noha ellenkező példák nem hiányoznak, ⁶⁾ mindenik megyére vonatkozólag külön királyi és hiteles helyi embert (*fidedignitas*) küldtek ki. Ha az inquirálás a megye egész területén eszközzendő volt, akkor azt a királyi és káptalani ember együttesen, a megyében körüljárva (simul

¹⁾ Az 1435. 10. t. ez. szerint a végrehajtásnál eljáró hiteles személynek az eltartáson kívül 12 nagyobb dénár járt napidíjúl.

²⁾ 1435. 11.; 1486. 76. 1492. 98. törvényezikkek.

³⁾ Például Töttös mester, lévai várnagy és barsi ispánnak két hónapra szóló ily levelet adtak. Zichy okm. I. 543. 1.

⁴⁾ V. ö. például Zichy okm. II. 80. 81. és 287. 288. 1.; vagy péld. a fehérvári egyház számára adott *litterae generales*-t Pejérnél IX. 5. 278.

⁵⁾ »Item: *litterae annuales Ecclesiis, et viris ecclesiasticis alterius non dentur*«, mond az 1447. 14. t. ez. Lásd *Kovachich: Sylloge decretorum* I. 121. 1.

⁶⁾ Például Zichy okm. II. 408. 409. 1.; Hazai okm. VII. 397. sz. okm. — Úgy látszik, hogy ez leginkább csak akkor fordult elő, ha mind a két megye egy hiteles hely hivatali területéhez tartozott.

procedendo et girando) teljesítették,¹⁾ de a legtöbb esetben az csak egy kisebb, t. i. a felkutatandó cselekvény vagy állapot színhelyéhez szomszédos területen tartózkodókra szorítkozott. Különbösen az inquisitiót nem kellett épen a hely színén eszközölni, sőt még a megyének, a melynek lakosai kikérdezendők voltak, területén sem, hanem az mindenütt, liol a megyebeliek kötelességszerűleg tömegesen jelen voltak, foganatosítható volt. Ép azért nemcsak a megyében körüljárva, hanem a megyei sedrián, vagy pedig a történetesen tartott közgyűlésen jelenlévő megyebelieknél is lehetett inquirálni, sőt az illető megyei közönségnek a királyi táborban,²⁾ az octavalis törvényszéken³⁾ vagy pedig az országgyűlésen jelenlévő tagjainál megejtett inquisitiokról is olvashatni, mely utóbbit, t. i. az országgyűlésen jelenlévő megyebelieknél való inquirálást mindig királyi, nádori és országbírói emberek együttesen teljesítették, még pedig káptalani bizonyosság nélkül.⁴⁾

A kiküldött hiteles emberek tisztükben mindig együttesen tartoztak eljárni (simul procedere),⁵⁾ feladatukat pedig, a való tényállást (veritatem) kideríteni vagy szemle (fide oculata)⁶⁾ vagy pedig felvilágosítást adni alkalmas egyéneknél

¹⁾ V. ö. Hazai okm.-tár III. 182. és 183. 1.

²⁾ Nagy Lajos egy 1345-ki (dd-° in descensu nostro in Kalkochfen Sabb. pr. p. f. divisionis Apóst.) oklevelében intézkedik egy ügyben, miután annak mivoltáról »ex diligenti et fideli requisitione fidelium nobilium nostrorum antedicti Comitatus de Torna et etiam aliorum quamplurimum nobilium in dicto nostro exercitu adhaerentium« meggi'őztidött. A Hamvay okmányok között a m. n. Múzeumban.

³⁾ így Gara nádor 1379-ben írja, hogy a nádori ember, a királyi és országbírói emberrel egyetemben egy ügyben »lic in civitate Wissegradiensi, simul procedendo, ab omnibus et specialiter a nobilibus Comitatus de Zaboucli, qui ad exsequendas causas eorum huc in Wissegrad venissent, talem de subsequentiibus scivissent meram et omnimodam veritatem.« Kállay levéltár a m. n. Múzeumban.

⁴⁾ Lásd ennek példáját Desseffy okm. 415. és 416. 1.; v. 1466-ból N. Reg. Acta 359. Fasc. 12. a kincstári levéltárban. És ennek példája Iioiachich Testig. Comitior. 439. 440. 1.

⁵⁾ V. ö. Zichy okm. II. 542. 1.

⁶⁾ Lásd Desseffy okm. 289. 290. 1.; vagy egy másik okmányt 1366-ból, mely szerint az inquisitióra kiküldöttek jelentik, hogy ők egy megvert jobbágyot »semivivum in lecto jacere vidissent fide oculata.« A nem regisztrált iratok között a m. n. Múzeumban.

való kérdezősködés útján érthették el. Ezt a parancsvélét szavaihoz képest, nyíltan úgy mint titkon (*palam et occulte*; *palam et latenter*) teljesíthették és ép e titokszerű eljárás lehetősége, melynek határt csak a gyónási titok megőrzésének kötelessége szabott,¹⁾ az, mi az egyoldalú inquisíciónak egyik legsajátosabb jellemvonása, melyet az inquisíció egyéb nemeinél nem találunk. Kérdéseivel a kiküldött bírósági vagy megyei ember csupán azokhoz fordulhatott, kiktől tudakolni nem csak illő és szabad volt (*decet et licet*), hanem hasznosnak (*opportuum*) is Ígérkezett.²⁾ A nemre itt, legalább később,³⁾ nem tekintettek, valamint határozott rendi állásra sem. Férfiakat és nőket, nemeseket úgy mint nem nemeseket, világiakat valamint papi egyéneket, feltéve, hogy megyebeliek (*comprovinciales*), egyaránt lehetett vallatni⁴⁾ és csupán szabad állapotunknak (*liberae conditionis*) kellett lenniük, miért is jobbágyokat és szolgákat, legalább nemesek és szabadok ügyeiben, kihallgatni nem lehetett.⁵⁾ Hogy a különben arra alkalmas egyének közül kiket vallassanak, ez rendszerint az azzal megbízott személyek belátására volt hagyva, azonban nem ritkán a bírói meghagyás bizonyos állapotú egyéneknek, mint a szomszédok és határosoknak, a községbeliek vagy nemzetségbelieknek,⁶⁾ vagy az alispán és

1) Azért jelenti a pécsi káptalan a hatalmaskodás iránt tartott inquisícióról III. Endrének »*Super facto autem mortis sacris canonis nobis inhibentibus, quia non rescribimus, vestra regia Majestas nos dignetur babere excusatos*« 1296. uov. 20. Dessewffy okm. 152. 1.

2) V. ö. Zichy okm. IV. 363. 364. 1. és lásd a következő jegyzetet.

3) »*In dicto Comitatu Tolnensi simul procedendo, ab omnibus nobilibus et ignobilibus ac alterius status et conditionis dicti Comitatus utriusque sexus hominibus, a quibus decens et opportuum fuisset, palam et occulte*«, hogy egy vár occupálása ügyében inquirált, jelenti 1469-ben a fehérvári káptalan az országbírónak. Kincstári levéltár N. R. A. 1555. fasc. 59. sz. és U. o. N. R. A. 1557. 69. sz. a. hasonló példa 1482-ből.

4) Hogy papokat is kihallgattak, erre nézve v. ö. Zichy okm. II. 52. 1., hol mondatik, hogy »*a nobilibus et ignobilibus, clericis et laicis, palam et occulte diligenter inquirendo et investigando, habendo Deum prae oculis absque scrupulo cuiusvis falsitatis*« jártak el.

5) V. ö. Zichy okm. I. 356. 357.1., és azért rendszerint kiemeltetik, hogy *liberae conditionis homines* kérdezettek ki.

6) A szepesi káptalan egyik 1354-ki jelentésében írja, hogy ő inquirált többeknél »*specialiter vicinis et commetaneis, ac proximis et consanguineis*.« Fejér IX. 2. 337. 1. és v. ö. Zichy okm. III. 122. 123. 1.

szolgabíráknak¹⁾ megkérdezését még különösen is elrendelte. Az oly inquisitio ellen pedig, mely e meghagyást figyelembe nem vette, vagy a melynél a kiküldöttek részrehajlóan, tudniillik az érdekeltnék csupán ellenségeit hallgatva ki, jártak el, mint helytelenül (nequitiose) eszközölt ellen, a királyi curiában vizsgálatot és orvoslást lehetett kérni.³⁾

Vallani az inquisitio alá tartozó ügyekben közkötelesség volt, melylyel mindenki a király irányában köteles hűségnek fogva tartozott. Úgy látszik, hogy e vallomást kezdetben csak is hivatkozással e hűségre (ad fidelitatem regi et Coronae délutáni), mely igazmondásra kötelez, követelték, legalább azt egy ízben felemlítve találjuk,³⁾ míg előzetes eskünek letevéséről Mátyás uralkodása végéig nem olvasunk. Csak az 1486. 10. t. ez. hagyja meg határozottan, hogy a vallatást megelőzőleg az illetőktől szoros eskü követelendő az iránt, hogy a mit tőlök kérdeznek, arról igaz vallomást tesznek és ép azért, míg azelőtt többeknek együttes kihallgatása is megengedve volt, sőt mindnyáj okát egy helyre is összehívhatták,⁴⁾ az említett törvény-czikk az egyénenkinti vallatást szabja elő.

A parancs-levelek a kérdéses ügy mibenlétének teljes (omnimodam veritatem), szorgos (diligenter) és hű (fideliter) lepuhatolását és pedig Istennek mindig szem előtt tartásával,⁵⁾ rendelik el, a nélkül, hogy bárminemű formásokat előszabnának. Kérdéseiket tehát a vizsgálatra kiküldöttek szabadon, az ügy természetéhez képest formulázhatták és velök

¹⁾ Erzsébet királyné 1361-ben a leleszi konventet inquirálásra kiküldvén, világosan meghagyja, liogy »specialiter in sede iudiciaria a Vicecomitibus et iudicibus nobilium« tudakoljanak. Kállay levéltár, a m. n. Múzeumban.

²⁾ Ilyenről van említés Zichy okm. III. 52. 53. 1. és Róbert Károly 1338-ban új inquirálást rendel el, mivel az előbbiben »non omnes, a quibus decuisset et licuisset scire omnimodam veritatem, séd adversarii et insidiatores dictorum flliorum Durugh in diéta inquisitione requisiti extitissent.« Kállay levélt., a m. n. Múzeumban.

³⁾ V. ö. Zichy okm. III. 149. 150. 1.

⁴⁾ V. ü. Zichy okm. II. 600. 1., hol a nagyváradi káptalan jelenti, hogy az illetőknél »communiter et divisim« inquirált. Továbbá Zichy okm. I. 452—454.

⁵⁾ V. ö. Zichy okra. II. 52. 1.

annyi egyénhez fordulhattak, valahánynak kihallgatása kívánatosnak látszott. De hogy meggyőződésüket a panaszlott vagy felhozott tény valóságáról vagy valótlanságáról kizárólag csak tudomásból adott feleletekre alapíthatták-e vagy pedig a hallomás alapján adottakat is figyelembe lehetett-e venniök, az egyszerű inquisitióra vonatkozólag a kútfők nem említik; n z oly nagy számban fentartott tudósító levelek közül csak egyetlenegyben találtam kiemelve, hogy a vallott egyének egyike csupán hallomás alapján (ex auditu) vallott.

Vizsgálatukat befejezve, a kiküldöttek a hiteles helynek, melynek bizonyosága abban eljáró volt, vagy pedig a kiküldő megyének arról jelentést tettek, még pedig, legalább a későbbi időben, hit alatt. Ezt az 1486. 8. törvénycikk különösen elrendelte, és a hamis jelentést tevőket tisztók, sőt becsületességük elvesztésével sújtani parancsolta.¹⁾ A jelentés alapján készült a vizsgálatot elrendelt bíróságnak szóló tudósítólevél. Ezt, melyért a hiteles helynek tizenkét,²⁾ később huszonnégy dénárt fizettek, ³⁾ mindig az inquisitiót elrendelő parancs belefoglalásával adták ki, a melyben a vizsgálat útján igazolandó panasz vagy állítás részletesen előadva volt;⁴⁾ csak az esetben, lia a vallatás általános parancs (litterae annuales) alapján eszközölt volt, kellett a hiteles helynek tudósító levelében a vizsgálat tárgyát részletesen és saját szavaival megjelölni.⁵⁾ A tudósítás azonban nem bocsátkozott a vizsgálat részleteinek előadásába, nem a feltett kérdéseknek, a nyert válaszoknak, a vallott egyének neveinek és hitelességének felsorolásába, hanem egyszerűen csak azt jelentette, vajjon a vizsgálat tárgyává tett panasz vagy állítás valódinak találtatott-e vagy pedig nem. Az 1486. 10. törvénycikk szerint azonban a tudósítólevélben a vallók névszerint elősorolandók és hová valóságuk, vagy ha jobbágyok földes uraságuk vagy egyéb állásuk és vallomásuk is följegyzendő;

¹⁾ Ezt még részletesebben állapítja meg az 1492. 43. törvénycikk.

²⁾ 1435. 10. törvénycikk.

³⁾ V. ö. az 1492. 95. t. ez., mely rendel: »Pro qualibet littera inquisitoria, sive patent!, give clausa, denarii viginti quatuor.«

⁴⁾ Lásd ennek példájakép Zichy okul. II. 51. 52.

⁵⁾ Lásd ennek példájakép. Hazai okm. IV. 199. 1.

de mindamellet a tudósításokat továbbra is a régi mód szerint adják ki. ¹⁾

Ily inquisitiót egyazon ügyben legfeljebb hármat volt szokás kérni, melyek egyikét az érdekelt megyével végeztették, kettőt pedig külön-külön kiküldött királyi vagy bírósági emberek által, kik más-más hiteles helynek bizonyosságától kísérve jártak el.²⁾ Kivételesen azonban négy,³⁾ sőt hat inquisitió⁴⁾ megtartásáról is olvasunk. Célja ennek: nagyobb bizonyosságnak a kérdéses ügyben megszerzése volt vagy ugyanazon személyeknek több oldalról való megkérdezése vagy pedig többeknél való tudakolás útján. A XIV. század végétől fogva szokásba jött, első példáját 1375-ből ismerem,⁵⁾ hogy az inquisitiók egyikével a perbehívást (evocatio) is összekötötték, a mihez az 1444. és 1445-ki törvényhozások óta az u. n. insinuatió-t csatolták volt.⁶⁾

Az egyszerű inquisitió, mely sokban hasonlított a francia enquête-liez, a mint azt IX. vagy Szent Lajos szabályozta volt,⁷⁾ csakhogy a kánonjogi felfogás rajta még érezhetőbb, csupán a panasz megalapítására szolgált, minek hatását az inquisitiók száma csak növelte. Három inquisitiónak egybehangzó eredménye tekintetett csak a régi tanúbizonyítással (humánium testimonium) felérőnek,⁸⁾ és az ország szokása szerint, azon ügyek

¹⁾ Különb az említett törvényzikk fogalmazása nem enged biztos következtetést vonnunk, vajjon annak rendelkezései az egyszerű vagy pedig a közös vallatásra vonatkoznak-e?

²⁾ Lásd ennek példáját Zichy okm. III. 605—609. l., minek tanúsága szerint egyazon ügyben Szabolcs megye, a jászói és a leleszi konventek eljártak. Különb van annak példája is, hogy mind a három inquisitiót hiteles helyek végezték. V. ö. Zichy okm. III. 374—379. l.

³⁾ V. ö. Dessewffy okm. 278. 279. l.

⁴⁾ V. ö. Zichy okm. III. 328—331. l.

⁵⁾ V. ö. Zichy III. 606 l., v. Fejér IX. 5. 69. l.

⁶⁾ 1444. 27. és 1445. 12. Art.

⁷⁾ V. ö. erre nézve e király ordonnance-ait és établissemens-jait.

⁸⁾ Azért írja Pál országbíró (1345) »Unde quia praemissae duae litterae inquisitionales ad comprobationem dictae causae loco liumani testimonii faciendum effectuabilem juxta regni consuetudinem insufficientes fore existebant;« az esküt tehát leszállítja. Fejér IX. l. 339. Ellenben ugyanaz 1333-ban egy három inquisitoriá-val bizonyított keresetben »unde quia idem fráter Gregorius prior (a felperes) praemissam assertio-

vagy bántalmak, melyek a per folyama alatt (lite peucente) az idézetek ellen támasztattak vagy elkövették, feltéve, liogy három vallatási tanúlevéllel bebizonyítvák, minden egyéb ügyek előtt tárgyalandók voltak.¹⁾

3. A közös tanúvallatás (*communis inquisitió*.)

Az inquisíciókkal megalapított kereset, a vétség alapján indított keresetnek, vagyis a delict-keresetnek minőségével birt, a melylyel tudniillik a felperes az alperest vádolja, liogy ő erőszakosság, bitorlás, foglalás, eltitkolás által vagy más hasonló módon magának jogtalan hasznot szerzett, viszont felperesnek jogtalan kárt okozott. E keresetekben ép azért a felperesnek inquisíciókkal támogatott állítása ellenében, az alperes egyszerűen jogi ártatlanságára hivatkozott, arra tudniillik, hogy ő, a mint Kőbért Károly uralkodása végétől innen az idevágó formula hangozott, »in premissa totali actione et aquisitione actoris innocens sit penitus et immunis.«²⁾ Ártatlanságát alperes vagy bajvivással bizonyíthatta, vagy pedig esküvel, u. n. tisztító esküvel, vagy végtére ajánlhatta, hogy az ügy tanúk és ellentanúk állításával, tehát a régi perjog tanúbizonyysága alapján, döntessék el. Ha ezen, mindkét fél által nyújtandó tanúbizonyítást az inquisíció elveinek megfelelőleg előlegesen megesketett tanúk, káptalani és bírósági ember által eszközölt vallatás formájában, nyújtották, ezt a közös tanúvallatás vagyis *communis inquisitió*-nak mondták.

A közös inquisíció legrégeb példáját 1335-ből ismerem,³⁾ de Róbert Károly uralkodása alatt, sőt még Nagy Lajos uralkodása első éveiben is, az árpádkori tanúbizony-

nem humano testimonio comprobare non assumptebat, ipsaeque litterae inquisitionales *satis efficax* documentum declarabant in praemissis« az alperesnek teljeserejü esküt íté meg. Kállay levélt. Múzeum.

¹⁾ »Unde cum Regni ab antiquo approbata consuetudine exigente causas et actiones actorum, causae et injuriae, oitatis lite pendente factae et tiribus litteris inquisitoriis, ut praemisimus comprobatae, soleant posttergare«, írja Sándor országbíró egyik 1326-ki ítéletlevelében. Zichy okm. I. 292.

³⁾ Sok más példa helyett lásd Zichy okm. III. 316., v. U. o. 558.1.

²⁾ V. ö. Zichy okm. I. 451 — 454.

ság még a régi formájában is előfordul,¹⁾ és csak a XIV. század második felében szorítja ki azt teljesen a közös inquisitió.

Az inquisitió e nemét mindig csak a per folyamában rendelték el. Ezt a bíróság előleges felperesi inquisitió nélkül is megtehetette, ha a felek abban megegyeztek,²⁾ de birtok, különösen határperekben egészen önhatalmulag is, ha a felmutatott okmányok alapján élném igazodhatott.³⁾ Zsigmondkirály azonban meghagyta, hogy a fiskus és az egyházak pereiben, azok akaratja ellenére, közös inquisitiónak helye soha se lehessen,⁴⁾ mit Mátyás király 1459-ben a pálosoknak még különös kiváltságkép biztosított.⁵⁾ A felperesi inquisitiók alapján megindított perekben azonban a közös tanúvallatást ugyan kérni lehetett, de azt a bíróság csak mindkét fél beleegyezésével rendelhette el.

Az alperes tudniillik akkor ajánlotta maga részéről a közös inquisitiót, ha úgy volt meggyőződve, hogy ártatlansága mellett elég számú alkalmas tanúkat állíthat és így az általa különben is leteendő eskü terhén jelentékenyen könnyíthet. A felperes azonban, ki a bíróság által számára megejtett inquisitiók útján az alperes vétkessége gyanúját már megállapította, nem volt köteles ez előnyt, a közös inquisitióba bocsátkozva, veszni engedni, hanem követelhetette, hogy az alperes a felperesi inquisitiókhoz mérten magát tisztázza. Csak akkor egyezett

¹⁾ Péld. Dessewffy 237. 1.; Fejér IX. I. 546 — 550. Legkésőbbi példája 1377-ből Fejér IX. 6. 225 — 235.

²⁾ Lásd péld. Fehér IX. 7. 264—276. és Fejér IX. 5. 352—353.

³⁾ Például Zichy okm. I. 451—454.

⁴⁾ Meghagyja tudniillik az ország minden birájának, hogy minden perben »iuter nos et ipsarum ecclesiarum Praelatos et Rectores cuiuscunque ordinis et dignitatis existant et inter quoslibet nostros reguicolas communes iuquisitiones per quempiam ipsorum iudicum et justitiariorum praefati Regni nostri ad instantiam et ob favorem quoruncumque regnicolarum nostrorum, invitis nobis, ipsisque Praelatis et Rectoribus dictarum Ecclesiarum nequaquam iudicari et celebráld committi debeant modo aliquali. Fejér X. 6. 610. 1.

⁵⁾ Hivatkozással Zsigmond 1424-ki idézett rendeletére adja ki a király ez újabb rendeletét. Országos levélt. Acta Paulin. Fasc. priv. 6. szám alatt,

tehát a felperes a közös tanúvallatásba, ha bizott abban, hogy keresetét alkalmas és elégséges számú tanúkkal is igazolhatja. A felperesnek vonakodása tehát ügyét a közös inquisitóra bizni természetzerűleg csökkentette a hitet annak igazságos voltában, míg viszont az alperes készsége abba belebocsátkozni, ártatlanságát valószínűbbé tette, ennek bizonyítási terhét számára szükségkép könnyítette.

De viszont a felperes is, ha úgy volt meggyőződve, hogy általa állítandó tanúkkal is legyőzheti ellenfelét, kívánhatta a közös inquisitio elrendelését,¹⁾ mivel ez neki módot nyújtott az ellenfelére vetett gyanút fokozhatni és ez által a tisztító eskü letetését az alperesre nézve nehezíteni. Idővel azonban a törvények egyes esetekben a felperesnek jogot adtak közös inquisitiot egyenesen követelhetni, az alperes akarata ellenére is. Az 1464. 28. törvényczikk azoknak adja e jogot, kiknek nemesi vagy egyházi curiá-jokban erőszakosan megszállottak vagy templomaikat feltörték,²⁾ mit az 1471. 9. törvényczikk ismételt; az 1471. 28. törvényczikk pedig rendeli, hogy a nemesnek megöletésével vádlott ne tisztázhassa magát pusztá esküjével, hanem csak bajvivással vagy közös inquisitio útján.³⁾

Az eljárás, melyet az inquisitio e neménél követtek, az Anjou- és Zsigmond-korban a következő volt:

1) Példa 1377-ből Fejérmél IX. 7. 391—395. 1., hol az alperes a felperes ajánlotta közös inquisitiot »in sua innocuositate« nem fogadja el. Különbén későbbi időből is, t. i. 1503-ból, van erre példa, midőn a felperes »in verificatiouem actionis ipsorum praenotatae ad veridicain attestatiouem vicinorum et commetaneorum praedicti Castri Solmos, nobiliumque comprovincialium praedicti Comitatus Orodienis per formam communiis inquisitionis fiendae submittebat;« de alperes az ajánlatot el nem fogadta. Ország, levélt. N. R. A. 1560. Fasc. 49.

2) »Si tempore exercitus, vei alias quandocunque, aliqui in domibus, et curiis nobilium aut personarum ecclesiasticarum, praeter voluntatem eorum descenderent, aut ecclesias confringerent; tales evocentur ad octavas cum insinuatione. §. 1. Ex parte quorum, si *agens* voluerit, non aliter, nisi mediante via communis inquisitionis impenderetur iudicium et justitia. 1464. 28. t. ez.

3) Az 1471. 28. t. ez. 5. §-a ez esetekre vonatkozólag mondja: »Ita tamen, quod in causam attractus suam innocentiam nunquam juramento, séd communi iuquisitione, aut duellari certamine expurgare valeat.«

A közös inquisitiót elrendelő parancsot, melynek kiadásáért a kisebb királyi kancelláriában száz dénár volt fizetendő,¹⁾ mindig az arra hivatott hiteles helyhez intézték, ezt felhíva, hogy küldjön ki kebeléből mindenik peres fél részére külön embert, kiknek bizonyosága mellett a szintén felenkint külön kirendelt királyi (nádori) emberek a vizsgálatot teljesítsék.²⁾

A vizsgálat, akár hatalmaskodási, akár birtokjogi ügyekről volt szó, mindig a hely színén, a parancslevélben e végre kitűzött napon volt eszközözendő, jelenlétében a feleknek vagy törvényes meghatalmazottjaiknak,³⁾ de ha a peres felek egyike el is maradt volna, az inqnsitiót a megjelent fél javára még is megtartották.⁴⁾ Hivatalosak erre első sorban a szomszédok és határosok, továbbá a megyebeli nemesek, és végtére a megye egyébrendű lakosai is voltak,⁵⁾ de ezeket, a mennyiben őket tanúkul kívánták használni, a felek hívták fel és vezették őket⁶⁾ az inquisitió színhelyére, de megjelenésre őket kényszeríteni e korszakban még nem lehetett.

A kitűzött helyen és napon egybegyűltek körében együttesen megjelenve és helyet fogva (*pariter consedentes*), a kiküldött négy hiteles személyek a vizsgálatot rendszerint azzal

¹⁾ Lásd az 1435. 11. és az 1486. 76. t. ez.

²⁾ V. ö. Zichy okm. II. 329—340. l.

³⁾ V. ö. Zichy okm. I. 451 — 454. l.

⁴⁾ Mint ezt péld. 1395-ben a leleszi convent István nádornak jelenté, midőn Kállay Miklós, mint alperes, a közös inquisitióra meg nem jelent. Kállay levéltár. M. n. Múzeum.

⁵⁾ Azért áll például a megelőző jegyzetben idézett nádori parancslevélben, hogy a felek az ügyet »ad viridicam attestatiouem vicinorum et commetaneorum nobiliumque suorum conprovincialium per formam communis inquisitionis fiendam submittere« készek voltak.

⁶⁾ Azért áll a communis inquisitió-t elrendelő parancslevelekben állandó formulakép, hogy a kiküldöttek inquiráljanak: »primo a vicinis et commetaneis dictae possessionis N. N. et demum a nobilibus conprovincialibus per ipsas partes illic convocandis.« 1395. évi okm. a Kállay levélt. Vagy az moudatik, hogy a felek »infrascriptos vicinuos scilicet et commetaneos ac conprovinciales et aliarura partium ibidem statuissent.« Zichy okm. III. 564. Sőt a későbbi oklevelekben a formula így is szól: »vicinis et commetaneis per ipsas partes vei earum alterara inibi legitime convocandis. 1494-ki okm. a Forgách levéltárban. M. n. Múzeum.

nyitották meg, hogy a vizsgálati parancsot, határpereknél pedig még a felek okmányait is felolvastatták, mire az utóbbi esetben a határjárás (reambulatio) és a becslés következtek.¹⁾

Egyébiránt mindjárt az ügy megvizsgálásához fogtak. Az inquisitiót elrendelt parancs szorosán meghagyta, hogy a hiteles személyek mindig Istent szemök előtt tartva és minden részrehajlást gyűlölséget és kedvezést mellőzve járjanak el tisztökben, a kihallgatandó tanúktól pedig Istenben való hitükre és a király s szent koronája irányában köteles hűségökre,²⁾ sőt Zsigáimul korától fogva a fészület megérintésével is tett,³⁾ igazmondási Ígéretet vagyis esküt követeljenek, melyet azonban együttesen tettek le. Szabályszerűen a felperes mellett vallani kész tanúkat hallgatták ki előbb és azután külön az alperes ellentanút,⁴⁾ mindig tudakolva, vájjon tudomásból (ex scitu) vagy pedig csupán hallomás alapján (ex auditu) vallanak-e, határozott különbséget téve, mint ez a francia euquéte-nél is előfordult, a testes de scientia és a testes de credentia között.⁵⁾ Netáni kifogásait az egyes tanúk ellenében az elleufél ekkor mindjárt jelezni tartozott és őket azok alapján a tanúzástól eltiltani, ⁶⁾ de azok alapossága felett a bíróság határozott.

A tanúk ugyan egyenkint vallottak, de nem volt szükséges, hogy egészen önálló vallomást tegyenek, hanem csatlakozhattak a már vallott tanúk vallomásához is.⁷⁾ Egy nap alatt az inquisitiót be kellett fejezni, legalább rendszerint azt

1) V. ö. Zichy okm. II. 336. 1.

2) »Ad fidem eorum Deo dehitam, fidelitatemque Domino nostro Regi et suo sacro dyademati observandam, odio, favore et timore partium postpositis« szolt az idevágó formula. 1395-ki okm. Kállay levélt.

3) V. ö. Dessewfy okm. 367. 368. 1.

4) V. ö. például Zichy okm. II. 336. 1. »Et quia in hac causa dictus Thomas Vajvoda actor fore dinoscitur, ideo ipsi« (t. i. az ő tanú) előbb hallgattak ki, írja ép azért az egri káptalan egyik 1342-ki tudósítólevele.

5) V. 5. *Scliwalbach Theod.*: Der Civilprocess des Pariser Parlaments nach dem »Stilus« Du Brueils. Freiburg und Tübingen 1881.; és *Brunner II.*: Die Entstehung der Schwurgerichte. 345 — 396. 1.

6) V. ö. Fejér IX. 5. 351 - 359.

másnap folytatni nem lehetett¹⁾ és határozottan megkívántotta, hogy az a kitűzött helyen és nyilvánosan történjék, miért is, midőn egy ily inquisitio alkalmával az egyik fél állítja, hogy házában volnának még, kik mellette tanúságot tenni készek (attestatores), de kik az ellenfél előtti félelemből a hely színére jönni nem akarnak, a kiket tehát ott kellene kihallgatni, ezt mint szabályellenest megtagadták.²⁾

Az inquisitio befejezése után a kiküldöttek, a bizonyságát adott hiteles helyhez visszatérve, eljárásukról jelentést tettek, melynek értelmében a tudósítólevelet szerkesztették. Ennek tartalma az egyszerű inquisitioról adatni szokott tudósítólevelekétől lényegesen eltért. Abban tudniillik, hogy az inquisitiónak nem csupán eredményéről, hanem az annál követett eljárásról is részletes jelentést adott. A tudósítólevél ugyanis részletesen felsorolta a vállalat tanúk neveit, sőt néha még birtokait is; kiemelte továbbá, vajjon a tanúk mint szomszédok, községbeliek, vagy pedig mint megyebeliek vallottak-e, vajjon rendi állásukra nézve nemesek-e vagy nem; és felemlítette végtére azt is, hogy kik vallottak tudomásból és kik csak hallomás alapján, sőt néha az egyes vallomások is idézvék.³⁾ Mindez tudniillik a tanúbizonyosság értékének megítélésére fontossággal hirt. E tudósítólevélhez, melynek kiadásáért a hiteles hely száz dénárt vehetett,⁴⁾ az ítélet-levelet, melylyel a közös inquisitio elrendeltetett, eredetiben visszacsatolni kellett, miután az elébb a káptalan vagy konvent pecsétjével megpecsételt tettet.⁵⁾

¹⁾ »Quod secundum Regni consuetudinem productio testium a die seu termino limitato nullomodo ad crastinum ve] ultra posset protelari« írja az egri káptalan egy 1342-ben megejtett közös inquisitioról kiadott tudósító levelében. Ország, levéltár. N. R. A. 1508. 36.

²⁾ V. ö. Zichy okm. IV. 180. 181. 1.

³⁾ Lásd ennek példáit. Zichy okm. IV. 180. v. Zichy okm. II. 329 — 340. 1.

⁴⁾ 1486. 74. t. ez.

⁵⁾ Azért írja 1374-ben a nagyváradi káptalan a királynak: *Receptis litteris magnifici viri Comitis Jacobi de Scepus Judicis Curiae vestrae nobis directis, judicarium processum eiusdem experimentibus, quas vestrae serenitati sub capite sigilli nostri specieteuus remisimus.*« Zichy okm. III. 564. vagy a zobori convent 1429-ben írja: »Ipsas autem litteras Comitis Mathius de Paloch, Judicis Curiae vestrae adjudicatorias,

A vallatási parancsban kitűzött időben, rendszerint nyolczad napra a végrehajtás után, az inquisitióról készült tudósító levelet az illetékes bíróságnak bemutatni kellett. Ekkor mindkét fél megjelenvén, netáni kifogásait mindenik megtehetette, kétségbevonva például valamelyik tanúnak a vallásra alkalmas korát, vagy szavahihetőségét, akár mert a félnek, a ki ellen vallott, ellensége,¹⁾ akár mert a félnek, a ki mellett tanúskodott, közel rokona,²⁾ vagy tagadva egyik másik tanúnak nemességét, megyebeliségét, szóval azon minőségét, a melyben tanúskodott, mely kifogásait a fél igazolni tartozott. A kifogások elintézése után a bíró a megejtett inquisitiót a felek érdekében mérlegelte. Nem pusztán a tanúknak, kik az egyik és kik a másik fél mellett vallottak, száma jött itt tekintetbe, hanem főleg azok minősége is. Szomszédok és községbeliek vallomása a csak megyebeliekét értékben jóval fölülmulta, hasonlóképp a nemeseké a nem nemesekét, kivételével az uradalmi tiszteteknek, kik mint szomszédok, a nemesekével egyenértékű vallomást tehettek,³⁾ és végtére a tudomás alapján adott vallomás is a hallomás után mondottakat szintén jóval fölülmulta, sőt úgy látszik, hogy ez utóbbi figyelembe alig vétetett. Hogy a közös inquisitió, e szempontokból megítélve, melyik fél részére volt kedvezőbbnek mondható, az határozott, feltéve, hogy a felek bajvivással való bizonyítást nem választották, az eskünek, melylyel az ügy eldöntessék, értéke felett.

Világos ezekből a közös inquisitiónak nagy hasonlósága az árpádkori tanúbizonyítással. Tanúk és ellentanúk állítása, azok minőségének részletesebb megállapítása és az eskünek ehhez képest meghatározása megannyi közös jellemvonások, melyekhez még járul, hogy a közös inquisitió is, mint a hajdani

impressione Capite Sigilli nostri reclusas, more solito cum praesentibus vestrae in specié Majestati duximus remittendas. Forgácli levélt. M. n. Múzeum.

¹⁾ Zichy okm. IV. 181.1.

²⁾ Zichy okm. IV. 140. 1.

³⁾ Ezt Verböczy az ország régi szokásának mondja. II. R. 27. czim 6. §. — Szomszédnak minőségében nő tanúságát is a közös tanúvallatásuál elfogadták. Ennek példája a zabori conventnek egyik 1429-ik évi tudósítólevelében található. Forgách levéltár. M. n. Múzeum.

tanúbizonyítás, egyazon ügyben ismételhető nem volt.¹⁾ A különbség az árpádkori tanúbizonyítás formái minőségének elejtésében rejlett, abban tudniillik, hogy előlegesen meghitelt tanúkkal ejtetik meg, kik nem pusztán egy formulázott állítás utánmondására, hanem formaszerinti vallomásra köteleztettek, ennek alapja megjelölése mellett. Ennyiben volt ez újabb tanúbizonyítás inquisitióinak mondható.

Újabb közeledés e két tanúbizonyítás között akkor jött létre, midőn a közös tanúvallatás alapján, ha az a felperes javára szállott, az esküvel való végbizonyítás a felperesnek odaítélhető. Ez Zsigmond király uralkodása idejében, az u. n. inquisitio per modum proclamatae congregationis meghonosodásával következett be. Lássuk előbb a már régebben is divott közgyűlési inquisitiót.

4. A bírósági közgyűléseken való inquisitio.

A megyebeliéknél való tudakolás a felperes által emelt panasz alapossága iránt, mint azt már fennebb megjegyeztük, úgy is volt foganatosítható, hogy a kiküldött hiteles személyek az akkor történetesen tartott nádori közgyűlésre egybesereglett megyebeliéknél nyomoztak. Ettől azonban a tulajdonképi közgyűlési inquisitiót meg kell különböztetni, mert hisz ez nemcsak hogy a közgyűlésre ennek kitézőt helyén megjelent megyebeliéknél, hanem ezeknek gyűlésében ment véghez és e vallomást ekkor nem egyesek nyújtották, hanem maga a közgyűlés, vagy csupán az azon jelenlévő megyei hatóság, de mindig testületileg.

Ily módon inquirálni az volt jogosítva, ki királyi parancsból (ex praecepto regis) közgyűlést hirdetni (proclamare) és azt vezetni hivatva volt, mint a nádor, vagy a király által egyes esetben ezzel megbízott főúr, ki az Anjou-kor végétől fogva többnyire az illető megye főispánja, miért is az inquirálási jog alapja itt is a királyi tekintélyben, raellyel a congregatiót tartották, rejlett, Néha a király még külön parancsot is adott ki az iránt, hogy valamely ügy egy meghatározott congregatió meg-

¹⁾ Legalább ennek ellenkező példáját nem találtam, és Verbóczy II. B. .11. ez. azt szabálynak mondja.

vizsgáltassák, mi úgy magánosok,¹⁾ mint kiválóan a fiskus²⁾ érdekében előfordult. Rendszerint azonban ez inquisitiót a közgyűlésen emelt magánkérelemre foganatosították.

Bárki, tudniillik a gyűlésben helyet foglaltak sorából felemelkedve (personaliter exurgendo) intézhetette a kérelmet, hogy az általa előadott ügy iránt tudakoljanak. És pedig kérhetette vagy a congregatióra meghívott megyék vagy ezek közötti is csupán az egyiknek alispánja, szolgabírái és a gyűlésen választott esküdt ülnökei(jurati assessores)³⁾ kihallgatását, vagy pedig azt, hogy a megyének jelenlévő egész nemesi közönségét kérdezzék meg, állítva, hogy ezek a felhozott ügyről határozottan tudnak (illis constaret evidenter), miért is ügyét azok igaz tanúbizonyságára (ad veridicam attestationem) és kimondására (assertionem) bizza.⁴⁾ A nádor, vagy a ki különben a gyűlést vezette, erre háromszoros ünnepélyes felszólítást intézett azokhoz, a kikre a fél hivatkozott, hogy ennek előadására válaszoljanak.⁵⁾ Mielőtt azonban az ilykép felszólítottak válaszoltak volna, visszavonulva, egymással tanácskoztak,⁶⁾ és csak ha ez előleges

¹⁾ Így például Nagy Lajos 1364-ben külön parancsvélelben meghagyja Konth Miklós nádornak, hogy Köcski Sándor és fia György birtokügyében »in congregatione, quani in Comitatu Jauriensi estis celebraturi« inquiráljon és ez végrehajtott a közgyűlésben való tudakolás útján. Hazai okm. II. 118. és 119. és U. o. III. 184. 185. 1.

²⁾ V. ö. Fejér IX. 3. 675. 1. vagy Fejér X. 6. 659. 1.

³⁾ Lásd a sok példa közül: Zichy okm. III. 363. v. Fejér X. 4. 575. 576. 1.; vagy hogy csak az egyik megyére hivatkoznak. Fejér IX. 1. 549. 1.

³⁾ Lásd ennek példáját Hazai okm. IV. 188. 1.

⁵⁾ »Per nostram ternariam requisitionem unanimiter affirmarunt« (t. i. a congregatión megkérdezettek) írja Drugeth nádor 1335-ben. Ország, levélt. N. R. A. 621. 16. Hasonló példa 1337-ből Kállay levélt. M. n. Múzeum.

⁶⁾ Komárommegyének 1355-ben tartott gyűléséről jelentik, hogy midőn tudakolni akartak »praememorati jurati et coeteri nobiles et ignobiles liomines de sede nostra consurgendo, extra eundo, ac demum ad nos redeundo, liabita prius deliberatione ac unanimi consilio« vallottak. Fej. IX. 2. 461—463. 1. És Konth nádor az 1358-ban Csepregen tartott generális congregatión kérdést intézve, a megkérdezettek »ad nostram reqnitionem juridicam se a nobis in partem recipientes, satis diu de premissis inter se perscrutantes, exinde ad nostram reversi praesentiam ad fidem eorum Deo debitam« stb. vallottak. Kontlihádor 1360-ki ítéletveleléből. Múzeum. Acta registr.

tanácskozás útján az ügyre nézve közös meggyőződéshez eljuthattak, vallották hitőkre, a király s szent koronája iránt tartozó és őket igazmondásra kötelező hűségökre és a fészület megérintésével közösen és egybehangozóan (unanimi et concordi testificatione) vagyis egy szájjal (uno ore) ¹⁾ vájjon a fél állítását erősíthetik-e vagy pedig azt tagadni kénytelenek. Ha a megelőző tanácskozmányban közös megállapodás nem jött létre, akkor természetesen valójában sem volt tehető, a kérdés elintézetlen maradt.²⁾ Befejezve az egész eljárás egy nádori (főispáni stb.) bizonyságlevél kiállításával volt, mely az ügy menetéről és a vallomás elmaradásáról, vagy pedig ennek tartalmáról az érdekelt fél mellett tanúságot teygen.

Az ily közgyűléseken, generális congregatiókon eszközölt bizonyítás tehát, mivelhogy az nem alapúit egyénenkint tett vallomásokon, hanem esküdt egyéneknek testületileg (corporative) adott nyilatkozatán, esküdszéki bizonyításnak vagyis bizonyítási jury-nek méltán mondható. A közgyűlési inquisitio ép azért közel rokon, ha maga a név ismeretlen volt is, azon bizonyítással, mely a frank inquisitio-perből kifejlődve, ajurata, itt-ott assisin név alatt a középkorban az auglo-norman jog egész vidékén otthonos volt és legtovább Éjszak-Franccziaország és Angliában maradt meg, mely utóbbi országban belőle az újabb korban az ítélő-jury fejlődött ki.³⁾

Az esküdteknek a való tényállás megállapítására irányzott vallása (veritatem dicere; veridica attestatio) vagyis verdict-je nem birt mindig egyenlő hatálylyal. Közigazgatási vágy-pénzügyi kérdéseknek (péld. a megyebeli vámhelyeknek) eldöntésére, valamint nyilvános gonosztevők levelesítésére teljesen elegendő volt.⁴⁾ Magánfél által kérve, csak akkor birt teljes

¹⁾ Péld. Hazai okm. IV. 188. 1.; Zichy III. 403. 1. stb.

²⁾ Így Konth nádornak az utolsóelőtti jegyzetben felemlített 1350-ki ítéletlevelében említetik, hogy azért, mivel az esküdtek nem tudtak megállapodáshoz és így egyező valláshoz jutni, lett épen a kérdéses ügy a congregatióról a királyi curiába elnapolva.

³⁾ Lásd erről a tárgyról Brunner H. munkáját: »Die Entstehung dér Schvrurgerichte.« Berlin, 1872.

⁴⁾ Lásd N. Lajos 1358-ki oklevelét. Fejér IX. 3. 674. 676. és Zichy okm. III. 236—238. 1. egyházi kérdésekben, pöld. tizedkérdésekben a congregatiók nem voltak illetékesek, azért írja egy 1516-ki ítéletlevél:

erővel, ha az ellenfél is késznek ajánlkozott ügyét az esküdtek verdictjére bízni. Ha ezt el nem fogadta, akkor a közgyűlési inquisitio, a mennyiben ez csupán a megyei hatósághoz fordult, csak az egyszerű inquisitio erejével hírt;¹⁾ ha pedig a közgyűlésen jelenlévő összes megyei nemesség nyújtotta azt, akkor annak a közös inquisitioval felérő erőt tulajdonítottak, de mégsem olyat, hogy az alperes ellenmondása mellett az eskü letelésének joga a panaszlóra átszállott volna.²⁾

5. *Az u. n. inquisitio per modum proclamatae congregationis.*

A nádori közgyűléseken gyakorolt inquisitóból, mely az egész Anjou-korszakban otthonos volt, nőtt ki a XIV. század végén az u. n. *inquisitio per modum proclamatae congregationis*, mely perjogunkban leginkább a XV. században szerepelt.

Már a Nagy Lajos korabeli emlékekben kivételesen olvasuk, hogy a király csupán egy megbatározott jogsérelem kipu-

»Quia juramenta liuiusmodi duodecim juratorum tantum ad certos Articulos in talibus generalibus congregationibus iudicari consvetos et non ad decimas se extenderent.« Kovachich Puppl. ad Vest. II. 38:5. 1.

¹⁾ Azért írja Bubek Miklós szabolcsi főispán az általa 1363-ban Ivállón tartott generális congregatióról, hogy ott valaki panaszt emelvén hatalmaskodás iránt és ez az ügyet »ad juratos quomodo faterentur commiserat«, ezeknek megkérdézése és a panaszló javára adott vallása után a panaszlottat háromszor kérdezé »ut si se ipsum ad affirmationem dictorum juratorum assessorum se committeret, nec ne, prae notatus autem Pabianus filius Mark. nolens se committere ad assecurationem duodecim juratorum, petens nos juris ordine eundem judicaremus«, a panaszlottnak tisztító esküt 25-öd magával ítelt meg. Kállay levélt. M. n. Múzeum. Egy 1516-ban végleg eldöntött perben hivatkozás történvén egy 1429-ben Somogy megyének tartott közgyűlésén a szolgabírák és esküdtek által adott assertióra, ennek erejéről mondatik: Quia in illis Articulis congregationibus iudicari consvetis consuetudo Eegni nostri certos modos in probaudo et puniendo huiusmodi jurassores ac Judlium admittit, ex quo concludetur fassionem ipsorum non adeo inprobabilem esse, quin tót testium úti preferetur contrarium attestantium, fassionihus ac tót sententiis privilegiis potioribus ipsius capitali cedere deberet.» V. ö. Kovachich Suppl. ad. Vest. II. 383. 1.

²⁾ V. ö. Zichy okm. IV. 456. 457. és egy másik példa 1352-ből Kállay levéltár. M. n. Múzeum.

hatolása érdekében, tehát mintegy ad hoc, valamely megye nemeseinek egybegyülekezését elrendelte, azon királyi meghagyással (*verbo nostro*), hogy megannyian kivétel nélkül (*singuli vestrum singulariter et universi universaliter*) minden egyéb szorgos teendőik mellőzésével (*omnibus vestris curis et agendis posttergatis*) a kitűzött helyen és időben megjelenjenek és ott az e végre kiküldött hiteles személyeknek az igazságot megvallják. Azt azonban, hogy az ekkép eszközölt inquisitiónak, ha ennek eredménye a felperes javára szólt, a közös inquisitiot meghaladó erőt tulajdonítottak-e, és ennek a perdöntő esküt a felperesnek odaítélni lehetett-e, a Nagy Lajos korabeli kútfők nem említik. Zsigmond király azonban az említett módon foganatosított inquisitiónak a hatalmaskodások és birtokfoglalások eseteiben, a mennyiben ezek még újak voltak, az az elkövetésük éve még nem múlt, e hatályt tulajdonította és így az *inquisitio per modum proclamatae congregationis* az inquisitiónak új nemévé vált.

Az *inquisitio* ez új nemével már a XV. század első éveiben találkozunk²⁾ és egy 1424-ki oklevél azt világos törvényen is alapulónak mondja,³⁾ de az előttünk ismert legrégebb törvény, mely erről intézkedik, Zsigmond hatodik végzeményének negyedik cikkelye.

Hatalmaskodások és birtokfoglalások újabb elkövetésének gátot vetendő, Zsigmond elrendelése, hogy az elkövetés idejétől, számítva, egy év még el nem telt, a sértett a királytól inquisitiot és ennek alapján visszahelyezést kérhessen. A parancs ily eset-

¹⁾ Lásd ennek példáját Zichy okm. III. 163 — 166. 1.

²⁾ Zsigmond király t. i. már 1409-ben (*Dat. in Tata f. 6. pr. p. f. Emerici D.*) meghagyja Komárommegyének, hogy miután a Konkolyiak panaszt emeltek nála, hogy egy birtokuk jogtalanul Komárom várához csatoltatott »ad primum terminum seu diem sedis vestrae judicariae ad locum solitum per módum proclamatae congregationis universaliter et singulariter intrando et conveniendo« a komárommegyebeliekkel tartásák inprisitio, és ennek alapján visszahelyezés eszközöltessék. — Múzeum Acta registr.

³⁾ Zsigmond király egyik 1424-ki (Budáé, 46° die Oktáv. f. Epipli. kelt) ítéletlevelében ebbeli eljárásáról írja: »Quia in generáli nostro decreto per nos aliis super huiusmodi novis actibus potentiariis unacum Praelatis et Baronibus nostris stabilito requirente.« M. n. Múzeum. Acta registrata.

ben a megyéhez, a melynek területén a tettet elkövették, volt intézendő, azon meghagyással, hogy tűzzön ki rövid határidőt, a melyre a szolgabírák egyike a szomszédokat és határosokat és a megyebeli nemeseket, vagyis a kiket ezek közül meghívni illik és szabad, hívja össze a megye székhelyére vagy más erre alkalmas közhelyre, még pedig oly módon, a mint az a proclamata congregatiók egybehívása alkalmával szokásos, tehát birság terhe alatt. Nyolcz nappal e határidőt megelőzőleg pedig a szolgabírák egyike a két érdekelt felet erről értesíteni és őket személyes vagy legalább meghatalmazottak általi megjelenésre felhívni köteles legyen. És azonkívül a megye a hozzá intézett parancslevéllel forduljon az odavaló káptalan vagy konventhez azon kérelemmel, hogy küldje ki bizonyosságát, kivel a megnevezett királyi ember az iuquisitiót a felek vagy helyetteseik jelenlétében eszközölje,¹⁾ elhalasztásnak semmi szín alatt sem lehetvén helye.²⁾

A kitűzött határidőben és az e végre rendelt helyen megjelentek, előlegesen megesketve egyénenként vallottak és neveik, minőségük, vájjon t. i. szomszédok, községbeliek vagy megyebeliek-e³⁾ és vallomásuk alapja, vájjon t. i. tudomás vagy hallomásból vallanak-e, a hiteles hely tudósítólevelébe csak úgy felveendőek voltak, mint a közös inquisitió alkalmával. Ha a vallomások a sértett javára szólották, a kivetettet rövid úton birtokába ismét visszahelyezték és a feleket a királyi curiába idézték, mi a dolog természete szerint az iuquisitiót akkor is követte, ha, mint a hatalmaskodás több esetében, rövid úton való visszahelyezésről szó sem lehetett. Gyorsan a tett elkövetése után létesített ez inquisitiót, ha az a sértett javára szólott, elegendőnek tartották, hogy annak alapján a felperesnek, akár megjelent ellenfele a kitűzött határidőben a királyi curiában, akár nem, az ennek fejére leteendő esküt (juramentum ad caput) megítéljék.⁴⁾

¹⁾ Lásd ez eljárás példáit Teleki Huny. kora XI. 308—314. 1.; V. Dessewffy okm. 433—434. 1.

²⁾ Ezt az 1439. 29. t. ez. rendelte el.

³⁾ Nőknek is. feltéve, hogy commetaneusok, kihallgatása előfordul Hazai okm. V. 245. 1.

⁴⁾ Ennek legrégibb példáját 1395-ből ismerem, mely évben Leu-

Az inquisitio e módja, melyet még az 1462. 11. törvénycikk is megtartani rendelt, szokásban maradt Mátyás 1486-ki törvényhozásáig, melynek második cikkelye a proclamata congregatiókat a jövőre eltörli, a visszaélések miatt, melyekre azok alkalmat nyújtottak.¹⁾ Különösen a fiskus és az egyház érezték ez inquisitíóval való bizonyításnak rájuk nézve hátrányos voltát, miért is mind Zsigmond királynak 1424-ben a fiskus és az egyháziaknak egyáltalában, mind pedig Mátyás királynak 1459-ben a pálosoknak még különösen az inquisitíó-bizonyításra vonatkozólag adott és fennebb már idézett kiváltásgleveleik főleg az inquisitíó ezen nemére vonatkoztak.

6. A közös inquisitio reformja Mátyás és a Jagellók alatt.

A proclamata congregatióknak 1486-ban történt megszüntetésével csupán a felperesi vagy egyoldalú és a közös inquisitio (communis inquisitio) maradtak továbbra is gyakorlatban. Azonban Mátyás király ugyanakkor a közös inquisitíót lényegesen átalakította, abba több rendbeli új elvet fogadva be.

Meghagyta tudniillik,²⁾ hogy a közös inquisitíót a jövőben a megyei sedria helyén kelljen, legalább rendszerint, megtartani, mi azonban nem gátolta meg, hogy azt, ha az ügy természete úgy kívánta, péld. birtokfoglalások esetében, a tett színhelyén is lehessen foganatosítani. Királyi ember és hiteles bizonyság ezentúl mindkét fél részére együttesen küldessenek

stach nádor egy özvegynek ügyében, mely Győrmege közgyűléséről a nádori curiába elnapoltatott, e congregatióon nyert és felmutatott affirmatoria alapján ítélte meg az özvegnőnek, mint felperesnek, esküt. Kállay levéltár. M. n. Múzeum.

¹⁾ »Item, quia in celebrationibus proclamatarum congregationum plurimae enormitates, et inaudita scandala, pericula etiam inopiata ex improvise fieri solent. §. 1. Ad tollendum igitur liiuscemodi periculosum, et extra hoc regnum inauditum iudicium, vei potius corruptelam, pari universorum Begnicolarum voluntate, consilio et deliberatione statutum est et definitum. §. 2. Quod a modo nullo unquam temporé huiuscemodi proclamatae congregationes celebrentur, séd penitus cessent et perpetuo abolitae sint et habeantur«, mond az 1486. 2. Art. Ezt megerősíti az 1492. 36. t. ez.

²⁾ Lásd az 1486. 14. t. cikket.

ki, a vallatás alkalmával pedig a peres felek ne lehessenek jelen és minden tanú külön hiteltessék meg és külön valljon. Tanúkul továbbá hamisan esküvöket és becsteleneket ne lehessen alkalmazni, mi már elébb is követtetett, de még nem nemeseket sem, ha birtokos egyének volnának is; oly intézkedés, melyet Verbőczy (II. R. 27.cz.) nem csupán a parasztnak alábbrendelt állására való utalással, hanem még azzal is indokol, hogy reá ajándékkal vagy fenyegetéssel jobban lehet hatni, miért is nemesek és nem nemesek vegyest csak akkor tanúskodhatnak, ha ez, még pedig a felek beleegyezésével, kifejezetten elrendeltetett. Tanúskodásra valamely fél által felszólítva, mindenki a közös inquisitiohoz megjelenni és vallani köteles volt, és ha az érdekelt fél tartott attól, hogy némelyek részrehajlásból vagy félelemből az igazság kimondásától tartózkodnának és ez által tőle a szokásos jogszolgáltatást megtagadnák, a királytól a megyebeliekhez intézett nyílt parancsot eszközölt ki, mely mindazoknak, kik a parancslevelet látják, meghagyja, hogy szabályszerűen felhiva megjelenni s hitökre a valót megvallani szoros kötelességöknek ismerjék.²⁾ Ily parancslevelet már az 1486-ld törvényhozást megelőző időből is ismerünk,³⁾ de azt, hogy az annak ellenszegülőket fő- vagy alispán tizenhat márka birságnak terhe alatt erre szoríthatja, csak a Jagello-kor emlékeiben olvassuk.⁴⁾

1) Egy 1496-ki tudósítólevél ép azért jelenti, hogy a megye székhelyére egybehívott szomszédok, község- és megyebeliek, még pedig ebben a sorban, »ad fidem eorum Deo debitam, fidelitatemque Domino nostro Regi et S. eius Coronae observandam, tacto Dominicae Crucis signo praestitam, *seorsim et singillatim*, dictis etiarn partibus tempore huiusmodi attestationis semotis bine procul et abjectis more communis inquisitionis investigantes requisitos habuissimus.« Országos levélt. N. R. A. 1559. Fase. 36. sz.

2) Lásd az ily parancslevél példáját 1518-ból. Hazai okm. V. 420. és 421. l.

3) Chetneky János panaszára, hogy ő félt, miszerint a közte és Zápolya Imre között a dobsinai rézbányák iránt folyt perben, Imre gróf előtti félelemből az illetők vallani vonakodnának és a közös inquisitóra el sem jönnének, Mátyás király 1476-ban (Dat. Budáé f. 4. pr. p.f. paseae D.) a gömörmegyei nemesekhez tanúvallató parancsot intézett.

4) így II. Ulászló már 1508-ban kibocsájtott tanúvallató parancsot, mely szerint »sub onere in decreto nostro expressato per Vicecomi-

Végtére Mátyás király elrendelte azt is, hogy azon fél, ki a közös inquisitio megtartását megakadályozná, perét vesztse és ezen felül még hatalmaskodásban is bűnössé váljék,¹⁾ még pedig, mint azt az 1504. 5. törvénycikk meghatározza, a nagyobb hatalmaskodás bűnében.²⁾

7. Az eskü megítélése inquisitio alapján és a nélkül.

Az inquisitiónak a magyar perjogban a XIV. századtól innen mind sűrűbb alkalmazása a bizonyítási jog és teher alapjait lényegesen megváltoztatta. Míg az árpádkori perjog, az előzetes bizonyítás tekintetében, a feleket egyenlően terhelte és csak tanúk és ellentanúknak állítása és ezeknek bírósági mérlegelése után döntött el, hogy kit illessen meg a végleges bizonyítás joga: addig a későbbi perjog az előzetes bizonyítást az inquisitio útján határozottan felperesnek, a végbizonyítás jogát pedig egyenesen alperesnek engedte át.

Következménye volt ez annak, hogy, mint azt már fennebb megjegyeztük, az inquisitio alá vonható pereket, mint vétségi pereket fogták fel, melyeknek pusztá emelésével már az alperesre a vétkességi gyanú vettettet. Innét, hogy e perekben az alperes még akkor is, ha panaszló panaszának megalapítására kérdőleveleket fel sem mutatott, már a pusztá kereset ellenében is magát tisztázni tartozott.³⁾

A tisztázásnak a perben két eszköze volt: a bajvivás és az eskü.

Kivételével azon nagyobb bűneseteknek, melyeknek gyanúja alól az alperes bajvivással volt kénytelen magát tisztázni.

tem et Judlium clioti Comitatus Gömör, a vobis aut altero vestrum, quis scilicet ab huiusmodi testificatione se retraheret, irremissibiliter exigendum.« Ország, levélt. N. R. A. 1561. Fasc. 43. sz.; és v. ö. Verböczy II. R. 28. cz.

¹⁾ 1486. 16. t. oz.

²⁾ »Turbatores communis inquisitionis et oculatae revisionis in iure majoris potentiae de caetero semper vincantur. §. 1. Ita tamen; si liostiliter, vei aliquo evidenti alio modo turbarent, ut communis inquisitio, seu oculata ipsa revisio celebrari non posset«. 1504. 5. t.-cz.

³⁾ Lásd ennek példáit Dessewöy okm. 265. 266. 1., v. Zichy II. 480. 481. 1.; Fejér IX. 6. 136. 1.; Zichy IV. 208.

tázni,) a bajvivás csak a felek megegyezésével történhet meg. A felek mindegyike ajánlhatta azt, de annak visszautasítása a bele nem egyező félre hátránnyal járt. A felperes ebbeli ajánlatának visszautasítása ugyanis az alperes esküjét súlyosította, az alperesi hason ajánlatnak a felperes részéről el nem fogadása pedig viszont ez eskü letevését könnyítette.³⁾

A tisztázásnak jóval szokásosabb eszköze tehát az eskü, az u. n. *tisztító eskü* (*juramentum purgationis*) volt. Erejét a vétkeesség gyanújának fokához mérték, melyet a felperes az alperesre vetni képes volt, az inquisitio különböző mérvű felhasználásával.³⁾ Három vagy négy egybehangzó (sub unó sensu et forma verborum loquentes) vallatási bizonyoságlevéllel támogatott kereset ellenében az alperesnek teljes erejű esküt kellett helyeznie,⁴⁾ mely két kérdőlevéllel szemben felényire,⁵⁾ egy ellenében pedig ismét felényire szállott alá.⁶⁾ Ezen nem változtatott a per folyamában elrendelt közös inquisitio sem, ha ez a peres felekre nézve egyenlő eredménnyel végződött. Ha azonban a megejtett közös inquisitio eredménye inkább az alperesnek kedvezett, vagy az alperes ajánlotta közös inquisitiot a felperes visszautasította és így az meg sem tartatott, akkor az alperes három felperesi vallatási bizonyoság-

1) Lásd ennek még késői példáját 1470-1)01, liol mondatik, hogy egy ügy jutott »ad duellum eo quod est incendium.« Hazai okm. V. 308. l. jegyzet.

2) Lásd ennek példáját 1355-ből a Kállay levéltárban, hol három felperesi vallatási levél ellenében, miután felperes az alperes ajánlotta bajvivást el nem fogadta, ez csak félerejű esküt tesz. — Vagy 1434-ből Hazai okm. II. 253—255. l., hol viszont a felperes ajánlja a bajvivást.

3) Az eskü ereje leszállított akkor is, ha nem a tett elkövetésének vétke, hanem csak a felbujtás vsgy az orgazdaságé terhelte az illetőt. Péld. Zichy III. 538. 540.

4) Dessewffy okm. 278. 279.; Zichy okm. IV. 471. 472. l.: vagy Gara nádor egy 1433-ki ítéletlevele a maróthiak ügyében. Múzeum. Acta n. reg.

5) V. ö. Fejér IX. l. 338—340., hol azért Ítéltetik meg féleskü, mivel »2. litterae inquisitoriae ad conprobationem dictae causae loco humani testimonii faciendum effectuablem juxta Regni consuetudinem insufficientes főre existebant« 1345-ből. Hasonlóan 1419-ben. Fejér X. 6. 238—240. l.

6) Lásd II. R. 32. czím 2. §-át.

levéllel szemben csak félerejű esküvel tartozott, ¹⁾ mely a felperesnek csupán két ily levelével szemben ugyanazon arányban alábbszállott.²⁾ Egy felperesi vállalási levéllel szemben végtére a közös inquisitióban győztes alperes a teljes eskü egy nyolczadával is beérte, sőt, lia a felajánlott közös inquisitiót a felperes el nem fogadta,³⁾ az általa felmutatott egyedüli vallatási bizonyáglevél is erőtlenné válván, alperes a legkisebb tisztító esküvel is menekült, azzal tudniillik, a melylyel a pusztá kereset ellenében is tartozott.⁴⁾

Viszont, ba a felperes ajánlotta közös inquisitiót alperes visszautasította, ennek esküje hason arányban súlyosbult; sőt az inquisitió intézményét Zsigmond idejében ért átalakulása óta az eskületevésnek joga a felperesre is átszállhatott. Azon esetben tudniillik, ha a proclamata congregatió jelenlévők a felperes javára vallottak. És midőn Mátyás király a proclamata congregatió-kat megszüntette, a felperes javára megejtett közös inquisitióknak tulajdonították e hatást. Ezóta, ha a közös inquisitió alkalmával felperes hat szomszéd, hat község- és tizenkét megyebeli nemesnek bizonyágával keresetét bebizonyította, vagy, ha szomszédokat és községheleket ép ezen számban tanúkul nem is állíthatott, de e hiányt megyebeli nemes tanúkkal fölösen pótolta: a gyanú alperesre nézve oly terhelő volt, hogy azt esküjével magáról többé el sem háríthatta, hanem ellenkezőleg a felperes, teljes erejű esküt téve, azt bizonyosságra emelhetette.⁴⁾ Felperesről ilyenkor azt mondták, hogy alperes fejére esküszik (jurare ad caput in causam attracti) vagyis főesküt tesz le. E főesküt Mátyás király idejében akkor is megítélték, ha felperes három vallatási bizonyáglevelet mutatott fel és az általa még azonkívül ajánlott bajvivást és közös inquisitiót is alperes visszautasította.⁵⁾ Az 1486. 15. és az 1492. 56.

¹⁾ Lásd ennek példáit 1366-ból Zichy III. 296—298.; 316. és 557—559. I. 1395-ből u. o. IV. 585—586. I.

²⁾ Példa 1394-ből Zichy okm. IV. 540—542. I.

³⁾ V. ö. Verböczy II. k. 32. ez. 7. §.

⁴⁾ Hármaskönyv II. 32. ez. 1. §.

⁵⁾ Ennek példája 1458-ból Zalamegye ítéletében, mely szerint egy hatalmaskodási ügyben felperesnek, ki három vallatási bizonyáglevelet mutatott fel, »et insuper vicinorum et commetaneorum ac Nobilium con-

törvénycikkelyek pedig a nagyobb hatalmaskodás eseteiben, feltéve hogy felperesi inquisitiók útján bizonyítvánk, a közös inquisitiót visszautasító alperes ellenében a fejre való esküvést egyszerűen elrendelik és csak az esetben, ha alperes nem laknék azon megyében, hol a nagyobb hatalmaskodás elkövetetett, bocsájtja az 1492. 56. törvénycikk alperest tisztító esküre.¹⁾

Alperes a felperesnek a főesküt mindjárt a tárgyalás kezdetén fel is ajánlhatta és ha felperes ezt letenni vonakodott, alperes az egyszerű tisztító esküvel menekült. Végre ha alperes kész volt ügyét a felperes pusztán személyes esküjére bízni és még ez is visszautasított, alperes a kereset alól eskünek letevése, nélkül szabadult. És ha megtörtént volna az, hogy a felek egyike az elrendelt közös inquisitióról végkép elmaradt, vagy megjelenvé, maga mellett tanúkat állítani épen nem tudott, ez a fél, akár a felperes, akár pedig az alperes volt az, pervesztettnek tekintetett.²⁾

Mind a *tisztító* eskü, mind pedig a *fejre való esküvés* csak az inquisitió alá vonható perekben fordultak elő. Az eskü e két nemén kívül azonban ismerte még a középkori magyar perjog a *földre való esküvést* (juramentum super

provinciáimul per formám communis inquisitionis fiendae similiter conprobare posse indicabat, praeterea idem actor in signum duelli de capite per caput ipsi Georgio (alperesnek) porrigebat eundem Georgium aut ad communem inquisitionem aut ad duelli dimicationem committere nolle asserebat« ítéltetett, meg: »ut idem Michael ad caput ipsius Georgii quinquagesimo se juraret.« Hazai okm. I. 355—357. 1. Régebben ezt nem így tartották, mert a Palóczi Mátyás által 1436-ban tartott nádori congregatió, melyet Zemplén- és Ungmegyéknek Patakon tartottak, ily esetben az alperesnek Ítélték meg, még pedig 25-öd magával leteendő, esküt. — Kállay levélt. M. n. Múzeum.

¹⁾ »Ubi autem talis in causam attractus in aliis Provinciis seu partibus Regni, personaliter facit residentiam, ac in eius absentia liuiusmodi male patrata sunt et commissa; tunc iuxta contenta litterarum inquisitionarum, propter suam innocentiam, se juramento expurgabit. Ex parte denique familiarium, et suorum jobagionum, vigore praescripti Articuli fiat iudicium et justitia lege Regni requirente.« 1492. 56. t. ez. 4. és 5. §§. Verbóczy ezt nem említi fel.

²⁾ Hármask. IX. R. 32. ez. 4. 5. 8. és 9. §§.

terram) és a károsítani valamint az adósság ügyekben letett esküt.

A földre való esküvést tulajdon- vagy örökjogi,¹⁾ de kivált határperekben alkalmazták.³⁾ Ha a birtokhatárok vitássakká váltak, a bíróság, mindkét fél útmutatása szerint, a határokat megjelöltette és a két fél megjelölte határok között fekvő vagyis vitás tért felmérte és megbecsültette. Az, hogy melyik fél határjelölése látszott akár a perben felmutatott okmányok tartalmához, akár pedig a falubeliek állításához képest a valósághoz közelebb állónak, vagy egyenlő valószínűség esetében, az hogy melyik fél volt birtokban, döntött az iránt, hogy az esküt melyik peres félnek Ítélik meg, miért is e perben az eskühöz felperes és alperes egyenlően közel állottak.³⁾

Adóssági perekben a felperes által okmánynyal vagy pedig ügyleti tanúkkal be nem bizonyított adós-kötelezettség alól alperes esküjével mentesült, ellenben az alperes-elismerte adósság összegét, ha ez vitás volt, felperes állapította meg esküjével.

Mіндеzen esküknek kisebb vagy nagyobb súlya az eskütársak számától függött, erre nézve pedig annak értéke határozott, mit felperes keresetével elérni, illetőleg alperes esküjével megtartani, vagy pedig a mitől azzal menekülni kívánt. Mindennek meghatározása előtt az eskütársi intézményt kell tárgyalnunk.

8. Az eskütársakról.

Azok, kiknek társaságában kellett a megítélt esküt az Anjou-korban kifejlődött perjog értelmében letenni, a félhez, kinek ebben társai voltak, egészen más viszonyban állottak, mint az árpádkori perjog idejében. Mert míg az Árpád-korban

¹⁾ Már az Árpád-korszakban előfordul; így 1236-ban Monum. Eccl. Strig'on. 320.; 1272-ben u. o. 599—600. 1.; 1268-ban Wenzel VIII. 206. 1.; 1335-ből Zichy okin. I. 467—469.

²⁾ Példák: 1299-ből Zichy okm. I. 91.; 1370-ből Fej. IX. 4. 269 — 281. 1.; 1421-ből Fejér X. 6. 434—455. 1.; stb.

³⁾ Lásd ennek példáját 1359-ből Hazai okm. IV. 189—197. 1. és 1421-ből Perényi Péter országbíró ítéletlevélét Fejér X. 6. 434 — 355. 1.

⁴⁾ Hármask. II. It. 32. ez. 11. §.

határozottan a tanúknak vagy pedig legalább olyanoknak, kik viszonyaiknál fogva a peres kérdéstről tudhattak, köréből vett bizonyos számú egyének társaságában kellett a perdöntő esküt letenni, és még ezek kiválasztására is az ellenfélnek gyakran befolyást adtak: addig az újabb perjog megengedte, hogy a fél bárhol kereshesse azokat, kik nem esküsznek tudomásuk alapján, hanem csupán esküjökkel a fél esküje hitelességének kezei, csak az újabb magyar perjogban lehet szólni; az Árpád-korban csak kivételesen, ha tudniillik a büntettel vádolt fél magát istenítélet helyett esküvel tisztázta, fordulhattak elő, tehát, csak a XIII. század végén. A tulajdonképi eskütársakat jelölő *conjurator* és *consacramentalis* műszavakkal is tehát perjogi nyelvünkben csak a XIV. századtól fogva találkozunk.

Az eskütársnak ép megjelölt fogalmához képest arra, vajjon ő feléhez rokon- vagy szomszédosági viszonyban áll-e, vagy pedig község- vagy megyebeli-e, rendszerint súlyt nem fektettek. Csak kivételesen birtok vagy határperekben, kivált midőn a földre esküdtek, követelték meg, hogy az eskütársak közül egy-kettő szomszéd ¹⁾ vagy megyebeli legyen ²⁾ vagy azon községhez, melynek határában a vitás birtok feküdt, tartozzék, ki tehát a féllel, a székely okmányok szavait használva, egyazon harang szavára hallgat.³⁾ Sőt néha még azt is megállapították, hogy a szomszédok közül a közelebbieket kell eskütársakul választani.⁴⁾

¹⁾ Például 1341-ben Pál országbíró Lázári Jánosnak földre leteendő esküt ítélvén meg, meghagyja, hogy azt »sexto se nobilibus, quorum unus ex vicinis et commetaneis suis immediatis, existat« tegye le. Zieliy okm. I. 611. 1. És Bubek István országbíró 1360-ban hozott ítéletéhez képest egyvalaki hasonló esküt »quinto se nobilibus sibi similibus, ex quibus unus commetaneus et alter nobilis conprovincialis in praesentibus superius nouinatis et pro sua parte attestati, ac alii duó nobiles conprovinciales, quos invenire posset« tartozik letenni. Danch levéltár. M. n. Múzeum.

²⁾ V. ö. Fejér IX. 4. 269—281. 1. és lásd a megelőző jegyzetet.

³⁾ Rozg'ouyi Osvát és Losonczy László székely ispánoknak 1461-ben hozott Ítéletéhez képest eskü teendő »vigesimo quinto se, de et sulii souitu unius campanae hominibus Sicularum veris filiis existentibus«, mi nem annyit jelent, hogy az eskü harangozás alatt teendő, hanem közel vidékre tartozó egyéniségekre értendő. Székely okl. I. 188 — 189. 1.

⁴⁾ V. ö. Fejér IX. 2. 547 — 549. 1.

Az eskütársak minőségére inkább azok rendi állása volt főfontosságú. Az esküt tevő félnek, valamint eskütársainak is hitelességét ugyanis rendi állásukhoz mérték. Kifejezést ez azon értéknek magasságában lelt, melyet a különböző rendekhez tartozók akár magok számára, akár pedig mint eskütársak felőle számára megtarthattak vagy megszerezhettek. Úgy tartották tudniillik, hogy a zászlósurak¹⁾ és püspöksüveg és gyűrűvel ékeskedő főpapok tíz márka erejéig esküdhetnek,²⁾ jog, melyet Mátyás király egy nőkolostor fejedelemasszonyának is megadott, de csak tisztító esküre nézve.³⁾ Nemesektől és papoktól ellenben csak egy márka, jobbágyoktól pedig csupán egy forint erejéig fogadtak el esküt, mi Verböczy szerint a különböző rendi elemek vérdíjja különbségével áll kapcsolatban.⁴⁾ Erdélyi és szlávón külön szokás szerint azonban a peres fél, ha nemes is, csak három forint erejéig esküdhetett, nemes eskütársai pedig fejenként csupán egy forint erejéig; jobbágyok közötti perekben pedig, ha károk és adósságok megtérítéséről volt szó, a fél maga ugyan egy forint erejéig esküdhetett, de eskütársai közül csupán hárman együtt szerezhettek egy forintot esküjükkel vissza.⁵⁾ Polgárnak esküje a városon kívül csak egy jobbágy esküjével ért fel; ®) ellenben az esztergomi érsek-

¹⁾ Ennek legrégebb példáját 1360-ból ismerem, mely évben Johannes filius Alexandri magister Janitorum Reginalium et Castellanus de Gymus et de Zenderu« Búbek István országbíró Ítéletéhez képest hitet letenni köteles lévén, esküjéről mondatik »Juramentumque ipsius magistri Joliannis propter Excellentiam sui Baronatus, quo per Regiam Máj. extitit sublimatus ad decem marcas juxta Regni consuetudinem se extendere posse cernebatur, ideo prenotatus magister Johannes filius Alexandri solus super decem marcis« esküdhessék. Ország. Levélt. Jesuitica. Collég. Scep. Fasc. 4. NT. 76. — Hárm. könyv II. R. 40. ez.

²⁾ Lásd ennek példáját 1370-ből Fejér IX. 4. 269—281. L a szepesi prépostra nézve.; 1437-ből Hazai okm. II. 272. 1. a bakonybéli apátra nézve. És lásd Hkönyv II. R. 40. ez.

³⁾ És pedig régi jogra hivatkozva. A kítüntetett kolostor, úgy látszik vagy a Nyulak szigetbeli vagy pedig budai apáczáké volt. V. ö. Kovacliich: Formuláé solennes styli 540. 1.

⁴⁾ Hárm. könyv II. R. 40 ez. 2. §.

⁵⁾ Hárm. könyv III. R. 3. ez. 11. és 18. §§.

⁶⁾ U. o. III. R. 9. czhn.

ség nemes jobbágjai,¹⁾ a zágrábi püspök praedialistái,²⁾ a kémluki nemes várjobbágyok³⁾ és az erdélyi kenézek, feltéve, hogy kenézségükbe királyi levéllel kelyezték,⁴⁾ a nemesekével egyenértékű esküt tehetek, mely jogot a legtöbb nőkolostor apáczái is élvezték.⁵⁾

Szabály szerint a peres fél vele kasonrendű, (sibi similibus) eskütársakkal esküdött, és ka a nemes esküje jobbágyok társaságában letéve, jobbágy ellenfél ellenében érvényes volt is,⁶⁾ nemes ellenében azt nem fogadták el; a jobbágy azonban adóssági ügyekben jobbágy társaival érvényes esküt tehetett még nemes ellenében is.⁷⁾ Sőt Erdélyben Nagy Lajos 1366-ki kiváltásglevele értelmében az oláb, ki valamely nemeset közbüntettel vádolt, és keresetét csupán nemesekkel nem bizonyítható, azt köznépbeliekkel vagy oláhokkal is teljesíthette, de természetesen csak oly számban, hogy azok esküje ötven márka értékű legyen. Ilyenkor, ha a királyi kenéz esküje a nemesével felérőnek is vétetett, a közönséges kenézét, valamint a falu bírójáét csak egy fertóban, a köznépbeliek vagy oláhokét pedig csak fél fertóban fogadták el.⁸⁾

Nemesek közötti perekben az eskütárs nemesi minőségét szigorúan megkövetelték; nemcsak nemes származásának, hanem birtokosnak is kellvén lennie, sőt Nagy Lajos idejében, midőn az árpádkori rendi viszonyokat a helyükbe lépő új rendi szerkezet még teljesen el nem enyészttette, több ízben kikötötték, hogy nemes eskütársakul ne lehessen sem várjobbágyokat,

¹⁾ Fejér X. 5. 160.1., hol Zsigmond király 1411-ben kijelenti, hogy őket illetőleg »eorum juramenta, testimonia, homagia cum illis verae titulo nobilitatis insignitis, aequale pondus sortiantur.«

²⁾ V. ö. Kovachich: Supplem. ad Yestigia II. 190—191. 1.

³⁾ Mint azt 1385-ben egy szlavóniai közgyűlésen eldöntötték. Fejér X. I. 212—214. 1.

⁴⁾ V. ö. Fejér IX. 3. 553.1.

⁵⁾ Például 1346-ban Pál országbíró a veszprémvölgyi apácák ügyében Ítéelve, a fejedelemasszonynak 12 apáczával leteendő esküt Ítélt meg. Ország. Levélt. Jesuitica. Coll. Jaur. Fasc. 8. No. 19. Hogy azonban ez csak kivétel volt és nem szabály, az iránt v. ö. Kovachich: Formuláé solemnes styli. 540. 1.

⁶⁾ Láss erre példát 1341-ből Zicliy okm. I. 616. és 617. 1.

⁷⁾ Hárm. könyv II. B. 33. czím.

⁸⁾ V. ö. Fejér IX. 3. 553. 554. 1.

sem pusztán csak vétel útján nemesi birtokot élvező egyéneket, hanem csak igaz nemeseket (nobiles, non tamen jobagiones castri, nec per mercationem séd vera nobilitate nobilitatos) felkérni.¹⁾

A nemesség hiánya az eskütársak valamelyikénél tehát csak úgy érvénytelenné tette a fél esküjét,²⁾ mint ha az eskütárs még nem bírta volna a törvényes kort, vagy pedig őt hit-szegőnek vagy becsületvesztettnek lehetett volna bizonyítani. Ily kifogások ellenében az eskütárs a bíró által e végre kitűzött határnapon magát védhette, mit ha sikerrel teljesített, a kifogást emelt fél a megtámadott eskütárs teljes vérdíjját vagyis két száz arany forintot tartozott fizetni.³⁾

Érett kor, határozott rendi állás és becsületességen kívül egyéb tulajdonságot az eskütárstól rendszerint nem követeltek; a nemre pedig csak annyiban volt tekintet, hogy a peres fél, ha férfi volt, csak férfiak társaságában esküdhetett, ellenben ha nő, arra alkalmas férfiaknak, úgy mint nőknek sorából válogathatta eskütársait.⁴⁾

Eskütársi szolgálatot tenni jogi kötelezettség nem létezett; és mivel az eskütársi intézmény alapját az esküt tevő peres fél becsületességébe vetett hit képezte, e szolgálat mindig a személynek, nem pedig az ügynek tett szolgálatnak vétetett. Innét azon szabály, melyet Verbőczy is hangoztat,⁵⁾ hogy ha valamely perben alperestársak vannak, ezek mindegyike külön-

¹⁾ Zichy okin. II. 987. 588. 1.

²⁾ Zsigmond királynak 1424. (Budáé 46° die Octav. f Epiph.) hozott ítélete szerint az ellenfél állítván, hogy az eskütársak egyike, Tarnóczy Kelemen birtokos ugyan, de nem nemes, ez a kitűzött határidőben nemességét királyi adománylevéllel és az iktatásról tanúskodó levéllel igazolta. Acta non registr. M. n. Múzeum.

³⁾ Hármask. II. R. 36. cím.

⁴⁾ Péld. Lesték nádornak (Wissegr. 31° die octav. med. 40. mai.) 1395-ben hozott ítéletéhez képest egy Hédervárnak özvegye a főesküi »50-mo se nobilibus viris vei feminis« teszi le. Kállay levél. M. n. Múz. Hasonlóképp 1433-ban Gara nádor Ítéletéhez képest (Budne 60° die oct. Epiph.) »annotati Blasius, Stephanus et Michael filii Nicolai Baroth et> Domina Clara quiuquagesimo se nobilibus viris vei Dominabus sibi similibus« tesznek esküt a veszprémi káptalan előtt. Múzeum Acta n. registr.

⁵⁾ II. R. 38. cím.

külön eskütársakkal köteles magát tisztázni, egyazon egyén több alperestársát esküjénél nem segíthetvén, mit Verböczy is indokol, hogy az ellenkező könnyen azt eredményezhetné, hogy eskütársi szolgálatot bérért tegyenek. ¹⁾

9. A különböző eskükről részletesen.

Az eskünek értéke, mely a hitet letevő fél és eskütársai rendi minőségében és számában volt kifejezve, a különböző természetű perekben ugyan más-más alapból kiindulva állapított meg, de mindig határozott szabályokat követett. Az ellenfél ép azért, ha a bíróság által megítélt eskü értékét a szabályoknak megfelelőleg nem találta, kérhette, hogy az eskütársak számát emeljék. ²⁾

A földre való esküvésnél a vitás földtér becsüje döntött, az eskünek értéke felett. Az évi jövedelem tízszeresét véve fel becsértékül, ³⁾ a hány márkát ez kitett, annyi eskütárral vagy is becsértékben (in valore estimationis) kellett a peres félnek a megítélt hitet letenni. ⁴⁾

Kártérítési perekben hasonlóképp a kár erejéig esküdtek. ⁵⁾

¹⁾ Az eskütársakról régebbi irodalmunkban Szlemenics Pál értekezett. 1836-ban (Lásd A m. t. társaság évkönyvei III. kötet. Budán, 1837.), mely értekezésében azonban főleg arra szorítkozik, hogy Markovies Nejj). János és Kelemen Imre azon állításával szemben, hogy az eskütársi intézmény csak a próbák megszűntével honosodott meg nálunk, annak jogéletünkben régebbi szereplését bizonyítja. Láttuk azonban, hogy a régi formai tanúbizonyítás és az inquisitio-bizonyítás kellő megkülönböztetésével, mit Szlemenics nem tett meg, ha nem is egészen, de mégis inkább az utóbbiak állítása közelíti meg a valót.

²⁾ Konth Nádornak 1364-ben hozott Ítéletéhez képest a pozsonyi bírónak és nyolcz esküdtnak kellett volna az iránt a hitet letenniük, hogy a szöllösi határ Károly király adománj'ából Pozsonyé, de midőn az esküt le kellett volna tenni, az ellenfél azt nem fogadta el, mivel »praemissum juramentum pluribus personis eisdem civibus apponi debere«, mire újabb tanácskozás után az eskütársak száma 11-re szaporítottott. Jeszenák levélt. M. n. Múz.

³⁾ V. ö. Hazai okm. III. 283—286., hol 1410-ben hét márka évi jövedelem alapján 70 márkára becsült vitás halastavak iránt 70 eskütársal letett esküről olvasunk.

⁴⁾ V. ö. Fejér IX. 4. 289—281. 1.; Hazai okm. III. 322—328. 1.

⁵⁾ Zichy okm. I. 272. 273. 1.

Adóssági ügyekben is az adós elismerte adósság vitás összegét a felperesnek az általa követelt összeghez mért esküjével állapították meg.¹⁾ De ha valaki kölcsönt vagy zálogot adott, eladást vitt véghez vagy kezesség vállaltatott okmány kiállítására és tanúk nélkül, tehát merően a személybe helyezett bizalom alapján, a hitelező vagyjogosított követelési jogát is csupán a terheltnek személyes esküjével bizonyíthatta.²⁾

Az inquisitio alá tartozó vétségi, liatalmaskodási perekben azonban a homagium szolgált az eskü megítélésének alapjáéi. Az ily perekben tehát a teljes erejű eskü, akár mint főeskü, akár pedig mint tisztító eskü letéve, nemesek között ötven márkát érő eskü volt;³⁾ sőt ha a perben, melyben a liomagium alapján ítélték meg az esküt, több sértett szerepelt, azok együttes homagiama döntött.⁴⁾ Következésképp a felperesi inquisitioók számához, a kért és elrendelt közös inquisitio eredményéhez, vagy pedig ennek, valamint régebben ajánlott bajvívásnak visszautasításához képest a perben megítéltetni szokott, negyed vagy nyolezad eskü huszonöt, tizenkét vagy hat nemesel letett eskük voltak.⁵⁾ Az egyszerű tisztító esküt pedig, melyet a pusztá vád ellenébe helyeztek, az alperes a tizenötödik században mindig csak harmad-magával tette le,⁶⁾ míg régibb időben ilyenkor hatod, sőt tizenketted magával letendő esküt is megítéltek.⁷⁾

A jobbágy tisztító esküje ellenben, vérdíjához mérten legfeljebb negyven forint erejéig terjedhetett, melyet tehát harminczkilencz jobbágy társával, kiknek mindenike csak egy

¹⁾ Hármask. II. R. 32. cím 11. §.

²⁾ Zichy okm. I. 359. 1.; Fejér IS. 1. 191.1.; U. o. X. 2. 251. 1. stb. Háрмаak. III. R. 17. cím.

³⁾ Péld. Fejér VIII. 6. 180 — 181. 1.; Zichy okm. IV. 471—472. 1. Teleky: Huny. kora XII. k. 44—46. 1.

⁴⁾ Lásd ennek példáját 1403-ból. Hazai okm. V. 195. 1., hol három egyén ellenében elkövetett hatalmaskodás miatt 150 nemesel letendő esküről »secundum scil. homagia eorum« van említés.

⁵⁾ Hármask. II. R. 32. cím. Régibb példák: Fejér IX. 1. 442 — 444. 1.; Zichy okm. III. 296 — 298. 1. Fejér X. 6. 238—240. stb.

⁷⁾ Hármask. II. R. 32. cím 10. §.

⁸⁾ Példa 1345-ből Zichy okm. II. 145—146.; 1352-ből ti. 0.481, és 482. 1.

forint erejéig esküdhett, nyújtott, mely eskü két felperesi inquisitíóval szemben huszad, eggyel szemben pedig tized magával letett esküre szállott alá. És még ez eskük is ismét felenyire szállottak alá, ha a jobbágy ártatlansága érdekében szomszédai tanú? ágára vagy pedig más alkalmas bizonyítékra hivatkozott, de a panaszló azokat el nem fogadva, a vallatási levelekhez mérten kért igazságot szolgáltatni. Ugyanez történt akkor is, ha a vallatási leveleket csupán a megye adta ki a panaszló kérelmére, mert az ily egyszerű vallatási levelek ereje a király vagy a nagybírák hason parancs-levelekkel egyenértékűeknek nem tartották. Különbösen is az említett elvek a jobbágnak nemes ellenében leteendő esküjénél alkalmaztattak, mert a jobbágyok közötti perekben nem az analógia a nemes esküjéhez, hanem a helyi szokás követelményei döntöttek. És végtére, ha a jobbágy nem állott a nemes ellenében személyesen, ura által statuálva, a perben, akkor őt esküre külön nem is bocsájtották, hanem az urának a közös inquisitíó alapján letett esküjével a hatalmaskodásban részt vett jobbágjai, vagy birtoktalan háznépe (familiares) is mentesültek vagy elbuktak. ¹⁾

Az inquisitíó alapján megítélendő esküt szigorúbb szabályok szerint Ítélték meg, ha valakit okmányok eltitkolásával vagy olyanoknak egyébként jogtalan bírásával vádolták, mert az esetben egy vagy legfeljebb két vallatási bizonyáglevél felmutatása Verbőczy idejében elegendő volt arra, hogy alperestől ötvened magával leteendő esküt követeljenek, és még a puszta vád ellen is vádolttnak huszonnégy eskütárrsal kellett magát tisztáznia,²⁾ míg régebben az ily esetben tizenötöd magával letett esküvel is beérték.³⁾ És ide tartozik azon eset is, midőn új adományt impetrált egyént megtámadnak azzal, hogy a birtok a nőágot is megilleti, de az eredeti szerzésről szóló oklevelet ellenében felmutatni nem képesek, mert ez esetben is az alperesnek ötvened magával leteendő esküt Ítélték meg. ⁴⁾

¹⁾ Hármask. III. E. 27. cziin.

²⁾ Hármask. II. E. 34. cziin.

³⁾ V. ö. Fejér IX. 5. 526. 527.

⁴⁾ Hármask. I. E. 37. czím 12 —14. §§. — A nemzedékrendi összeköttetést is osztályperekben ötven nemes esküjével kellett bizonyítani.

Egyéb bántalmaknak, mint jobbágyok megölése, megsebzése, megcsonkítása vagy azokon elkövetett egyéb erőszakoskodásoknak eseteiben, az esküt a bántalom súlyához mérték,¹⁾ miért is az ilyféle perekben az eskütársak száma sokféleképp változott. Például egy 1329-ki ítéletlevél meghagyásához képest egy jobbágy 50-ed magával tisztázza magát ölés, 16-al két sebzés, 8-al kétszeri szúrás, 25-el betörés vádja alól.²⁾ A helyi szokás is sokféleképp fokozván az eskük különfeleségét, és oly körülmények is, hogy vájjon a vádlott mint tettes vagy csupán mint felbujtó vagy bűnrészes jött-e tekintetbe, az eskü súlyosbítására, vagy könnyebbítésére szintén befolyással lévén; általános szabályokat ebben felismerni nem lehet. Részletes szabályokat e téren csak a nyolez tárnoki város régi szokás-jogai följegyzésében³⁾ találunk.

Kezdve a szidalmazástól az emberölésig, a városi jogok a személyes bántalmak sokféle neveit különböztetik meg, melyek mindegyikének vádja alól a vádlott más-más tisztító esküvel menekülhetett, mindig feltéve azonbau, hogy azok elkövetését vádló másképp nem bizonyíthatta és hogy sietett a rajta elkövetett sérelemnek látható nyomait a hatóságnak vagy legalább polgártársainak bemutatni, mert ha ezt elmulasztotta, vádlott személyes esküjével mentesült.⁴⁾

Mindenik gyalázó szóért vádlott külön esküvel volt kénytelen magát tisztázni;⁵⁾ verésért pedig akár vér- akár pedig csak egyéb foltokat hagyott az hátra, harmad magával.⁶⁾ Sebzés esetében, ha a seb hüvelknyi mélységű és középujnyihosszú volt, tizennégy embert kellett vádlottnak ártatlansága védelmére állítani és ezek közül hétnek társaságában esküdni; ha pedig a sebzés homlokon vagy arezban, vagy a test egyéb ruha által nem

V. ö. Fejér. IX. 6. 225—235. 1. Hasonlóképp ítélt 11 ara nádor 1409-ben. Múzeum. Acta registr.

¹⁾ Hármask. III. R. 27. czíni.

²⁾ Zicliy okm. I. 318. 319. 1.

³⁾ »Vetusta jura civitatum, sive jura civitia.« Kiadta Kovachich M. G.: Codex authenticus juris tavernicalis Budae 1803. Monum. XVII., 87—255.1.

⁴⁾ Kovachich id. m. 55. fejt.

⁵⁾ Kovachich i. m. 52. és 53. fejez.

⁶⁾ U. o. 54. fejez.

födött részén követtetett el, miután az olybá vétetett, mintha a testcsontkítás esete fenforogna, huszonöt egyén társaságában kellett vádlottnak tisztázása végett megjelennie és ezek felével, t. i. tizenhárommal esküdni,¹⁾ míg Buda város külön joga szerint az ily esetben a huszonöt tanú közül huszonkettővel esküdtek.²⁾

Egészen hasonló szabályok állottak a szakálnak vagy pedig a hajzatnak kitépése esetében,³⁾ míg a szemkivájas vádja ellenében vádlott, hogy magát tisztázhassa, ötven esküdni kész egyén közül választott huszonöt eskütársra szorult.⁴⁾ A gyanút, hogy polgártársa házára tört, ugyanoly esküvel kellett vádlottnak magáról lemosnia, mint ha testcsontkítással vádolnák,⁵⁾ míg, ha emberöléssel vádolták, száz mellette valló egyén közül negyvennyolcczal kellett a tisztító esküt letennie, nem tévén erre nézve kiilömséget, vájjon az ölés a mezőn vagy a városban követtetett el.⁶⁾ Végtére, ha mindezen bántalmak tárgya nő volt, bántalmazó pedig férfi, akkor, kivételével az ölés esetének, vádlott tisztázására két külön határnapon leteendő, tehát két oly súlyos esküt követeltek, mint a milyen a bántalmazott férfi ellenében megkívántott.⁷⁾

Részletes szabályokkal találkozunk az említett városok szokásjogaiban a lopás vádja alóli tisztázásra vonatkozólag is. A tolvajkép megtámadott, ha nincsen már a lopott tárgy birtokában és ennek értéke a három forintot meg nem haladja, személyes esküjével menekül; ha azonban lakásában a lopott tárgyat megtalálták és ennek értéke négy forintot is meghalad, akkor vagy kínvallatásnak vetik alá, vagy pedig hetedmagával nyújtott esküvel kellett magát tisztáznia,⁸⁾ mit ha nem

¹⁾ tr. o. 55—57. fejez.

²⁾ Buda város törvénykönyve; kiadták Michnay és Lichner. Pozsony, 1844. 256. szakasz: »Dér umrab eine leme wirt peclagt.«

³⁾ Kovachich i. m. 58. és 59. fejez.

⁴⁾ U. o. 60. fejez.

⁵⁾ U. o. 75. fejez.

⁶⁾ U. o. 72. fejez. Budai jog szerint ez esetben 48 egyén társaságában kellett megjelennie és ezek közül huszonötrel esküdni. Budai törvénykönyv 258. szakasz.

⁷⁾ Kovachich i. m. 112. fejez.

⁸⁾ U. o. 101 — 104., 106. fejez.

tehet, felakasztatik.¹⁾ Ha pedig az, kit megloptak, a lopott tárgyakat valamely polgártársánál ugyan megtalálta, ki azokat vásáron, de jóval értékükön alól vette vagy megszerzésükről épen semmi bizonyítékot sem tud felmutatni, de a károsított nem akart bűnvádi keresettel élni: akkor csak harmad-magával tartozott esküjével bizonyítani, hogy e tárgyakat sem őrizetül nem bizta senkire, sem pénzért nem adta azokat tovább, hanem tőle ellopattak, minek alapján a megtámadott neki azokat kiszolgáltatni tartozott.²⁾

A városokon kívül lólopás vagy marha-elhajtás gyanújának elhárítására majd hat, majd pedig tizenkét egyén esküjét kívánták meg;³⁾ de ha a megtámadott megesküdütt is arra, hogy a lovat vagy marhát a vásáron vette, azonban azt más módon bizonyítani nem tudta, a felperes pedig a ló vagy marha teljes értékének megfelelő esküt (ad caput equi) tett arra, hogy azt tőle lopták el, a tényleges birtokos azt neki kiszolgáltatni tartozott és csupán a tolvajlás büntetésétől menekült.⁴⁾ Orgzdaság⁵⁾ vagy pedig a tolvajlásban tudás vádja⁶⁾ ellenében a harmad magával letett eskü elegendőnek tartott. E tekintetben azonban szigorúbb eljárást követtek Verbóczy korában, ki azt tanítja, hogy ha lólopás vagy marhaelhajtás vádja esetében a vádlott sem szavatosra nem hivatkozhatik,

¹⁾ Budán apró tolvajlás alól, mely egy virdung-ot meg nem halad, a személyes eskü tisztázásnak elég; ha azonban a lopás értéke ezt meghaladja ugyan, de egy márkával föl nem ér, akkor eskü harmadmagával nyújtandó. Márkát meghaladó lopással vádoltak ellenben csak úgy mint az állítólagos rablók, pénzhamisítók vagy zsebtolvajok csak hét polgárnak esküjével háríthatják el magokról e bűntények valamelyikének gyanúját. V. ö. a budai törvénykönyv 247., 262., 264., 265., 268., 270. és 271. szakaszait.

²⁾ Kovachich i. m. 92. fejez.

³⁾ Így ítélt péld. Szabolcsmegye 1362-ben. Kállay levélt. M. n. Múzeumban; v. Szathmármegye 1347-ben egy hatod-magával leteendő esküt követel. U. o. És hasonlóképp ítélt Hunyadmegye is egy marhaelhajtási ügyben 1433-ban. Múzeum. Acta registr.

⁴⁾ Lásd ezt részletesen Zichy okm. IV. 529. 530. 1.

⁵⁾ Zichy okm. II. 18. és 19. 1. Különben ennél nagyobb eskü példáját lásd 1337-ből. Hazai okm. IV. 158. 1.

⁶⁾ Így ítélt. Ilsvai Leustach nádor 1394-ben Szabolcs- és Bereglimegyéknek Kárászon tartott közgyűlésén. Kállay levélt.

sem a gazdjára, sem más valakire, ki a vétel alkalmával az áldomásívásnál jelen volt, a vádlónak harmad magával letett esküjére akasztófán múl ki.¹⁾

Különben a nagyobb bűntények elkövetésével vádoltakat a polgári jog a kínvallatásnak vetette alá; nemesek pedig Mátyás uralkodása végéig hason esetekben bajt vívni köteleztettek. Ha pedig bizonyításul a vádlónak esküt Ítélték meg, akkor ennek értékére nézve, mint azt Verbóczy a jobbágyokra nézve említi,²⁾ nem a vérdíj, hanem a gonoszság foka és a kimérendő büntetés súlyossága voltak irányadók. Például már Nagy Lajosnak 1366-ban az erdélyiek számára kiadott kiváltságglevele³⁾ értelmében a nyilvánvaló rablót, tolvajt vagy gonosztevőt, ha tetten nem is kapták, feltéve hogy nemes, ötven nemesnek, ha pedig köznépbeli, ötven nemes egyénnek esküje alapján el lehetett ítélni; a kit pedig valamely bűntény elkövetésén nyilvánosan rajtakaptak, bét egyén *tanúságára* kivégeztethetett. A szebenszéki százszok és oláhok között 1383-ban létrejött egyezség ez utóbbit a tetten kapatás esetén kívül a gyújtogatás, rablás és lopással vagy hasonló gonosz tettekkel, sőt a gyújtogatásnak pusztá fenyegetésével is vádolt oláhokra is alkalmazza, rendelvén, hogy ezek bét egyén esküje alapján máglyára vethetők. (Septem juramentis debent cremari.)⁴⁾

10. Az eskü letevéséről.

A megítélt esküt más-más helyen és eltérő módon tették le az eskü minőségéhez képest, valamint a bíróság szerint, mely azt megítélte vagy az egyénnek, ki a hitet letette, kiváltságolt állása szerint.

Alsóbb bíróságok, mint a megyei bíróság, a város vagy az úri szék megítélte esküt a bíróság, illetőleg a városi hatóság színe előtt tették le,⁵⁾ ha csak nem volt kiváltság útján erre egy

¹⁾ Hármast. III. B. 34. cím.

²⁾ III. E. 27. cím.

³⁾ Fejér IX. 3. 553. 1.

⁴⁾ Fejér X. 1. 133. 1.

⁵⁾ Péld. lásd Sárosmegye által kiadott bizonyággleveleket 1357-ből Fejér IX. 2. (145. 646.; a városokra nézve pedig v. ö. Budai jogkönyv 315. czikk.

külöu egyház kijelelve, mint péld. a jászói prépostság népének a jászói monostori egyház,¹⁾ vagy a királyi peczereknek (caniferi) a szepesi Somogyban, kik csupán helybeli egyházuk oltára előtt voltak kötelesek esküt tenni.²⁾ És a városi polgár még az esetben is, mikor az ügy a tárnoki széktől a királyhoz fellebbezetett és a király által kiküldött bíró esküt Ítélt meg, azt nem másutt, mint ama városnak, hol a per kezdetét vette, hatósága előtt volt köteles letenni.³⁾ Különben ha az esküre kötelezett peres fél saját házzal bíró és jó hírű nő volt, a budai jog úgy tartotta, hogy ő saját lakásáu az e végre kiküldött polgár jelenlétében esküdhetik; jog, melyet a kiskereskedést üzö nő nem élvezett, ez kötelezve lévén, a férfiak szokása szerint, a városházán esküdni.⁴⁾

A nádori közgyűléseken, ha a fél személyesen jelen volt, az esküt gyakran a nádori kápolnában⁵⁾ valamely hiteles helynek, jobbára a fehérvári vagy budai káptalanoknak a nádort gyűlésein kíséző kiküldöttje vagy a nádori pap kezébe tette le,⁶⁾ vagy pedig a közgyűlés színhelyén lévő egyházban nádori kiküldött jelenlétében.⁷⁾ A királyi curiában megítélt eskü letevésének rendes színhelye azonban azon hiteles helynek egyháza volt, mely az esküt tevő félre nézve illetékes volt és csak kivételesen előkelö, az udvarhoz tartozó személyekről olvassuk, hogy ök az udvarban, a királyi kápolnában, ennek ispánja kezébe tették le a

1) Fejér IV. 2. 302., hol az idevágó 1255-ki oklevélben mondatik »et omnia juramenta in monasterio S. Joannis praestabunt.«

2) Fejér VI. 1. 246. 1.

3) Lásd a II. Ulászlótól származó tárnokjogi czikkelyek 5-et: »De juramento praestaudo et executione sententiae.« Kovachich M. G.: Codex autli. jur. taverniealis. Budáé 1803. 49. 1.

4) Budai jogkönyv 315. czikk.

5) Lásd Fejér VIII. 7. 232. 1. v. Dessewffy okm. 292. 293. 1., melynek tanúsága szerint László nádor 1370-ben Abauj- és Sárosnak Kassán gener. congregatiót tartva, esküt ítélt meg, melyet a congregatió 8-ik napján »coram nostro Capellano et in Capella nostra« tett le.

6) Erre vezetendö talán vissza azon szabály, melyet Verböczy is (II. B. 27. cziin) felemlít, hogy e hiteles helyek emberei az egész országban eljárhatnak.

7) Különösen előfordul, hogy a nádori congregatióról a felet valamely hiteles helyhez utasítják az eskü letevése végett. Zichy okm. II 263—264 1.; és u. o. IV. 208—216. 1.

perdöntő esküt.¹⁾ Fejedelemszonyok kolostorukban esküdtek; főpapok pedig saját egyházukban,²⁾ kivéven, ha földre kellett esküdniök, mert ilyenkor a főpap is a hely színén volt köteles megjelenni és ott, különösen pedig határperekben azon határjelnél, honnét a határjárás alkalmával az eltiltás történt, megállva, esküdni.³⁾ Hogy különben valaki a perbeli esküt fírái egyházában tehesse le, ahhoz külön kiváltság kívántatott meg, a melyet például Zsigmond király 1412-ben Kanizsay Miklós egykori tárnokmester özvegyének adott volt,⁴⁾

A fél, a kinek az esküt a perben megítélték, azt mindig személyesen tartozott letenni. Régente egyedül a király élvezte a jogot, hogy a perben nem személyesen, hanem ügygazgatója által esküszik.⁵⁾ 1464-ben azonban Mátyás király Vitéz János nagyváradi püspöknek adta azon személyes, utódaira a püspökségben át nem szállható jogosítványt, hogy pereiben nem kell személyesen esküdni, hanem ebben őt váradi ispánja vagy pedig udvarbirája (*judex curiae suae*) helyettesíthetik, de azon kikötéssel, hogy a püspök joga méltóságához képest tiz nemesével felérő hitet tehetni, helyettesére át ne szállhasson, hanem tisztje csak kilencz eskütárrsal egyetemben nyújthasson tiz márkát érő esküt, E kiváltságot később (1466) Mátyás király a nagyváradi püspökségből a primási székre emelt Vitéz Jánosnak nem csak személyére nézve megerősítette, hanem azt egyszersmind utódaira is a primási méltóságban kiterjesztette, kik azonban ilyenkor nem csupán ispánjokat vagy udvarbírájukat, hanem az esztergomi várnagyot vagy bármely más tisztöket is e helyettesítés-

1) V. ü. Zichy okm. I. 335. 336.; Fejér VIII. tí. 180. 1.; az előbbi esetben a fehérvári prépost, az utóbbiban Bajoni János esküdtek. Vagy 1360-ban a királyi főajtónállómester. Ország, levélt. Acta Jesuitica Colég. Scepus. Fasc. 4. N.º 76.

2) Példa 1437-ből. Hazai okm. II. 272.1.

3) Árpádk. új okm. IV. 234 — 36.1.; Fejér IX. 2. 343—355. 1. stb.

4) Kanisai János esztergálni érsek térére nyerte azt az említett nő, hogy minden ügyében »Ipsa non alias, nisi in propria sua ecclesia parochiali et speciali loco continuae suae habitacionis constructa coram testimonio alicuius Capituli seu conventus... cum suis conjuratoribus iuraudi habeat facultatem.« Ország, levélt. N. R. A. Fasc. 10. N.º 16.

5) Hármask. II. R. 39. czím.

sel megbízassák.¹⁾ Három érvel később (1469) ugyancsak Mátyás királytól a nyúlzigeti apácák gasonlókép azon szabadságot nyerték, hogy perekben nem kell személyesen esküdniük, hanem ebbeli kötelességüket tisztjeik vagy meghatalmazottjaik által teljesíttethetik.²⁾

A félnek mindig a kitűzött helyen és határidőben kellett esküdni; ez utóbbi a királyi curiába tartozó pereknél octávák szerint volt megállapítva. Yasár- és ünnepnapon az esküt nem fogadták el; és ha valakitől egyazon perben több esküt követeltek, peld. többeknek fejére kellett esküdni, akkor az ily esküket csak egymás után következő napokon tehetete le.³⁾ És hasonlókép alperestársak is a nekik megítélt tisztító esküt is más-más napokon tették le, az e végre kitűzött határidőben.⁴⁾

Az eskünek bíróságilag kitűzött határideje szorosan megtartandó volt. Ha a felet ebben már elég korán előrelátható akadályok gátolták, halasztási parancsot kérhetett⁵⁾ és ez az 1500. 18. tvcz. szerint különösen indokolva volt akkor, ha, mint az az ország különböző részeiben birtokos egyéneken könnyen megeshetett, valakinek egyazon octávéban, de különböző helyeken leteendő eskük ítéltettek meg. Ha pedig az esküre kötelezettet előre nem látható áthághatlan akadályok

¹⁾ V. ö. Pray G.: Specimen Hierarchiae II. köt. 152—159. 1.

²⁾ Mátyás király (Budae Sic domiu. pr. a. f. b. Valent. m. 1469.) hivatkozással a clausurara, a nyúlzigeti apácákra nézve rendeli: »Ut ipsae sorores, aut priorissa earum, quaecunque pro tempore constituta fuerit, ad deponendum quascunque juramentales depositiones (bármely bíró Ítélje is meg azokat) propriis in personis nunquam teneantur ad eandem juramentales depositiones«, hanem azokat »nomine ipsarum sororum officialium vei procuratorum earum efficaciter perficere possint.« Orsz. levélt. Monial. Poson. Fase. 58. N.º 36.

³⁾ Teleki: Hunyad. kora. XI. köt. 311—314, 1. jegyzet.

⁴⁾ Például 1466-ban három vallatási bizonyáglevéllel bizonyított hatalmaskodással vádolt két egyénnek száz eskütárssal, azaz mindeniknek közülök ötvennel kell a leleszi convent előtt esküdniük, mi végre mindegyiknek közülök más-más határnapot tűznek ki. — Ország. levélt. N. B. A. Fase. 1554. N.º 69. Egy másik példa 1469-ből. II. o. N. R. A. Fase. 1526. N.º 13.

⁵⁾ Lásd ennek példáját 1411-ből, midőn a seregnél való távoliet miatt adnak ki ily parancsot. Dessewffy okm. 352. h

gátolták meg az időszerű megjelenésben, akkor a királytól kellett oly értelmű parancslevelet kérni, mely újabb batáridó kitűzését az ügy bírójának meghagyja, a milyen parancslevelet például Zsigmond király 1396-ban adott egy félnek.¹⁾ Kit az akkor Győr vidékén uralkodott árvíz ebbeli kötelessége teljesítésében megakadályozott.²⁾ Az eskü letévése a kitűzött határon még az okból is elmaradhatott, mert az esküre kötelezett fél időközben kimúlt, de ilyenkor az eskü letevésének joga átszállott az elhúnyt legidősb fiára vagy csak méhben hagyott fiára, ilyenek hiányában pedig osztályos fivérei idősbikére, kinek az eskü letevésére a bíró újabb határidőt kitűzni tartozott, még pedig úgy, hogy ha az elhúnyt helyébe lépni hivatott fiú vagy testvér a törvényes vagy azon kort, mely a szóban forgó eskü letevéséhez szabályszerűen megkiváutott, még el nem érte volna, az eskü letevése és ezzel a peres ügy elintézése ezen kor bekövetkeztéig elhalasztassék.³⁾ Ez esetektől eltekintve azonban az eskü határidejének elmulasztása a felet, ki azzal tartozott, peresztessé tette, a mennyiben ez mintegy ügye igazságtalanságának beismeréséül tekintetett, vagy, ha az eskü letevése alkalmas eskütársak hiányán múlt, jó hírnevének, mely az eskü elfogadhatása egyik feltételét képezte, hiányára vallott.

A kitűzött határidőben és helyen megjelenve, a fél régebben a pristaldus, később bírósági kiküldött (királyi, nádori stb. ember) jelenlétében esküdött, az eskü átvételére felkért hiteles hely bizonyosága mellett.⁴⁾ Szokásban volt, hogy az ellenfél is vagy személyesen vagy legalább ügyvédje által megjelent, hogy

¹⁾ Hazai okm. I. 288. 289. 1.

²⁾ A szeptesi százszok joga szerint azonban a betegsége által akár az eskü letevésében, akár pedig annak elfogadásában gátolt félnek a bíró köteles volt újabb alkalmas határidőt kitűzni. Lásd a Jus municipale Saxonum Scepusiensium 48. cikkét. Wagnernél: Aualecta Scepus. I. köt. 251. 1.

³⁾ Hármask. II. E. 37. cím; és I. E. 130. cím. Hogy az eskü letevését a törvényes kornál későbbi időre, péld. a 15-ik életévre halasztják el, annak példáját ismerem egy 1503-ki ítéletlevélben. Ország, levélt. N. E. A. Fascic. 1560. N.º 49.

⁴⁾ Természetesen ide azon eset, midőn az eskü a bíróság vagy hatóság színe előtt teendő le, nem tartozik.

az eskünek az ő terhére letetését lássa és hallja, de elmaradása azt nem akasztotta meg.¹⁾

Az esküt megelőzőleg a hiteles bizonyosság az annak letetéséhez megjelent eskütársak neveit és rendi minőségét tudakolta és a mennyiben a tudósítólevélben felemlítendő volt, birtokaikat is, és ez adatokat, valamint az ellenfélnek az eskütársak ellenében emelt kifogásait feljegyezte.²⁾ Az esküt, a mely erre következett, ünnepélyes módon és a szokásos formaságok szigorú megtartásával kellett letenni.

A főpapak teljes egyházi díszben kellett az eskühöz megjelennie, akár az egyházban az őt ott megillető székből, akár pedig, mint a földre esküvéskor, a hely színén tette le azt,³⁾ és a pásztorbotot bal kezében tartva, jobbját pedig mellére téve, eskü helyett lelkiismeretének tisztaságára, vagy, ha szerzetes főpap volt, szerzetesi fogadalmára hivatkozott,⁴⁾ noha régebben az evangéliomra letett főpapi esküről is olvasunk.⁵⁾ De ha a főpap az eskünél nem mint fél, hanem mint eskütárs jelent meg, akkor ő is társai módjára esküdött, mint például 1354-ben a sághi prépost mint a bozóki prépost eskütársa.⁶⁾ Földre esküdve, öv nélkül és saruikat lábaikról leoldva, kellett

¹⁾ Példa 1352-ből, midőn a leleszi couveut jelenti, hogy előtte a megítélt esküt letették, noha az ellenfelek »ad videndum, seu audiendum ipsum juramentum non venerunt neque miserunt.« Zichy okm. II. 484. 485. 1. És v. ö. Budai törvénykönyv. 317. czikk.

²⁾ V. ö. Kovachich M. G.: Formuláé solennes styli 246. 1. 166. szám alatt.

³⁾ V. ö. Fejér: IX. 2. 343 — 355. 1., U. o. IX. 4. 269 — 281.

⁴⁾ Példa 1437-ből. Hazai okm. II. 272. 1. — Ép azért ily esetben szorosán nem is esküről, hanem »conscientiosa assertio«-ról beszéltek. Azért írja például Gara nádor az II 11-ben Nyitva- és Trencsén-megyéknek tartott congregation hozott Ítéletében: »Ut annotatus D. Nicolaus Abbas, eo rpiod annulo et baculo pastoralibus fulgere asseritur, sola sua in persona in diéta Ecclesia sua in suo stallo ibidem habito comparendo, manumque suam dextram ad pectus suum ponendo« a kitűzött határidőben konventi bizonyosság előtt, »ad suae coseiuentiae puritatem et ad statum suae dignitatis referre et dehinc ipsius conscientiosae assertionis seriem« elhozni rendeltetik. Forgách levélt, M. N. Múzeumb.

⁵⁾ Vagy a szerzetesrendi szabályokat tartalmazó könyvre. Knauz: Monurn. Eccl. Sirig. I. 320. 1.; Fejér II. 220. 1.

⁶⁾ Fejér: IX. 2. 343 - 355. 1.

a félnek és eskütársainak a vitás földterre vagy határra államok és földet fejük fölé emelve, közös szájjal esküdniük.¹⁾ Es a polgári jog is úgy rendelkezett, hogy a ki esküszik, fedetlen fővel, köpenyét és övét levette érintse az elébe tartott feszületet és ha egyazon ügyben többen tartoztak esküdni, azt együttesen tegyék;²⁾ a nő pedig, kit saját lakásán esküdni engedtek, azt széken ülve teljesítse.³⁾ A zsidó végtére előszabott öltözkéében, a csúcsos zsidókalappal fején, de mezitláb és folyton a nap felé fordulva és Mózes törvénykönyvét érintve esküdött.⁴⁾

Az egyházban, mely, legalább az országos jog szerint, az eskü letelésének rendes színhelye volt, az oltárhoz lépve és azt vagy pedig az arra helyezett ereklyét érintve, tettek esküt,⁵⁾ miért is például a nagyváradi egyházban a Sz.-László sírja fölé emelt oltárnál letett esküt a szent király sírjára letett esküképlék említik.⁶⁾ Vájjon a fél és eskütársai együttesen tették-e le az esküt, vagy pedig emezeké azét csak követte, a kútfők ritkán említik. Földre való eskütvésről fenmaradt megannyi tudósítások együttes letévést gyanítatnak;⁷⁾ ellenben az esetben, midőn a főpap saját egyházában teszi le az esküt, olvassuk, hogy eskütársai tőle különváltak, az e végre kijelölt hiteles helyen esküsznek.⁸⁾ A XVI-ik század második feléből reánk

1) Ezt jelenti a generaliter dicendo. A sok példa közül lásd: Zichy okm. I. 80.; Hazai okm. IV. 189 - 197. 1.; U. o. III. 325 — 338. 1.

2) Budai törvénykönyv. 320. czikk.

3) U. o. 315. czikk.

4) Hárinask. III. 36. cím.

5) Fejér II. 220. 1.; Knauz: i. m. 254. 255. 1.; Hazai okm. I. 19. 20.; Fejér VIII. 4. 619. 620. 1.

6) Lásd a váradi regestrum 110. 111. 140. stb. pontjait Endlichernél.

7) Erre enged gyanítatni a Generaliter dicendo formula is.

8) Például Gara nádor Vas megyének 1409-ben Vasvárt tartott congregatió alkalmával Egerváry Miklósnak Pál szent gotthardi apát ellen indított perében az apátnak huszonötödmagával leteendő esküt Ítélvén meg, rendelí, hogy az apát, ki tiz nemesnek esküjével felérő esküt tehet, azt saját egyházában tehesse le, »siquidem conjuratores ipsius, videlicet 15 personae nobilium 8°-die earundem octavaram coram dicto Capitulo Ecclesiae Castrif. super eo, quod idein Abbas in premissa actione et acquisitione dicti actoris innocens sit penitus et immunis sacramentum praestare« kötelesek. — Ország, levélt. N. B. A. Fasc. 364. H.^o 20.

maradt esküminták között ugyan találhatóak külön a fél, külön pedig az eskütársak számára valók, kik utóbbiak arra esküsznek, hogy a fél igaz esküt tett, és mindenben, mire megesküdött, ártatlan és vétlen;¹⁾ de az általunk tárgyalt korszakból ily eskümintákat nem bírnak.²⁾ A városokban azonban mindig a fél esküdött előbb, de eskü társainak jelenlétében, hogy a mivel őt vádolják, azt nem cselekedte, eskütársai pedig őt követőleg erősítik esküjükkel, hogy ő, a fél, helyesen esküdött és esküje való és tiszta, úgy segítse őket az Isten és az ő szent keresztje;³⁾ még pedig budai szokás szerint, az eskütársak még ez esküt is nem együttesen tették le, hanem hármankint egymásután.⁴⁾

Az eskü tartalma a hiteles helyhez intézett parancslevélben⁵⁾ már megjelölve volt. Annak szavait a káptalan vagy konvent kiküldöttje adta az esküt tevő fél és társai elé,⁶⁾ melyeket ezek tétovázás nélkül és hibátlanul utánmondani tartoztak. Csak egy szót is elvétele vagy valamely formásától bármiben eltérve, a fél esküjével elbukott. Buda városának joga ez okból elrendelte, hogy a fél, mielőtt esküt tenne, ügyvédjétől vagy pedig a bírótól vegyen annak letelési módja iránt oktatást.⁷⁾ Ugyanez okból régebben a parancslevélben, melylyel a hiteles helyet az eskü átvételére felszólítják, gyakran meghagyták, kivált ha az eskü szövege hosszabb volt, hogy az eskü szavait lassú egymásutánban és nem hosszú mondatokban kell utánmondani.⁸⁾ E bajon, mely az utánmondandó

1) Lásd a Buda város törvénykönyvében a 316. cikkhez adott jegyzetet.

2) Az esetben is, midőn a főpap eskütársai tőle kiönnváltan esküdtek, olvassuk, hogy ők a fél esküjéhez liason tartalmú esküt tettek le. Lásd Gara nádornak fentebbi Ítéletét 1409-ből. A zsidók eskümintáját lásd Hármask. III. E. 36. czím.

3) Budaváros törvénykönyve 316. cikk.

4) U. o. 256. cikk.

5) Lásd ennek taksájára nézve 1486. 76. t. ez.

6) Fejér IX. 2. 343—355. l.

7) Budaváros törvénykönyve. 314. cikk.

8) Például Pál országbíró 1341-ben hozott ítéletében meghagyja: »Et quia premissa juramentalis depositio multa verba in se continet, ideo idein homo Capituli eadem de verbo ad verbum seriatim et paulatim

szavak sokaságából származott, a peremelés úgy mint az eskü alkalmával, és majd bírságolást, majd, mint az eskünél, pervesztést vont maga után, Róbert Károly gyökeresen segített. 1342-ben tudniillik elrendelő, liogy az alperes nem köteles többé válaszában a felperesi panaszt szó szerint ismételve viszszautasítani, hanem elég, ha az ügyre való hivatkozás nélkül magát a felperes panaszában ártatlannak nyilatkoztatja; és hasonlóképp az eskü letevése alkalmával se legyen többé szükséges a vád vagy kereset tárgyát felemlíteni, hanem egyszerűen csak azt ismételni, hogy a felperes emelte keresetben ártatlan és vétkelen.¹⁾ Sőt Erdélyben, hol az 1342-ben (in quindenis f. b. Georgii) tartott tordai közgyűlésen ez intézkedést Tamás vajda hasonlólag életbeléptette, még ez eskünek is, ha abban a fél megbotlott, kétszeri ismétlését megengedték, feltéve hogy kezét az oltárról időközben le nem vette.²⁾ A városokban, névszerűt Budán, az eskünek ez okból ismétlését csupán nőknek engedték meg, kik midőn lakásukon esküdtek, az esküt, ha ebben hibáztak, annyiszor mennyiszor ismételhették, csupán a széket, a melyen ülve ilyenkor esküdtek, kellett mindannyiszor tovább tolniok, de e jogtól az üzlettel bíró nő (die Fragnerin), ki esküt a férfiak módjára a városházán tartozott tenni, meg volt fosztva.³⁾

ipsi Jolianni et singulis suis conjuratoribus tempore et loco depositionis eiusdem explicare teneantur. Zichy okm. I. 610 — 612. 1. Hasonló példa Fejérmél IX. 2. 352. 1.

¹⁾ »Eo quod Doni. noster Rex — írja Tamás vajda — in toto suo Regno hoc commiserit, ut quilibet homo in causam attractus coram quovis iudice sui regni contra actorem solum hoc in sua responsione, ut quidquid iste bonus homo in presenti planta adstando egit, innocens sit, respondere et tempore sui iuramenti hoc, ut in omniibus actionibus ipsius agendis innocens sit, asserere debeat.« Fejér VIII. 4. 620. 1. Róbert Károly ez intézkedését 1341. végén vagy 1342. elején hozhatta, mert 1341-ből bírunk okmányt, melyben még a szavaknak egyenként utámondását meghagyják. Zichy okm. I. 610 — 612. 1. Földre való esküvésnél azonban később is az eskü szövege hosszú lehetett. Fejér IX. 2. 343 — 355. 1.

²⁾ Tamás vajda a megelőző jegyzetben felemlített királyi intézkedést Erdélyben is alkalmazandónak írván, folytatja: i-Ita tamen, quod si prima vice pretaus suum offenderit iuramentum, suam manum super altare teneudo bis repetere possit.« Fejér VIII. 4. 620. 1.

³⁾ Budaváros törvénykönyve 315. cikk. — Ez intézményt a

Az eskü letételéről, a melyért az Árpád-korszak második felében rendszerint negyven dénárt kellett fizetni, még pedig tekintet nélkül az eskütársak számára,¹⁾ a bizonyosságát ahhoz adott hiteles hely állított ki tudósítólevelet. Ez lehetett egyszerű, mely az eskü átvételére felszólító bírósági parancs befoglalásával csupán az eskü szabályszerű letetését, annak elmaradását vagy pedig bármi okból meghiúsultát jelenté, az eskütársak neveinek felsorolása nélkül,²⁾ a mely tudósítólevél kiállításáért a hiteles helynek huszonnégy dénár volt fizetendő.³⁾ Négy esetben azonban, úgymint a származási rendek bizonyítása,⁴⁾ levelek és irományok,⁵⁾ továbbá határjárások⁶⁾ tárgyában tett esküknél, valamint a fejre való hitletételnél⁷⁾ a tudósítólevelében az eskütársak neveit mindig fel kellett írni és kijelenteni, hogy ilykép bebizonyuljon, vájjon igaz nemesekkel s a bíró meghagyásához képest tétetett-e le az eskü.⁸⁾ Az ily tudósítólevelet pedig a fél száz dénárral tartozott megváltani.⁸⁾

A tudósítólevelet, melynek kiadását lia késleltették, azt

németség az »Evholution und Wandelung« kifejezés alatt ismerte. V. ö. erre nézve Siegel H.-nek a bécsi cs. kir. akadémiában tartott értekezését.

¹⁾ »Cum centum hominibus, infra vei supra juraverint, non nisi 40 denarios purgationis solvere teneantur«, mond az 1291. 32. t. ez. Ennek már régibb példája 1279-ből. Fejér V. 2. 592.1.; későbbi időből, 1374-ből pedig Fejér IX. 4. 601 — 603. 1. Jobbágyoktól vagy hospesektől azonban kevesebbet követeltek. Hazai okm. III. 6. 1.; Árpádk. új okin. XI. 533.1.

²⁾ V. ö. Dessewffy Okm. 219. 220. 1.; v. Fejér IX. 7. 388—396. 1.; u. o. X. 6. 157. 158. stb.

³⁾ 1486. 74. t. ez.

⁴⁾ Erre példa 1377-ből Fejér IX. 6. 225 — 235. 1.

⁵⁾ Gara nádornak 1433-ban (Budáé 60. die octav. Epipli.) kelt Ítélet-levelében bárom testvérnek és ezek nővérének az iránt, liogy András prépost oklevelei nincsenek nálolc, 50 nemessel leteendő eskü Ítéltetvén meg, megbagyatik, hogy »juramentajium depositionum series cum *conjuratorum et possessionum* eorundem nominibus« adassék ki. Múzeum Acta non registr. Hasonló példa 1480-ból. Ország, levélt N. E. A. Faso. 1557. 33. sz.

⁶⁾ Példa 1422-ből Hazai okm. III. 322—338. 1.

⁷⁾ Lásd ennek példájául Zsigmond királynak 1424-ben (Budáé 40-^o die oct. Epiph.) hozott Ítéletét. M. N. Múzeum Acta non registr.

⁸⁾ Hármask. II. E. 35. czim.

⁹⁾ 1486. 74. t. ez. 17. §.

királyi parancscsal volt szokás szorgalmazni,¹⁾ a parancslevélben meghatározott időben ²⁾ a bíróságnak felmutatni kellett, és ekkor az ellenfél is megjelenén, őt vagy helyette megjelent ügyvédjét a bíróság kifogásainak előadására felhívta, és ha ilyeneket nem emeltek, vagy ha igen, de az esküt tevő fél javára elintéztettek, a tudósítólevél pedig szabályszerűen kiállítva volt, végítélet hozatott és ezzel az ügy befejezését érte.

¹⁾ Ily parancsot intézett például Zsigmond 1408-ban a Garam melléki sz. benedeki conventliez, mely feleletében késedelmét azzal mentette »quod litteras adjudicatorias, quibus mediantibus sacramentum prestitei-e debuerit reinvenire seu reliabele minimé poteramus.« Forgácli levélt. M. K. Múzeum.

²⁾ Az ebbeli batáridők a perek minőségéhez képest eltérőleg voltak megállapítva.